ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ
Випуск III

2001

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК III

ВІННИЦЯ
2001

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П. С. Григорчука./ – Вінниця, 2001. – 276 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 28 лютого 2001 р. (протокол № 6)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор); **А.Т. Давидюк** – доктор історичних наук, професор; **О.П. Іваницька** – доктор історичних наук, доцент; **М.М. Кравець** – доктор історичних наук, професор; **В.І. Кучер** – доктор історичних наук, професор; **О.Г. Лойко** – кандидат історичних наук, професор; **Ю.І. Поп** – доктор історичних наук, професор; **Ю.А. Зінько** - кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул.. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського. Історичний факультет. Тел. 26-71-33

Відповідальні за випуск: П.С.Григорчук, Ю.А.Зінько

РЕЦЕНЗЕНТИ: В.П. Шевчук – доктор історичних наук, професор; **В.К. Борисенко** – доктор історичних наук, професор;

ISBN – 966-621-051-7

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2001

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Мельничук О. Ф. Система імперського управління у Південно-Західному краї. ····6
Омельчук В. Політична ситуація на Правобережжі в 1733 році. ····9
Шунда Н. М., Томусяк А. А., Лисий А. К. Академік із Поділля. ····12
Тучинський В. А. Соціально-економічне становище молдавського населення Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. ····21
Богатчук С. С. Політика царського уряду щодо будівництва залізничних доріг в Україні у 80-90-х рр. XIX ст. ····28
Вороліс М. Г. Ліквідація неписьменності на Поділлі на початку XX ст. ····31
Кузьмінець Н. П. Проведення столипінської аграрної реформи на Поділлі. ····34
Григорчук П. С., Яременко О. І. Вплив німецько-австро-угорських військ на політичні процеси в Україні в 1918 році. ····38
Воловик В. П., Зінько Ю. А. Останні події Української революції 1917-1920рр. ····41
Яременко О. І. Становлення державних кордонів України в 1917-1918 роках. ····45
Чумак В. М. Українізація радянського типу: витоки (1917 – 1923рр.). ····47
Сергійчук С. Л. Створення та функціонування революційних трибуналів на Поділлі. ····54
Громова Л. П., Гушинець Н. О. Опір подільського селянства політиці "воєнного комунізму". ····60
Безуглий А. І., Слотюк П. В. Деякі особливості становлення Вінницького муздрамтеатру та його вплив на формування культурного середовища міста в першій чверті XX сторіччя. ····63
Журбелюк Г. В. Організація соціальної роботи на Україні у планах радянської модернізації суспільства 20-х років. ····67
Трухманова С. Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип окружного міста 20-х – початку 30-х років XX ст. ····73
Галамай О. М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках XX століття на Поділлі. ····81
Лойко О. Г. Професійна освіта на Вінниччині за часів НЕПу. ····84
Степанчук Ю. С. Демографічна характеристика та соціальна структура населення Поділля після громадянської війни (за матеріалами перепису населення 1920 року). ····86
Лойко. О. О. Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінниччини в 1921-1928 роках. ····90
Плахотнюк С. С. Політика українізації освіти в Україні в 20 – 30-х роках XX ст. ····95
Криворучко О. І. Урбанізаційний рух в УСРР в 20 – 30-х рр. XX ст. через призму культурних взаємин села і міста. ····98
Мельничук О. А. Участь комнезамів у проведенні суцільної колективізації на Поділлі. ····100
Слотюк П. В. Регулювання хлібного ринку в Україні в період заготівельної кампанії 1926 – 1927 року. ····105
Рабенчук О. П. Контроль діяльності ВУФКУ робсельінспекцією УСРР 20-ті рр. XX ст. ····109
Коляструк О. А. Преса в умовах "наступу соціалізму" (кінець 20-х – початок 30-х рр.). ····113

Ніколаєць Ю. О. "Блискавична війна": плани і реальність. ····118
Мазило І. В. Використання фашистськими загарбниками транспортної мережі тимчасово окупованої території України і боротьба залізничників на комунікаціях ворога (1941 – 1944 рр.). ····123
Кононенко В. В. Антирадянські виступи на території Вінницької області в перші післявоєнні роки (1945-1947 рр.). ····127
Романюк І. М. Реорганізація державного апарату управління сільським господарством України в кінці 1950-х на початку 60-х років XX ст. ····131
Мельников Д. О. Творча молодь України в управлінні виробництвом: позитивний і негативний досвід (80-і – початок 90-х рр. XX ст.). ····134
Левчук К. І. Молодіжні організації Вінниччини (1985-1991рр.).····138
Пашиніна Т. С. Особливості становлення сучасного українського молодіжного руху (1991-2001 рр.).····141
Гуцол О. І. Росіяни в Україні: від "старшого брата" до національної меншини. ····146

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Григорчук П. С. До питання про суть тоталітаризму та його історичні корені. ····153
Царенко М. В. Німецька відзнака для народів Сходу. ····157
Юрчик С. А. Індія на завершальному етапі боротьби за незалежність. ····159
Коннова М. В. Громадянська війна в Іспанії 1936 – 1939 рр.: міфи та реальність. ····162
Калініна І. С. Висвітлення авторитарного характеру іспанської ментальності у творах М. Делібеса. ····166
Годлєвська В. Ю. Закономірності та особливості першого етапу мирного переходу до демократії: іспанська модель (1976-1978 рр.). ····170
Неприцький О. А. Впровадження в країнах-членах ЄС єдиної грошової одиниці та реакція Великобританії. ····176
Бурдяк В. І. Болгарський шлях у Європу: реалії та перспективи пошуку місця в сучасному світі. ····187

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Поп Ю. І. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в кінці XX – на початку XX століття: зарубіжна історіографія. ····194
Мазурик В. С. Селянське питання в Російській імперії у працях дослідників Східної Європи 80-90-х років XX століття. ····198
Іваницька О. П. Тоталітаризм: історіографічний аспект. ····202
Стопчак М. В. Проблема взаємин урядів УНР та ЗУНР у 1919 р. в українській історіографії. ····206
Зінько О. В. Література 20-х років XX ст. про участь молоді в релігійному та антирелігійному рухах доби національно-культурного відродження України.····216
Тростогон А. М. Аграрна політика більшовиків в українському селі в умовах НЕПу: історіографія проблеми. ····219
Лашкевич Л. М. Інформаційні зведення ДПУ як джерело для вивчення настроїв робітництва УСРР у другій половині 20-х рр. XX ст.····227
Зубко О. Є. Український Високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933рр.). Історіографічний нарис. ····229
Дудар В. В. Історична свідомість: історіографія та історична пам'ять. ····233

Дровозюк С. І. Питання національно-культурного та духовного життя українського селянства 20-30-х рр. XX ст. в сучасній історіографії. ····236
Калитко С. Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки другої світової війни. ····242
Безуглий, А. І. Дячук Л. В. Між традиціоналізмом та просвітництвом: історичні ідеї Григорія Полетики. ····247
Мельничук Л. С. Гончарство Поділля в дослідженнях Олександра Прусевича. ····251
Зінько Ю.А. Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області. ····256
Кравченко П. М., Мельничук І. П. Документи державного архіву Вінницької області про голод 1924-1926 рр. на Поділлі. ····260
Шкробтак О. П. Документи про зовнішню політику франкістської Іспанії 1936 – 1975 рр. ····263
Хавлюк П. І.До питання про зв'язок між черняхівською та зарубинецькою культурами. ····266
Синюк Ю.О. Історичний розвиток теорії та методології підручника з музичного виховання в Україні в IX – XVII століттях. ····268
Заєць І. І. Історична хронологія. – Черкаси. – Відлуння. – 1999. – 144 с. ····270
Дробот І.І Романюк І.М П.П.Панченко, В.А.Марчук. Аграрна Історія України – 2-ге вид., випр. і доп. – К: Т-во "Знання", КОО 2000 – 342 с. ····272
Кравець М. М. О. Апанович. Федір Павлович Шевченко – історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина. – Київ, 2000. – 180 с. ····274

О.Ф. Мельничук

СИСТЕМА ІМПЕРСЬКОГО УПРАВЛІННЯ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРАЇ

Губернія, як одиниця в адміністративно-територіальній структурі Російської імперії, з'явилася внаслідок видання указу Сенату від 18 грудня 1708 р. про створення губерній: Московської, Інгерманландської (з 1710 р. – Петербурзька), Смоленської, Київської, Азовської, Казанської, Архангелогородської, Сибірської. Перші губернії відзначалися значними розмірами та нерівномірністю території і населення.

Суттєві зміни в адміністративно-територіальний поділ внесла Катерина II, яка провела реформу місцевого управління і видала 7 листопада 1775 р. законодавчий акт "Установлення для управління губерній Всеросійської імперії".[1] Реформа спричинила значну децентралізацію управління, розширила розпорядчі та виконавчі функції місцевих установ та чиновників. Тому в кожну столичну губернію, а також для окремих регіонів призначався намісник – генерал-губернатор, який був довіреною особою імператриці. Внаслідок реформи кількість губерній збільшилась і до кінця правління Катерини II дорівнювала 50.[2] Збільшення кількості губерній стало можливим завдяки поділу великих адміністративно-територіальних одиниць на менші, а також за рахунок приєднання нових земель. Так, Поділля та Волинь були приєднані до Російської імперії внаслідок другого поділу Польщі у 1793 р. Відповідно до указу Сенату "Про приєднання до Росії від Польщі деяких областей і про установлення з них губерній: Мінської, Ізяславської, Брацлавської" від 23 квітня 1793 р. на приєднаній території були утворені Ізяславська, Брацлавська губернії та Кам'янецька область.[3] Адміністративно-територіальний поділ Правобережної України, що існував в перші місяці після приєднання, не враховував її історичних особливостей, кількість та етнічний склад населення, його щільність, господарський розвиток окремих регіонів. Не визначалися навіть остаточно межі губерній і повітів. Події внутрішнього та міжнародного характеру (повстання в Польщі під проводом Т. Костюшка, посилення діяльності магнатсько-шляхетських організацій, загострення соціальних суперечностей, третій поділ Польщі та возз'єднання Західної Волині) зумовили нові зміни адміністративно-територіального устрою Правобережної України.[4] Указом Сенату від 1 травня 1795 р. "Про складання присяги від жителів новоприєднаних до Росії від Польщі під час останнього поділу областей про устрій їх на основі Установлення про губернії і про встановлення митниць, а також прикордонної межі і стражі на новому кордоні" на названій території утворювались Волинська, Подільська і Брацлавська губернії.[5] Указом Сенату "Про відкриття присутственних місць у Подільському намісництві за Установленням про губернії" від 4 червня 1796 р. повідомлялось про відкриття губернських установ. Але імператор Павло I указом "Про новий поділ держави на губернії" від 12 грудня 1796 р. ліквідував Брацлавську губернію, основна її територія ввійшла до складу Подільської.[6]

З часу приєднання Правобережної України до складу Російської держави на цю територію поширювався територіально-адміністративний устрій, характерний для імперії в цілому: губернія - повіт - волость - село. Крім того, для так званого Південно-Західного краю в другій половині XIX ст. зберігався генерал-губернатор, посада якого була ліквідована в інших губерніях указом Сенату "Про ліквідацію посади генерал-губернатора у губерніях Чернігівській, Полтавській і Харківській, а також Вітебській, Могильовській і Смоленській" від 17 лютого 1856 р.[7] У Новоросійсько-Бесарабській губернії посада генерал-губернатора була ліквідована у 1874 р. В законодавстві не вказувались причини,

які зумовили збереження посади генерал–губернатора для Правобережної України. На нашу думку, вони зумовлювалися значним зосередженням поляків, євреїв, які виступали проти царської політики у краї, прикордонним розміщенням губернії, великою густотою населення (за даними Статистичного Тимчасового видання у губерніях Чернігівській, Полтавській, Харківській нараховувалося у 1867 р. 4.759 тис. чоловік, тоді як у трьох південно-західних губерніях проживало 5.246 тис. чоловік).[8] Крім того, на землях, приєднаних до Російської імперії внаслідок третього поділу Польщі, першорядним завданням царизму було насадження російської системи управління, попередження антиросійських виступів та викорінення пропольських настроїв. Це вимагало від царського уряду дещо іншої, ніж у центральних (великоруських) губерніях, організації управління.

Указ Сенату від 22 січня 1832 р., за яким тимчасовий Подільський і Волинський військовий губернатор генерал-ад'ютант Левашов продовжував виконувати функції військового губернатора Київського і генерал-губернатора Подільського та Волинського, зберігав чинність до 19 січня 1865 р., коли був призначений перший Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор генерал-ад'ютант Андрій Павлович Безак.[9] Він перебував на цій посаді до 16 січня 1869 р. Протягом другої половини XIX ст. послідовно її займали: О.М. Дондуков-Корсаков (з 16 січня 1869 р. до 16 квітня 1878 р.), М.І. Чертков (з 16 квітня 1878 р. до 13 січня 1881 р.), І.С. Дрентельн (з 13 січня 1881 р. до 15 липня 1889 р.), О.П. Ігнатьєв (з 12 серпня 1889 р. до 7 грудня 1897 р.). Правовий статус генерал-губернатора визначала "Загальна інструкція генерал-губернаторам" від 29 травня 1853 р. (див. ПСЗ. - № 27.293), що ввійшла до II тому Зводу законів.

У системі загального губернського управління генерал-губернатор повинен був забезпечувати недоторканність верховних прав самодержавства, точне виконання законів і розпоряджень уряду в усіх частинах вверіного краю. Він користувався особливою довірою імператора. Генерал-губернатор призначався на посаду виключно його величністю. Навіть в разі хвороби чи відлучення з генерал-губернаторства він не мав права передавати свої повноваження іншій особі без дозволу згори. Враховуючи таку високу довіру, генерал-губернатор був уповноважений подавати безпосередньо відомості імператору та отримувати від нього найвищі повеління і приводити їх в дію. Він покликаний був здійснювати загальне управління і нагляд на підвідомчій території. В законодавстві вказувалося, що з метою здійснення постійної турботи про благо всіх жителів вверіного краю, а також для попередження і припинення порушень закону генерал-губернатор повинен постійно ревізувати всі дії підвідомчих йому установ і осіб. Головний начальник краю, як часто його називали, не чітко мав визначеного кола обов'язків, хоча законодавець виділяв справи, що підлягали особливій опіці генерал-губернатора: загальний добробут і внутрішня безпека, охорона здоров'я і харчування, особистий склад місцевого управління. Та ці функції перегукувалися з обов'язками губернаторів, які безпосередньо їх й виконували. Крім того, в "Загальній інструкції генерал-губернаторам" містилася стаття, в якій вказувалося, що головний начальник краю діє через губернські установи і особи. Це означало, що він не мав власних виконавчих органів у губерніях, його посада була винесена за коло губернських установ і він не повинен був порушувати загальних правил губернського управління і змінювати їх компетенцію. Отже, на генерал-губернатора покладалися функції загального управління та контролю, хоча це не означає, що його повноваження були незначними.

Через нього надходили у губернію усі приписи центральної влади. Жоден новий захід чи розпорядження у краї не приймалися без його відома. Генерал-губернатору надавалася можливість доповнювати, змінювати чи скасовувати розпорядження, підпорядкованого йому губернатора.

Особливо зросли функції головного начальника краю наприкінці XIX ст. через збільшення кількості невдоволених політикою царизму. Для забезпечення основного завдання з охорони спокою і внутрішньої безпеки, у зв'язку з "розвитком соціально-

революційної діяльності, яка супроводжувалася загрозою вбивства посадових осіб" Положення МВС про розширення прав генерал-губернаторів, що стосуються охорони порядку і громадського спокою від 6 вересня 1878 р., уповноважувало генерал-губернатора надавати дозвіл поліцейським органам арештовувати осіб, котрі підозрювалися у вчиненні державних злочинів, переглядати проведене дізнання, дані про яке йому надсилав губернатор.[10] Згодом ці права були закріплені у Положенні про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою від 14 серпня 1881 р. Крім того, генерал-губернатору надавалися нові повноваження. Він міг оголошувати місцевість в стані посиленої охорони. Стан вводився за умов, "що громадський спокій буде... порушений злочинними посяганнями проти існуючого державного ладу чи безпеки приватних осіб, їх майна, або..., коли для охорони порядку застосування діючих постійних законів виявиться недостатнім". Цей нормативно-правовий акт передбачав ще й іншу форму - надзвичайну охорону, яка вводилася за рішенням Комітету міністрів. В цілому Положення 1881 р. "юридично оформило свавілля і беззаконня, які складали основу жандармської діяльності".[11]

В період дії посиленої охорони генерал-губернатор міг видавати обов'язкові постанови для забезпечення громадської безпеки, за порушення їх норм винних піддавали арешту терміном до 3 місяців і штрафу до 500 крб. Йому належало право забороняти будь-які народні, громадські, приватні збори, закривати торгові установи і промислові підприємства, здійснювати адміністративне вислання осіб, яким заборонялося перебувати в цій місцевості.

Таким чином, влада Подільського губернатора обмежувалася повноваженнями генерал-губернатора. Губернатор був незадоволений своїм становищем, він прагнув відчути себе повновладним господарем на підвідомчій території і навіть намагався вирішувати справи, що стосувалися губернії, без відома генерал-губернатора. Такі спроби були непоодинокими. Не випадково головний начальник краю докоряв подільському губернатору у тому, що "за останній час багато донесень надіслано МВС без мого відома". Так, Подільському губернатору було заборонено без відома генерал-губернатора робити донесення міністру внутрішніх справ з приводу заміщення вакансій, влаштування періодичних виставок, відкриття у містах євреями комісіонерських контор.[12] У цих справах генерал-губернатору надавалося право висловлювати свою точку зору, а при наявності вакансій заміщувати їх своїми кандидатурами.

Встановлений порядок зносин губернатора з вищим начальством засвідчував насамперед те, що генерал-губернатор мав ширші повноваження порівняно з начальником Подільського краю. Зносини губернатора з імператором, міністром внутрішніх справ відбувалися через генерал-губернатора. Законодавством був передбачений безпосередній зв'язок губернатора з царем лише у конкретних випадках - після огляду губернії при її прийнятті. Крім цього, ще й за необхідності зробити термінове повідомлення щодо стану збору податків до державної скарбниці. З міністром внутрішніх справ губернатор зв'язувався безпосередньо лише у випадку крайньої необхідності, а також тоді, коли розпорядження генерал-губернатора суперечили чинному законодавству.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ Российской империи). Собр. 2-е. – Спб., 1776. – Т. XX. - №14392; 2. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. – С. 119; 3. ПСЗ Российской империи. – Спб., 1830. - Т. 23. - № 17112; 4. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С.156-157; 5. ПСЗ Российской империи. – Т. 23. – №17323; 6. Там само. – Т. 24. - № 17634, № 18117; 7.Там само. – Отд. 1. – Спб., 1857. - № 30189; 8. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 569. - Арк. 2; 8. Исторические данные об образовании губерний, областей, градоначальств и других частей внутреннего управления с указанием высших чинов этого управления в хронологическом порядке по 1 ноября 1902 г. – Спб., 1902. - С. 16; 9. ПСЗ Российской империи. Собр. 2. – Спб., 1878. – Т. LI. - №56203; 10. Бабкин В.Д., Селиванов В.Н. Народ и власть. – К., 1996. – С. 292; 11. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 1148. - Арк. 1; 12. ДАХО. - Ф. 227. - Оп. 1. - Спр. 2815. - Арк. 205.

В. Омельчук

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В 1733 РОЦІ

Смерть Августа II на початку 1733 р. ознаменувала початок періоду безкоролів'я у Речі Посполитій, що позначився посиленням політичної боротьби різних магнатсько-шляхетських угрупувань. Поступово вона переростає у відкрите збройне протистояння, яке втягує в свою орбіту значні маси феодально-залежного селянства і міщанства Правобережжя, розташовані тут підрозділи надвірного козацтва.

22 лютого (4 березня-н.с.) 1733 р. відбулось спільне засідання представників Кабінета міністрів, Сенату і російського генералітету в кабінеті імператриці, на якому розглядався розвиток подій у Речі Посполитій. Тут були присутні канцлер граф Головкін, генерал-фельдмаршал Мініх, князь Черкаський, генерал Ушаков, князь Трубецький та інші.[1] Вислухавши реляцію російського резидента у Варшаві, вони прийняли ряд рішень, які фактично обумовили швидке розгортання суспільно-політичної боротьби. Це, передусім, стосувалось блокування будь-яких кандидатур, залежних від сусідніх держав, на польський престол. Була визнана доцільність застосування сили у випадку марності інших спроб запобігти цьому і тому прийнято рішення "от сего времени без упущения" розташувати на кордоні 18 піхотних і 10 кавалерійських полків. Обумовлено було і залучення у конфлікт з Річчю Посполитою військових сил Гетьманщини. Д.Апостол мав виставити 10 тисяч козаків і щоб не тільки "оное число сполна, но и более в готовности было и как добрым ружьем, так и добрыми лошадьми снабдены были". Всі ці війська на вимогу російського резидента у Варшаві мали вступити до Польщі, діючи згідно з його розпорядженнями.[2]

У Варшаві добре розуміли всю серйозність ситуації і тому безпека південно-східних кордонів Речі Посполитої була одним з найболючіших питань, що турбувало учасників конвокаційного сейму, відкритого 27 квітня 1733 р. Конфедерація, утворена на ньому, мала тривати до "заспокоєння" держави. Її учасники констатували "обтяження і інші насильства", вчинені в ході нападів на маєтки "людей сусідніх держав"для прикордонних воєводств, зокрема Брацлавського і Київського. Було прийнято рішення про розташування коронних військ по воєводствах "для побиття куп свавільних"і зміцнення фортець захисниками і надійними комендантами.[3] Збір "свавільних куп" заборонявся, а порушникам загрожувало покарання.[4] Вказувалось і на необхідність утримання фортець Кам'янця і Окопів Святої Трійці в належному порядку, призначивши комісарів для їх інспекції.[5] Зауважувались також і дошкульності, вчинені шляхті, особливо прикордонних воєводств-Київського, Подільського, Брацлавського "від людей сусідніх держав".[6]

За ситуацією в Речі Посполитій уважно стежив уряд Росії, намагаючись використати загострення боротьби для зміцнення власної присутності в регіоні. 25 квітня (6 травня-н.с.) 1733 р. коронний регент Липський на аудієнції в імператриці вручив їй дві грамоти (від 20 і 21 лютого-н.с.). У першій містилось прохання відвести від польського кордону російські війська, в другій – вимога заборонити останнім в Чигиринському старостві, що належало графу Яблонському "делать возмущения".[7]

Навесні 1733 р. шляхта Брацлавщини для боротьби з народними заворушеннями вчинила спробу об'єднати всі загони надвірної міліції і надвірних козаків у єдину військову силу. На місцевому сеймику було ухвалено, що "всі, які тільки є городові козаки і надвірна варта стануть згідно традиції і звичаю під команду нашого вельможного пана маршалка", відповідно до ординансу останнього. Не покладаючись на відданість надвірної міліції, вони зобов'язали маршалка "на випадок [їх] непослуху чи опору…громити їх як людей, схильних до бунту і чинити з ними як з ворогами".[8]

Протягом весни-початку літа заворушення охоплюють Київщину, Брацлавщину, перекидаються на східні райони Подільського і південно-східні – Волинського воєводств.

Вже в своїй скарзі від 1 липня 1733 р. орендар І.Касрієлович зазначив, що внаслідок розгортання заворушень на Поділлі змушений був тікати, залишивши своє майно в с.Колибаєвці.[9]

29 червня (10 липня-н.с.) 1733 р. відбулось засідання "особливого консиліуму в польських справах". На ньому, щоб забезпечити собі підтримку місцевого населення, було вирішено "учинить и разослать" маніфести "особливо в...пограничные с Россиею польския воеводства". Вони мали бути спрямовані "против элекции противных и со обнадеживанием доброжелательных помощию" російських військ. Оголошувати про їх вступ слід було "обнадежа, что оные будут без отягощения" населенню.[10] Ці маніфести сприймались місцевим населенням як свідчення швидкого вступу російських військ і входження Правобережжя до Гетьманщини.

Активізувалась антифеодальна боротьба і на західноукраїнських землях, що змушувало польську верхівку нагально вжити заходів. 31 серпня 1733 р. шляхта Галицької землі в своїй постанові висловила подяку прибулим до ополчення і київському воєводі, який надіслав для придушення заворушень кілька сот кінних і піших вояків, озброєних гарматами. Для знищення опришків на території від Коломиї до Солотвина був направлений загін смоляків на чолі з ротмістром Сіромським, а від Солотвина до Калуського староства – смоляки під проводом Василя Зуба.[11]

Після того, як у складній і напруженій ситуації перемагають прихильники Станіслава Лещинського, якого 12 вересня 1733 р. було проголошено королем, опозиція, яка підтримувала Августа III, звернулась по допомогу до Росії. Представники ворогуючих угрупувань роблять спробу залучити на свій бік січовиків. 2 (13-н.с.) вересня 1733 р. князь О.Шаховський отримав лист від кошового І.Білецького, в якому містились повідомлення про відхід частини запорожців на Правобережжя, під впливом заклику "державца ключа Уманскаго" старости Бєльського, який наказав своїм уманським комісарам закликати їх до себе. Вказані "самовольцы" в кількості 100 осіб залишили Запоріжжя і зібрані при полковнику "волошанину" Табану прибули до Умані. Очолили утворений загін отаман Василь Сич, козак Левушківського куреня, осавул Вдовиця, козак цього ж куреня і хорунжий Роман Ніс з Поповичівського куреня. Створене формування почало швидко збільшуватись і невдовзі, як повідомляли "люди, за торгом из старовства уманскаго приходящие", налічував більше двох сотень добровольців.[12]

Розгортання суспільно-політичної боротьби в Речі Посполитій і загроза перемоги С.Лещинського змусили імператрицю Анну Іоанівну 13 (24-н.с.) вересня 1733 р. підписати указ Вейсбаху про невідкладну підготовку регулярних і нерегулярних військ на Лівобережжі до вступу в Польщу. Пришвидшив це рішення і рапорт військової колегії про звертання конфедератів за допомогою до запорожців і кримських татар.[13]

За розгортанням подій на Правобережжі уважно стежив П.Орлик, який пов'язував свої плани з утвердженням влади С.Лещинського. Згідно з донесенням одного з російських агентів в Гамбурзі Ф.Красного-Милошевича від 30 вересня (11 жовтня-н.с.) 1733 р. він заручився обіцянкою останнього, що "ежели он Станислав в Польще королем действительно будет, то тогда всеконечно его Орлика на Украйне, принадлежащей Российской империи, гетманом учинит, о чем стараться весьма сильною рукою обещал".[14]

5 (16-н.с.) жовтня 1733 р. імператрицею було підписано указ генералу Вейсбаху про відрядження з Києва російських військових підрозділів для "разогнания собраний" конфедератів у прикордонних районах Польщі.[15] Враховуючи неспокійну ситуацію, шляхта напружено готувалась до боротьби. У листі від Шилінга до Потоцького від 25 жовтня 1733 р. вимагається, враховуючи неспокійну ситуацію, вжити негайних заходів для зміцнення обороноздатності Кам'янця і Окопів.[16]

7 листопада 1733 р. в Луцьку була утворена конфедерація шляхти Волинського воєводства на підтримку С.Лещинського, очолена місцевим воєводою М.Потоцьким.[17] Її рішенням для оборони краю від військ Росії і Августа III було 1200 кіннотників, для утримання яких було виділено 400 тисяч злотих.[18] Конфедерати зразу ж взялись до

організації загонів для боротьби з прихильниками Августа III, російськими військами і народними заворушеннями.

7 (18-н.с.) листопада 1733 р. імператрицею було підписано указ генералу Вейсбаху про вступ до Польщі одним корпусом, який мав розташуватись в маєтках київського воєводи Потоцького та інших впливових конфедератів-прихильників С.Лещинського.[19]

11 (22-н.с.) листопада 1733 р. в російському Кабінеті міністрів було отримано донесення Вейсбаха, в якому повідомлялось, що військо конфедератів на чолі з Свідзінським чекає допомоги з боку Кримського ханства. Генерал просив розпоряджень стосовно підготовки широкомасштабного вступу в Польщу і вимагав відповідного імператорського указу.[20] 15(26-н.с.) листопада 1733 р. імператриця підписала указ графу Вейсбаху про вступ в Польщу одним корпусом для "происку над противником" і про введення гарнізону в Білоцерківську фортецю.[21] Вейсбах активно зайнявся підготовкою майбутньої кампанії і вже 20 листопада (1 грудня-н.с.) 1733 р. доповідав в Кабінет міністрів про визначення ним корпусу для виступу в район Білої Церкви з метою розгрому формувань конфедератів, очолених Свідзінським.[22]

7 грудня 1733р. на сеймику шляхти Брацлавського воєводства було прийнято рішення про утворення конфедерації на підтримку С.Лещинського. Її маршалком було обрано полковника С.Свідзінського, регіментаря української партії коронних військ. Згідно з його постановою магнати воєводства, які мали власні приватні надвірні коругви, повинні були відрядити їх під команду маршалка. Їх особовий склад передбачалось привести до присяги полковниками, ротмістрами та іншими "військової служби людьми". Відповідно до маршалкового універсалу мобілізаційні заходи мали торкнутись передусім Погребищини, Борщаївщини, Володарщини, Комаргородщини, Краснянщини, Рашківщини, Ягорличчини, маєтності князя Радзивіла Босівщини, Пиківщини, Ставу. Всі місцеві "козаки городові і люди надвірні" мали негайно стати під команду С.Свідзінського "для послуг Речі Посполитої" і утримання порядку у воєводстві, де вже з'явились перші ознаки наближення грізної бурі.[23] Час підтвердив помилковість намірів правлячих кіл Речі Посполитої використати надвірне козацтво у власних інтересах, зокрема для придушення народних виступів.

6 (17-н.с.) грудня 1733 р. на Запоріжжя прибули посли з Немирова від Свідзінського, значкові товариші Квасневський і Колосовський у супроводі близько десятка городових козаків. Їх метою було залучення січовиків для боротьби з російськими військами і прихильниками Августа III. Запорожці відмовились, мотивуючи це відсутністю дозволу кримського хана, і послали до гардового полковника розпорядження, щоб "полских воровских наговорщиков, к Бугу реке приходящих, смотрел и имая их к нам в Кош присылал".[24]

Війська конфедератів часто замість того, щоб протидіяти російським військам і розгортанню народних заворушень, грабували селянські господарства. Так, 19 грудня 1733р. С.Тиша-Биковський подав до запису в Овруцьку гродську книгу скаргу на спустошення Фастівської волості військами конфедератів на чолі з С.Свідзінським, розташованими в Білій Церкві. Внаслідок утисків частина селян змушені були тікати за кордон, а інша, як констатувалось у документі, "замислює тікати".[25]

16 (27-н.с.) грудня 1733 р. Кабінет міністрів отримав донесення Вейсбаха про відправлення в Польщу генерал-лейтенанта князя Шаховського і про його власну підготовку до походу під Білу Церкву з основними силами.[26]

Слід також зазначити, що під впливом розгортання боротьби на Правобережжі антифеодальні заворушення починають розгортатись і в Молдавії, передусім у прикордонних з Брацлавщиною районах Подністров'я, викликаючи занепокоєння місцевої правлячої еліти. Так в одній з грамот 1733 р. підкреслюється, що "перебуваючі в селі царани[27] записались в калараші,[28] і ніхто не залишився царанином". Процеси, аналогічні покозаченню, проходили і в інших районах. 3 квітня 1733 р. у відповідь на скаргу

землевласника господар Молдавії підкреслив, що калараші повинні платити десятину, "хоча вони й сидять там для охорони кордонів".[29] У Молдавії також активно діяли емісари С.Лещинського, яким уряд Порти дозволив набирати в підрозділи конфедератів місцеве населення. Враховуючи позицію султана, господар Г.Гіка, а пізніше К.Маврокордат, надавали їм необхідну допомогу.[30] Частина з набраних найманців поряд з молдаванами Лівобережжя пізніше перейде на бік повсталого народу України.

Підсумовуючи, можна зазначити, що посилення боротьби різних магнатсько-шляхетських угрупувань та вступ російських військ на територію Речі Посполитої обумовили подальше загострення ситуації на Правобережжі і розгортання Народного повстання 1734-1738 рр., яке, незважаючи на цілий комплекс несприятливих чинників, демонструвало протягом п'яти років кращі зразки звитяги, вкарбовані в історію українського державотворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Бумаги Кабинета Министров Анны Иоанновны. 1731-1740.(далі Бумаги...)-Т.II(1733)//Сборник императорскаго Русскаго Исторического общества (далі-СИРИО).–Т.106.-Юрьев.,-1899.-с.90; 2.Там само.-С.91; 3Konfederacya Generalna omnimum ordinum Regni et magni Ducatus Lithvaniae na konwokacyi Geneneralney Warszawskiey uchwalona dnia Dwudziestego Siodmego Miesiaca Kwietnia Roku Panskiego Tysiacznego Siedmsetnego Trzydziestego Trzeciego w Krakowi.-[1733].-Drukarnia I.M.Supmtem IKM Bibliopolow w Krolewstwie Polskim uprzywileiowanych.-s.7; 4.Там само.-С.8; 5.Там само; 6.Там само.-С.19; 7.Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России(по 1800 год).-ч.третья(Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Польша и Португалия).-М,1897.-С.230; 8.Крижанівська В.В. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінець XVIII– 60-і рр. XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України).- Дис. канд. іст. наук.-К,1975.-С.113; 9.Акты о гайдамаках (1700-1768)//Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов...-ч.3.Т.3.-К.-1876.-С.41-42; 10.Бумаги Кабинета Министров Анны Иоанновны. 1731-1740. (далі Бумаги...). - Т.II(1733) // Сборник императорскаго Русскаго Исторического общества.(далі-СИРИО). – Т.106. - Юрьев,1899. - С.322; 11.Грабовецький В.В. Опришківський рух у Галицькій землі в першій половині XVIIIст. (1700-1738роки)//З історії західноукраїнських земель.-Т.4.-К.,1960.-С.21; 12.Бумаги Кабинета Министров Анны Иоанновны. 1731-1740 (далі Бумаги...)-Т.II(1733)// Сборник императорскаго Русскаго Исторического общества.(далі-СИРИО)–Т.106.-Юрьев,1899-с.478; 13.Там само-с.436; 14.Сборник исторических материалов и документов, относящихся к новой Русской Истории XVIII и XIX века/Изд. М.Михайлов.-СПб,1873.-С.210; 15.Бумаги Кабинета Министров Анны Иоанновны. 1731-1740. (далі Бумаги...). - Т.II(1733) / /СИРИО–Т.106.-Юрьев,1899-С.489; 16.ЦДІАК - Ф.49. - Оп.2. - Спр.2602.-Арк.1; 17.ЦДІАК.-КМФ-15.-Оп.1.-Спр.8.-Арк.22зв.; 18Schmitt H. Dzieje Polski XVIII i XIX wieku osnowane przewaznie na niewydanych dotad zrodlach przez Henrika Schmitta.- t.1.-Krakow.:Drukarnja "Czasu",1866.-s.73; 19.Бумаги...)-Т.II(1733)//СИРИО–Т.106.-Юрьев,1899-С.553; 20.Там само.-С.564; 21.Там само.-С.569; 22.Там само.-С.575; 23.НБУ. ІР.-Ф.II.-Спр.12471-Арк.6-7; 24.Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков.-Владимир,1903.-Т.2.-С.1143; 25.Акты...-С.46-47; 26.Бумаги...)-Т.II(1733)//СИРИО–Т.106.-Юрьев,1899-С.608; 27.Царани - феодально-залежні селяни. 28.Калараші-одна з категорій службовців, що виконували рішення органів влади, забезпечували внутрішній спокій, охорону кордонів. 29. Советов П.В. Исследования по истории феодализма в Молдавии-Кишинев,1972.-Т.1.-С.452-453; 30.Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XI-начало XIXвека)/Редкол. Д.М.Драгнев(отв.ред.) и др.-Кишинев,1987.-С.259.

Шунда Н.М., Томусяк А.А., Лисий А.К.

АКАДЕМІК ІЗ ПОДІЛЛЯ

Долі багатьох славетних представників української культури і науки, як і державних і політичних діячів, нерозривно пов'язані з Санкт-Петербургом – Петроградом – Ленінградом (і знов Санкт-Петербургом). Це зумовлено тим, що українська діаспора на невських берегах завжди була чисельною і різноманітною. Українці приїжджали сюди, жили, працювали, творили тут, а багато з них лишилися тут назавжди й були поховані у Північній Пальмірі.

На Васильєвському острові вже 250 років знаходиться Смоленське кладовище, де було перше поховання Тараса Шевченка. Це місце, поблизу цвинтарної церкви, позначене

великим природним валуном з написом, стало Меккою для українців Санкт-Петербурга й гостей з України, Канади, США. А біля північного фасаду цієї ж Смоленської церкви, на 42-й ділянці по Петрівській доріжці знаходиться могила ще одного "малороса" – Буняковського Віктора Яковича. На гранітній плиті, крім його прізвища, ім'я та по батькові, рельєфне зображення хреста, дати життя і смерті /3.XII.1804 – 30.XI.1889/.

Так хто ж він, Віктор Буняковський? Чим прислужився краю, що майже через два століття з вдячністю і пошаною згадують його ім'я?

Дійсний таємний радник, віце-президент Імператорської Академії наук, її ординарний академік, "вчена діяльність якого ознаменована багатьма визначними працями, що сприяли успіхам математики" (монарша оцінка Олександра II), "первісток російської математичної творчості, який залишає глибокий слід в науці" (оцінка його сучасників), один із провідних математиків 30-50-х років XIX ст. (місце визначене історією) народився 3 грудня 1804 р. в містечку Бар Подільської губернії [1].

Минуло лише 11 років після другого поділу Речі Посполитої, внаслідок якого Поділля відійшло до Російської імперії, і нові господарі, утверджуючись на нових територіях, насичували їх військовою силою. Не був винятком і тогочасний Бар – один з торгових центрів краю, у якому розміщались спочатку кінно-польський уланський полк, згодом гарнізон фортечної артилерії, батареї 10-ї та 12-ї артилерійських бригад і Оренбурзька козача батарея [2].

Якраз у сім'ї підполковника кінно-польського уланського полку Якова Буняковського і побачив світ майбутній науковець. Про матір Віктора нам тільки відомо з її листа до імператриці, що вона іноземного походження і в Росії родичів не має [7].

Раннє дитинство Віктора і його двох старших братів пройшло в заштатному містечку, про яке "топографічний і камеральний опис Подільської губернії" (1805) подає такі відомості: "Поєзуїтське містечко Бар знаходиться у володінні Павла Вислоцького. Лежить на рівному низькому місці біля лівого берега річки Рів, яка має велику кількість ставків і гребель. У цьому містечку замок із кам'яним муром. Одна церква греко-російська кам'яна і одна дерев'яна, уніатський базиліанський монастир. При ньому утримується школа на 300 дітей, які навчаються латинській, німецькій і французькій мовам, історії, фізиці, арифметиці та геометрії. Скарбниця сплачує 280 карбованців на утримання вчителів і школи, крім додатку до прибутку від сіл. Діють два римсько-католицькі кляштори з костьолами і особливий кам'яний римсько-парафіяльний костьол, якого іменують фарою. Єврейський кагал утримує дерев'яну школу. В Бару буває сім ярмарків: перший проводиться на Новий рік; другий – на Стрітення 2 лютого; третій – в середу Великого Поста; четвертий – 9 травня на Миколу; п'ятий – 24 червня; шостий – 15 серпня на Успіння Богородиці; сьомий – 6 грудня на Миколая. Крім того, щонеділі бувають торги. Борошняних водяних млинів три. Торги проводять нарізно купці Могилівського повіту. Звичайно, везуть за кордон в Австрію і Прусію овечу вовну, мед, віск, ганяють рогату худобу. Звідти, з Брод і Лейпцигу, привозять різного кольору сукна, шовкові, паперові і шерстяні матерії, литу мідь, сіль білими ступками і цукор. З Києва і Бердичева доставляється залізо, лисячі хутра, мило, олія, дьоготь, вірьовки, голландські оселедці; з Корця – фарфоровий посуд; з Могилева – турецькі і молдавські шовкові тканини, бакалію, кофе, дерев'яну олію. Поселяни з усього повіту приганяють різну худобу і привозять хліб зерном, крупу, пшоно, свиняче м'ясо і сало, яловичину і баранину, сир, масло коров'яче, мед, віск, овечі шкури, сиру волов'ячу шкіру, полотно, дерев'яний і глиняний посуд. А всього в пригоні й привозі в містечку Бар від поселян буває до трьох тисяч карбованців"[3]. Населення Бару на початку XIX століття складало 4392 мешканців [4].

Права міста Бар були визначені царським указом від 19 червня 1806 р., де зокрема зазначалося: "Рассмотрев поднесенный нам от Правительствующего Сената доклад о городе Баре, лежащем в Подольской губернии, мы не находим ни в одном акте, чтобы город сей когда-либо отдан был в частное владение. Гетьману же Выговскому пожаловано было одно только староство Барское, которое впоследствии конституцией 1775 года

утверждено Любомирскому, но ни в том, ни в другом случае о самом городе ничего не упомянуто, а напротив того видно, что оный издревле пользовался правом городам присвоенным и пожалованное староство отмечен быть не долженствовал. В рассуждении сего Повелеваем: город Бар оставить на правах, прежними привилегиями ему дарованных". [5]

Звернемо увагу на той факт, що з 4392 мешканців Бару в школах навчались понад 300 дітей, причому за програмою значно ширшою, ніж в багатьох навіть столичних навчальних закладах такого типу. Так що у Буняковського В.Я. була можливість одержати повноцінну середню освіту. Але доля розпорядилась по-іншому.

У 1808 р. Росія починає агресивну війну проти Швеції за оволодіння Фінляндією. Серед інших частин веде наступ і кінно-польський уланський полк під командуванням вже полковника Буняковського. 5 вересня 1809 року шведи у Фрідріхсгамі визнають свою поразку і передають Фінляндію південному сусіду [6]. Проте полковнику не судилося стати переможцем. Тяжко поранений, він помирає. Сім'я, яка на той час вже мешкала в Санкт-Петербурзі, опинилася у важкому матеріальному становищі. Матері, Вікторії Буняковській, вдалося влаштувати двох старших синів до кадетського корпусу. А меншого, Віктора, взяв у свою сім'ю до Москви друг і товариш померлого, колишній командир полку граф Тормасов А.П.

Вдова, залишившись без засобів до існування, звертається по допомогу у 1816, 1818, 1820 рр. до імператриці Єлизавети Олексіївни, дружини Олександра I. Подаємо без змін і перекладу слізне прохання у 1820 році полковниці, на яке вона отримала відмову: "Всемилостивейшая государыня! Беспредельное Вашего императорского величества милосердие и изливаемые повсюду на верноподданных щедроты возродили во мне смелость повергнутся к священным стопам Вашего императорского величества.

Покойный мой муж, польско-уланского полка полковник Яков Буняковский, которому в течении 23-х летней беспорочной службы судьбою сражений, умер в 1809 году на походе против шведов, покрыт ранами полученными в действительных против неприятелей сражениях и вероятно от последствий их.

Из трех малолетних детей, хотя за тех двоих и успокоена была принятием их в 1-й кадетский корпус и из которых старший в нынешнем году, в награду за примерное его поведение, и за успехи в науках по представлению начальства выпущен в офицеры в тот же корпус. Но сама между тем продолжаю испытывать всю тяжесть бедности. Тягость сия особенно для меня тем чувствительнее, что будучи иностранкой, не имею в России родных, в которых подобные мне несчастные находят какую-нибудь отраду.

Не имея ни пенсиона, ни же других каких-нибудь вспомоществований, принуждена доставать себе дневное пропитание трудами рук своих. Но слабость зрения моего не позволяет мне трудиться столько, сколько бы я желала, чтобы избегнуть быть кому-либо в тягость.

Предстоят торжественные во всем христианском мире праздники, миллионы взирают с радостью на приближение оных, но мне несчастной отказано иметь участие во всеобщей радости. Моя участь – ежедневно проливать слезы.

В 1816 году имела я щастие получить милость от щедрот Вашего императорского величества; ныне вся же моя надежда и все упования на бесприкладное Вашего императорского величества милосердие к которому паки осмеливаюсь прибегнуть.

Яко мать верноподданным своим и правосудная монархиня, да удостойте обратить взоры свои на службу покойного мужа моего и не оставьте в таких горестных обстоятельствах крайне нещасную и всеми оставленную его вдову.

Всемилостивейшая государиня, не отвращайте лица своего от злополучной, которая в крайней своей бедности осмеливается просить о всемилостивейшем пожаловании на пропитание.

С глубоким благоволением повергаюсь к священным стопам Вашим.

Всемилостивейшая государыня!

Вашего императорского величества всеподданейшая вдова-полковница Виктория Буняковская."

Коли доля не дуже була схильною до матері, то до наймолодшого сина вона була прихильнішою і супроводжувала його впродовж усього життя.

У сім'ї графа разом з його сином Віктор здобуває початкову домашню освіту, а у 1820 р. обидва юнаки відправляються за кордон. Спочатку вони жили у Кобурзі (Саксонія) і брали приватні уроки, потім навчалися в Лозанській академії (Швейцарія), а в 1821 р. вони опинилися в Парижі. Нам невідомо, що вивчав молодий граф Тормасов у Парижі, однак можна стверджувати, що по "вченій" лінії він не пішов. А от Віктор Буняковський відразу чітко визначився. Його мета – математика і можливі її прикладання. Чорнявий, завжди спокійний і витриманий юнак слухає лекції з математики і природничих наук у Сорбонні і College de France, вчасно складає екзамени, знайомиться із працями метрів тогочасної математичної науки і пробує свої сили у пошуку нових результатів на її терені.

Успішне навчання у Паризькому університеті давало можливість здобути учені звання бакалавра, ліценціата і доктора наук. На звання бакалавра наук необхідно було попередньо скласти екзамени з усіх дисциплін гуманітарного циклу, а на фізико-математичному факультеті екзамени з арифметики, геометрії, плоскої тригонометрії із застосуванням останньої в геометрії (за змістом в межах програми сучасної середньої школи). Бакалавр мав право складати екзамени на звання ліценціата наук. Для цього необхідно було скласти екзамени з статики та з диференціального та інтегрального числення (за змістом в межах програми, наприклад, спеціальності "математика і фізика" педагогічного університету). Нарешті, ліценціат мав право здобувати звання доктора наук. Для цього необхідно було подавати дві дисертації (звичайно, не за сьогоднішніми нормативами) або з механіки і астрономії, або з фізики і хімії, або з природничих наук і захистити їх на загальному зібранні факультету.[26]

Протягом 1824 р. Віктор Буняковський успішно пройшов перші дві сходинки наукової кар'єри. Згідно з формулярним списком про службу (на зразок трудової книжки) 13 березня він отримав ступінь бакалавра, а 23 грудня – звання ліценціата.[8] Менше ніж за півроку ним було підготовлено дві дисертації: "Про обертальний рух у середовищі з опором системи площин сталої товщини і певної форми" (з математичної фізики) і "Про визначення радіус-вектора при еліптичному русі планет" (з астрономії) [29], і 19 травня 1825 р. відбувся їх захист. Віктор Буняковський був другим вихідцем з Російської імперії, кому було присвоєно звання доктора математичних наук у Франції.

Зауважимо, що у той самий час у Парижі навчалось ще два українські випускники Харківського університету: Михайло Острогадський і Павло Затеплінський. Якраз другий і став (1823р.) першим володарем французького докторського диплому. Михайло Остроградський, хоча і був за своїми здібностями і науковою результативністю на порядок вище, повернувся в Росію без жодного документа, який би засвідчував його освітній та науковий рівень.

У цьому ж році молодий В. Буняковський опублікував свої перші наукові праці. На примірнику, який зберігається у бібліотеці АН Росії, його рукою зазначено, що обидві статті є дисертацією, поданою і захищеною перед Факультетом наук Паризької академії у травні 1825 р., на фронтисписі – посвята: "Моему другу графу Александру Тормасову, как свидетельство дружеских чувств и признательности. Виктор Буняковский". На звороті цього ж листа був поміщений список професорів і професорів-ад'юнктів факультету наук: Лакруа, Біо, Пуассон, Франкер, Гей-Люссак, Дефотен, Жоффруа Сент-Ілер, Бодан, Діне з помічником Леруа, Мірбель, Ашед, Де Бленвіль, Дюлон, Коші та ін.[29]

Після захисту дисертації В. Буняковський ще більше року продовжував вивчати праці провідних математиків (у першу чергу великого будівничого математичного аналізу О'Гюстера-Луї Коші) і покидає у 1826 р. Париж добре підготовленим науковцем, який

вийшов на передній край тогочасної математичної науки.

Нам невідомо, чому саме після повернення з Європи В.Буняковський обирає місцем проживання Санкт-Петербург, а не Москву, і як склалися стосунки з його благодійниками – сім'єю графа Тормасова, але вже 9 квітня 1827 р. 22-річний юнак "вступає в службу учителем вищої математики у першому кадетському корпусі"[10], а 29 вересня цього ж року "вступив у службу учителем вищої математики і механіки в офіцерський клас Морського кадетського корпусу"[10]. Літом 1830 р. він одержує посаду професора математики в Інституті корпусу інженерів шляхів сполучення і дещо пізніше – в Гірничому інституті. У цей період своєї педагогічної діяльності В.Буняковський видає виконані ще у Франції переклади на російську мову найвідоміших книг Коші з аналізу. Це був справжній тріумф молодого викладача, який, не досягнувши ще 30 років, був "высочайше пожалован бриллиантовым перстнем (двічі), кавалером ордена Св. Владимира 4-й степени ".

Один з його слухачів в інституті шляхів сполучення В.А.Панаєв (згодом видатний будівничий російських залізниць) згадував: "Буняковский был наиблестящим лектором со всех сторон, даже по внешности, имея привлекательную, но строгую наружность, обличающую мыслителя. Он читал с поразительной ясностью и отчетливостью, читал ровно, так что увлечения и вдохновения не замечалось . Он не производил того ошеломляющего впечатления, какое вообще производил Остроградский; но каждому не менее того, чувствовалось, что перед ним находится огромная величина и сильный вождь. Буняковский был вполне на высоте своей задачи, т.е. открывать впервые слушателям таинства высшего анализа. ...Ни для кого не может быть сомнения, что Виктор Яковлевич Буняковский был одарен великими и быстрыми способностями, необычайным талантом, и по своим трудам может быть причислен к гигантам науки. Несмотря на это, человек этот был баснословно скромен "[14].

З 1846 р. В. Буняковський одночасно з П. Чебишевим розпочав свою професорську кар'єру у Петербурзькому університеті. Він читає лекції з аналітичної механіки (за Пуассоном і Остроградським), диференціальне та інтегральне числення за Коші, теорію ймовірностей за своїм текстом. Тут він виявив себе не тільки як талановитий педагог, але як і організатор навчального процесу, неодноразово виконуючи обов'язки декана фізико-математичного факультету і навіть "исправлял должность ректора сего университета"[12]. Значення Буняковського для університету відбито професором Григор'євим в історичній довідці про університет такими словами "1846-1848 годы памятны физико-математическому факультету тем, что начали тогда свои лекции два светила наши по математическим наукам, одно – находившееся в полном блеске, другое – только-что восходящее, но скоро преобревшее славу одного из первых геометров Европы".

У 1859 р. Буняковський, бажаючи зосередитись виключно на наукових дослідженнях, залишає службу в університеті з річною пенсією 1715 крб. 52 коп.[13].

Природно, що тільки його педагогічна діяльність не могла справити великого впливу на розвиток математики в Росії. Авторитет багатогранного математика, добре обізнаного з найважливішими напрямками розвитку математичних наук, Віктор Буняковський здобув як автор понад 130 праць (список "Liste des travaus mathematiques de Victor Bouniakowsky etc.", СПб., 1883, складений ним, налічував 108 назв) з теорії чисел і теорій ймовірностей, інтегрування алгебраїчних функцій і теорії рядів, математичної фізики і геометрії. Більшість з них були опубліковані в "Мемуарах" Академії наук (близько 80-ти французькою мовою).

Особливо важливу роль для розвитку математичної освіти в Росії відіграли його праці, метою яких було створення та удосконалення російської математичної термінології. У 1839 р. було видано перший його том – "Лексику чистої і прикладної математики", доведений до літери "Д". За умови, що на той час число математичних творів російською мовою було незначним, ця праця була вагомим внеском в російську математичну

літературу, серйозно вплинувши на поліпшення математичної мови і закріплення термінології. Ним також було виконано цілий ряд перекладів з французької мови, серед них переклад курсу диференціального та інтегрального числення Коші, написано декілька навчальних посібників з арифметики і геометрії, створені цілий ряд програм для навчальних закладів різних типів. Останні, як правило, були результатом співпраці з Михайлом Остроградським, дружні стосунки з яким, започатковані ще у Франції, переросли у результативне співробітництво протягом багатьох років.

У 1846 р. була опублікована його найважливіша праця – монографія "Основи математичної теорії ймовірностей". У цьому об'ємному трактаті (майже 500 с.) вперше було систематизовано все те, що було напрацьовано у теорії ймовірностей та її застосуваннях провідними математиками Європи, починаючи з праць її фундаторів Паскаля і Ферма, з'ясовано цілий ряд питань методологічного характеру, досліджено ймовірнісними методами тривалість життя людей різного віку, питання страхування, правдивості свідчень і визначення похибки при вимірюваннях. Для свого часу книга була не тільки теоретичним, але й практичним посібником при застосуваннях ймовірнісних методів у демографії, страхуванні, військовій статистиці. Стиль і мова цього твору були настільки досконалими, що німецький математик Карл Гаусс (його називають королем математиків XIXст.) з його допомогою вивчив російську мову.

Взагалі теорії ймовірностей і статистиці Буняковський присвятив близько 20 праць (1835-1876), а з 1858 р. був разом з М. Остроградським урядовим експертом з цих питань[25]. Він вивчав рух населення і його віковий склад, запропонував емпіричну формулу закону смертності, обчислював ймовірні контингенти чоловіків призивного віку, виконав розрахунки, які були покладені в основу діяльності цілого ряду кас. Особливо прихильно урядові кола сприйняли висновки, зроблені Буняковським, що, за винятком віку 0-5 років, "полученная для России таблица не уступит иностранным в отношении благоприятных условий жизненности"[28].

Дані про померлих православних Буняковський взяв лише за один рік, а коли за цією ж методикою професор Харківського і Московського університетів Андреєв К.А. проаналізував смертність за 10 років, то дані, що характеризували порядок вимирання православного населення, були значно гіршими. Якщо позначити через $l(x)$ - число осіб з 1000, які доживають відповідно до 5, 10, 15, . . . років, а $d(x)$ - число осіб з 1000, які помирають у віці відповідно до 5, від 5 до 10, від 10 до 15, . . . років, то дані були такі:

За Буняковським 1862 р.			За Андреєвим 1851-1860 рр.		
Вік	$l(x)$	$d(x)$	Вік	$l(x)$	$d(x)$
0	1000	407	0	1000	435
5	593	37	5	565	44
10	556	18	10	521	22
15	538	19	15	499	24
20	519	22	20	475	32
25	497	25	25	443	34
30	472	26	30	409	35
35	446	32	35	374	42
40	414	37	40	332	49
45	377	42	45	283	46
50	335	40	50	237	45
55	295	46	55	192	58
60	249	-	60	134	-

Ми спеціально підкреслили віросповідання, бо, як свідчать документи[28],

смертність "инородцев" і "туземцев" (мова документів) не вивчалась, та й переписи велись тільки православного населення.

Буняковський не отримав оригінальних результатів у теорії ймовірностей, однак в цілому зробив багато для розвитку цієї науки в Росії. Ось оцінка його сучасників. На святкуванні докторського ювілею, виступаючи від імені Московського математичного товариства знаменитий астроном Ф.А. Бредіхін говорив: "Вы обогатили литературу классическим сочинением по теории вероятностей. Этим сочинением вы водворили эту науку и не переставали оставаться ее представителем до настоящего времени. Выводы и основания ее не были Вами оставлены в сфере одного теоретического расмотрения. Вы приложили ее законы и заключения к решению важных задач нашей государственной и общественной жизни. Вы содействовали разрешению многих вопросов русской статистики"[20].

Вся наукова діяльність Буняковського була безпосередньо пов'язана з Петербурзькою академією наук, а з її членів найбільш дружними були стосунки з Михайлом Остроградським, які склались ще під час перебування в Парижі. Вперше його ім'я зустрічається у протоколі засідання Конференції від 30 січня 1828 р.: "Поступило сочинение доктора Парижской академии наук Буняковского о новых свойствах чисел. Передано для изучения и доклада о нем академикам Коллинсу и Фуссу"[29], і вже 7 травня 1828 р. академіки Коллінс, Фусс і Паврот рекомендували його на вакантне місце ад'юнкта з чистої математики, на яке він і був обраний одноголосно. Обрання М. Остроградського відбулось 17 грудня цього ж року. Через два роки Буняковському присвоюється звання екстраординарного, а ще через 10 (січень 1841 р.) ординарного академіка. Із зрозумілих причин Остроградський стає ординарним академіком значно раніше (грудень 1831 р.).

Неординарна роль В.І. Буняковського і М.В. Остроградського у піднесенні авторитету академії на європейський рівень стане зрозумілою, якщо порівняти її внесок у розвиток математики у перші 50 років її існування з першою половиною XIX ст.

Ще на початку XYIII ст. Г.В. Лейбніц – геніальний німецький вчений, філософ і математик – розробив проект створення академій у різних містах Європи і, на прохання Петра І, надіслав декілька листів-рекомендацій з цього приводу. Більше того, як свідчать зарубіжні джерела[30], у 1714 р, під кінець свого життя, він відвідав Росію, мав зустріч з царем, під час якої обговорювались організаційні питання, зокрема питання кадрового забезпечення науки. Якраз останнє Петро І довірив одному із провідних німецьких філософів Х. Вольфу.

В останній рік життя Петра І Російська академія була заснована, причому, на відміну від подібних закладів Європи, вона відразу стала державним закладом і була укомплектована провідними європейськими вченими, з якими укладались контракти.

Найбільш могутньою постаттю серед 22 запрошених у перші роки учених (8 з них були математиками) був швейцарець Леонард Ейлер, феноменальна працездатність і результативність якого стала легендарною ще при його житті. Його творчість не тільки прославила Петербурзьку та Берлінську академії, але й стала надбанням світового масштабу. Заслуговує поваги його відданість своїй Батьківщині, проживши понад 30 років в Росії і 25 років в Німеччині, він не відмовився від неї, залишаючись громадянином Швейцарії.

Природно, що геній Л.Ейлер був визначальним у діяльності всієї академії. Та й академію того часу знали в Європі у першу чергу через його праці.

Після смерті Ейлера (1783р.) математичні дослідження учнів, серед яких і його три сини, були направлені на вивчення наукової спадщини Учителя, підготовку рукописів до публікації. Крім того, в академії з'явились серйозні конкуренти – низка університетів у різних містах Росії – і вона втратила монопольне право на математичні дослідження. Все це призвело до втрати академією лідерства в Росії, а довготривала відсутність нових оригінальних результатів значно знизила її авторитет на європейському рівні.

Якраз з приходом до академії М. Остроградського і В. Буняковського, а згодом –

П. Чебишева, значення математичних досліджень значно виросло, а їх досягнення у цій галузі знову зайняли почесне місце серед видатних відкриттів світової науки.

На початку 1855 р. В. Буняковський виконував обов'язки секретаря академії через хворобу останнього. 7 квітня 1855 р. він балотувався на цю посаду, однак був обраний остзейський німець фон Міддендорф (доктор медицини)[16]. Робота в багатьох комітетах, виконання важливих урядових доручень свідчили про те, що в особі Віктора Яковича поєднується провідний учений, талановитий організатор науки і освіти, умілий адміністратор. Тому не дивно, що в серпні 1863 р. він почав виконувати обов'язки віце-президента, а 8 квітня 1864 р. вийшов царський указ урядовому Сенату: "Ординарному академику императорской академии наук, действительному статскому советнику Буняковскому всемилостивейше повелеваем быть вице-президентом сей академии. Александр[17]."

Після призначення на цю посаду Віктор Якович отримав чин таємного радника, що за "Табелем про ранги" дорівнював званню генерал-лейтенанта в армії. Він реально чверть століття (1864-1889 рр.) був керівником Академії наук, хоч її в той час номінально очолювали адмірал Літке Ф.П. і великий князь Костянтин. 28 січня 1877 р. йому надано чин дійсного таємного радника (генерал-полковник).

В. Буняковський, як ніхто інший з академіків, був відзначений імператорськими милостями. Ось виписка із його формулярного списку про службу (повний список нагород): "Высочайше пожалован орденами Св.Владимира 4-й степени (28.12.1832), Св.Анны 3-й степени (31.05.1835), Св.Станислава 2-й степени с императорской короной (16.08.1841), Св.Анны 2-й степени (01.08.1845), Св.Владимира 3-й степени (03.12.1854), Св.Станислава 1-й степени (02.08.1856), Св.Анны 1-й степени (01.01.1859), Белого орла (январь 1871), Св.Александра Невского (19.05.1875), орденским знаком Св.Анны, украшенным императорской короной (15.05.1861), знаком ордена Св.Владимира 2-й степени (25.12.1867), алмазными знаками к ордену Св.Александра Невского (18.06.1879), бриллиантовым перстнем (28.09.1831), бриллиантовым перстнем (20.05.1827), бриллиантовым перстнем (17.05.1837), золотою табакеркою с императорскими вензелями (01.01.1863), табакеркою с бриллиантами и портретом Его Императорского Величия (20.12.1871)"; "Всемилостивейше пожалован в коллежские советники (24.12.1838), статские советники (20.11.1839), действительные статские советники (29.12.1851), тайные советники (18.03.1866), действительные тайные советники (28.01.1877)".

19 травня 1875 р. наукова громадськість Санкт-Петербурга відзначала 50-річчя докторського ювілею вченого. Заздалегідь було створено ювілейний комітет у складі віце-адмірала Зеленого С.І., академіків Чебишева П.Л., Веселовського, Сомова О.І., Савіча А.М.. Було проведено збір коштів для карбування ювілейної медалі. За підпискою було зібрано 4443 крб.. Медаль виготовив академік-медальєр Алексеєв В.В.. Зі штемпеля було відбито одну золоту медаль для вручення ювіляру, шість срібних для членів його сім'ї і 300 бронзових для осіб, які брали участь в підписці. Витрати на виготовлення медалей і влаштування ювілею склали 790 крб.. Було прийнято рішення, що залишкові кошти (3652 крб.) повинні піти на заснування премії імені В.Я. Буняковського[18]. Олександр II нагородив ювіляра одним з вищих орденів держави – Св.Благовірного Великого Князя Олександра Невського і добавив тисячу карбованців на рік грошового утримання.

Сучасному читачеві буде цікаво знати, скільки ж отримували видатні вчені в дореволюційній Росії. Отже, річне утримування віце-президента Буняковського складало: платня віце-президента – 1500 крб.; академіка – 1800 крб.; столових – 900 крб.; за вислугу 20 років в званні академіка – 285 крб.; пенсія за службу в університеті – 1715 крб.; оренда казенної квартири – 2500 крб.; разом – 8730 крб.[19].

У своїй відповіді на вітальні промови ювіляр зауважив, що "участь моя в обранні в нашу академію нових членів – представників точних наук, як знають всі, ознаменувалась блискучим успіхом; скажу, що в цій моїй участі я визнаю важливу і разом з тим головну мою послугу справі науки"[20]. Саме гуманізм Віктора Яковича зіграв вирішальну роль при

обранні С.В. Ковалевської членом-кореспондентом імператорської Академії наук, що на той час сталося в світовій практиці вперше. Жодна жінка в Російській імперії, незважаючи на її талановитість, не могла тоді навіть отримати університетську освіту.

4 грудня 1875 р. фізико-математичне відділення академії затверджує "Правила про премію таємного радника Буняковського". Згідно з ними премія присуджувалась через кожні три роки у розмірі 500 карбованців. У п'ятому параграфі правил зазначалось, що "премія Буняковського призначається за важливі відкриття, які збагачують будь-яку частину чистого математичного аналізу. Премія може бути присуджена і за роботи з вищої математики, в яких є внесок у можливо повному вигляді будь-якої самостійної її галузі"[21].

Декілька слів про сім'ю вченого. Одружився він у 30 років на Катерині Миколаївні, уродженій Семеновій. Мав три сини – Володимира, Віктора, Олександра і трьох дочок – Любов, Ольгу, Людмилу. Один з них, Володимир, став генерал-майором російської армії і похований у 1907 р. на Смоленському кладовищі поблизу могил його батьків.

Йшли роки. Росією вже правив четвертий цар за життя Буняковського – Олександр III. Академік, враховуючи свій стан здоров'я, неодноразово порушував клопотання про складання повноважень віце-президента. І 26 вересня 1889 р. урядовий Сенат отримав указ царя: "Действительного тайного советника Буняковского, увольняя, согласно по его прошению, от должности вице-президента императорской академии наук всемилостивейше назначаем его, во внимание к многолетней службе и ученым заслугам – почетным вице-президентом академии. Александр [22]."

Проте Віктор Якович недовго спочивав на лаврах почесного віце-президента. У петербурзьких газетах з'явилось повідомлення про смерть подвижника науки 30 листопада 1889 р. об 11 ранку. Газета "Новости" у жалібній рамці подала текст: "Вынос тела последует в субботу, 2 декабря в 8 часов вечера, в церковь академии художеств. Обедня и отпевание в той же церкви 3 декабря в 10.30 утра, а оттуда на Смоленское кладбище[23]."

Так закінчився земний шлях талановитого математика, блискучого педагога, визначного державного діяча, українця за походженням Віктора Яковича Буняковського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Русский биографический словарь. – Т.12. – СПб., 1908. – С.490; 2. Военная энциклопедия. – Т.4. – М., 1911. – С.25; 3. Державний архів Вінницької області.(ДАВО). – Ф.177. - Оп.1. - , Спр.1390; 4. Энциклопедический лексикон. – Т.5. – СПб., 1836. – С.28; 5. Барладин І.Д., Йолтуховський М.П. Історія рідного краю. – Бар, 1992. – С.6; 6. Хуторской В.Я. История России от Рюрика до Ельцина. – М., 2000. – С.254; 7. Російський державний історичний архів.(РДІА). – Ф.535. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.392.; 8. РДІА. – Ф.733. – Оп.120. – Спр.15. – Арк.58; 9. Описание празднования докторского юбилея академика В.Я.Буняковского19 мая 1875 г. – СПб, 1876. – С.3; 10.РДІА. – Ф.733. – Оп.12. – Спр.360. – Арк.73; 11.РДІА. – Ф.735. – Оп. 2. – Спр.105. – Арк.17; 12.РДІА. – Ф.733. – Оп.121. – Спр.137. – Арк.57; 13.Там само. – Арк.58; 14.Воспоминания В.А.Панаева. // Русская старина. - 1893. – Т.80. - С.407; 15.РДІА. – Ф.733. – Оп.12. – Спр.360. – Арк.75; 16.РДІА. – Ф.733. – Оп.13. – Спр.176. – Арк.49; 17.РДІА. – Ф.733. – Оп.120. – Спр.151. – Арк.95; 18.Описание празднования докторского юбилея академика В.Я.Буняковского. – С.4; 19.РДІА. – Ф.733. – Оп.120. – Спр.748. – Арк.2; 20.Описание празднования докторского юбилея академика В.Я.Буняковского. – С.36; 21.Правила о премии тайного советника Буняковского // Записки императорской академии наук. – Т. XXVI,1876. – С.71-72; 22.РДІА. – Ф.733. – Оп.122. – Спр.312. – Арк.5; 23.Новости. – 1889. - №331; 24.История отечественной математики. – В 4-х т. Т.2. - К.., 1967. – С. 83-103; 25. Юшкевич А.П. История математики в России. – М., 1968. - С.296-305; 26. Гнеденко Б.В., Погребысский И.Б. Михаил Васильевич Остроградский. Жизнь и работа. Научное и педагогическое наследие. – М., 1963; 27. Конфорович А., Сорока М. Остроградський. Біографічний роман. – К., 1980; 28. Российская поисковая система "Апорт". Реконструкция текста документа "Изучение смертности в России"; 29. Ожигова Е.П. Математика в Петербургской Академии наук в конце XVIII –первой половине XIX века. – Л., 1980. – С. 62-67; 30. Roger Cooke The Histori of mathematies. A brief Cours. New York. A Wiley – Interscience Publication John Wiley & Sons, 1997. - P. 349.

Тучинський В.А.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ МОЛДАВСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Молдавська національна меншина, одна із найчисельніших в Україні, раніше мало привертала увагу дослідників. Публікація, що пропонується увазі читача, присвячена дослідженню соціального становища, а також характеристиці основних галузей господарства молдаван Півдня України – тваринництва, землеробства, виноградарства та виноробства, найпоширеніших в їх середовищі ремеслам та промислам у зазначений період. При цьому слід мати на увазі, що молдавани регіону Півдня України проживали в цей час на території Херсонської, Подільської та Катеринославської губерній.

За своїм соціальним складом молдавська національна меншина Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. була переважно селянською. Так, за результатами перепису 1897 р., 96,6% молдаван були селянами, 1,1% міщанами, 1,6% займалися різними ремеслами, дворянами серед них були лише 0,2%, представники інших соціальних груп складали близько 0,5% молдаван регіону[1].

Молдавські селяни Півдня України поділялися на певні соціальні групи, що сформувалися на території Молдавії ще до їх переселення та продовжували існувати в місцях їх компактного проживання. Найчисельнішу групу молдавських селян складали царани (з молдавської: цара – земля), особисто вільні, але зобов'язані виконувати 24 дні панщини на рік та віддавати десяту частину сільськогосподарської продукції поміщикам. У середині XIX ст. царани складали 69% молдавських селян, що проживали на Півдні України і обробляли 75% землі[2].

Другу за чисельністю соціальну групу складали резеші – багаті селяни, що володіли землею як приватною власністю і були повністю вільними. Вони складали у досліджуваний період близько 12% молдавських селян Півдня України та володіли 16% землі, що належала молдавському селянству[3].

Крім цих, найбільш чисельних, існували інші соціальні групи. Серед них виділялися "зобов'язані селяни" – частково залежні від поміщиків. Їх походження пов'язане із заселенням краю, землю в якому роздавали поміщикам, а селяни, що на ній жили, за законом 1804 р. були визнані зобов'язаними, тобто закріплювалися за поміщиками, на яких вони відробляли панщину. Незначний відсоток складали десятинщики – особисто вільні селяни, які орендували подесятинно землю у поміщиків та платили їм за це частину сільськогосподарської продукції. Невелику кількість серед молдаван складали скутельники та бреслаші – селяни, що володіли невеликим земельним наділом, були звільнені від державних повинностей, але зобов'язані за це укладати з дворянами, чиновниками чи монастирями договори на певний строк про виконання на їх користь робіт по обслуговуванню господарств в ролі пастухів, мельників, садівників, городників тощо. Протягом 40-50-х рр. XIX ст. вищезгадані соціальні групи молдавського селянства на Півдні України, як і у Бессарабії, де-юре були скасовані, проте де-факто продовжували існувати аж до початку XX ст.

Досліджуючи соціально-економічне становище молдаван Півдня України, варто зауважити, що їхніми головними господарськими заняттями було тваринництво, землеробство, виноградарство та виноробство.

Історично-традиційною галуззю молдавського господарства було тваринництво. Враховуючи свідчення сучасників, можна стверджувати, що молдавани були засновниками багатьох тваринницьких галузей на Півдні України. Особливо значних успіхів вони досягли у вівчарстві. Так, Херсонський губернатор у своєму звіті за 1854 р. визначав успіхи молдаван-вівчарів: "В Тираспольському повіті, – писав він, – проживає значна кількість жителів, що прийшли з-за Дністра. Це молдавани-скотарі, які мають, можна стверджувати, єдині успіхи у вівчарстві. Ці люди, займаючись вівчарством і

отримуючи свої вигоди, справили значний вплив і на інших жителів, і таке господарське заняття стало тут спільним"[4].

Є незаперечні свідчення того, що переселенці з Молдавії поширили на Херсонщині, Таврії та інших місцях України цигейських овець. Шерсть цигейської вівці, що відзначалася високою якістю, використовувалась переважно для виготовлення тонких тканин. Чистокровна цигейська вівця давала щорічно 5 фунтів шерсті (1 фунт – 409,5 г.). Крім того, відгодовані цигейські вівці, вага яких досягала 80-100 кг, давали значну кількість м'ясних продуктів. Багато молдаван працювали в поміщицьких маєтках чабанами й навчали українських селян мистецтву розведення та догляду за вівцями. Про високу майстерність молдавських пастухів свідчить й те, що їх наймали переганяти велику рогату худобу та овець з Австро-Угорщини на Південь України та в Крим[5].

Щодо великої рогатої худоби, то молдавани розводили переважно молдавську сіру породу. Вона з'явилася після російсько-турецької війни 1828-1829 рр. від схрещування місцевої породи з трансільванською, закупленою інтендантами російської армії під час війни та проданою місцевим жителям. Велика рогата худоба молдавської породи мала чимало переваг: швидше розвивалась, була сильнішою та витривалішою, не вимагала великих затрат.

Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. в регіоні, де проживало молдавське населення, різко збільшується кількість коней. Так, у 1905 р. у порівнянні з 1861 р. чисельність коней у селян Херсонської губернії зросла більше, ніж у п'ять разів[6]. Це пояснюється, на думку автора, більш активним їх використанням як тяглової сили, в першу чергу біля машин та механізмів. Цікаву інформацію про розведення коней молдаванами Півдня України знаходимо у відомого дослідника кінних ресурсів Росії кінця XIX ст. О.Дубенського. Він про це писав: "Серед молдаван переважають коні своєї туземної породи. Вони нагадують угорський та частково донський тип: зростом вони не високі, але добре складені, досить швидкі та дуже винесливі в легкій їзді. Головний їх недолік – слабосилість, що походить не стільки від породи, стільки від невмілого виховання лошат"[7]. Про особливе ставлення молдаван до коней О.Дубенський далі пише: "Молдаванин ставиться до коня з любов'ю. Трохи розбагатілий селянин поспішає не тільки обзавестися найкращим конем, але і прибрати його по можливості найкраще. Молдаванин від природи гарний вершник: жодне народне свято не обходиться у них без верхової їзди: майже в кожного домогосподаря є добре оздоблене сідло. Проте кінь у молдавському господарстві не складає головної робочої сили: обробіток землі в більшості випадків здійснюється волами"[8].

Розширення зернового господарства, зокрема посівів кукурудзи, створювало сприятливі умови для значного збільшення поголів'я свиней у молдавському селянському господарстві. Так, за період з 1862 по 1901 рр. чисельність свиней у селян Херсонської губернії збільшилась втричі і склала 378,1 тис. голів[9]. Про значний розвиток цієї галузі тваринництва серед молдаван регіону в кінці XIX на початку XX ст. читаємо на сторінках "Записок імператорського товариства сільського господарства Південної Росії". Там зокрема вказувалось, що "...лише у заможних селян, які ведуть раціональне свинарство, свині утримуються в спеціальних приміщеннях. У переважній більшості молдавських селян свині утримуються в напівдикому стані, бродять по вулицях сіл та пасовищах, збираючи різні випадкові корми. Молдавани вирощували свиней переважно для задоволення власних потреб. Тільки в господарствах багатих селян свинарство мало товарний характер"[10]. Значне місце у господарстві молдаван займало утримання домашньої птиці.

Проте в кінці XIX ст. спостерігається тенденція до значного скорочення тваринницької галузі та розширення землеробства в молдавських господарствах Півдня України. Причини глибокої кризи тваринництва можна знайти у матеріалах Першого окружного сільськогосподарського з'їзду, що проходив у Херсоні 1880 р. Головною причиною скорочення поголів'я тваринництва було названо хвороби тварин, зокрема

чуму, яка щорічно знищувала близько 25% поголів'я тварин. Багато худоби гинуло взимку від холоду та відсутності кормів. Крім того, тваринницька галузь була менш прибуткова, ніж вирощування зернових культур, ціни на які в краї швидко зростала. Цікаву інформацію з цього приводу знайдено автором у "Подільських Єпархіальних відомостях" за 1870 р. Там зокрема дано таку оцінку господарства молдавського с.Нестоїтна Балтського повіту: "До 60-х рр. в цій місцевості було розвинуто тваринництво, переважно вівчарство, галузі, що давали молдаванам добрі доходи, землеробство було у них на другому місці. Але через частий падіж тварин ця стаття доходів зовсім упала, жителі села обідніли і прийнялися за хліборобство, продукти якого збувають в Одесі"[11].

Посівні площі на Півдні України в 1890 р. у порівнянні з 1861 р. зросли більше, ніж удвічі, внаслідок чого площа сіножатей в середньому на одну голову худоби (у переводі дрібної худоби на велику з розрахунку 5 : 1) у Херсонській губернії зменшилась з 1,6 дес. в 1870 до 0,4 дес. в 1890 р. Водночас набагато зменшилась площа пасовищ та вигонів. "Розорюються навіть луги та вигони, – писав у своєму звіті за 1884 р. Херсонський губернатор, – тваринництво завдяки збільшенню посівів значно зменшилось"[12]. Тенденцію до скорочення тваринництва та розширення землеробства можна простежити на прикладі люстраційних актів молдавських сіл Подільської губернії. Якщо у с. Кетроси Ямпільської волості у 1878 р. під сінокосами та пасовищами було 37% всієї землі, то в 1909 р. лише 16%. Така ж картина спостерігається нами і в іншому молдавському селі Велика Кісниця, одноіменної волості, де з 1872 по 1908 рр. площа пасовищ та вигонів скоротилася на 20,5%[13].

Такі, на думку автора, головні причини та обставини скорочення тваринництва серед молдавського населення Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Щодо землеробської галузі, то її швидкий розвиток у молдаван регіону починається у пореформений період, коли для цього створюються необхідні умови: наділення селян землею, вільне переміщення робочої сили та активне проникнення капіталу.

Із проведеного дослідження землеробської галузі господарства молдаван Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. дізнаємося, що вони здавна вирощували різні сільськогосподарські культури: зернові – пшеницю, кукурудзу, жито, просо, ячмінь, овес; технічні – коноплі, соняшник, тютюн, різноманітні овочеві, бобові, баштанні культури. Зернове господарство являло собою важливу галузь землеробства молдавського народу України, характерною особливістю якого було значне поширення посівів кукурудзи. Автором знайдено багато свідчень того, що саме молдавани запровадили посіви кукурудзи на Півдні України та досягали у її вирощуванні значних успіхів. Херсонський губернатор у своєму звіті за 1854 р. зокрема повідомляв: "Кукурудза висівається у великій кількості молдавськими селянами Тираспольського та Ананьївського повітів, які вирощують її як для власного споживання, так і на продаж"[14].

Цікаву інформацію з приводу посівів кукурудзи знаходимо у відомого дослідника Півдня України XIX ст. А.Скальковського. Він зокрема зазначав: "Кукурудза сіється переважно молдаванами під соху, яка, розрихляючи грунт, робить борозну. Призначену для насіння кукурудзу сушать у хатах, сплітаючи вінки. Вирощування кукурудзи справа копітка, лише молдавани можуть нею займатися з успіхом, бо давно її вирощують. Продається кукурудза в очищеному вигляді по 4,5 срібла за чверть (одна чверть = 100 кг.) і відправляється в Англію, Туреччину, Італію, Ірландію"[15]. Статистичні дані кінця XIX – початку XX ст. свідчать про зростання посівних площ кукурудзи в Херсонській губернії. Так, у 1898 р. вони складали 128,6 тис. дес., у 1908 р. – 141,0 тис., а у 1912 р. – 178,0 тис. дес.[16]

Незважаючи на те, що в краї з'явилася сільськогосподарська техніка, ручна праця була вирішальним фактором селянського виробництва. Так, на початку XX ст. в Тираспольському повіті Херсонської губернії вручну засівалося 80% озимих, 87% ярових культур та 95% кукурудзи. При збиранні урожаю також переважала ручна праця. У 1912р.

у цьому ж повіті машинами зібрали лише 16% посівних площ. Молотили зерно молдавські селяни теж переважно вручну – ціпом, молотильними камінцями і дошками, інколи молотьба проводилася шляхом витоптування кіньми або волами.

В кінці XIX – на початку XX ст. в губерніях та повітах компактного проживання молдаван Півдня України більшого значення набирає травосіяння. Це пояснюється значним поширенням відгодівельного тваринництва замість випасного. Важливе місце у молдавському господарстві Півдня України займало городництво. Свідчення про це знаходимо у звіті Центрального статистичного комітету МВС Російської імперії за 1868 р. Там зокрема вказується: "Молдавани займаються землеробством, але найкраще у них розвинуто городництво, садівництво та селянське виноробство. Через сприятливі ґрунтові умови молдавани з любов'ю та завзяттям займаються цими промислами і досягають значних успіхів"[17].

Значну роль відіграли молдавани у поширенні посівів тютюну на Півдні України. Молдавські селяни досягали значних успіхів у вирощуванні тютюну і навчали цій справі українських селян. Найвищого розвитку в регіоні проживання молдаван тютюнництво досягло в 70-80-х рр. XIX ст. Після цього посівні площі, зайняті під тютюн, в селянських господарствах зменшуються, а натомість виникають крупні тютюнові плантації. Помітну роль у молдавському господарстві відігравали посіви цукрових буряків, льону та конопель. В той час, як посівні площі цукрових буряків значно зростають у зв'язку із розширенням цукроварної галузі, посіви коноплі скорочуються. Це пояснювалось витісненням домашнього текстильного виробництва фабричним.

Особливе місце у молдавському господарстві Півдня України займало виноградарство та виноробство. При цьому можна стверджувати, що саме молдавани були у багатьох випадках засновниками цих галузей у краї. Так, ще у 1773 р. академік російської академії наук А.Гюльденштедт, подорожуючи Півднем України, відвідав кращий у регіоні сад, заснований капітаном молдавського полку Карачуном. Для його розведення з Молдавії прибуло 12 підвод виноградних лоз і декілька вмілих виноградарів, які поселилися в Новоросії[18]. Високу оцінку молдаванам-виноградарям дала у своїх працях відома російська дослідниця минулого Півдня України О.Дружиніна. Вона зокрема зазначала: "Молдавські садоводи, зокрема виноградарі, що поселилися в Таврійській та Херсонській губерніях, всіляко сприяли місцевому населенню в освоєнні виноградарства, яке пізніше зайняло важливе місце в господарському житті Півдня України"[19].

На початку 50-х рр. XIX ст. різко зростає площа виноградників та виробництво вина. Так, у 1852 р. лише в Тираспольському повіті Херсонської губернії було вироблено вина у державних поселян – 3 тис. відер, молдавських селян – 41,1 тис. відер, а у поміщиків 12 тис. відер[20]. Проте в 60-х рр. XIX ст. збір винограду у Придністров'ї різко зменшується. Хвороба виноградників, що з'явилась на о.Мадера, поширилась по всій Європі і охопила Південь України. Тому виробництво вина в значних кількостях стало неможливим. У 70-х рр. площа земельних ділянок під виноградниками та кількість виробленого вина у Придністров'ї різко зростає. Візьмемо для прикладу Балтський та Ольгопільський повіти, де жила основна маса молдаван Подільської губернії. Тут під виноградниками знаходилося 180 дес. землі. Найбільшими виноградниками були Кам'янський, Строїнецький, Рашківський та Хрустовський. Найкращої якості було вино з Кам'янського винограднику, за яке платили 1-5 руб. за відро. В 1891 р. в повіті було виготовлено 16 тис. відер вина, що на 3,8 тис. відер більше, ніж у попередньому році[21].

У Балтському повіті найбільше виноградників було у молдавських селах: Гедеримі, Батушанах, Нестоїтній та Косах. У 1892 р. в повіті вироблено найбільше вина серед повітів Подільської губернії – 26 тис. відер. Вино вироблялось молдавськими селянами переважно з "бессарабського" винограду примітивним способом, без пресів. Винних погребів у селян не було, вино збувалося на місці, а також в найближчих торговельних лавках за ціною від 70 коп. до 1 руб. 50 коп. за відро[22].

Розширення насаджень виноградних лоз та зростання виробництва вина було пов'язане із потребами ринку, де попит на вино значно збільшився. Поряд із поміщиками та заможними селянами-резешами у 70-х-80-х рр. XIX ст. виноградарством та виноробством починають активно займатись і селяни-царани, що отримали землю. Молдавські селяни висаджують виноградники не лише на присадибних ділянках, але і на польових наділах. Відомий дослідник виноградарства та виноробства в Росії кінця XIX – початку XX ст. В.Масальський з цього приводу писав: "В останні роки площа виноградних насаджень у Херсонській губернії збільшується не по днях, а по годинах. Так, наприклад, в Тираспольському повіті площа виноградників у молдавських поселенців, що отримали наділи, зросла з 1880 по 1887 рр. на 290%, а у резешів на 77%"[23]. Про значне поширення виноградарства в молдавських селянських господарствах Херсонської губернії міститься також інформація у доповіді, яка була заслухана на засіданні Комітету виноградарства Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії 13 січня 1901 р. Там зокрема вказувалось, що саме "...у молдавських селян знаходиться більшість виноградників губернії"[24].

В кінці XIX ст., як і у попередні часи, переважна більшість вина вироблялась молдавськими селянами для власних потреб. Лише незначну його частину вони продавали купцям-посередникам, інколи ще задовго до збору урожаю. Ось як писав про це М.Стілос, інший відомий дослідник галузі кінця XIX – початку XX ст.: "Купці-спекулянти купують вино у селян за півціни, – це давній спосіб купців – видача грошей під вино наперед, інколи ще з зими. Самі молдавські селяни йдуть на це з охотою, готові продати за будь-яку ціну, щоб тільки роздобути гроші. Крім того, відсутність коштів для придбання бочок під вино ставить селян перед необхідністю шукати купця та обов'язково продавати вино до збирання урожаю"[25].

Помітну роль у молдавському селянському господарстві Півдня України відігравало садівництво. Значного поширення воно набирає саме після реформи 1861 р. Отримання землі селянами та можливість придбання саджанців збільшило місце та роль садівництва у господарстві молдавського населення краю. Точних даних про площі садів у молдаван України немає, тим більше, що часто фруктові дерева висаджувались разом із виноградниками. Цікава характеристика садівництва Придністровських повітів Херсонської губернії міститься у спеціальному випуску "Сільськогосподарських та статистичних даних", що вийшли друком у 1901р. Там зазначається: "Садівництво досить добре розвинене в молдавських селян Херсонської губернії, майже кожна селянська родина має біля своєї хати невеликий садок, засаджений плодовими деревами. Переважаючий тип садів – фруктово-виноградний, в деяких селян плодові дерева розсаджені між виноградними кущами. Хоча нерідко зустрічаються і чисто фруктові сади, зайняті виключно різними сортами плодових дерев"[26].

Фрукти, як правило, молдавани вирощували для власного споживання, але незначну їх частину збували у містах або заїжджим купцем. І тут широко практикувалася закупка плодів до збору урожаю, як правило, весною під час цвітіння. Молдавське населення Півдня України широко практикувало виготовлення сухофруктів. Зокрема Міністерство фінансів Російської Імперії у доповідній записці, підготовленій у 1885 р., відзначало: "Найбільш розвинуто приготування сушених фруктів в Бессарабській, південних повітах Подільської та північно-західних повітах Херсонської губерній. Велику кількість сушеного чорносливу везуть звідси в усі внутрішні губернії та в Одесу"[27].

Вагомий внесок зробили молдавські переселенці і у розвиток шовківництва на Півдні України. Перші кроки у цій галузі були зроблені ще у 1804 р., коли Херсонський цивільний губернатор Окулов дав доручення привести з Молдавії майстрів-шовковиків. Весною 1804 р. посланець губернатора Г.Манура вивів двох шовковиків, які побажали переселитися в Росію. Всього в цьому році з Молдавії прибуло 13 чоловік. У 1805 р. Тираспольський предводитель дворянства Туманов вивів ще 23 сім'ї, які і заснували шовківництво в с. Паркани, поблизу Тирасполя. У січні 1806 р. у Парканах проживало 95

жителів. Шовковикам було надано ліс для побудови житла, вони були взяті на повне утримання держави. Парканська колонія отримала 7520 дес. зручної землі і 565 дес. непридатної для землеробства. Колоністи називаються в документах молдаванами, хоча Паркани вважалися болгарською колонією. Болгари з'являються там значно пізніше. У першій половині XIX ст. в Херсонській губернії виникають ще кілька центрів шовківництва, проте Паркани залишаються найбільшою колонією, в 1862 р. там було близько 90 тис. тутових дерев[28].

Протягом другої половини XIX ст. шовківництво серед молдаван Півдня України набуває значного поширення. Так, секретар Комітету шовківництва імператорського товариства сільського господарства Південної Росії в 1892р. зокрема писав: "Слід відзначити особливу любов молдаван до шовківництва, бажання їх займатися цим промислом. Достатня початкова підготовка, сприятливі кліматичні, грунтові та економічні умови роблять це заняття вигідним. Проте недоліками існуючого шовківництва є: низький рівень місцевої породи шовкопрядів, необізнаність молдавського населення з раціональними прийомами їх годівлі, а також забобони. Головною перешкодою для розвитку шовківництва є гостра нестача тутових дерев та відсутність збуту коконів".[29]

Досліджуючи ремесла та народні промисли у губерніях та повітах, де проживало молдавське населення Півдня України, слід мати на увазі, що ці галузі відігравали у молдаван другорядну роль. Головним господарським заняттям у них завжди було тваринництво, землеробство та виноградарство. Проте в середині XIX ст. спостерігається зростання чисельності як ремісників, так і галузей ремісничого виробництва серед молдаван Півдня України.

Перші згадки про молдавських ремісників знаходимо у праці А.Клауса. Дослідивши 83 молдавських населених пункти Херсонської губернії у 1846 р., він виявив у них 7963 майстрів різних професій, у тому числі: ткачів – 6694, кравців – 384, шевців – 186, фарбувальників – 33, бондарів – 184, срібнярів – 13, мідників – 11, ковалів – 64, чимбарів – 178, столярів – 182, мулярів – 82, черепичників – 5, рушничників –2, лудильників – 5, іконописців – 1, цегельників – 6, гончарів –17,фонтанних майстрів – 3[30]. Таким чином, найпоширенішим видом ремесла в середині XIX ст. у молдавського населення України було ткацтво. Цим промислом займалися 84,1% всіх ремісників. Значну кількість серед них складали кравці, шевці, теслярі та чимбарі.

Друга половина XIX ст. внесла суттєві зміни у ремісниче виробництво молдавської меншини Півдня України, проте і тоді головною його галуззю залишалось ткацтво. Так, у Тираспольському повіті Херсонської губернії, де відсоток молдавського населення губернії був найвищим, в 1904 р. 79,3% всіх ремісників займалися ткацтвом. Із нових галузей ремесла відзначимо плетіння корзин, ним займалися 5,9% ремісників повіту[31].

Із дослідження, проведеного Херсонським губернським статистичним комітетом у 1896 р., зокрема дізнаємося: "Майже в кожній молдавській сім'ї є ткацькі верстати. Незважаючи на те, що у селян на цей час вже з'являються тканини фабричного виробництва, вони не змогли скласти конкуренції виробленим у домашніх умовах скатеркам, рушникам та полотну, тому що власне виробництво економило селянські гроші. Прядильно-ткацький промисел був спрямований переважно на задоволення власних потреб, а не для продажу, хоча є свідчення, що на щорічних ярмарках Придністров'я майстрині продавали свої оригінальні вироби: вишиті плаття, сорочки, предмети домашнього вжитку. Молдавські жінки із вироблених вдома тканин самі шили собі одяг, лише найбільш складні зразки верхнього одягу шили на замовлення у кравців"[32]. У кінці XIX ст. в Придністров'ї серед молдаван Херсонської губернії з'являються тканини з крученого шовку, які виготовлялися вручну із товстих ниток. Вироби з крученого шовку – рушники, серветки та занавіски відрізнялися красою та оригінальністю. На виставці у Москві, що відбулася у 1882 р., був нагороджений медаллю шовк з молдавського села Кошниця Тираспольського повіту[33].

Значне місце у молдаван займало виготовлення килимів. Можна погодитись із думкою відомого дослідника національних меншин України другої половини XIX ст. П.Чубинського про те, що саме молдавани започаткували килимарство в Україні і своє вміння виготовляти килими передали українцям[34].

Високу оцінку молдавським ткалям та килимарям було дано на Херсонській земській сільськогосподарській та промисловій виставці 1890 р. В описі цієї виставки зокрема знаходимо: "Молдаванки відомі як найкращі килимарниці, продукція яких характеризується високою якістю та різноманітністю малюнку. За результатами виставки експонати, що були представлені молдавськими ткалями Тираспольського повіту, були відзначені різноманітними нагородами"[35].

Поширеним видом ремесла молдаван Півдня України була вишивка. Свідчення про це знаходимо у звіті Подільського губернатора за 1886 р. Там зокрема вказувалося: "В с. Клембівка та Яланець Ямпільського повіту здавна займаються вишивкою. Місцеве населення сформувалося із волохів, що змішалися з українцями. В узорах та способах вишивки золотом та сріблом тут здавна сформувався особливий стиль, що полягає в поєднанні мотивів волоських та українських. У 1884 р. клембівським вишивальницям було замовлено вишивку для імператриці, а в 1885 р. вони знову отримали таке замовлення. Таким чином, за клембівськими вишивальницями закріпився авторитет найкращих вишивальниць мішурою в Росії"[36].

Після першої Всеросійської кустарної виставки в Петрограді 1902 р. вироби клембівських вишивальниць були представлені на виставках у Великобританії та Данії. На виставках в Туріні та Берліні вони отримали премії[37].

У другій половині XIX ст. в місцях компактного проживання молдаван Півдня України починають виникати промислові підприємства, переважно переробної галузі. Встановити чисельність молдаван, що на них працювали, важко через обмеженість джерельної бази. Можна лише погодитись із думкою О.Дружиніної, яка з цього приводу писала: "Багато вихідців з Молдавії наймалися на різноманітні підприємства та промисли Півдня України. Немало з них зокрема працювало на винокурнях Херсонської та інших українських губерній"[38].

Як бачимо, за своїм соціальним становищем молдавська національна меншина була переважно селянською, що негативно впливало на формування її національної свідомості. Основними галузями молдавського селянського господарства Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст., як і раніше, залишалися землеробство, тваринництво, виноградарство та виноробство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. т. XXXII. Подольская губерния. – СПб., 1904. – С. 170-175; т. XLVII. Херсонская губерния. – СПб.,1904. – С. 204-206; т. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – С.143-146; 2.Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – Кишинёв, 1979. – С. 134; 3.Сборник Херсонского земства. – 1889.- №5. – С. 83-84; 4. Державний архів Херсонської області (Далі – ДАХО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.57; 5. Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО). – Ф.141. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.64; 6. Браунер А.А. Животноводство. – Одесса, 1922. – С. 30; 7. Дубенский А. Коневые средства Европейской России. – СПб., 1903. – С. 228; 8. Там само. – С. 234-235; 9. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX ст. Вып. 1-2.– СПб.,1902. – С. 117-118; 10. Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России (Далі – ЗИОСХЮР). – 1902. – №5-6. – С. 4-5; 11. Подольские епархиальные ведомости. – 1870. – №12. – Раздел III. – С. 324; 12. ДАХО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.41-42; 13. Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО). – Ф.295. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.29.; Спр. 64. – Арк.16; 14. ДАХО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.3; 15. Скальковский А. О молдавских поселениях в Новороссии. – Одесса, 1855. – С. 32-33; 16. ДАХО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.60; 17. Списки населённых мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом МВД. – т. XLVII. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – С. LXIX; 18.Дневник путешествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской академии наук А.Гюльденштедта в 1773-1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. – т. 11. – 1864. – С. 209; 19. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.). – М., 1981. – С. 222; 20. Скальковский А. Вказана праця. – С. 217; 21. Обзор Подольской губернии за 1891 г. – Кам.-Под., 1892. –

С. 20-21; 22. Обзор Подольской губернии за 1892 г. – Кам.-Под., 1893. – С. 27-28; 23. Масальский В. Виноделие в России. – СПб., 1890. – С. 5-6; 24. ЗИОСХЮР. – 1901. – №3-4. – С. 8; 25. Стилос Н. Кризис виноградства и виноделия в России. – СПб., 1901. – С. 8. 26. Сельскохозяйственные и статистические сведения по матеріалам, полученным от хозяев. Вып. IX. Положение садоводства в России. – СПб., 1901. – С. 188-189. 27. ЗИОСХЮР. – 1886. – №2. – С. 65; 28. ДАОО. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.124; 29. Там само.– Ф.22. – Оп.1. – Спр.113. – Арк 22; 30. Клаус. А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып.1. – С.337-338; 31. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1905. – С. 113; 32 Список населённых мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1896. – С. 35; 33. Труды Комитета шелководства императорского Московского общества сельского хозяйства. Вып. X. – М., 1908. – С. 14; 34. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П.П.Чубинским. – СПб., 1872. – Т.7. – С. 316; 35. Описание Херсонской земской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1890 г. – Херсон, 1891. – С. 106, 186, 202; 36. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.186. – Арк.58-59; 37. Кустарные промыслы Подольской губернии. – Кам.-Под., 1916. – С. 313; 38. Дружинина Е.И. Вказана праця. – С. 304.

С.С.Богатчук

ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЧНИХ ДОРІГ В УКРАЇНІ У 80-90-Х РР. XIX СТ.

В історії України залізничний транспорт відіграє виняткова важливу роль, адже від його розвитку значною мірою залежить динаміка соціально-економічних процесів і входження країни в систему світової торгівлі. Саме тому одним із важливих кроків Російської держави у XIX ст. була ліквідація приватновласницької монополії на залізничний транспорт, оскільки приватні залізниці не могли задовольнити економічні потреби держави. Особливо це проявилося під час Російсько-турецької війни 1877-1878рр.

Слід відзначити, що названа галузь завжди була капіталомісткою. Приватники ж, не володіючи достатніми коштами, порушували умови будівництва, будували дешеві дерев'яні мости, клали рейки, які могли витримати лише легкі потяги. Прикладом недбайливого ставлення до будівництва залізничних колій є Тілігульська аварія, яка сталася у 1876 р. на Одеській залізниці. В результаті неї згорів військовий ешелон та загинула велика кількість людей. Були випадки, коли підприємці, довільно встановлюючи тарифи на перевезення цукру на Курсько-Київській залізниці, неодноразово ставили під загрозу його постачання з Правобережної України в Центральні райони Російської імперії. Лише під тиском державної адміністрації ситуацію вдавалося виправляти[1].

Тому і виникла необхідність викупу приватних залізниць державою. Основною причиною цього стало фінансове банкрутство та розвал залізничного господарства і необхідність реорганізації та централізації залізничної мережі. Однак у зв'язку з великою залізничною мережею уряд не одразу погодився на такий крок.

Перший етап викупу залізниць державою припадає на 1880-1888 рр. Тоді було викуплено Харківсько-Миколаївську залізницю, необхідність одержавлення якої обумовлювалася не тільки великою фінансовою заборгованістю місцевого товариства, але й майбутнім будівництвом Західно-Донецької залізниці, яка межувала з Харківсько-Миколаївською. Правління акціонерного товариства Харківсько-Миколаївської залізниці вимагало від уряду безоплатної позики в 13 млн. крб. для відбудови залізничного господарства. Скарбниця погодилась на такі умови. Але на початку 1881 р. борг цього товариства збільшився до 18 млн. крб. і, як "безнадійний", погашувався державою. Одночасно уряд виплатив правлінню товариства 500 тис. крб. для погашення його приватних боргів. На початку 1881 р. Харківсько-Миколаївська залізниця стала власністю держави[2].

Поряд із ліквідацією приватної монополії на залізницях продовжується будівництво нових ліній. Основним районом побудови великих залізниць цього періоду

став Донецько-Криворізький басейн. Якщо у 60-70-х рр. XIX ст. залізничне будівництво тут проводилося в інтересах сільського господарства, то з 80-х рр. XIX ст. побудова залізничної мережі стала одним із найголовніших факторів розвитку важкої промисловості.

У 1881 р. Кабінет Міністрів затвердив положення про спорудження Криворізької дороги під керівництвом Міністерства шляхів сполучення. Її будівництво давало вихід донецькому кам'яному вугіллю на захід, в райони Південно-Західної, Харківсько-Миколаївської та Фастівської залізниць, для з'єднання Донецького басейну з Кривим Рогом, який славився покладами залізної руди[3].

18 лютого 1882 р. Криворізьку залізницю за царським наказом перейменовують у Катеринінську на честь імператриці Катерини II, засновниці м. Катеринослава. Урочисте відкриття цієї мережі відбулося 18 травня 1884р., загальна довжина її склала 469 км; на її спорудження було використано 21,5 млн. крб.[4].

Спорудження Катеринінської залізниці прискорило розвиток важкої промисловості на півдні Росії, відкрило доступ донецькому вугіллю до цукрових заводів Південно-Західного краю, а криворізькій руді – до металургійних заводів Царства Польського, наблизило Катеринославську губернію до портів Азовського та Чорного морів[5].

Відкриття цієї залізниці прискорило розвиток металургійної промисловості. Швидкими темпами було збудовано Олександрівський завод (Запоріжжя), завод Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства, Гданцевський завод товариства криворізьких руд[6].

Другий етап одержавлення залізничного транспорту відбувався 1887-1892 рр. У цей період власникам залізниць, в тому числі іноземним акціонерам, було виплачено великі грошові компенсації. Але слабкість фінансової системи Росії, залежність її від іноземного капіталу не давали можливості державі ефективно здійснювати свою політику в цьому напрямку. Саме це використовували закордонні фінансові дилери з метою отримання великих винагород, як це мало місце під час викупу Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Скарбниця одержала право на викуп цієї дороги наприкінці 1889 р. Борг товариства, що обслуговувало цю залізницю, досяг 61,6 млн крб.кредиту. У результаті безгосподарності на цій залізниці 17 жовтня 1888 р. потерпів аварію імператорський поїзд. Цей випадок став поштовхом для подальшої приватизації всієї залізничної мережі[7].

Та, викуповуючи безприбуткові залізниці, уряд ніс великі збитки.

Пізніше у власність держави перейшли Донецька, Лозово-Севастопольська та Південно-Західна залізниці.

У 1895 р. С.Ю.Вітте почав приватизацію одного з найбільших залізничних підприємств Південно-Західні залізниці, які були утворені об'єднанням акціонерних товариств Києво-Брестської, Одеської та Бресто-Граєвської залізниць у червні 1887 р. Довжина цієї залізниці складала 10% всієї залізничної мережі Російської імперії (2167 км)[8]. Перші лінії цієї залізниці були введені в дію в 1865 р. як Одесько-Балтська дорога довжиною в 293 км[9].

На початку 90-х рр. XIX ст. акціонерне товариство Південно-Західних залізниць вважалось неприбутковим. Його основний капітал складав 352,3 млн. крб., а борг досяг 107 млн. крб. Викуповуючи цю залізничну мережу, держава сплатила акціонерам цього товариства 4,2 млн. крб.[10] 1 січня 1895 р. Південно-Західні залізниці стали державними. Якщо у 1880 р. їх довжина складала 33002 км, то в 1895р. – 4567 км[11].

У 1894 р. державою було приватизовано Лозово-Севастопольську залізницю у зв'язку з недостатніми прибутками для сплати всіх обов'язкових платежів.

За період викупу залізничної мережі державою у 80-90-х рр. XIX ст. акціонери отримали 58,7 млн. крб. рентою та 7,8 млн. крб. готівкою, сума боргів, яких вона не врахувала, склала 295 млн. крб. Концесіонери зуміли провести продаж залізниць на

вигідних для себе умовах[12].

Внаслідок приватизації залізничних ліній державне залізничне господарство стало домінуючим. Уряд почав встановлювати державний контроль за діяльністю колишніх приватних залізничних товариств. Ефективність цієї політики виявилася у поліпшенні фінансового стану транспорту і надало можливість направити капіталовкладення на розвиток транспортної мережі. У результаті нового будівництва густота залізничної мережі України в 1900 р. збільшилися на 123%, в порівнянні з 1876 р. і склала 10309 км[13].

На початок XX ст. залізна мережа України включала в себе Харківсько-Миколаївську, більшу частину Катеринінської, Курсько-Харківсько-Севастопольсської, Південно-Західних, Московсько-Києво-Воронезької, Бєлгород-Сумської, невеликі ділянки Привіслінських, Поліських, Лібаво-Роменської, Південно-Східної залізниць.

Подальший розвиток залізничного будівництва в Україні мав позитивний вплив на економічний розвиток та зростання вантажообігу.

Для України важливе значення мало поєднання у 80-х роках Донецького басейну з родовищами залізної руди Криворіжжя завдяки будівництву Катеринінської залізниці. Тільки у 1889 р. з Донецького басейну по Курсько-Харківсько-Азовській, Донецькій та Катеринінській залізницях було відправлено 210 млн. т. кам'яного вугілля[14].

У 1900 р. українськими залізницями було вивезено 7267 тис. т. мінерального палива в центральні райони, де раніше його не споживали через труднощі у транспортному сполученні. Основними споживачами вугілля стають залізниці – до 40%, цукрові заводи – 15%, приватні споживачі – 14%, промислові підприємства - 9%, пароплавства – 6%[15].

Подальший розвиток приватизованих державою залізниць сприяв активізації транспортного машинобудування, яке наприкінці XIX ст. стало важливим фактором економічного розвитку України.

З відкриттям руху на Катеринінській залізниці приділяється увага розвитку промислового виробництва заліза та чавуну. У 1885-1887 рр. поблизу ст. Катеринослав було побудовано Олександрівський Південно-Російський завод Брянського акціонерного товариства, який давав до 96 т. чавуну на день[16]. У 1889 р. Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство побудувало поблизу ст. Тритузна Катеринінської залізниці Дніпровський металургійний завод, продуктивність якого сягала 67 тис. т. чавуну на рік[17].

Найбільшого розмаху будівництво металургійних підприємств набуло в 90-х роках XIX ст. У цей період були побудовані Дружковський (1894), Донецько-Юріївський, Алмазний (1896), Нікополь-Маріупольський (1897) та інші заводи. Наприкінці століття на півдні України працювало 17 металургійних заводів[18].

Завдяки швидкому розвитку залізничного транспорту прискореними темпами розвивалася важка промисловість. Так, видобуток залізної руди в Донбасі збільшився з 368 тис. т. у 1890 р. до 3360 тис. т. у 1899 р. (в Росії в цілому – з 1696 тис. т. до 5872 тис. т. у 1900 р.), виплавка чавуну – з 13,4 тис. т. до 91,6 тис. т. (в Росії – з 880 тис. т. до 2816 тис.т.)[19].

Поширення залізничної мережі наприкінці XIX ст. значно вплинуло на розвиток торгівлі і сільського господарства.

Виробництво зернових культур на Правобережжі збільшилося з 2464 тис. т. до 4160 тис. т., на Лівобережній Україні – з 2272 тис. т. до 34440 тис. т. Український хліб вивозився залізницями в інші райони країни і за кордон. Так, за 1895 р. із 832 тис. т. хлібних вантажів 464 тис. т. було вивезено з України. Вона експортувала хліб в Польщу, Білорусію, Литву[20].

Експорт українського хліба йшов через чорноморсько-азовські порти. Якщо в 1876-1880 рр. питома вага чорноморсько-азовських портів в експорті хліба дорівнювала 29,2%, балтійських – 52,1%, то в 1893-1896 рр. південні порти вивозили 59% хліба, а балтійські - лише 33,1%[21]. У 1895 р. з українських земель було вивезено через південні

порти залізницями 2192 тис. т. зерна із загального експорту в 3600 тис. т., через західний кордон – 496 тис. т. із 724 тис. т. та балтійські порти – 144 тис. т. із 1952 тис. т. Всього ж за 1889-1891 рр. українські залізниці вивезли 3558 тис. т. хліба[22].

Становлення залізничного транспорту позитивно позначилося на розвитку цукрової промисловості, в першу чергу, на Правобережній Україні і в Харківській та Чернігівській губерніях, де була в основному зосереджена цукрова промисловість. Незважаючи на те, що кількість цукрових заводів у цей період в Україні зменшилась (в результаті укрупнення виробництва), обсяг переробки цукрової сировини значно виріс. Якщо в 1862-1863 рр. на 240 цукрових заводах, де працювало 38 тис. робітників, які виробляли більше 25,6 тис. т. цукру, то в 1894-1895 рр. тільки 153 заводи виробляли 368 тис. т., що становило 84% загальноросійського виробництва[23].

Отже, наприкінці XIX ст. Україна була одним із економічно розвинутих регіонів Російської імперії. На її території було розташовано до 20% підприємств гірничої і переробної промисловості Росії. Тут виникли великі промислові райони, такі як Донецький вугільно-промисловий, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий та Південно-Західний цукровий. Все це визначало ефективність роботи залізничного транспорту.

Завдяки приватизації державою приватних залізниць на українських територіях не тільки налагодилося будівництво нових залізничних колій, але й їх раціональне використання, що мало важливе значення для економічного розвитку України кінця XIX - початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІА України).- Ф. 442, Оп.48.- Спр.139.- Арк.1; 2. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – Политиздат, 1975.- С.178; 3. ЦДІА України.- Ф. 354.- Оп.1.- Спр.188.- Арк. 4; 4. Слепухин С.М. Краткая история строительства и развития Сталинской железной дороги. 1884-1948. – Днепропетровск, 1949. – С.16; 5. Харьковские губернские ведомости. – 1883. – 18 января; 6. Соловьева А.М. Указанная работа. – С.164; 7. Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания по 1897 г. включительно. Вп.1. – СПб, 1898. – С.176; 8. ЦДІА України.- Ф.1475.- Оп.1.- Спр. 323.- Арк. 23; 9. Андреев П.Н. Юго-Западные железные дороги. Историко-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации Юго_Западных дорог за время перехода (1880-1894) и после перехода в казенное управление(1895-1908). – К., 1909. – С. 12; 10. Мигулин П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы. Харьков, 1903. – С.247; 11. Вестник Юго-Западных железных дорог - № 27.- С.15; 12. Мигулин П. Указанная работа. – С.238; 13.Нестерцова С.М. Железнодорожники Украины в революции 1905-1907 гг. Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук. – М., 1985. – С.2; 14. Вестник Екатерининской железной дороги. - №5. – С. 135; 15.Железнодорожное дело. № 15. – С.27-28; 16. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1888. - №41. – С.108; 17.Соловьева А.М. Указанная работа. – С.211; 18. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России: Историко-экономические очерки. – М., 1958. – С.29; 19. Соловьева А.М. Указанная работа. – С.210; 20.Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. – К.,1902. – С.70; 21. Там само. – С.73; 22. ЦДІА України.- Ф.285.- Оп.1.- Спр.118.- Арк.181; 23. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. В 3-х т. – К., 1954. – С.60.

М. Г. Вороліс

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

На початку XX ст. Україна була фактично Російською колонією, в якій поряд з економічним важливе місце займав і національний гніт, що особливо яскраво проявлялося в галузі культури і освіти. Якщо в середньому в школах Російської імперії навчалось 4,7% дітей шкільного віку, то в окремих губерніях України цей показник був значно нижчим. Так, в Кам'янець-Подільській губернії він не перевищував 3,7%[1]. Більшовики, прийшовши до влади, проголосили курс на соціалізм, невід'ємною ознакою якого повинен був стати високий культурно-освітній рівень народу. Вони розуміли, що для будівництва суспільства "загального благоденства" необхідні люди з високим інтелектуальним і творчим потенціалом. На Україні у 1920 році проживало 20 млн. осіб. З них неписьменних

(віком від 9 років і старше) налічувалось понад 12,4 млн. осіб[2]. Невтішною була картина і в Подільській губернії: в 11 округах у 1921 році проживало майже півмільйона неписьменних осіб віком від 18 до 35 років[3] (в цілому населення губернії налічувало 3 млн.796 тис. осіб).[4]

Складність такої ситуації спричиняла пошук найоптимальніших варіантів, які б забезпечили найшвидше вирішення згаданої проблеми.

Необхідно було вести роз'яснювальну роботу, а також проводити виважену державну політику, спрямовану на зростання авторитету освіти. Зважаючи на це, 21 травня 1921 р. Рада Народних Комісарів України видає постанову: "Про боротьбу з неписемністю"[5], якою запроваджувалось загальне навчання для всього населення віком від 8 до 50 років, причому акцент ставився не на довготривалу, поступову політику, а на силові методи.

Працююче населення навчалося в порядку трудової повинності, робітники, зайняті на підприємстві, на 2 год. звільнялись від роботи для відвідування шкіл неписьменності. Для навчання використовувались народні будинки, клуби, приміщення на фабриках і заводах, а також церкви, синагоги, молитовні будинки. Постановою також передбачалось створення координаційного органу – Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю. На місцях створювались губернські, повітові і волосні комісії, завданням яких було проведення обліку неписьменних, відкриття нових шкіл і гуртків з ліквідації неписьменності.

Подільський губернський відділ народної освіти розробив тимчасове положення про школу письменності, метою якої було навчити слухачів рідної літературної мови, користуватись книгою, газетою, писати протоколи[6]. Об'єктивні труднощі, пов'язані з наслідками громадянської війни, розрухою, голодом 1921-22 рр., гальмували виконання поставлених завдань. У січні 1922 р. Гайсинський повітовий відділ народної освіти повідомив, що шкіл лікнепу на папері числиться 49, а фактично – 23[7].

Школи лікнепу функціонували головним чином у вечірній час, коли, як відомо, було дуже важко розв'язати проблему з освітленням. Лише той, хто мав сильне бажання вчитися, приходив зі своєю свічкою. Таких у Гайсинському повіті на початок 1922 р. набралось 700 чоловік (слід врахувати, що населення повіту складало 344 тис. осіб)[8]. Отже, більшість населення залишалось поза школою лікнепу.

На забезпечення матеріальної бази навчання кошти виділялись як з державного бюджету (9%), так і з місцевого (92%). Державний і місцевий бюджети лише створювались і могли виділяти мізерні суми[9].

Частина місцевого бюджету, що виділялась на розвиток освіти, складалась з 10% шкільного податку, який у 1921-22 р. залишився майже несплаченим[10]. У листопаді 1921р. Народний комісаріат республіки виділив певну суму асигнувань для Подільського відділу губнаросвіти, при цьому передбачивши, яку суму треба перерахувати Соцвиху, Профосу, Політосвіти. Органи освіти були позбавлені найменшої самостійності у вирішенні власних проблем.

Починаючи з кінця 1923 р. – початку 1924 р., дещо активізується робота, спрямована на подолання неписьменності на Поділлі, що зумовлено певними успіхами в економіці, переведенням органів освіти на місцевий бюджет, а також бажанням виконати урочисту обіцянку про подолання неписьменності до 10-х роковин Жовтня.

У республіці виникають осередки товариства "Сприяння ліквідації неписьменності ім. Леніна", які в червні 1925 р. перейменовано в "Геть неписьменність"[10]. На Поділлі функціонувало 68 таких осередків[11], проте до цих показників потрібно ставитись критично, оскільки товариства були лише на стадії формування і кількісні показники не завжди відбивали якісний стан роботи з ліквідації неписьменності. На недоліки у роботі вказувала губернська надзвичайна комісія з лікнепу, наголошуючи, що насправді робота ведеться лише на папері[12].

7 лютого 1926 р. відбулася Вінницька міська конференція товариства "Геть

неписьменність", на якій було заслухано звітні доповіді окружного управління та ревізійної комісії[13].

Влітку і восени 1924 р. за дорученням Подільської надзвичайної комісії студенти Київських вузів обстежили 19 лікпунктів губернії[14] і склали анкети, які дають змогу характеризувати використовувані стиль і методи, виявити труднощі і суперечності, що виникали у процесі подолання неписьменності. Для навчання використовували букварі "Червоний прапор", "Геть неписьменність", "Червона зброя", "Долой неграмотность", а також букварі на мовах національних меншин: польській та єврейській. Використовувались "Читанки", "Хрестоматія класової боротьби", "Хай живе праця", задачник М.Н. Масленікова, газети "Геть неписьменність", "Червоний край", "Радянське село"[15].

Вкрай гострою була проблема забезпечення навчальною літературою, на що вказав IV Подільський губернський з'їзд Рад (січень 1924 р.): "Серйозною перешкодою для постачання книгами масових просвітницьких закладів є дороговизна видань. Губернський з'їзд доручає Губвиконкому порушити перед центром клопотання про здешевлення книг"[16], а також про забезпечення шефської допомоги міста селу, яка існує головним чином на папері. Наприклад, в плані шефської роботи такої організації, як ДПУ Вінницької округи в селі Медвеже Вушко, було рекомендовано "сприяти правлінню хати-читальні в організації лікнепу через сільський актив з наявної там інтелігенції[17]. У грудні 1926 р. Вінницький окрпартком відзначав, що культосвітню роботу на селі шефи проводять незадовільно: не звертається належна увага на роботу в хатах-читальнях та сільбудах, не утворюються лікнепи. Зрозуміло, що виконання цих завдань в основному покладалося на інтелігенцію, яка виконувала титанічну роботу, яка нерідко залишалася без найменшої винагороди. Вчителів для шкіл неписьменності не вистачало. Представники інтелігенції, які не виявляли достатньої лояльності до існуючого режиму, звільнялись з роботи владою або ж для них створювались такі умови, що вони самі змушені були залишати роботу[18].

Іншою перепоною, що стримувала процес ліквідації неписьменності, була відсутність коштів для винагороди ліквідаторам (5 крб. на місяць так і залишились обіцянкою). 20 лютого 1925 р. відбулась Вінницька окружна нарада райліквідаторів, на якій було зауважено, що асигнування на навчання та господарську частину лікпунктів райвиконкомами затримується. На низькому рівні було забезпечення вчителів методичною літературою. Лише незначна частина вчителів мали "Супутник ліквідатора неписьменності"[19]. На засіданні педкомісії Вінницької округи в листопаді 1926 р. відзначалось, що переважає в основному словесний метод навчання, на жаль, вчителі не дають зразків художнього читання. Більшість ліквідаторів не ознайомлена зі спеціальною методикою роботи з неписьменними. На 1924 р. із 1952 вчителів неписьменності спеціальні курси лікнепу закінчили лише 125[20].

Основною формою підготовки і перепідготовки вчительства для шкіл неписьменності були курси, семінари, які мали обмежений термін навчання, конференції. Взимку 1925 р. на Вінницьку окружну конференцію працівників лікнепу з різних причин не прибуло 14 осіб[21].

Органи освіти не мали змоги виконати поставлені завдання у встановлені терміни. Проте бажання прозвітуватись було настільки сильним, що вони вдавалися до приписок.

Зважаючи на це, нарада ліквідаторів Вінницької округи прийняла ухвалу про скорочення програми курсу з ліквідації неписьменності[22].

Більшовики прагнули виховати не просто освічену, культурну людину, а таку, яка б відповідала їхнім вимогам з ідеологічної точки зору. Так, в політлисті секретаря Вінницького окружкому КП(б)У констатується: "Відзначається посилення активності попів, які прагнуть вернути собі права в галузі освіти мас. Такого роду факти мають місце в Обідненському районі, де попи набирають собі 2-3 дітей і навчають їх письменності"[23].

Не могли більшовики допустити того, що люди, які оволоділи навичками письма і

читання, читали щось інше, крім більшовицьких газет та книжок. У столиці довідались, що в бібліотеках Поділля є "монархічна і антирадянська література", тому Вінницькій губернській політосвіті "пропонувалось" негайно створити трійку представників Губкому, Губполітосвіти, Губвидаву для вилучення вказаної літератури з обігу.

Аналізуючи роботу з подолання неписьменності на Поділлі в 20-х роках XX ст., варто звернутись до таємної директиви окружкому КП(б)У до всіх міських та районних комітетів, датованій 30 жовтня 1930 р., в якій зокрема відзначався незадовільний стан роботи з ліквідації неписьменності (на цей час кількість неписьменності становила 27%), а малописьменних 20% до плану[24]. На жаль, ліквідація неписьменності не набрала масового характеру, не стала систематичною громадсько-політичною роботою. Проте незважаючи на всі недоліки роботи та труднощі, що з'являлися у процесі подолання неписьменності, ця справа мала позитивний характер, оскільки сприяла зростанню освіченості народних мас.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Розвиток народної освіти і науки в Українській РСР. – Л., 1957. – С. 14.; 2. Комуніст. – 1920. – 13 жовтня.; 3. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).- Ф.Р. 254. – Оп. 1. – Спр. 670.- Арх. 20; 4. Бюллетень Подольського губернського статистичного бюро. – 1921. – 15 січня; 5. Культурне будівництво в УРСР 1917-1927: Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С. 188-189; 6. ДАВО. – Ф. 254. - Оп . 1. – Спр. 1. –Арк. 160; 7. Там само. – Спр. 40. – Арк. 12; 8. Там само; 9. Культурне будівництво в УРСР: Збірник документів 1917-59 рр. – К.,1959; 10. ДАВО. - Ф.Р.254.- Оп. 1.- Спр. 40 -Арк. 28; 11. Мороз Л.В. З історії освіти на Україні. – У (х) 1976.- № 8.- С. 119; 12. ДАВО. - Ф.Р. 254.- Оп. 1.- Спр. 670 –Арк. 21; 13. ДАВО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 267.- Арк. 337; 14. Там само. Ф.Р. – 254.- Оп. 1. – Спр. 679. –Арк. 1; 15. Там само. – Арк. 4, 21; 16. Поділля в роки відбудови народного господарства (1924 – 1925). Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1957 р. С. 417; 17. ДАВО. Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 127-128; 18. Там само. –Арк. 158; 19.ДАВО. – Ф. – 29. –Оп. 1.- Спр. 77. – Арк. 13; 20. Там само. – Спр. 77. – Арк. 421; 21. Там само. – Ф. – 29. – Оп. 1. – Спр. 670. -Арк. 21; 22.Там само. –Спр. 186. – Арк. 262; 23. ДАВО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 186. - Арк. 31; 24. Там само. – Ф.Р. – 254. – Оп. 1. – Спр. 77. - Арк. 2.

Н.П.Кузьмінець

ПРОВЕДЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ПОДІЛЛІ

Сучасна епоха характеризується бурхливим зростанням інтересу до історичного минулого нашого народу, особливо дорадянського періоду.

Широкий інтерес до пізнання минулого, прагнення якомога більше і швидше дізнатися про маловивчені або спотворені сторінки власної історії справляють значний вплив на весь історико-пізнавальний процес. Цей процес характеризується нині, по-перше, особливим сенсом в тих подіях, в яких закладено витоки сучасних недоліків і деформацій. По-друге, все більша увага приділяється виявленню в минулому альтернативних можливостей розвитку. Нарешті, по-третє, в умовах, коли перед наукою висуваються нові цілі, особливого звучання набувають регіональні аспекти історичного пізнання.

У цьому зв'язку значний інтерес викликає така наукова проблема як проведення столипінської аграрної реформи в Україні. Вітчизняні і зарубіжні історики чимало зробили для з'ясування її передумов, ходу і наслідків.[1] Значно менше зроблено для вивчення процесу реалізації цієї реформи в одному з великих регіонів України - Поділлі.

На початку XX ст. Поділля було аграрним районом царської Росії. У сільському господарстві було зайнято майже 75 % всього населення.[2] Хоча в цілому розвиток сільського господарства тут характеризувався тими ж процесами, що відбувалися в усій країні, він мав ряд особливостей. Найголовніша з них - наявність великого поміщицького землеволодіння із значними площами технічних культур, насамперед, цукрових буряків. Сільська біднота Поділля терпіла від малоземелля. Якщо в європейській частині Росії на один селянський двір припадало 715 десятин землі, то тут - 3,7 - 3,8 десятини(Проскурівський і Старокостянтинівський повіти), 2,8 і 2,5 десятини - у повітах

Ушицькому і Кам'янецькому. А загальна картина була така: 360371 селянське господарство Поділля мали по 5 десятин землі кожне. Це 1 млн. 78 тис. 435 десятин. На 1744 поміщицьких господарств припадав 1 млн. 991 десятина[3]. Селянське землеволодіння було, як правило, подвірним і характеризувалося черезсмужжям надільної площі. У господарствах основною була трипільна сівозміна. Гостре малоземелля змушувало селян розорювати свої наділи, в результаті чого в них майже зникли пасовиська і сінокоси. Важке соціально-економічне становище селян настійно диктувало розв'язання глибоких соціально-економічних конфліктів.

Поки царизм шукав шляхів до розв'язання аграрного питання, в Росії вибухнула революція 1905-1907 років, яка примусила уряд зробити ряд поступок селянству: селянам було надано право переселятися без будь-яких обмежень, скасовано викупні платежі тощо. Царський маніфест обіцяв розширити операції Селянського Банку, щоб полегшити придбання землі. Указом від 4 березня 1906 р. були створені комісії з метою надання допомоги Селянському банкові у виконанні покладених на нього Маніфестом від 3 листопада 1905 р. завдань по полегшенню купівлі селянами землі.[4]

Земельне питання в Росії набуло в той час величезного значення. Ось чому П.А.Столипін, очоливши Раду Міністрів, відразу ж приступив до розробки нового аграрного законодавства. 25 серпня 1906 р. Столипін в урядовому повідомленні опублікував широку програму реформ: громадянська рівноправність і недоторканість особистості, поліпшення селянського землеволодіння, реформа місцевого самоуправління, реформа середньої і вищої школи, введення прогресивного податку, загальної початкової освіти тощо. Особливу увагу було приділено аграрному питанню. Столипін пішов проти думки Державної Ради і багатьох міністрів, які вважали неможливим негайне проведення реформи без Державної думи. Він розумів, що реформа займе багато років («потрібна тривала важка робота», - казав він), однак її неможна відкладати, вона давно назріла. Без третьочервневого перевороту, проведеного Столипіним, неможна було здійснити аграрну реформу, яка отримала його ім'я і мала прогресивне значення.

Основний зміст реформи полягав у дозволі виходу селян з общини з одночасним закріпленням своїх наділів у приватну власність, в проведенні землеустрою для ліквідації черезсмужжя і переселення селян на окраїни, хоча включалося ще багато інших заходів. Головним завданням реформи в економічному плані було підвищення добробуту селянства шляхом розвитку сільського господарства, а в соціально-політичному плані - створення потужного прошарку заможних селян-фермерів як опори влади, опори російської державності і правового порядку. Масові селянські виступи восени 1905 р. ставили друге завдання на перше місце, оскільки в багатьох місцях організатором погромів поміщиків виступала община (громада).

Офіційно столипінська аграрна реформа була проголошена іменним Указом Сенату 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння й землекористування», проект якого був розроблений П.Столипіним і підписаний царем Миколою II. Згодом було прийнято Закон про зміни і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння (14 червня 1910 р.) і Положення про землеустрій (29 травня 1911 р.). За змістом це були законодавчі акти, на основі яких процес переходу сільського господарства Російської імперії на ринкові засади повинен був дійти до свого логічного завершення. Кожен із наступних після 9 листопада 1906 р. законодавчих актів не тільки доповнював, а й поглиблював і розвивав ринкові засади свого попередника.

Характеризуючи реалізацію Столипінської аграрної реформи на Поділлі, слід зазначити, що хоч вона в цілому проводилась тут за тим самим сценарієм і методами, що й по всій країні, але не була позбавлена окремих особливостей та відмінностей.

Проведення земельної реформи в українських, в т.ч. подільських селах, було покладено на губернські та повітові землевпорядні комісії на чолі з їх координуючим центром в Києві – Комітетом із земельних справ. Протягом 1906-1907 рр. на Поділлі було

створено 12 повітових землевпорядних комісій. У зв'язку з тим, що на багатьох волосних сходах селяни відмовлялися обирати своїх представників до повітових землевпорядних комісій для прискорення процесу їх створення у жовтні 1906 року Столипін направив у Подільську губернію помічника управляючого земським відділом Міністерства внутрішніх справ професора Л.Петражицького і чиновника з особливих доручень В.Водиско.[5] У результаті діяльності комісій в роки столипінської реформи було проведено в Подільській губернії землевпорядні роботи для 19.380 селянських господарств, в т.ч. створено 11597 одноосібних господарств (59,8% до загальної кількості землевпорядних господарств).[6]

Якщо землевпорядні комісії брали на себе, так би мовити, технічну сторону реалізації столипінської реформи, то Селянський поземельний банк повинен був надавати фінансову допомогу всім бажаючим розширити розміри свого землеволодіння. На Селянський банк покладалося завдання купівлі поміщицьких землеволодінь і продажу земельних ділянок селянам за пільговими цінами з двадцятирічним кредитом. Крім того, у банк передавалася більшість удільних земель і степових угідь.

Відповідно до курсу уряду на створення господарств фермерського типу Селянський банк після 1905 р. став надавати кредити переважно окремим господарям, які бажали відокремитися від общини. Купуючи щорічно земельні ділянки переважно у дворян (80-85%), банк сприяв швидкому розвитку хутірської системи, яка до 1905 р. в Україні зокрема на Поділлі, була розвинута порівняно слабо. Як зазначалося у звіті Селянського банку за 1910 р., на землях, куплених з допомогою банку, було створено у Подільській губернії 273 нових хуторів - це 95,1% всіх хуторів, які тут існували до 1905 року. Темпи операцій Селянського банку залишалися високими і в 1911-1915 рр. Протягом п'яти років ще 11638 домогосподарів-подолян з числа селян купили з допомогою банку 56,2 тис. дес., що практично подвоїло землеволодіння цієї категорії населення.[8]

Всього на 1 січня 1916 року на Поділлі виникло 23.364 хуторів і 46.845 відрубів із загальною площею 303.343 дес., 75,7% яких було створено на землях сільських громад (общин), що фактично означало для краю повну і остаточну перемогу індивідуального селянського землеволодіння. Останній перед російською революцією сільськогосподарський перепис засвідчив, що на Поділлі у 1916 р. 573687 селянських господарств засівали 1198,8 тис. дес. землі, тоді як поміщики – 568,3 тис. десятин, тобто майже вдвічі менше.[9]

В цілому позитивно оцінюючи створення хуторів та відрубів, необхідно зауважити, що у всьому цьому замірі було чимало надуманого, доктринерського. Самі по собі хутори і відруби не забезпечували піднесення селянської агрокультури. Необхідність повсюдного їх введення, суворо кажучи, ніким не доведена. Незважаючи на це, Столипін і його сподвижники утвердилися в думці, що хутори і відруби - єдиний універсальний засіб, здатний піднести рівень селянського господарства на всьому просторі неосяжної Росії. Незважаючи на всі намагання уряду, хутори, наприклад, в Подільській, як і в Волинській, Харківській, Херсонській, Таврійській губерніях не отримали значного поширення. Іншим слабким місцем була ідеалізація приватної власності на землю. Як правило, у народному господарстві присутні різні форми власності (приватна, кооперативна, державна). Важливо, щоб їх поєднання і пропорції були оптимальними, щоб жодна з них не витіснила іншу. Ще одне вразливе місце аграрної реформи полягало в недостатньому її фінансуванні. Величезні державні кошти поглинала гонка озброєнь, а на підтримку фермерських господарств коштів виділялося дуже мало. Ведення індивідуального селянського господарства підривали високі викупні платежі, перешкоджаючи значній частині господарів купити кращий сільськогосподарський реманент або робочу худобу. Великою перешкодою для утворення на общинних (громадських) землях хуторів і відрубів було селянське малоземелля.

Одним із найважливіших інструментів зруйнування селянської общини стала переселенська політика. Форсуючи цей процес, уряд хотів послабити земельний голод у

внутрішніх малоземельних губерніях Росії, а головне - відправити мільйони безземельних і бунтівних селян подалі від поміщицьких маєтків - за Урал, де було чимало вільної землі. Як відомо, переселення на східні землі Росії відбувалося й раніше, але могутній небачений до цього часу поштовх переселенському процесу дав Указ від 9 листопада 1906 р., який поклав початок столипінської аграрної реформи. Якщо за більш як чотири десятки років (1861-1905) було переселено лише близько 2 млн. чол., то за п'ятиріччя (1906-1910) - понад 2,5 млн. чол.[10] Переселення набрало справді масового характеру і залишалося таким аж до першої світової війни. Пожвавлення цьому процесу спричинилося тим, що на підставі названого Указу селяни отримували грошову компенсацію за свій наділ при виділенні з общини. Крім цього, переселенці звільнялися на тривалий час від податків, отримували у власність ділянку землі (15 га на главу сім'ї і 45 га на інших членів сім'ї), грошову допомогу – 200 крб. на сім'ю; чоловіки звільнялися від військової повинності.

Найбільше переселенців до східних районів Росії дала Україна. За 1906-1912 рр. на сибірські простори виїхало близько 1 млн. українських хліборобів. Тільки з Київської, Волинської і Подільської губерній туди виїхало понад 280 тис. чоловік. Переважно це були ініціативні, роботящі селяни, які бажали самостійно господарювати на землі, незважаючи на труднощі, що чекали їх у глухих місцях. Крім них, у Сибір виїхало з названих губерній 85 тис. самовільних переселенців.[11]

За рахунок переселення в Сибіру з'явилося тисячі нових сіл. Вже на 1911 р. було освоєно більше 30 млн. дес. угідь, різко зріс вивіз хліба, м'яса, масла та інших продуктів у центральні, в т.ч. українські, міста і за кордон. На ринках столиць сибірське масло і м'ясо становило більше половини їх продажу. Сибірська залізниця із збиткової перетворилася в рентабельну.

Переселення могло бути більш широким, якби уряд виділяв на нього більше коштів, збільшував позички. Багато недоліків облаштування новоселів залежали від того, що контингент переселенців складали в основному малозабезпечені селяни, які витратили на переїзд майже всі свої кошти. Лише невелика частина мігрантів мали достатньо грошей, влаштовувалася швидко і добротно.

Переселення, в якому активну участь взяло подільське селянство, мало величезне значення для Азіатської Росії, однак воно не вирішило повністю завдання серйозного зменшення малоземелля в Україні, хоч в результаті переселення тут вивільнилося близько 1 млн. десятин землі в густозаселених районах, яку одержали їх односельчани.

Незважаючи на свою непослідовність, столипінська аграрна реформа дала могутній поштовх розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні і на Поділлі. Чисельність одноосібних господарів - учасників у різних її формах з часу розселення на хутори зросла майже в 5 разів.[12] На відміну від общинника-бідняка, заможному підприємливому селянину кооперація стала органічно необхідною. Вступ до спілки не вимагав великих коштів, і тому в її складі переважали селяни-бідняки і середняки. Селяни кооперувалися для більш вигідного збуту продукції, організації її переробки, спільного придбання сільгоспмашин, створення колективних агрономічних, ветеринарних, меліоративних та інших служб.

Особливо важливе значення для сільського господарства мала кредитна кооперація, масштаби якої за часів реформи Столипіна набували все більшого розвитку. Активно відбувалося виникнення кредитних товариств на Поділлі. Ось лише один з фактів. Газета «Подолие» за 18 січня 1907 р. повідомляла: «На основі спеціально затвердженого... міністром фінансів Статуту 19 жовтня 1906 р. створюється кредитне товариство в с.Суровці Могилів-Подільського повіту. Основний капітал обсягом 2000 крб. дано в позичку Держбанком з умовою його повернення протягом 18 років. При цьому банк залишає за собою право негайного повернення йому цієї суми, якщо вбачатиме, що діяльність товариства не отримує належного розвитку або не відповідає вимогам закону і Статуту». Таких товариств на Поділлі на 1910 рік налічувалось декілька сот. Всього на час більшовицького перевороту 1917 року в подільському селі було більше 1,5 тис. різних

кооперативних об'єднань та формувань. З'явилися кооперативи і в галузі виробництва, різноманітні артілі: маслоробні, сироварні, молочні, свинарські, борошномельні, бджільницькі, товариства машинної обробки землі тощо.

У результаті проведення столипінської аграрної реформи значно підвищився рівень і зріс обсяг сільськогосподарського виробництва, частково було вдосконалено землекористування, з'явилися нові форми організації господарства, поліпшилася агротехнічна допомога селянам, що дозволяє зробити висновок про її прогресивний характер.

Для Поділля, яке мало значні пережитки феодально-кріпосницьких відносин, реалізація столипінської аграрної реформи сприяла швидкому його включенню в загальну систему капіталістичного розвитку країни. Проникаючи в селянські господарства краю, капіталізм підривав їх патріархальний характер, втягував в орбіту товарно-грошових відносин, сприяв становленню селянського (фермерського) господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дубровский С.М. Столипинская земельная реформа. - М., 1963; Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. - М., 1973; Аврех А.Я. П.Столыпин и судьбы реформ в России. - М., 1991; Казарезов В.В. П.А.Столыпин: история и современность. - Новосибирск, 1991; Островский И.В. П.А.Столыпин и его время. - Новосибирск, 1992; Темчук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973; Гайдай Л.І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України. 1906-1914 рр.// Укр. іст. журн. - 1977. - № 4; її ж. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України. 1906-1914 рр. //Укр.іст.журн. - 1982.- № 7; Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права. 1861-1918 рр. //Укр.іст.журн. - 1996. - № 1; Селіхов Д. Роль столипінського законодавства у реформуванні аграрних відносин в Україні після 1906 р. //Вісник Академії правових наук України. - 2000. - № 3; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К., 2000; 2. Весь Юго-Западный край. - К., 1913. - С.5; 3. Нариси історії Поділля. - Хмельницький, 1990; 4. Див.: Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. - СПб., 1909. Т.XXVI. - С.201; 5. Известия Министерства земледелия и государственных имуществ. -1906. - №42. - С.717-718; 6. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - М., 1963. - С.582-583; 7. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910 год. - СПб., 191-1. - С. 102; 8. Статистический справочник по аграрному вопросу. - М., 1917. - Вып. 1. - С.16; 9. Там само. - С.8-9; 10. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К., 2000. - С.87; 11. Якименко М.А. Організація переселення селян України в роки столипінської аграрної реформи //Український історичний журнал. - 1974. - № 7. - С.37; 12. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - С.83.

П.С. Григорчук, О.І. Яременко

ВПЛИВ НІМЕЦЬКО – АВСТРО –УГОРСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В 1918 РОЦІ

Більшовицька окупація України на початку 1918 р. і репресивні методи, які супроводжували ці процеси, примусили Центральну Раду, яка не мала власних регулярних збройних сил, звернутися по допомогу до Німеччини та Австро-Угорщини.Традиційно вважається, що Україна була окупована військами вказаних держав. Однак термін "окупація", як правило, пов'язується з терміном "війна", а війна між Україною та державами Четвертного союзу була припинена 9 лютого 1918 р., коли вони підписали перший мирний договір в історії Першої світової війни. Політичні лідери УНР вдало використали ситуацію і уклали з Німеччиною та Австро-Угорщиною військово-політико-економічний союз. Внаслідок цього окупація була легітимною і дислокація іноземних військ на території УНР мала союзницький характер. При цьому необхідно розрізняти два факти - укладення миру і укладення угоди про військову допомогу УНР. Центральна Рада звинувачувалась в тому, що за військову допомогу вона повинна була розплатитися хлібом та іншими продуктами. Насправді Німеччина та Австро-Угорщина ще до підписання мирного договору поновили обов'язкову умову про поставки українського

хліба. Цей пункт навіть планували внести до тексту мирного договору, вказуючи конкретний обсяг продуктів, а у випадку невиконання економічних зобов'язань з боку України втрачали силу і політичні зобов'язання Німеччини та Австро-Угорщини. Протести українських дипломатів призвели до компромісного вирішення питання. Договірні сторони зобов'язались надати у розпорядження одна одній надлишки сільськогосподарської продукції. Особливо підкреслювалось, що невиконання зобов'язань однією із сторін звільняє від обов'язків іншу. В усній формі було укладено додаткову угоду, згідно з якою обов'язковою умовою ратифікації парламентами Німеччини та Австро-Угорщини мирного договору була поставка з УНР не менше мільйона тонн пшениці[1]. Таким чином, Україна була змушена незалежно від військової допомоги забезпечити експорт хліба.

Ідея звернутися по допомогу до іноземних держав належала українським політикам. За словами одного з активних діячів Центральної Ради, більшість її депутатів ще в грудні 1917 р. була переконана, що з більшовиками можна боротися тільки за допомогою німецької військової сили[2]. Із протокольних записів переговорів представників Центральної Ради з німецькими та австро-угорськими дипломатами видно, що ініціатива про військову підтримку належить українській делегації. За військову допомогу діячі УНР зобов'язались здійснити дипломатичні поступки, а саме: по-перше, зберігати в таємниці декларацію від 2 лютого 1918 р. про створення Східно-Галицької Коронної землі, підписаної українськими дипломатами та міністрами закордонних справ Австро-Угорщини; по-друге, опублікувати оголошення про те, що комісія по визначенню кордонів не зв'язана тим, що згідно з мирним договором прикордонна лінія проходить через містечка Білограй – Щережин – Красностав – Пугачев – Радин – Міжріччя – Сарнаки, а має право встановлювати кордон східніше вказаної лінії, враховуючи етнографічні умови і побажання населення[3]. Отже, утворюючи новий військово-політично-економічний союз, Україна, Німеччина та Австро-Угорщина дбала за свої власні цілі. Для України цей союз давав можливість вирішити найбільш актуальні політичні проблеми, для двох інших держав - економічні.

18 лютого 1918р. 23 німецька та 10 австро-угорська дивізії почали наступ на Україну[4]. Регулярні війська досить швидко примусили більшовицькі загони залишити межі України і вже 4 травня військові дії закінчились повною перемогою союзників.

Важливим моментом було те, що Німеччина та Австро-Угорщина виступили гарантом незалежності України не тільки у військовому плані, але й політичному. У мирному договорі, який вони уклали з Росією, був пункт, що зобов'язував Росію визнати Українську Народну Республіку як суб'єкт міжнародного права, припинити проти неї військові дії і не вести антиукраїнської пропаганди [5].

Більшість населення УНР вітало ліквідацію більшовицької агресії, незважаючи на те, що це відбувалося за допомогою вчорашніх противників. Сучасник, в минулому офіцер російської армії, так висловив своє ставлення до цих подій: "У меня, да и многих было странное и сложное чувство при первой встрече з германцами. Идут совсем недавние враги... Смотрел на проходящие батальоны и вспоминал один бой за другим... И Ленина пустили они, и армию помогли разложить они. А вражды все-таки не было. Спасают нас от самого страшного – русских солдат-большевиков" [6]. Аналогічні оцінки й інших очевидців: "Вера в силу немцев была огромна, и обывательская масса радовалась тому, что, во-первых, наступит порядок, а, во-вторых, создадутся отношения старые, такие, к которым издавна привыкли – отношения хотя и военной оккупации, но не коммунистической диктатуры"[7].

Німеччина та Австро-Угорщина уклали угоду про розподіл сфер впливу. Згідно з нею австро-угорці контролювали територію південно-західніше від Волині по лінії Ковель, Дорошино, Коршев, Радомишль, Верба, Сушовці, Старокостянтинів, а також губернії – Подільську, Херсонську, Катеринославську. Всі інші губернії окупувались німецькими військами. У містах Миколаїв, Маріуполь та Ростов-на-Дону дислокувались

змішані військові частини, при цьому у Миколаєві та Ростові вони підпорядковувались німецькому військовому командуванню, у Маріуполі – австрійському. Організацією роботи залізничного транспорту займалась німецька військова адміністрація. Для контролю судноплавства було утворено Чорноморське управління (Schwarzmeerr-Stelle) у Браїлові, яким керувала змішана адміністрація.

Договірні відносини Української Центральної Ради та уряду Німеччини не завадили командуванню німецьких окупаційних військ підтримати державний переворот, який усунув Раду з політичної арени України і проголосив гетьманство Павла Скоропадського. Оскільки раніше склалася думка про те, що фактично розбудовою держави в гетьманський період керували німці, необхідно визначити межі впливу німецького та австро-угорського командування на політичну діяльність Гетьмана. Перш за все, необхідно виділити ті проблеми в управлінській діяльності, вирішення яких і німці, і Гетьман розглядали в одному і тому ж руслі, хоча мотивація в них була різна. Такими проблемами були: ліквідація соціалістичних перетворень, розпочатих Центральною Радою, поновлення права приватної власності, боротьба з правопорушеннями, налагодженням авторитету державної влади і встановлення міцного адміністративного апарату. Таким чином, основні пункти програми Скоропадського збігалися з намірами та інтересами Німеччини та Австро-Угорщини. У той же час в багатьох питаннях були розбіжності. Явне бажання німців вивести з України максимум продуктів та сировини ставило Гетьмана в складне становище. Однак і в цих умовах у прийнятті рішень він керувався більше економічною вигодою України, ніж Німеччини. Зрозуміло, що військову допомогу з боку Німеччини та Австро-Угорщини необхідно було оплачувати, при цьому відбувалися спроби знайти реальне співвідношення між поставками до цих країн української продукції та їх військовою і політичною підтримкою. Економічний договір, підписаний восени 1918 р., передбачав квоту на вивіз зернових в обсязі не більше 34% від загальної кількості за індикативними цінами, які на той момент були нижчі від світових [8]. На експорт інших продовольчих товарів умови договору були більш ліберальними. Вражають потенціальні можливості України для вивозу продуктів. Передбачалось експортувати 11 мільйонів голів великої рогатої худоби, 300 тисяч овець, 2 мільйони птиці, 460 тисяч пудів масла та сиру, 200 тисяч пудів ковбас в місяць, 2,5 тисячі вагонів яєць, 2 мільйони 500 тисяч пудів цукру, картоплі та необмежена кількість овочів[9]. В Україну з Німеччини планувалось імпортувати сільськогосподарські машини та іншу готову продукцію. Перший ешелон з технікою прибув ще до того, як був зібраний урожай 1918 р.[10]. Отже, говорити про сприяння Гетьмана організації пограбування України німцями недоцільно. Економічну доцільність українсько-німецьких торговельних угод чи, навпаки, може виявити тільки спеціальне дослідження.

Іншою проблемою, що входила до різних інтересів України та Німеччини, була організація власних збройних сил. У цьому питанні Гетьман дійсно прийняв умови німецької сторони. Ще до перевороту було обумовлено, що створення української армії до того моменту, поки союзні війська знаходяться на території України, забороняється.

У питаннях меншого значення Гетьман постійно відчував тиск з боку вищого німецького командування, але не завжди прийняття ним якогось рішення пов'язувалось із позицією німецьких військових.

Одним із напрямів діяльності окупаційних військ була боротьба із злочинністю. У зв'язку з складною криміногенною ситуацією в Україні командири військових частин у перші ж дні окупації звернулися до населення з відозвами, в яких попереджали про наміри боротися із злочинцями. Так, в травні 1918 р. населенню Подільської та Херсонської губерній повідомили, що громадяни будуть каратися австро-угорськими військовослужбовцями за такі злочини: шпигунство, переховування зброї, пошкодження транспортних магістралей та засобів зв'язку, крадіжки та знищення майна, перешкодження військовим здійснювати свої обов'язки, образа вартових тощо[11]. Німецьке командування, в свою чергу, повідомило, що злочином вважається підбурювання до

насильницьких дій по відношенню до німецьких військових, непідкорення службовцям гетьманської адміністрації, зберігання зброї, спекуляція, посягання на життя посадових осіб, військовослужбовців та цивільних громадян.

Згодом Німеччина та Австро-Угорщина ввели в дію закони про військово-польові суди. Ці суди були засновані ще в 1890 р. і їм підлягали справи громадян держав, з якими вони знаходилися у стані війни.

З моменту окупації німецько - австрійські війська вживали всіх заходів для обеззброєння селян, використовуючи найжорстокіші методи. Так, командир 25 австрійського корпусу, дислокованого в місті Вінниці, на початку травня 1918 р. оголосив про необхідність цивільному населенню здати вогнепальну та холодну зброю. Невиконання цього наказу передбачало смертну кару, яка, до речі, була ліквідована 4 Універсалом Центральної Ради і гетьманським урядом не відновлювалась. Незважаючи на це, громадяни не поспішали здавати зброю, і тому окупаційні війська здійснювали постійні рейди, мета яких полягала в примусовому вилученні зброї. Спільні заходи української влади та окупаційних військ дали позитивні результати і в населення була вилучена значна кількість зброї.[12]

Німецькі та австро-угорські війська брали також активну участь в арештах громадян України. Для того, щоб припинити стихійність цих процесів, Рада Міністрів уклала угоду з вищим командуванням окупаційних військ про арешт українських громадян. Згідно з нею, за правопорушення кримінального характеру, суспільна шкідливість яких була незначна, право арешту належало українським правоохоронним органам. Коли ж діяння громадян попадали під ознаку державних злочинів (диверсії, посягання на життя вищих посадових осіб тощо), тоді до арештів залучались військовослужбовці дислокованих на території України військових частин Німеччини та Австро-Угорщини.

Зміна зовнішньополітичної ситуації та загострення внутрішніх суперечностей в українському суспільстві примусило керівництво Німеччини та Австро – Угорщини прийняти рішення про виведення в кінці 1918 р. військ з України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Крах германской окупации на Украине. По документам оккупантов.-М., 1936. - С.21.; 2. Рафес М. Два года революции на Украине.-М., 1920.- С.70.; 3. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: Документы и материалы.-К., 1937.-С.16.; 4.Марков С. Отечественная война украинского народа против германских оккупантов в 1918 году.- М., 1937. Т.1.- С.24. 5. Документы политики СССР.-М., 1937, т.1.- С.122.; 6. Раевский Н. Тысяча девятсот восемнадцатый год // Простор. – 1992.- №5.- С.71.; 7.Сумський С. Одиннадцать переворотов // Революция на Украине. По мемуарам белых.- М.-Л., Репринтное воспроизведение издания, 1930.-С.106.; 8. ЦДАВО України - Ф. 2207.- Оп.1.- Спр. 1618.- Арк. 1-25; 9. Там само; 10. Известия союза промышленности, торговли и финансов.- 1918.- №4.; 11.ЦДАВО України.- Ф.2207.- Оп.1.- Спр.308.- Арк.113.;12. Поділля.- 1918.- 10 травня.

В.П.Воловик, Ю.А.Зінько

ОСТАННІ ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 Р.Р.

Завершення національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. в основному збігається із закінченням громадянської війни на території всієї колишньої Російської імперії. Правда, деякі історики дотримувалися думки, що Українська революція закінчилася у 1919 р., а інші відносили її кінець до 1921 і навіть 1922 р. Однак після певних дискусій та аргументованих доказів переважна більшість дослідників цього періоду зупинилися на 1920р., як на кінцевому терміні закінчення революції. Ось чому є підстави вважати драматичні події листопада 1920 року, що розгорнулися в Подільській

та Волинській губерніях, заключним актом Української революції.

12 жовтня 1920 р. в м. Рига було підписано між РСФРР і УСРР, з одного боку, та Польщею, з іншого боку, угоду про перемир'я і попередні умови миру. За нею угодами до Польщі відходили землі Західної України та Західної Білорусії. Обидві сторони зобов'язалися не розпочинати і не підтримувати в майбутньому ніяких ворожих акцій одна проти одної. За умовами перемир'я воєнні дії могли тривати ще шість днів. При цьому застерігалося, що війська сторін тимчасово займатимуть територію, на якій вони опиняться в день закінчення війни, тобто 18 жовтня. Польське командування скористалося цим пунктом і своїми військами разом з українськими частинами на Південно-Західному фронті взяли під свій контроль значну територію Поділля й частково Волині. У деяких місцях їм вдалося просунутися на 70 кілометрів[1]. На час припинення бойових дій вони вийшли на лінію, що проходила на схід від м. Старої Синяви через Ново-Костянтинів, Літин, Бар, Шаргород і далі вздовж течії р. Мурафи до м. Яруги на Дністрі[2]. Таким чином, в їх руках опинилися Кам'янецький, Проскурівський, Ново-Ушицький, Летичівський і частини Могилівського, Вінницького та Літинського повітів. 25 жовтня польське командування через мирну делегацію в Бердичеві офіційно заявило, що воно знімає з себе будь-яку відповідальність за дії українських національних військових формувань і вважає, що лінія, яку займали польські війська на момент припинення воєнних дій, проходить через такі пункти: Летичів, Бережня, Віньківці, і далі по річці Калюсу до впадіння її в Дністер[3]. Таким чином, простір між вказаною лінією і лінією, на яку справді вийшли наступаючі війська, польська сторона фактично визнала територією української Директорії. На українські військові сили, зосереджені в цьому районі, та масові селянські повстання в УСРР покладалися останні надії тодішніх проводирів національно-демократичної революції. На кінець жовтня 1920 р. Армія С.Петлюри складалась із 40 тис. чоловік[4]. Тоді ж активізували бойові дії в тилу радянських військ повстанські загони Волинця, Лисиці, Заболотного та ін[5].

Варто згадати про ще одну групу збройних сил, що тут протистояли радянській армії. Це були загони російських (в основному козацьких) сил, що офіційно іменували себе 3-ю армією П.Врангеля (в Криму було сформовану 1-у та 2-у армії). Історія її формування маловідома. Ще в серпні 1920 р. делегація українського уряду відвідала П.Врангеля і домовилась про спільні дії проти Червоної армії. Врангелівське командування допомагало антибільшовицьким українським повстанським загонам[6]. Беручи на себе командування білогвардійськими військами в Криму, П.Врангель ставив за мету організувати широкий антирадянський фронт від північного Кавказу до Польщі. Саме з цією метою він організовує "Кубанську операцію", завданням якої було підняти кубанських, а потім і Донських козаків проти Радянської влади. Однак ця операція зазнала невдачі. Тому все більші надії П.М.Врангель покладав на свій далекий лівий фланг. Він добре розумів, що ізоляція в Криму (і навіть оволодіння північною Таврією) не дасть йому можливості довго протриматися. Про це генерал неодноразово із песимізмом згадує у своїх мемуарах[7]. Врангелівцям доводилося шукати нових джерел для поповнення особового складу армій. Вони були дуже обмежені й знаходилися не в країні, а за її межами – серед військових емігрантів. До них належали зокрема залишки частин генерала Шіллінга, які на чолі з генералом Бредовим відійшли з України в Польщу[8]. Не всі з цих частин були перекинуті в Крим. У зв'язку з цим П.Врангель у вересні 1920 р. запропонував сформувати із залишків загонів генералів Бредова, Булак-Булаховича і полковника Перемикіна 3-ю російську армію[9]. Відповідні переговори П.Врангель вів особисто з представниками польського й французького урядів у Криму, а також через своїх представників у Парижі та Варшаві. Незабаром польський уряд погодився на сформування "російської" армії чисельністю у 80 тис. чоловік[10]. 3-я армія Врангеля не встигла повністю сформуватися. На жаль, із матеріалів, що їх мають у своєму розпорядженні автори даного доробку, не можна точно встановити кількісний склад цієї армії. І все-таки згадки в документах[11] і спогадах[12] про наявність у розпорядженні

російського командування кількох кавалерійських і піхотних дивізій (хоч і далеко не в повному складі), а також про чисельність окремих з них роблять ймовірним припущення, що "російська" армія нараховувала приблизно 10 тис. чоловік. Командувачем цієї армії був призначений Перемикін, якого П.Врангель згадує як полковника, а у спогадах учасників листопадової кампанії 1920 р. він фігурує вже як генерал. Загальні сили, що готувалися нанести удар по радянській армії, складали, таким чином, близько 50 тис. чоловік. С.Петлюра зробив своєю резиденцією м. Кам'янець-Подільський, а генерал Перемикін розмістив свій штаб в м. Проскурові.

Їм протистояла 14-а радянська армія, командування якою перед початком бойових дій знову прийняв (після участі в розгромі основних сил П.Врангеля на Півдні України та в Криму) дуже популярний серед бійців і командирів І.П.Уборевич. До складу цієї армії увійшла 45-а дивізія під командуванням І.Е.Якіра з її ударною силою – окремою кавалерійською бригадою Г.І.Котовського, 41-а, 24-а і 60-а піхотні дивізії, а також 8-а дивізія Червоного козацтва та 17-а кавалерійська дивізія. Дві останні дивізії за наказом командуючого Південно-Західним фронтом від 26 жовтня 1920 р. були зведені в 1-й кінний корпус Червоного козацтва під командуванням В.М.Примакова[13]. У його розпорядження було передано Башкирську кавалерійську бригаду[14]. Про кількісний склад радянської армії прямих даних також немає, але в усякому разі вони дещо поступалися силам противника.

Із захоплених радянською розвідкою документів армії Директорії стало відомо, що на 11 листопада її командування планує великий наступ на Півночі Подільського плацдарму, метою якого є захоплення Вінниці та Жмеринки. Особливого значення надавалось оволодінню Жмеринкою, яка була важливим залізничним вузлом. Крім того, петлюрівське командування сподівалося з'єднатися з антирадянськими партизанськими загонами, що діяли за лінією фронту. Командування 41-ї армії вирішило випередити противника і почати наступ 10 листопада. З цією метою 45 дивізію було перекинуто із Вінниці в район, що на південь від Джурина. Зайняли вихідні позиції й інші частини радянських військ. На світанку 10 листопада вони перейшли в наступ на багатьох ділянках фронту. 45 дивізія в цей день збила з позицій дві стрілецьких дивізії Директорії та прорвала фронт у напрямку Чернівці – Мурованні Курилівці. У ході цих боїв була фактично виведена з ладу одна з найкращих частин С.Петлюри – "залізна дивізія", захоплено близько 400 полонених, 6 гармат, 11 кулеметів, великий обоз[15]. Внаслідок цього прориву українська армія змушена була почати відхід по всьому фронту. Бої, що точилися 11 і 12 листопада в районі сіл Сугаки, Немирчі та станції Вендичани, а також у районі Копайгород – Котюжани, призвели до розгрому 4-ї, 6-ї та окремої кавалерійської дивізії С.Петлюри. За три дні наступу (з 10 по 13 листопада) частини радянської армії взяли в полон 1600 солдатів противника, захопили 14 гармат, 73 кулемети й інші трофеї[16].

Радянські війська наступали й на інших ділянках фронту. Червоні козаки прорвали фронт у Могилів-Подільському напрямку. Тут потрапило в полон близько 1500 воїнів Директорії. Відчутного удару завдали радянські кіннотники й кавалерійським частинам генерала Фролова[17]. На півдні Подільської губернії, під Малою Яругою на Дністрі, частини 41-ї дивізії після напруженого бою 10 листопада вибили із позицій частини української армії й почали швидко просуватися вперед[18]. 11 листопада на цій ділянці фронту перейшли у контрнаступ частини української армії й примусили відступати радянські війська. Але оперативно перекинута сюди кавалерійська бригада Кочубея зупинила цей контрнаступ і сама почала просуватися вперед. Українським військам довелося 12 листопада залишити Могилів-Подільський[19], 13 листопада – Нову Ушицю[20], а на іншій ділянці – м.Бар[21].

Більш успішними були дії військ Директорії та частин 3-ї армії Врангеля на Півночі Подільської губернії. Тут кавалерійська бригада білого генерала Яковлєва, прорвавши фронт, захопила Літин і взяла курс на Вінницю. У район Деражня – Комарівці прибула ще одна російська дивізія під командуванням генерала Бобошка. Планувалось,

що вона оволодіє Жмеринкою. Але й ця наступальна операція була приречена на невдачу, хоч на певний момент була серйозною загрозою для більшовицьких військ.

13 листопада добірні козачі частини з дивізії Яковлєва були вже за кілька кілометрів від Вінниці, біля с. Зарванці. Вінницю захищала Башкирська кавалерійська бригада. Але сили були нерівні. Генерал Яковлєв вважав, що 14 листопада його дивізія штурмом візьме Вінницю і далі здійснить спустошливий рейд по тилах радянських військ. Та в цей час до Вінниці прибула 17 кавалерійська дивізія. Вночі вона обійшла місто через Стрижавку і вранці 14 листопада несподіваним ударом зім'яла позиції противника. Зав'язався запеклий бій, внаслідок якого козакам Яковлєва довелося відійти.

Після перших невдач С.Петлюра і генерал Перемикін ще робили спроби вирвати ініціативу. 15 листопада в районі Бар – Ялтушків – Деражня об'єднані українсько-російські сили одержали наказ перейти у контрнаступ[22]. Щоб паралізувати цю операцію, кіннота 45-ї радянської дивізії завдала противникові сильного флангового удару в районі с. Галузинці, в результаті якого були деморалізовані, а потім спільними діями розгромлені піхотні й кавалерійські частини С.Петлюри та 1-а піхотна російська дивізія. Після цієї поразки значна частина бойового складу 3-ї армії П.Врангеля морально розкладається, її солдати (особливо ті, які були мобілізовані примусово), великими партіями здаються в полон[23]. Значні сили української армії в цьому районі сковувала піхота 14 армії, а більш мобільні кінні сили (8 кавалерійська дивізія, бригада Г.І.Котовського, частини 60-ї дивізії) виходять на оперативний простір і швидко просуваються по західній частині Подільської губернії.

Наступаюча 41-а радянська дивізія наштовхнулась на запеклий опір частин армії С.Петлюри. Та 14 листопада цей опір був зламаний, а наступного дня кавалерійська бригада Кочубея оволоділа містом Дунаївці[24]. Під ударами радянських військ українська армія повинна була 16 листопада залишити колишній губернський центр – місто Кам'янець-Подільський[25], а разом з ним і значні матеріальні цінності: військові обози, кухні, автомобілі, автомайстерні, близько 200 залізничних вагонів[26]. Південне угрупування армії Директорії практично перестало існувати, і 41-а дивізія тепер перекидалася до центру Поділля, щоб допомогти там частинам радянських військ в їх боротьбі з національними формуваннями. З цією метою дивізія, просуваючись на захід і північний захід, зайняла місто Городок і надвечір 19 листопада вийшла на лінію Кузьмин–Новоселки – Лісоводи – Кутківці – Чемерівці – Кугаївці – Лянцкорунь[27]. Надалі частини 41-ї дивізії рухаються до Волочиська, допомагаючи іншим радянським військам, що вели бої з українською армією. Тут, у центрі, головним об'єктом наступу 14-ї армії був Проскурів. В авангарді радянських військ йшла бригада Г.І.Котовського. 17 листопада ця бригада разом із 135-ою бригадою 45-ї дивізії після запеклого бою зайняла села Колибань (за кілька кілометрів на південний захід від Проскурова), Баламутівку та Казимирівку. Саме біля Казимирівки відбувся кровопролитний бій. Тут перестав існувати 1-й Кавказький зведений кавалерійський полк 1-ї російської дивізії. Значна частина його загинула, інша потрапила в полон. Попереду був Проскурів. Тут зосередились найбільш боєздатні частини армії С.Петлюри і ще вцілілі частини 3-ї армії П.Врангеля. У ніч на 8 листопада 1920р. почалися бої за Проскурів. Українські війська, що обороняли місто, чинили героїчний опір противникові. Стійко трималися й російські козачі частини. Захисники Проскурова були добре озброєні. Однак після запеклих боїв їм довелося залишити місто. Падіння Проскурова деморалізувало весь фронт української армії. В той же час радянські війська продовжували розвивати наступ по лінії Проскурів – Чорний Острів і 20 листопада оволоділи останнім[28].

21 листопада увечері ударна група військ 14-ї армії зосередилася для остаточної операції по ліквідації противника. У цей час стало відомо, що польський уряд погодився пропустити війська Директорії та залишки 3-ї армії П.Врангеля на територію своєї держави за ріку Збруч. Місцем переправи був призначений прикордонний пункт – місто Волочиськ. Симон Петлюра, що перебував на кордоні уже кілька днів, зробив все

можливе, щоб через Збруч переправилося якомога більше бійців його армії. Це були героїчні зусилля командування і добровольців, що повинні були стримувати наступ радянських військ. Віддавши останні розпорядження, С.Петлюра разом із своїм урядом виїхав до Польщі[29]. Повністю здійснити план евакуації військ за Збруч не вдалося через енергійні дії радянських військ. Вранці 22 листопада бригада Г.І.Котовського форсованим маршем вийшла із села Вокіївки, що недалеко від Чорного Острова на Волочиськ. Сюди ж рушили і частини 1-го кавалерійського корпусу Червоного козацтва. Зламавши опір військ, що прикривали переправу через річку Збруч на лінії Гарнишівка – Янушівці, бригада Г.І.Котовського 22 листопада надвечір увірвалася до Волочиська. Останні п'ять верст перед містом вони пройшли галопом, зазнаючи величезних втрат, під шквальним артилерійським і кулеметним вогнем. Відрізані від переправи, воїни С.Петлюри потрапили в полон. На українському березі Збруча залишилося два бронепотяги, 8 гармат, 120 кулеметів, 3 ешелони з паровозами, велика кількість гвинтівок, гранат, багато обозів[30].

Волочиською операцією завершується останній акт Української національно-демократичної революції. Правда, за своїми масштабами й методами він був мало схожий на революційні події 1918-1919рр. Листопадові бої 1920р. швидше можна назвати агонією революції. Але й відірвати зовсім від усього революційного процесу 1917-1920 рр. ці трагічні, й в той же час героїчні, події, коли приречені на поразку патріоти билися до кінця, було б несправедливо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів радянської армії Російської Федерації (далі – ЦДАРА РФ). – Ф.1421. – Оп.2. – Спр.101. – Арк. 1-2; 2. Там само. – Ф. 102. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.174; 3. Там само. – Ф.1499. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.22-23зв.; 4. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. – К., 1961. – С.141; 5. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). – Ф.Р 2625. – Оп.2. – Спр.109. – Арк.137-148; 6. Белое дело. – Т. VI. – Берлин, 1928. – С. 178.; 7. Там само. – С.85.; 8. Там само. – С.117.; 9. Там само. – С.179.; 10. Там само. – С.180.; 11. ЦДАРА РФ. – Ф.1499. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.35-38, — Ф.1402. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.2-6, — Ф.102. – Оп.1. – Спр.246. – Арк.224; 12. История 45-ой Волынской Краснознаменной Стрелковой дивизии. – К., 1929. – Т.І. - С.280-291; 13. Дубинський І., Шевчук Г. Вказана праця. – С.141.; 14. Там само. – С.142.; 15. Котовский Г.И. Документы и материалы. – Кишенёв, 1956. – С.249.; 16. Там само. – С.264.; 17. Дубинський І., Шевчук Г. Вказана праця. – С.143.; 18. ЦДАРА РФ. – Ф.1402. – Оп.1. – Спр.182. – Арк.2; 19. Там само. – Арк.3; 20. Там само. – Арк.4; 21. Там само. – Ф.1499. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.32; 22. История 45-ой Волынской Краснознаменной Стрелковой дивизии. – Т.І, – С.282; 23. Котовский Г.И. Документы и материалы. – С. 265; 24. ЦДАРА РФ. – Ф.1402. – Оп.1. – Спр.181 – Арк.4.; 25. Там само.; 26. Там само. – Арк.5; 27. Там само; 28. Там само. – Ф.1499. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.37зв.; 29. Котовский Г.И. Документы и материалы. – С.273; 30. Там само. – С.270.

О.І. Яременко

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ УКРАЇНИ В 1917-1918 РОКАХ

Розпад Російської імперії на декілька державних утворень в 1917 році сприяв постановці питання про кордони новостворених держав. Неминучість цього процесу ще в 1913 році передбачали німецькі політики. Готуючись до війни, вони всебічно аналізували стан справ в Росії. Зокрема німецька газета "Берлінер Тагеблат" писала: "Поляки, українці, фіни, румуни, шведи є росіянами примусово. З ними поводяться, як з громадянами другого гатунку. У майбутньому це призведе до краху нинішньої системи"[1]. Це передбачення здійснилось, але варіант відокремлення Польщі і Фінляндії від Росії значно відрізнявся від українського. Перебуваючи в складі Росії, Польща і Фінляндія управлялись за окремою схемою на чітко визначеній території, а Україна була поділена на губернії і управлялась за правилами, які діяли на корінних російських територіях.В результаті цього надання суверенітету Польщі і Фінляндії пройшло майже без ускладнень в теоретичному і практичному аспектах, в той час як Україна, право якої на державність не визнавалось з боку колишньої метрополії, змушена була відвойовувати свою незалежність.

Українська Центральна Рада під час боротьби з Тимчасовим урядом за незалежність та визначення державно - правового статусу України уникала підіймати територіальне питання. Тільки Жовтневий переворот в Росії вдало використали діячі Ради і проголосили в третьому Універсалі територією УНР землі, на яких етнічну більшість становили українці, такими були Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне встановлення кордонів передбачалось здійснити в майбутньому.

Агресія більшовицької Росії і вторгнення військ в Україну звузили територію, на яку поширювалась юрисдикція Центральної Ради, до мінімальних розмірів. Звільнення України від більшовиків за допомогою німецько-австро-угорських військ і встановлення влади гетьмана Павла Скоропадського дало можливість почати роботу по окресленню державних кордонів.

Юридично західні кордони України були встановлені Берестейським мирним договором і проходили по лінії, закріпленій у цьому договорі. Характерною рисою було те, що кордони визначались по кінцевих залізничних станціях: з Австрією та Польщею – Кам'янець-Подільський, Гусятин, Волинська, Травник, Брест; з Бессарабією – Тираспіль та Рибниця; з Білорусією – Високолітонськ, Жлобин, Гомель; з Росією – Зернова, Корнілов, Суджа, Лиски, Должник, Ростов[2]. Найбільшою складністю відзначались територіальні відносини із Росією. Це було пов'язано з тим, що Росія не визнавала державної незалежності України і вела проти неї війну, а український кордон з Росією був найдовшим. Крім цього, Україна та Росія перебували в стані війни і їх розділяла демаркаційна лінія, що спричиняло незручності для населення обох держав. Репресивний характер більшовицької влади призвів до того, що у прикордонних російських губерніях почався рух за приєднання до України. Так, в деяких повітах Курської та Воронезької губерній відбулися хліборобські з'їзди, в резолюціях яких зазначалась необхідність входження до складу Української держави.

Предметом гострих суперечок стали міста Таганрог та Ростов. На них виявили свої претензії Україна, Росія та Донська республіка. Значна частина населення цих міст, в основному українського походження, також виявили бажання приєднатися до України. На це вказують навіть противники незалежності України[3]. У зв'язку з цим назрівав військовий конфлікт, і стабілізуючим фактором виявилась наявність німецьких окупаційних військ. Військовий комендант німецьких військ фон Фромм оголосив, що вся влада в Ростові і Нахічевані належить німецьким військам і заборонив будь-якій державі вводити туди свої війська, а управління міст здійснювалось на підставі тимчасового статуту[4].

У Таганрозі відбулося засідання міської думи, на якій було прийнято рішення про тимчасову нейтральність Таганрозького округу, правовою базою якого визнавались дореволюційні російські закони та розпорядження німецького командування [5].

Українська держава була центром, до якого тяжіли території інших суміжних держав, особливо ті, в яких переважну більшість становило українське населення. Так, 30 червня 1918 року громада Холмщини прийняла постанову, в якій виражався протест проти спроб керівництва Австро-Угорщини завадити приєднанню Холмщини до Української держави і направила Гетьману прохання якнайшвидше включити її до складу України. Згідно з таємним договором про поділ Галичини Холмщина і Підляшшя мали відійти до України, але Австро-Угорщина чинила всілякі перешкоди українським представникам, які здійснювали на цих територіях адміністративні функції. Тільки втручання вищого командування німецьких військ дещо згладило проблему[6]. Для підтвердження легітимності приєднання Холмщини до України планувалось провести серед населення референдум з цього питання.

Актуальною була проблема про території, що межували з Білорусією. Білорусія після розпаду Російської імперії опинилась у складному становищі. Невизначеність її державно-правового статусу дала змогу німецьким окупаційним військам, дотримуючись

ідеї самовизначення нації, створити Білоруську Раду як тимчасовий орган влади, який повністю підпорядковувався німецькому військовому командуванню[7].За повідомленнями гетьманської розвідки, серед політичних діячів Білорусії існувало чотири основні орієнтації щодо майбутнього державного устрою: повна незалежність Білорусії, приєднання до Росії, приєднання до України, приєднання до Польщі. Серйозних спроб реалізувати хоча б один з цих проектів не відбувалося. В умовах відносної незалежності регіонів від центральної влади ініціатива державотворення перейшла до органів місцевого самоврядування. В кінці квітня 1918 року Гомельська міська дума прийняла рішення про необхідність проведення референдуму про доцільність приєднання до України[8]. У Пінському, Берестейському, Мозерському, Речадському повітах земські управи самостійно прийняли рішення про приєднання до України і надіслали відповідні звернення до гетьманського уряду. Аналогічна ситуація склалася з Хотинським та Акерманським повітами Бессарабії. Міністерство внутрішніх справ отримало ряд пропозицій від діячів управ цих територій про їхнє бажання приєднатися до Української держави. Активні дії військового коменданта Хотинського повіту в цьому напрямі призвели до конфлікту з командуванням австрійських окупаційних військ і він був усунутий з посади[9].

Політика українського уряду по встановленню державних кордонів характеризувалась намаганням приєднати до України її етнічні землі, не наражаючись на міжнародні конфлікти. Так, згідно з програмою Ради Міністрів планувалось до 12-ти повітів Волинської губернії долучити ще 8; Таганрозький округ мав увійти до складу Катеринославської губернії, яка налічувала 8 повітів; 2 повіти Мінської губернії планувалося включити до 12-ти повітів Київщини, 3 повіти Бессарабії – до 6-ти Херсонщини; 5 повітів Бессарабії – до 12-ти Подільських. У Чернігівській губернії замість існуючих 15 повітів планувалося створити 18, а до 11 повітів Харківської губернії додавалось ще 11 нових повітів,в той же час Таврійська губернія зменшувалась з 8 до 3 повітів[10]. Рішенням Ради Міністрів від 15 червня 1918 року до України були приєднані частини територій, які раніше входили до складу Російської імперії [11].

У результаті діяльності гетьманської адміністрації по встановленню державних кордонів на середину 1918 року до України входили 9 традиційно українських губерній та частини 5-ти губерній інших держав, де переважну більшість населення становили українці. Подальша зміна політичної системи України та міжнародної обстановки призвели до руйнування та зміни державних кордонів України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Наумов Н. Война 1914-1918 года.- М., 1929.- С.85.; 2.ЦДАВО України.- Ф. 3766.- Оп.1.- Спр.187.- Арк.2; 3.Деникин А.И. Как началась борьба з большевиками на Юге России // От первого лица. Сборник. Сост. И.Л.Афанасьев.-М.,1990.-С.209; 4.Приазовський край. Ежедневная политическая, Экономическая, литератураная газета.- 1918.- 9 мая.; 5.Южное слово: Ежедневно-политическая и общественно- литературная газета.- 1918.- 6 августа.; 6.Лупандін О.І. Дмитро Дорошенко - міністр закордонних справ Української держави 1918 року//Укр.іст. журн.-1998.- №2.- С.120.; 7.Эдвард Карр. История Советской России. Книга первая. Большевистская революция 1917-1923. т.1.- М.-1991.- С.248.; 8.ЦДАВО України.- Ф. 3766.- Оп.1.- Спр.186. -Арк..32; 9.ЦДАВО України. - Ф.3766.-Оп.1.-Спр.186.- Арк.-4.; 10. Мироненко О. Адміністративно-територіальний поділ Української держави у квітні-грудні 1918 року // Історико-політичні уроки української державності.- К.,1998.- С.18.;11. ЦДАВО України.- Ф.1064.- Оп.1.- Спр.292.- Арк.5.

В.М.Чумак

УКРАЇНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО ТИПУ: ВИТОКИ (1917-1923 Р.Р.)

Українізація – виняткове явище в новітній історії України. Як на початку 20 століття, так і сьогодні вона залишається гострою політичною проблемою і викликає суперечливі оцінки в українському суспільстві, серед істориків зокрема. Існують суттєві розбіжності щодо правомірності вживання самого терміну "українізація", маючи на увазі

загальновизнане тлумачення понять "русифікація", "полонізація", "румунізація", хронологічних меж, її значення тощо. Ми розглядаємо українізацію в широкому розумінню як дерусифікацію (в діаспорній історичній літературі зустрічається термін "відмосковлення"[1]) суспільно-політичного, громадського й соціально-економічного життя на теренах проживання українців. У вузькому, історіографічному значенні українізація обмежується десятиріччям 1923-1933 рр., коли вона енергійно впроваджувалася в життя як офіційна політика радянської влади в УСРР. Саме в таких часових межах вона є об'єктом дослідження істориків.

Разом з тим на рівні політичних вимог українізація бере початок наприкінці IX – на початку XX ст. Як політична практика вона набула широкого розмаху у революційну добу. Попри суттєві відмінності у природі влади, за всіх урядів УНР доби Центральної Ради і Директорії й гетьманської Держави зберігалася спадкоємність у проведенні українізації, яка не обмежувалася національно-мовно-культурною сферою, а була невід'ємною складовою державотворчого процесу, визначальним чинником формування української етнічної основи побудови нового державного й суспільного ладу в Україні. Українізація розгорталася в двох зустрічних напрямках: з одного боку, це було пробудження українського народу, який в національному самовизначенні вбачав найоптимальніший шлях виходу із системної кризи, що вразила Росію; повернення його до своїх джерел, культури, мови й історичних традицій, з іншого – українізація стала стрижнем офіційної політики урядів українських держав, які ініціювали її на державному рівні й каналізували і оформлювали в організаційні форми стихійні прагнення мас.

Через брак часу й складні обставини їм не вдалося подолати наслідки багатовікової русифікаторської політики царизму, проте наполеглива українізаційна політика сприяла прискоренню природних процесів самоорганізації українського народу, зростанню його національної самосвідомості, врешті-решт стала одним з чинників, що змусили більшовиків запровадити українізацію радянського типу в УСРР.

Ставлення більшовицької партії на Україні до українізації було зумовлено самою суттю більшовизму, доктринальними підходами до національного питання взагалі, становищем більшовиків на Україні, міркуваннями тактики й політичної доцільності у боротьбі за завоювання і збереження влади.

Сучасні історики характеризують більшовизм як відчайдушну спробу мільйонних мас "знайти відповідь на виклик історії і подолати внутрішній розкол суспільства, породжений надмірною лібералізацією і монополізацією надто примітивно структурованого суспільства"[2]. Щодо його національного підгрунтя, то при наявності різних точок зору можна погодитися з визначенням більшовизму як ідеології насамперед російської державницької, спрямованої на боротьбу з національною катастрофою з точки зору "російської ідеї", оскільки вона була зафіксована в культурному досвіді історії[3].

Доктрина більшовизму неухильно диктувала своїм адептам чітко визначені суспільні цілі: в економічному плані вона вимагала ліквідації товарного виробництва і ринкових відносин, в соціальному – ліквідацію класів, в національному – інтернаціоналізм, що був офіційним прикриттям російського централізму. Теза про безумовну підпорядкованість національних чинників суспільного розвитку класовим, що була азбучною істиною "пролетарського інтернаціоналізму", засадничо визначала пріоритети в більшовицькій політиці в Україні.

Важливим фактором, що впливав на національну політику більшовиків, була їх орієнтація на близьку світову революцію. Національне питання розглядалося як гніт до порохової бочки, яка повинна вибухнути, поховавши під уламками світовий імперіалізм. Одночасно на просторах колишньої Російської імперії витворювалася й апробувалася модель майбутньої світової федерації радянських республік, в якій не можна було ігнорувати національних особливостей.

Не сприяли відношенню до національних інтересів, як до самодостатньої в політиці величини, й умови громадянської війни, що точилася в Україні..

Слід також враховувати стан більшовицьких організацій в Україні, які були підпорядковані єдиній РСДРП(б) – РКП(б) як до, так і після утворення КП(б)У. Той факт, що КП(б)У була неукраїнською партією, визнавали не тільки вороги більшовиків, але й їх опоненти з націонал-комуністичного табору та партійні історики 20-х рр. У книзі "До хвилі", яку відомий історик І.Майстренко назвав "євангелієм" українського націонал-комунізму, С.Мазлах і В.Шахрай так охарактеризували становище партії у 1917-1918 рр.: "Ми були об'єктивно неукраїнською партією, хоч ми жили, працювали на Україні і деякі з нас навіть за метриками репані українці – а російською партією, себто, власне, великоруською"[4]. Екзотичності, за виразом Л.Троцького, надавала українському більшовизму і постійна ротація партійних кадрів. Після 1У Всеукраїнської партійної конференції (17-23 березня 1920 р.) ЦК РКП(б) перевів з України до Росії активних учасників опозиції. Натомість з Росії до України тільки за чотири місяці прибуло 958 відповідальних партійних працівників.[5] Власне, й партійна криза сталася, на думку Г.Зінов'єва, тому, що "надіслані на Україну товариші не освоїлися з українськими умовами, вони спробували механічно перенести московські суперечки на український грунт, і це призвело до величезних помилок"[6].

Національно-визвольні рухи, в тому числі і український, підтримувалися більшовиками лише як супутна сила боротьби з Тимчасовим урядом. Після приходу до влади вони розглядали ці рухи винятково як буржуазно-націоналістичні. Утворення радянської України також не становило для більшовицької партії самостійної мети. Цього добивалися лише поодинокі національно орієнтовані комуністи та ліві групи українських соціалістичних партій, що сприйняли радянську платформу і намагалися, за словами В.Винниченка, "одягти большевизм в українську одежу"[7].

Прийшовши до влади на хвилі підтримки національних рухів, більшовики розуміли: недооцінка національних факторів може створити небезпечну прірву між цілями правлячої партії та сподіваннями народу. Тому українська радянська державність, будучи поступкою визвольному рухові, забезпечувала певний мінімум умов для національного розвитку українського народу. В історії підрадянської України цього часу не існувала в чистому вигляді урядова політика русифікації чи українізації. Ці дві тенденції завжди співіснували, але в різних співвідношеннях, в залежності від чергової зміни партійної лінії й стану партійних організацій на місцях. Гнучкість тактики у національному питанні, як і в інших, – аграрному, воєнному тощо – при незмінних стратегічних орієнтирах була одним із чинників, що зумовили в решті-решт перемогу більшовиків у боротьбі за владу на Україні.

У національній політиці більшовиків в Україні, отже, й у їх ставленні до українізації і до надбань у цій галузі українських урядів доби УНР та гетьманату, у 1917-1923 рр., тобто до проголошення офіційного курсу на коренізацію, можна виділити три періоди: перший – 1917 - грудень 1919 рр.; другий – грудень 1919 - травень 1921 рр.; третій – травень 1921- квітень 1923 рр.

У період боротьби за владу В.Ленін активно підтримував національні вимоги українців. Але таке, за словами І.Мазепи, "залицяння" було обумовлене прагматичними інтересами боротьби проти головного ворога – Тимчасового уряду. У найбільших більшовицьких партійних організаціях панувало так зване "люксембургіанське" (тобто нігілістичне) ставлення до національних проблем. Про це неодноразово говорили партійні зверхники у 20-х роках, обгрунтовуючи завдання українізаційної політики. "Ми, катеринославці, - визнавала С.Гопнер, - особливо в перші тижні революції, ні разу не згадали, що ми працюємо на Україні... ми просто забули про існування національної проблеми, добре, що ніхто про це не нагадував»[8]. У Донбасі теж не цікавилися національною справою і казали "геть з Україною – і все, ніколи поратись". Керівник комуністів Донбасу Артем (Ф.Сергєєв) був переконаний у реакційності самої думки про утворення радянської України. "Люксембургіанцями" були лідери київських більшовиків Є.Бош і Ю.П'ятаков. Останній на партійній конференції у грудні 1917 р. заявив, що

"взагалі підтримувати українців нам не доводиться, тому що пролетаріатові цей рух невигідний. Росія без української цукрової промисловості, вугілля Донбасу, хліба не може існувати"[9]. Такі погляди, як підкреслив В.Затонський на червневому (1926 р.) пленумі ЦК КП(б)У, не були лише особистою помилкою керівників, але й відповідали настроям тих мас, на які партія безпосередньо спиралася[10]. Навіть українською мовою ніхто з провідних партійних діячів не володів, крім В.Шахрая, І.Кулика та В.Затонського. Це створювало їм значні труднощі в агітаційній діяльності серед солдат, які не хотіли слухати агітаторів російською мовою. Коли Затонського, що розмовляв українською мовою, його опоненти назвали більшовиком, солдати їм заперечили: "який же він більшовик? Він українець. Хай говорить, ми послухаємо". Навіть Леонід П'ятаков спеціально вивчив декілька слів українською мовою, починав нею, а потім переходив на російську, мотивуючи тим, що "довго був у москалях, забув говорити по-своєму, хоч він також українець"[11].

Після проголошення радянської УНР становище не змінилося. Серед деяких (насправді більшості – В.Ч.) більшовиків, згадував Г.Лапчинський, популярною була "теорія", нібито українська державність є "фікцією" і має за мету паралізувати націоналістичні петлюрівські настрої дрібної буржуазії – панував псевдоінтернаціоналізм, що насправді був машкарою для великодержавного російського щовінізму[12]. Зовнішні українські ознаки цієї державності – назва (УНР), україномовна газета "Вісти", мандати українською мовою нікого не вводили в оману, а муравйовський терор у Києві остаточно розставив крапки над "і". До речі, ледве не стали жертвами цієї "українізації" М.Скрипник і В.Затонський. Їх збиралися розстріляти за те, що пред'явлений В.Затонським патрулю мандат члена "Всеукраїнської Ради Робітничо-Селянських депутатів у Харкові" був виписаний українською мовою[13].

Офіційно уряд радянської УНР заявив про своє ставлення до національно-культурних проблем наказом наркома освіти від 15 лютого 1918 р., яким скасовувалася державна мова, водночас спростовувалися чутки про заборону української мови, закриття українських шкіл й проголошувалися однакові права всіх національностей.

Не відбулось принципових змін у ставленні до українізації і під час другого приходу більшовиків на Україну (січень – серпень 1919 р.). Як і раніше, вона обмежувалась лише сферою освіти і культури. У декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду, проголошеній 26 січня 1919 р., знову йшлося про рівноправність мов. Ця ж теза, але з наголосом на необхідності особливої уваги до розвитку української мови й культури та обов'язкове викладання історії та географії України у школах, була обгрунтована у постанові Наркомосу УСРР у березні цього року. На українській та російській мовах, згідно з рішенням уряду, мали бути написані вивіски, оголошення, декрети, накази тощо.

Позбавлена статусу державної, українська мова не могла витримати конкуренції з російською мовою. "У всіх цих словах про "недопущення привілеїв", про "рівноправність" криється найгірша привілея для вихованої царською русифікацією як тутешньої, так і привезеної гетьманом з Петрограда і Москви інтелігенції, - привілея не знати і не хотіти знати тієї мови, на якій говорять десятки мільйонів народу", – критикувала голову раднаркому Х.Раковського газета незалежної УСДРП "Червоний прапор" 15 лютого 1919 р. "Батько" Боженко, який у 1919 р., будучи комендантом міста Дубно, на прохання групи акторів поставити п'єсу "Сватання на Гончарівці" наклав резолюцію "воспретить, так как пьеса идет на контрреволюционном языке", був не поодинокий у своєму ставленні до української мови: М.Скрипник нарахував за цей рік біля 200 розпоряджень про її заборону з боку "різних спеців, радбурів і псевдокомуністів"[14]. Про "русотяпство" більшовиків писав у своїх листах до Х.Раковського російський письменник В.Г.Короленко. Це русотяпство разом із грубими помилками в аграрній і продовольчій політиці призвело до масового селянського повстанського руху, який підірвав сили радянської влади у боротьбі з Денікіним.

З початку грудня 1919 р., коли УШ Всеросійська партійна конференція затвердила підготовлену Леніним резолюцію ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні", розпочався новий етап національної політики більшовиків, який відомий історик культури України М.Семчишин назвав періодом "пом'якшеної русифікації, сказати б - толеранції української мови, культури і себевияву"[15]. У резолюції визнавалася державна самостійність УСРР, наголошувалось на необхідності забезпечення вільного розвитку української культури, мови, перетворення останньої в "знаряддя комуністичної освіти трудових мас." З метою наближення державних установ до корінного населення рекомендувалось залучати до них представників "трудового селянства"; всі службовці повинні були вміти розмовляти українською мовою. По суті ця резолюція націлювала партію на пристосування до нових умов і була лише тимчасовою поступкою національним прагненням селянства й політичних союзників більшовиків із так званого "дрібнобуржуазного" табору. Ради "досягнення основної мети комуністичної партії - об'єднання трудящих різних країн, у даному випадку України і Великоросії, - зазначалося в інструкції про утворення відділу по роботі на селі при ЦК КП(б)У, - тимчасово можна поступитися у питаннях другорядних – національному, релігійному, терпеливо, обережно й уміло працюючи над викоріненням цих пережитків"[16]. Треба було, за словами М.Скрипника, рівняти місто щодо мови до українського села, щоб привести українського селянина до рівняння на пролетарське місто. Ще більшого пропагандистського звучання набула національна проблема у зв'язку з польським наступом.

Разом з тим, як відзначають дослідники, резолюція "поклала початок процесові, який згодом дістав назву "українізація", хоча насправді йшлося про обмежену спробу дерусифікації суспільно-політичного життя в Українській СРР та формування національних більшовицьких кадрів чиновництва для управління республікою в межах єдиної і неподільної Росії"[17].

У подальшому проблеми розвитку української мови й культури в дусі вимог УШ партконференції розглядались на засіданнях політбюро, листопадовому (1920 р.) пленумі ЦК. На IV конференції КП(б)У (17-23 березня 1920 р.) національне питання предметом спеціального обговорення не було. На У партконференції (17-22 листопада 1920 р.) Г.Зінов'єв запропонував поширити виконання резолюції ЦК РКП(б) зокрема тих її пунктів, що стосувалися української мови, лише на сільську місцевість, тобто фактично обгрунтував розвинуту пізніше Д.Лебедем "теорію боротьби двох культур". Безпосередньо на конференції, як відзначив М.Попов, виступ Зінов'єва опору не зустрів: "недооцінка національного питання, як і раніше, продовжувала бути вельми широко розповсюдженою хибою в українській парторганізації, з якою ЦК КП(б)У проводив недостатньо рішучу боротьбу і якій тодішні партійні керівники потурали"[18].

По радянській лінії положення резолюції ЦК РКП(б) конкретизувалися вже в перших урядових документах – "Маніфесті" Всеукраїнського ревкому до робітників і селян України від 11 грудня 1919 р. та "Інструкції" про завдання ревкомів у будівництві радянської влади на місцях (22 грудня 1919 р.). Першим законодавчим актом у справі українізації можна вважати постанову ВУЦВК "Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською", прийняту в лютому 1920 р. В ній було сказано, що на всій території України в усіх цивільних та військових установах українська мова має вживатися нарівні з російською. Ніяких переваг останній не надавалося. Установи зобов'язані були приймати заяви та інші справи як російською, так і українською мовами. За відмову в прийомі чи намагання ухилитися від нього винні мали притягатися до відповідальності за всією суворістю військово-революційних законів.

Через сім місяців після виходу згаданого документа ВУЦВК, 21 вересня 1920 р. Раднарком України прийняв постанову про впровадження української мови у школах і радянських установах. План втілення її в життя доручалося розробити Наркомосу республіки, який зокрема був зобов'язаний забезпечити випуск достатньої кількості необхідних для цього підручників. Перед губвиконкомами ставилося завдання видавати

не менше однієї української газети. Одночасно радянські службовці відповідно до постанови мали вивчати українську мову у вечірніх школах, а керівники установ – вжити заходів для прийняття на службу таких співробітників, які б знали мову і могли задовольнити відповідні запити населення.

Реальні здобутки українізації в останній рік громадянської війни були досить скромними. На українську мову викладання перейшла частина сільських низових шкіл (в цілому українізація освіти не досягла 50%). На селі було створено мережу україномовних політосвітніх закладів. У 1921 р. завершилося утворення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). У Києві та Харкові були організовані школи червоних старшин. Українською мовою почали виходити деякі газети зокрема орган ВУЦВК "Вісти". Не відбулося помітних зрушень в українізації партійного і радянського апарату. В.Винниченко, якого Д.Мануїльський переконував повернутися на Україну обіцянками надати змогу проводити українізацію, був неприємно вражений, коли референт в українських справах Комісаріату в закордонних справах РФСРР сказав чеському політичному діячеві, україномілу Я.Нечасу, що ніякої України немає, на Україні всі чудесно говорять по-руськи і все це українське питання є вигадки. "Націоналізм починає покривати комунізм, - констатував В.Винниченко. – Іде орієнтація на руський патріотизм"[19].

Партійні історики 20-х років оцінювали період з грудня 1919 р. по травень 1921 р. як час, коли було зроблено тільки перші кроки в справі запровадження в життя резолюції грудневої партійної конференції. Одна вказівка Всеукраїнської партійної наради в травні 1921 р. про те, що рішення 1919 р. ніким не скасовані, свідчила, що "практика партійного життя в галузі проведення національної політики до травня 1921 р. йшла в значній мірі помимо цієї резолюції"[20].

Після закінчення громадянської війни різкого повороту в національній політиці, аналогічного НЕПу, не сталося. У теоретичному плані постановка національного питання на X з'їзді РКП(б) (8-16 березня 1921 р.) не була оригінальною. Сталін, який був доповідачем з цього питання, автором тез (вони були надто абстрактними і писалися, як підкреслив В.Затонський у виступі на з'їзді, начебто поза часом і простором) і проекту резолюції, поділив усі неросійські народи на три категорії. Щодо українців, білорусів, вірмен і азербайджанців завдання національної політики зводилися до конкретизації змісту резолюції УШ Всеросійської партконференції: зміцнення радянської державності, поповнення владних структур вихідцями з місцевого населення, розвиток національних мов і культур. Для народів Сходу і малих народів Півночі першочергове значення мала ліквідація фактичної нерівності в економічному і культурному розвитку. Резолюція акцентувала увагу на необхідності боротьби як проти великодержавного шовінізму, який був визнаний найбільш небезпечним ухилом від принципів пролетарського інтернаціоналізму, так і проти місцевого націоналізму.

Така невизначеність призвела до того, що на 1-й Всеукраїнській нараді КП(б)У (2-4 травня 1921 р.) рішення з національного питання звелося до цитування відомої резолюції 1919 р. й констатації, що вона лишається в силі і повинна проводитися партією з усією рішучістю в життя. У постанові пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого, підтвердженій і доповненій пленумом ЦК 17 жовтня 1921 р., звертає на себе увагу зміна мотивації поступливості партії в національному питанні. Якщо в період громадянської війни вона мала на меті привернути на бік радянської влади селянство, без чого неможливо було перемогти, то в мирних умовах ставилося завдання витіснити "українську контрреволюцію" із "захоплених нею цитаделей", а саме: народної школи, автокефальної церкви, просвіт і кооперації[21].

Практичне втілення національної політики в період між X і XП з'їздами РКП(б) оцінювалося партійними істориками 20-х рр., як час стояння на місці або навіть руху назад, до помилок 1919 р.[22] Попередня толеранція прагнень українців дещо послабила напругу в національних відносинах. Певні дивіденди приніс більшовицькій партії союз з

УКП(б) і УКП. Необхідність першочергового вирішення нагальних господарчих і політичних проблем, національний нігілізм партійного і бюрократичного апарату також впливали на перебіг українізації. У цей час вона здійснювалася здебільшого самопливом і обмежувалась сферою культури. Не випадково М.Скрипник назвав грудневу резолюцію ЦК РКП(б) 1919 р. "пропавшою грамотою"[23]. Лише утворення СРСР і необхідність збереження його від дії відцентрових сил, зміна пріоритетів щодо перспектив світової революції та ряд інших обставин змусили правлячу партії вдатися до "українського Брест-Литовська" – так назвав Р.Конквест проголошену ХП з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. політику коренізації.

Про те, якими були реальні здобутки радянської українізації напередодні ХП з'їзду, свідчать дані статистики. Українці складали 3/4 населення республіки. У КП(б) У їх було 24%. Відсоток українців у губернському партійно-радянському апараті коливався від 20 до 30%, в округах від 30 до 40%, в районах – від 50 до 75% і на селі – від 75 до 95%. Переважно з росіян складалися органи ДПУ (на 1 січня 1922 р. 16 із 18 найважливіших посад в апараті ДПУ займали росіяни), командний склад Червоної Армії. Щодо володіння українською мовою, то у 1923 р. тільки 797 із 11826 відповідальних працівників партійно-радянського апарату УСРР заявили, що знають українську мову[24]. Ще менше вміли писати нею. Наприклад, коли виникла потреба підготувати остаточний текст Ризького договору, виявилося, що жоден з членів делегації від УСРР (до неї входили Мануїльський, Йоффе, Оболенський і Кіров) не вміє писати українською мовою, і в ролі перекладача виступив член польської делегації Юліан Лукасевич[25]. За даними М.Семчишина, у 1922 р. в УСРР було видано 186 різних книжок та брошур українською мовою, тоді як у 1918 р. – 1085. У той же час російською мовою в радянській Україні вийшло у 1922 р. 491 видання. Це саме стосується газет: у 1918 р. виходило 239 газет українською мовою, а в 1922 р. лише 53, а російською мовою – 1864[26].

Насамкінець слід зазначити, що більшовики в Україні у 1917-1923 рр. змушені були піти на суттєві поступки українському національному рухові. Особливістю українізації радянського типу в цей час порівняно з українізаційною політикою урядів УНР і Української Держави було її звужене до апаратних і культурницьких рамок трактування, інструменталістський підхід, коли національне відродження українського народу розглядалося не як мета, а лише як засіб завоювання та збереження влади й реалізації комуністичної доктрини. Сформовані у перші роки радянської влади теоретичні засади, напрямки, форми і методи українізації стали фундаментом українізаційної політики в УСРР у наступне десятиліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. 15. – Буенос-Айрес, 1959. – С.1049; 2. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр / Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. Історичні зошити. – К., 1994. – С.31; 3. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С.286; 4. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною. – Нью-Йорк, 1967. – С.165; 5. Кульчицький С.В. Як вирішувалось "українське питання" / Чи була Радянська Україна у 1917-1922 рр. незалежною? // Політика і час. – 1994. - № 10. – С.74; 6. Задачи наших партийных организаций на Украине (Речь тов. Зиновьева , произнесенная на заседании Коммунистической фракции 4-го Всеукраинского съезда Советов) // Коммунист. – 1920. - № 1. – С.7; 7. Винниченко В. Щоденник. Том 1. 1911-1920. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – С.328; 8. Цит. за: Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. – Х., 1931. – С.72; 9. Цит. за: Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько-сталінську політику партії. – Х., 1935. – С.201; Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі. – Х., 1930. – С.48; 10. Російський центр зберігання історичних документів новітньої історії (РЦЗІДНІ). – Ф.17. – Оп..26. – Спр.1. – Арк.122; 11. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. - № 4. – С.152; 12. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської радянської влади // Летопись революции. – 1927. - № 5-6. – С.51; 13. Затонский В. Национальная проблема на Украине. Доклад на июльском (1926 г.) Пленуме ЦК ЛКСМУ с приложением тезисов по украинизации, принятых Пленумом ЦК КП(б)У в июне 1926 г. – Х., 1926. – С.58; 14. Бюллетень УП Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. – № 6. – 10 апреля 1923 г.; Скрипник М. Донбас і Україна // Скрипник М. Статті й промови з національного питання. – Сучасність, 1974. – С.15;

15. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – К., 1993. – С.423; 16. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.354. – Арк.23; 17. Даниленко В.М. До витоків політики "українізації" // Україна XX ст.: проблеми, ідеологія, політика. Збірник статей. – К., 1993. – С.59; 18. Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Х., 1931. – С.279; 19.Винниченко В. Назв. праця. – С.430; 20. Попов Н.Н. Назв. праця. – С.314; Волін М. Назв. праця. – С.139; 21. Директива Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого , підтверджена і доповнена Пленумом ЦК КП(б)У від 17 жовтня ц.р. // Український історичний журнал. – 1990. - № 8. – С.100-103; 22. Попов Н.Н. Назв. праця. – С. 312; Волін М. Назв. праця. – С.143; Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии Украины . - Х., 1923. – С.183; 23. Попов Н. Национальный вопрос на Украине. В порядке обсуждения // Коммунист. – 1923. – 5 апреля; 24. Итоги партийной работы на Украине за 1923 год. – Х., 1924. – С.145, 147; Кульчицкий С.В. Курс – украинизация// Родина. – 1999. – С.109; Дорошко М.С. Партійно-державна номенклатура в Україні: критерії добору, джерела формування та механізм утворення (1919-1927) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 3. – К., 1994. - С. 35; 25. Пастернак С. Україна під большевиками (1919-1935) / Спроба історичної студії. – Торонто, 1979. – С.44; 26. Семчишин М. Назв. праця. – С.423.

С.Л. Сергійчук

СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТРИБУНАЛІВ НА ПОДІЛЛІ

Після проголошення незалежності України серед науковців-істориків та правознавців значно зріс інтерес до подій, які відбувались в Україні протягом 20-30-х років XX-го століття. Це викликано, по-перше, тим, що значна частина архівних та документальних матеріалів раніше була недоступна для дослідників, по-друге, події, що відбувались в 1917-1920-х роках, мають багато спільного з сучасними суспільно-політичними процесами молодої незалежної Української держави.

З огляду на стан сучасної правової системи України зростає нагальна потреба у прискоренні реформування судової системи та створення дієвих механізмів забезпечення і захисту прав людини і верховенства закону, тобто створення правової держави в Україні, як передбачено статтею 1-ою Конституції України.[1]

Це завдання не може бути ефективно вирішено без глибокого наукового аналізу історичного минулого вітчизняної судової системи, критичного аналізу причин краху в 1917 р. суду, заснованого на принципах, прийнятих у цивілізованому суспільстві. Потребує переосмислення і комплекс проблем, пов'язаних з виникненням після революції нових – "радянських" органів правосуддя. Без глибокого розуміння тієї внутрішньої логіки їх діяльності, що випливає із закладених у фундамент судової системи принципів, тих механізмів, котрі забезпечували її безперебійне функціонування протягом десятиліть, наше розуміння того, що саме потребує реформування, буде, щонайменше неповним.[2]

Дослідження історичних та правових процесів загальнодержавного масштабу, що відбувались в Україні у досліджуваний період (1917-1922 рр.), неможливе без вивчення та узагальнення регіональних форм створення та функціонування таких судових органів як революційні трибунали. Адже вони займали одне з головних місць у судовій системі України вказаного періоду.

Беручи все це до уваги, розглянемо створення та діяльність революційного трибуналу в Подільській губернії з моменту його виникнення до захоплення Польщею території Поділля.

Створення революційних трибуналів на Поділлі, як і в Україні та Росії, безпосередньо пов'язане з встановленням на її території радянської влади. Але окремі спроби створити свої народні суди на Україні мали місце ще до Жовтневого збройного перевороту в Петрограді і встановлення радянської влади. Так, в Луганську вже в квітні 1917 р. шахтарі, прибравши до своїх рук Ради, комісаріати, міліцію, створили при Раді бойових дружин для боротьби з "провокаторами" і "зрадниками" – революційний трибунал. На початку грудня 1917 р. в Одесі комітет охорони при виконкомі Ради створив два революційних трибунали із слідчими комісіями при них. Постанова Ради про

організацію трибуналів детально регламентувала порядок обрання членів трибуналу, підсудність, порядок проведення слідства, слухання справи тощо. У кінці грудня в Одесі був створений також військово-морський революційний трибунал.[3]

Проте закріпити радянську владу і створити систему революційних трибуналів в листопаді 1917 р. повсюдно в Україні, в тому числі на Поділлі, більшовикам не вдалося. Створені в перші місяці радянської влади дві системи судових органів – народні суди і революційні трибунали – отримали подальший розвиток лише в період інтервенції і громадянської війни.[4] В Україні, як і в Росії, ці дві гілки судових органів, що були створені і діяли в 1918-1920-х рр., мали відокремлену компетенцію. Революційним трибуналам були підсудні справи про контрреволюційні та найбільш небезпечні злочини, а єдиному народному суду – всі інші кримінальні, а також цивільні справи. Наявність в перші роки радянської влади двох судових систем, як стверджує відомий правознавець і історик О.І.Рогожин, мала тимчасовий характер й викликана була обставинами жорстокої боротьби з контрреволюцією за встановлення соціалістичного ладу. Тільки революційний трибунал і народний суд, а в окремих випадках надзвичайні комісії (НК), були уповноваженими органами по застосуванню мір покарання до осіб, винних у скоєнні злочинів, та здійснювали функцію правосуддя. [5]

Створення радянської судової системи в Україні було започатковано постановою Народного Секретаріату Української Народної Республіки: "Про введення народного суду", яка була розглянута і прийнята ЦВК Рад України 4 січня 1918 р. Цією постановою передбачалось створення повітовими і міськими Радами робітничих і селянських революційних трибуналів.[6]

Як уже зазначалось, спочатку революційні трибунали створювались виключно для боротьби з контрреволюційними і надзвичайно небезпечними злочинами. Пізніше їх компетенція була розширена, але в своїй основі вони продовжували функціонувати як органи придушення опору скинутих класів і їх агентури.[7]

Більш чіткого організаційно-правового оформлення революційні трибунали набувають після прийняття 23 січня 1918 р. Народним секретарством із судових справ Української Народної Республіки "Положення про революційні трибунали".[8] Положення регламентувало їх склад і визначало порядок діяльності. Згідно із Положенням революційні трибунали обиралися Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів у складі постійного голови, двох заступників і дванадцяти членів. Термін їх повноваження був 3 місяці, однак Радам надавалось право в будь-який час позбавляти суддів повноважень і призначати нові вибори. Справи розглядались головою або одним із його заступників і чотирма з дванадцяти членів трибуналу в порядку жеребкування.

Попереднє розслідування покладалось на слідчі комісії при революційних трибуналах у складі шести чоловік. Крім того, запроваджувались посади громадського обвинувача і двох його товаришів, секретаря та трибунальського виконавця, які обиралися Радами на той самий термін. Вироки виносились іменем народу України більшістю голосів і оскарженню не підлягали, але справи могли бути переглянуті у зв'язку з нововиявленими обставинами тими самими революційними трибуналами.

Положенням від 23 січня 1918 р. передбачалось пред'явлення обвинувачення арештованому протягом 48 годин, право відводу суддів і право обвинуваченого мати обранця як на суді, так і на попередньому слідстві.

У цей період революційні трибунали були організовані в Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Ізюмі та багатьох інших містах і повітах України.[9]

Створення і функціонування революційних трибуналів та встановлення радянської влади на Поділлі мали свої особливості порівняно з іншими регіонами України. Це було викликано, насамперед, політичними чинниками та географічними розташуванням Подільської губернії, що пізніше було підтверджено радянськими органами Вінниччини. Так, в "Короткому історичному огляді радянського будівництва і народного господарства за 5 років революції" зазначалося, що "Радянське будівництво на

Поділлі історією своєю різко відрізняється від будівництва в інших губерніях України і тим більше Великоросії. Ці відмінні особливості, головним чином, випливають з прикордонного становища Поділля, у зв'язку з чим територія Подільської губернії з самого початку революції аж до моменту ліквідації всіх зовнішніх фронтів являла собою театр жорстоких військових дій. Якщо згадати, що деякі повіти Подолії пережили сорокаразову зміну влад за період громадянської війни, то стає зрозумілим виникле в населення припущення про неміцність будь-якої влади, припущення, котре зникає лише в останні півтора-два роки в зв'язку із зміцненням Радянської влади і посиленням її внутрішньої і зовнішньої міцності."[10]

Після відновлення радянської влади 18 березня 1919 р. був створений міський ревком, який згодом був реорганізований в Подільський військово-революційний комітет.[11] Слід зазначити, що революційні трибунали спочатку створювались і підпорядковувались революційним комітетам.[12] При Подільському губревкомі , поряд з іншими, був відкритий відділ юстиції, на який і покладалась функція створення радянських судових органів на Поділлі. У середині квітня 1919 р. розпочав свою роботу Вінницький виконавчий комітет Ради, а через кілька днів він перебрав функції Подільського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 28 квітня цього ж року головою Подільського губвиконкому обрано М.П. Тарногородського. Через деякий час було утворено губчека, губревтрибунал та інші органи управління і контролю.[13] Для відділу юстиції Подільського губвиконкому створення та координація діяльності судових органів була надзвичайно складною роботою. Причини цього відображені в Звіті Подільської Губекономради: " З перших кроків встановлення Радянської влади на Поділлі на початку 1919 р. перед організованим Відділом Юстиції постало складне завдання стати провідником нових засад проголошеного революцією права і суду. Розпочавши із знищення дореволюційних судових установ, Відділ Юстиції взявся за організацію нових судових апаратів – Революційного Трибуналу і Народних Судів. Нестача знань і революційного досвіду, не налагоджений зв'язок з центром, безмірна складність проблем у господарських галузях нового будівництва, що зміщували на задній план органи юстиції, гострота форм громадянської війни і відсутність необхідних кадрів для створення нових апаратів революційного суду - всі ці фактори сповільнювали темпи роботи ."[14] Але незважаючи на ці фактори, Подільський губернський революційний трибунал був створений і функціонував протягом періоду панування радянської влади на Поділлі.

До складу Подільського губернського революційного трибуналу, після його створення, входила 41 особа, хоча за штатом передбачалось 49, зокрема голова трибуналу, секретар, 5 членів, 5 обвинувачів, 6 правозахисників, 6 особливих народних слідчих, завідуючий канцелярією, помічник секретаря, 2 діловоди, 5 конторників, 2 реєстратори, 2 друкарки, 2 трибунальні виконавці і 2 кур'єри.[15]

Очолив Губернський революційний трибунал Краснолєнський В. П., який з 18 травня 1919 р. виконував обов'язки голови. Членами трибуналу були Григоренко Т.Д., Топчій В.Н., Воловик Ф.С., Головатенко Є.І.; особливими народними слідчими були Тарногородський Є.П., Фішер О.Я., Назаренко О.Ф., Максимович М.М., Філіповський М.І., Файнцімер М.С.[16]

Слід зауважити, що в складі губернського революційного трибуналу лише два члени мали вищу юридичну освіту та виконуючий обов'язки головуючого мав вищу освіту, інші в переважній більшості мали середню освіту і 2-х класну народну. Більша частина працівників та членів губернського революційного трибуналу були комуністами. Характеризуючи склад та діяльність революційних трибуналів, член революційного трибуналу 1923 р. А.Гарін писав: "Суддями в цих трибуналах були робітники і селяни, не навантажені зведеннями законів, не пройшовши юридичних факультетів, але із солідним стажем революційної боротьби, в'язниць, заслань, виконували судові функції, керуючись революційною совістю і соціалістичною правосвідомістю."[17]

У своїй діяльності Подільський губернський революційний трибунал, як і інші трибунали і судові установи, керувався декретом "Про суд", прийнятим 19 лютого 1919 р. РНК УСРР, та "Тимчасовим положенням про народні суди та революційні трибунали УСРР", затвердженим 20 лютого 1919 р., які були введені в дію на всій території УСРР з 15 лютого 1919 р. та іншими декретами, постановами і інструкціями Народного комісаріату юстиції.[18] Керував його діяльністю та контролював його Подільський губернський відділ юстиції та Контрольно-слідчий підвідділ при ньому. Відповідно до декретів Народного комісаріату юстиції України, в порядку нагляду за слідчою частиною, особливі народні слідчі до 15 числа кожного місяця подавали в контрольно-слідчий підвідділ звіт про рух в них справ за відповідною формою. Такий звіт передбачав інформацію про види та кількість злочинів, а також інформацію про обвинувачених. Крім цього, в 24-годинний термін слідчі зобов'язані були подавати копії своїх постанов про притягнення до справи обвинуваченого, а також реєстраційні картки про проведені ними арешти.[19]

Відповідно до Тимчасового положення при губернському революційному трибуналі діяли колегії обвинувачувачів та правозахисників, а також трибунальні виконавці. Члени революційного трибуналу, особливі народні слідчі і члени колегії обвинувачів і правозахисників обиралися губвиконкомом терміном на 6 місяців з числа осіб, що задовольняли умови, встановлені для радянських виборців, а трибунальні виконавці обирались з числа тих самих осіб революційними трибуналами.[20]

На початку своєї діяльності революційні трибунали не були перевантажені судовими справами. Так, в довідці Подільського губернського революційного трибуналу Контрольно - Слідчому підвідділу при Подгубвідділі юстиції від 11 червня 1919 р. повідомляється, що "при Слідчій Колегії передбачається відкриття 12 камер, а в даний час відкрито тільки 5 камер і в провадженні в них знаходиться 25 справ." [21]

Діяльність Подільського губернського революційного трибуналу протягом 1919 р. була спрямована, як це і передбачалось Тимчасовим положенням від 20 листопада 1919 р., на придушення злочинів проти радянської влади – контрреволюційної діяльності, грабежів, пограбувань, шпигунства, спекуляції тощо. Зокрема в переліку справ, що знаходились в провадженні Подільського губернського революційного трибуналу з квітня до початку червня 1919 р. зафіксовано 72 справи, з яких справ: про вбивство – 3; про грабежі, розбійні напади, погроми – 14; про спекуляцію і хабарництво – 8; про контрреволюційну діяльність та виступи проти радянської влади – 24, решта - справи про злочини за посадою, участь у спілці земельних власників, службу в петлюрівських військах, крадіжках тощо.[22]

У державному архіві Вінницької області у фонді Подільського революційного губернського трибуналу збереглось понад 100 справ періоду їх функціонування протягом 1919 р., з яких: 30 справ про контрреволюційну діяльність, 12 – про спекуляцію, 5 – про співробітництво з петлюрівцями, а також справи про вбивства, хабарництво, зловживання службовим становищем, грабежі, пограбування, розбійні напади, саботаж, дезертирство та інші. Як бачимо, більша частина справ стосується т.з. контрреволюційної діяльності – злочину, який на той час ще не мав чітко визначеного складу. Отже, від членів трибуналу вимагалось самостійно його визначати, керуючись інтересами революції та основними принципами радянського судочинства – принципом "революційної законності" і "соціалістичної правосвідомості".

Революційні трибунали розглядали справи в складі п'яти членів у відкритих судових засіданнях з обов'язковою участю обвинувача і захисника. В окремих випадках судове слідство могло проводитись у закритих засіданнях, але вироки обов'язково оголошувались прилюдно, виносились більшістю голосів і оскарженню не підлягали. Питання про помилування і пом'якшення участі засуджених міг вирішувати лише Тимчасовий робітничо–селянський уряд України. Клопотання про це подавалось через революційні трибунали, які іноді самі були ініціаторами в цих питаннях.[23] У таких

випадках виконання вироків про застосування смертної кари призупинялось. Відповідно до постанови Президії ЦВК від 28 липня 1919 р. з усіх питань про помилування спочатку вимагався висновок Голови Трибуналу, котрий виносив присуд і подавався висновок у письмовій формі.[24]

Відомий дослідник судової системи в Україні Д.С.Сусло зазначає, "що навіть у період гострої збройної боротьби з класовими ворогами радянські революційні трибунали були гуманними, застосовуючи заходи соціальної оборони, виходили не з принципу помсти, а лише з інтересів захисту завоювань революції."[25] Дійсно, розглядаючи справи революційних трибуналів періоду 1919 р., ми зустрічаємо значну кількість виправдовувальних рішень та вироків, наприклад, громадянина Ткачука В.В., якого звинувачували у службі в петлюрівських військах, було звільнено незважаючи на те, що він визнав. цей факт, за відсутністю в його діях складу злочину.[26] Аналогічно були звільнені з-під слідства гр. Лучко Д.А., Карасевич М.С., які співробітничали з петлюрівцями не добровільно, а під тиском і зброєю.[27] Звільнено було з-під варти і гр. Лимоника Ш.К. на підставі проведеного дізнання, якого звинувачували в контрреволюції . Постановою Подільського губернського революційного трибуналу, в силу не доведеності звинувачення, був звільнений з-під слідства гр. Криса К. Слід зауважити, що саму справу і звинувачення проти нього було розпочато на підставі заяви гр. Б. У заяві стверджувалось, що гр. Криса К., їдучи в потязі зі станції Старокостянтинів до станції Жмеринка, в розмові назвав червоноармійців "босяками і злодіями."[28]

На наш погляд, такі рішення були викликані не гуманністю, а швидше відсутністю відповідних нормативно-правових актів та чіткого правового врегулювання складів злочинів та покарань; по-друге, недостатньою кількістю серед членів і працівників трибуналу професійних юристів; по-третє, відсутністю досвіду і практики судочинства. Підтвердженням цього є наказ революційним трибуналам УСРР від НКЮ за підписом комісара юстиції Лебедиця М.М., де зазначається: "З просуванням денікінських банд контрреволюціонери в тилу починають висовувати голову, все сміливіше і нахабніше лунають вигуки таємних та явних ворогів Революції. Народний Комісаріат Юстиції, розуміючи скрутне становище, наказує всім Революційним Трибуналам УСРР посилити свою діяльність. У момент найбільшої боротьби праці з капіталом Революційні Трибунали повинні розмовляти з усіма дійсними і свідомими ворогами Радянської Республіки рішучою мовою Соціалістичного Правосуддя й виявити сувору нещадність у боротьбі з ворогами Революції. Республіка в небезпеці. Немає порятунку тим, хто свідомо губить Робітничо – Селянську Україну!"[29]

Відповідно до Тимчасового положення про народні суди і революційні трибунали УРСР від 14 лютого 1919 р., революційні трибунали співпрацювали з надзвичайними комісіями. Так, у невідкладних випадках у справах особливої важливості (контрреволюція, саботаж, спекуляція) органам Надзвичайної комісії надавалось право винесення вироків з доведенням про це в кожному випадку до відома революційного трибуналу.

Революційні трибунали перевіряли діяльність надзвичайних комісій у справах, переданих на їх розгляд, а також законність арештів, що ними проводились. Органи надзвичайних комісій мали право виносити вироки в справах, віднесених до їх відання, із застосуванням мір покарання аж до розстрілу. У цих випадках вироки підлягали затвердженню начальником Центрального управління надзвичайних комісій.[30]

На першому етапі функціонування революційних трибуналів це відіграло свою позитивну роль. Оскільки в окремих випадках справи, які розглядались революційними трибуналами за поданням матеріалів НК, вирішувались на користь обвинуваченого, що визнавався винним слідчим НК і вирок йому був – смертна кара. Так, у справі гр. Ординського Г.Є. слідчий НК в своєму висновку визнає його винним у контрреволюційних діях, антибільшовистських виступах, агітації, зберіганні зброї і

постановляє розстріляти його, а трибунал, залишаючи його під вартою, все ж передає справу на розгляд особливого народного слідчого для вирішення її в судовому порядку.[31]

Аналогічною є справа гр.Грицая М., який звинувачувався у підтримці антибільшовицької агітації, грубому ставленні до робітників. За матеріалами попереднього слідства, проведеного слідчим Подільської губернської НК, встановлено, що обвинувачений працював у Селянській спілці під час Директорії, коректував і віддавав до друку відозви проти більшовиків, а також брав участь у контрреволюційних зібраннях вчителів. На основі цих фактів слідчий у висновку від 14 липня 1919 р. постановив: "Обвинуваченого М. Грицая розстріляти як шкідливого елемента, який в будь-який час може виступити проти Робітничо-селянської влади",[32] а в постанові від 7 серпня 1919 р. особливого народного слідчого при Подільському губернському революційному трибуналі Є. Тарногродського проти нього було знято всі обвинувачення і справу направлено на припинення.[33] Показово, що звинувачення слідчого НК грунтувалось на друкованих українською мовою виданнях, які збереглись у справі: "Статут Селянської Спілки", "Закон про ліс", Декларація Директорії УНР "Українська ставка", що були вилучені з Вінницької типографії, де працював обвинувачений.

Поряд з цією справою, що чітко виражає антиукраїнське ставлення більшовицької влади до населення, зустрічаємо і справу проти трьох громадян, що звинувачувалися в належності до Вінницької організації партії Українських соціал-демократів незалежних.[34] Це засвідчує, що революційні трибунали були не просто звичайними судовими установами, а й виконували політичні замовлення більшовистської партії. Їх лояльність до ворогів революції на початку діяльності викликана, на наш погляд, крім вказаних причин, ще й необхідністю створити "судову завісу", за якою приховувались справжні цілі більшовицької партії, а також намагання викликати довіру селян і робітників до радянської влади та її політики.

Ці висновки підтверджує один з перших дослідників становлення тоталітаризму в Росії С.П. Мельгунов, який пише: "У вироках НК і трибуналів говорилось інколи про полегкість, котра робилась обвинувачуваному, "беручи до уваги його пролетарське походження". Але насправді це було тільки ширмою, необхідною для виправдання розгнузданої демагогії. Звичайно, на перших порах ця вивіска обманювала несвідомі елементи країни, але незабаром, здається, всі вже зрозуміли реальну цінність цієї демагогії."[35] Дійсно, серед селян і робітників спочатку існувала віра в справедливість і захист з боку революційних трибуналів. Підтвердженням цього є, наприклад, доповідна записка в ЦК КПУ працівників ревкому м. Тростянець, що містить звернення по допомогу в зв'язку з розбійним нападом 9 і 10 травня 1919 р. на жителів міста. Від імені робітників, бідняків, вдів і сиріт вони вимагають: "терміново делегувати до м.Тростянець слідчу комісію, до складу якої увійшли б представники військової влади, революційного трибуналу і партії..."[36]

Справжнє призначення революційних трибуналів як карального політичного органу більшовицької партії і проросійського радянського уряду України виявилося згодом.

З початком радянсько-польської війни 1920 р. і захопленням 29 квітня того самого року Подільської губернії діяльність Подільського губернського революційного трибуналу тимчасово призупиняється. Він відновлює свою роботу лише після 19 червня 1920 р., коли частини Червоної Армії зайняли м. Вінницю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Конституція України.-К.,1996.-С.4; 2.Буков В.А. От российского суда присяжных к пролетарскому правосудию: У истоков тоталитаризма. - М., 1997. – С. 3; 3. Рогожин А.И. Правоохранительные органы УССР в первые годы Советской власти (1917–1920 гг.) – Харків, 1981. – С.18-19; 4.История государства и права СССР / Под ред. О.И. Чистякова и Ю.С. Кукушкина. – М., 1986. – С.85; 5.Рогожин А.И. Вказана праця. – С.26; 6.Борьба с преступностью в Украинской ССР В 2-х т. -Авт. и составитель сборника док-тов П.П.Михайленко.- Том 1. (1917-1925 г.г.).-К.,1966.-С.118-121; 7.Михайленко П.П. Перший декрет про

народний суд в УРСР. - Львів., 1957. – С.25; 8.Вісник Української Народної Республіки.-1918. – №15; 9.Сусло Д.С. Історія суду радянської України (1917–1967 рр.). – К., 1968. – С.9-10; 10.Отчет Подольского Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету апрель-сентябрь 1922 г. – Винница,1922 г. – С. 375; 11.Рибалка І.К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918–1919 рр.). -Харків, 1957. – С.115; 12.Узаконения и распоряжения Рабоче - Крестьянского Правительства Украины за 1919 год. - 1919.- №1.- Ст.3; 13.Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – С.162; 14.Отчет Подольского Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Апрель-сентябрь 1922 г. – Винница,1922. – С. 401; 15.Державний архів Вінницької області (далі-ДАВО). – Ф. Р–207, - Оп.6. - Спр.107– Арк.129; 16.Там само. – Арк.78; 17.Гарин А. Революционный Трибунал и Губсуд // Известия. – 1923. - 4 марта– С.3;18.Детальніше про "Тимчасове положення про народний суд та революційні трибунали" див.: Сергійчук С.Л. Із історії революційних трибуналів в Україні // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип.II.Серія: Історія: Збір. наук. праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця., 2000. – С.106-112; 19.ДАВО.- Ф.Р–207.- Оп.6.- Спр.1.- Арк. 70 зв.; 71; 20.Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. - 1919 р., - 19-20 листопада, №11. - Ст. 14, п. 4-6; 21.ДАВО.–Ф.Р–207.- Оп.6.- Спр.107.- Арк. 58; 22.Там само. - Спр.107.- Арк.197 зв., 198 зв.; 23.Сусло Д.С. Вказана праця. – С.18; 24.ДАВО.–Ф.Р–207.- Оп.6.- Спр.107.- Арк.195; 25.Сусло Д.С. Вказана праця. – С.19; 26.ДАВО.–Ф.Р–207.- Оп.6 -Спр.83.- Арк. 3,1зв; 27.Там само. - Спр.106, 50; 28.Там само. - Спр.47.- Арк. 5-6; Спр.41.- Арк. 2,3,11зв.; 29.Там само. - Спр.107.- Арк. 24-25; 30.Сусло Д.С. Вказана праця. – С.21-22; 31.ДАВО.-Ф.Р–207.-Оп.6.-Спр.61.-Арк.33зв., 34зв.; 32.Там само. - Спр.44.- Арк.12; 33.Там само. - Арк.23-25; 34.Там само. - Спр.107.- Арк.198, Спр.50; 35.Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918-1923. – М.,1990. – С.104; 36.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі-ЦДАГО). - Ф.1.-Оп. 20.- Спр.76.- Арк.11-12.

Л.П. Громова, Н.О. Гушинець

ОПІР ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЛІТИЦІ "ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ"

У державному архіві Вінницької області зберігаються документи, які можуть слугувати цінним джерелом для вивчення політичної ситуації на Поділлі в 20-х роках. Це передусім документи Подільського губернського комітету КП/б/У /1921 – 1925 рр./, повітових комітетів КП/б/У, інформаційні звіти Подільської надзвичайної комісії цього періоду. Вивчення цих документів розпочав свого часу професор Вінницького педагогічного інституту, талановитий історик Ілля Гаврилович Шульга. На їх підставі видана його остання, посмертна монографія "Гірка правда" /Вінниця, 1997/.

Подільські дослідники продовжують сьогодні роботу над документами цього періоду. Про що ж свідчать ці документи і яка картина розгортається перед очима неупередженого дослідника?

Встановлення Радянської влади в Україні влітку 1920 р. призвело до автоматичного поширення на неї політики "воєнного комунізму" з її обов'язковим компонентом – продрозкладкою, тобто примусовим вилученням в українського селянства "надлишків" сільськогосподарської продукції. Зміст цього заходу Ленін пояснював так: "...ми фактично брали від селян всі надлишки і навіть іноді не надлишки, а частину необхідного для селянина продовольства, брали для покриття витрат на армію і на утримання робітників. Брали здебільшого в борг, за паперові гроші. Інакше перемогти поміщиків і капіталістів у розореній дрібноселянській країні ми не могли."[1]

Оскільки збір зерна на потреби міст і армії став питанням життя і смерті Радянської влади, а будь-які компенсації селянам промисловими товарами були неможливі внаслідок того, що на всі існуючі запаси претендувала армія, залишився єдиний вихід – запровадити метод реквізицій за допомогою такого механізму, як робітничі загони і комітети бідноти (в Україні – комнезами). Діяльності цих загонів було присвячено щонайменше 3 декрети Раднаркому, видані у перший тиждень квітня 1918 року. Перший з них уповноважував профспілки, фабзавкоми, міські та повітові ради організувати продовольчі загони з "робітників і найбідніших селян" і направляти їх в зернові губернії з метою "здобути хліб за твердими цінами або за рахунок вилучення в куркулів". Половина зерна, здобутого таким чином, передавалась організаціям, що

надіслали загони; друга половина мала бути передана Наркомпроду для загального розподілу.

Другий декрет зобов'язував губернські та повітові Ради, комнезами та профспілки організувати аналогічні загони для збирання врожаю. Третій детально регламентував організацію і структуру таких загонів, які повинні були складатися з "не менш ніж 25 осіб з числа безумовно чесних і відданих революції робітників і найбідніших селян".[2]

У 1920 р. дія цих декретів була поширена на Україну. Це були надзвичайні заходи досягнення мети. З точки зору теорії соціалізму критерій необхідності, можливо, здавався природним і правильним: від селянина як від дрібнобуржуазного елемента вимагалося віддати все, що перевищувало його власні потреби і потреби його сім'ї. З точки зору практики це було самогубством. Відверті реквізиції в селянства, яке становило 90% населення України, довільно встановлених надлишків викликали реакцію трьох видів: короткочасну, що полягала у приховуванні запасів, і довгострокову – у відмові засівати більше землі, ніж це було необхідно для задоволення потреб власної сім'ї. Вищою формою опору політиці необмежених реквізицій стала збройна боротьба українського селянства проти радянської влади.

Варто зауважити, що в планах забезпечення міст і Червоної Армії продовольством Україна мала відігравати провідну роль. Ленін вважав, що завдяки 600 млн пудів хліба, які заплановано взяти з України шляхом продрозкладки, можна було б забезпечити і відбудувати всю промисловість.[3] А в тому, що хліб в Україні є і треба тільки вміти його взяти, серед керівництва РКП/б/ сумнівів не було. Ленін вважав, що заможне селянство України "розбещене", "годує пшеницею свиней"[4] і завдання партії полягає зокрема в тому, щоб ліквідувати "несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні".[5] Звідси – особлива увага до України в 1920 – 1921 рр.

Усвідомлюючи, що здійснити продрозкладку можна тільки за допомогою військової сили, нова влада, за деякими даними, сконцентрувала на Правобережній Україні величезну кількість військ : 13 стрілецьких дивізій, 2 окремі стрілецькі прикордонні дивізії, один кінний корпус ,окрему кінну дивізію Котовського, крім того, окремі відділи частин особливого призначення, ЧК, міліції, трудбатальйони.[6] На Поділлі дислокувалася 6 армія. Наказ № 1 по Подільській губернській дільниці визначив місце дислокації військових сил на Поділлі: 60-а СД половина взяла під свій контроль Проскурівський, Кам'янець-Подільський, Ново-Ушицький, Летичівський повіти; 24-а СД – Вінницький, Літинський, Жмеринський, Могилів-Подільський; 12-а СД– Брацлавський, Гайсинський та Ольгопільський повіти.

Крім того, на територію Поділля на початку 1921 р. було передислоковано кавалерійський корпус Червоного козацтва (2 кавалерійських дивізії) під командуванням В.Примакова.

У березні 1921р. на Поділлі було оголошено місячник виконання продрозкладки, який особливих результатів не дав. Катастрофічне становище з продовольством змусило ЦК КП(б)/У/ з 7 травня 1921р.оголосити в межах України ще один місячник. За планом Україна повинна була дати не менше 10 млн.пудів хліба.

Фактично продрозкладку на місцях проводили одночасно 2 органи: місцевий відділ продовольчого комісаріату (продком) і дивізійні продкоми. Часто між цими організаціями виникали непорозуміння, оскільки кожен проводив розкладку за своїм планом і контрольними цифрами. Крім того, команди окремих підрозділів займалися самопостачанням.

Отже, величезний тягар реквізицій ліг на плечі українського селянства. Драматизм ситуації поглиблювався зловживаннями владою, безчинствами і повною безконтрольністю дій військових та цивільних продзагонів. Наведемо лише декілька прикладів. Ось витяг з донесення від комнезамів Старої і Нової Ободівки Ольгопільського повіту в Губернську воєнну нараду: " Загони і частини Червоної Армії, що прибувають в села, своїми незаконними діями і реквізиціями наводять на місцеве населення такий жах і

паніку, що зовсім не здається, що це приїхали захисники робітничо-селянських інтересів, а найлютіші вороги їх. Багато червоноармійців, якщо не більшість, зайшовши до хати з гвинтівкою, під загрозою розстрілу і під приводом пошуків зброї, без ордеру риються в селянських скринях, забирають все, що їм сподобається. Скарги потерпілих командному складу в більшості випадків не тільки не тягнуть за собою покарання винних, але, навпаки, часто призводять до дуже поганих наслідків для потерпілих. Все це створило цілий прошарок незадоволених не Радянською владою, а її ідеями та виконавцями, з якого і створився в околицях загін бандитів.[7] Або такий не менш яскравий приклад з повідомлення голови Попово-Греблянської сільської Ради Чечельницькому повітовому виконкому: 15 квітня 1921 р. в с. Попова Гребля Ольгопільського повіту прибув кінний загін з 20 осіб (згодом виявилося, що це була так звана " експедиційна трійка") і зажадав від помічника голови сільради 50 пудів вівса, 20 пудів печеного хліба, 30 кінних підвод, свиню на 6 пудів, 11 пудів яловичини, призначивши на виконання цієї вимоги термін в 2 години. Наступного дня загін з'явився знову. Начальник загону, з'ясувавши, що вимога не виконана, наказав вивезти за село голову волвиконкому Савінецького, де під загрозою страти примусив останнього написати письмову заяву про відмову села Попова Гребля виконувати розпорядження Радянської влади. На цій підставі начальник загону віддав наказ спалити село. Наслідок :спалено 534 хати з усіма господарськими прибудовами, загинуло двоє дітей і старий, багато домашньої худоби і майже вся домашня птиця.[8]

Про те, що це був не поодинокий випадок, переконливо свідчить зокрема той факт, що в резолюції Подільської губернської конференції КП/б/У "Про боротьбу з бандитизмом " /IX.1920/ спеціальним пунктом зазначено: "по можливості сіл не палити".[9]

Реакцією селянства на дії Радянської влади став рух, який в офіційних документах партії дістав назву "політичного бандитизму" .

Базою такого руху стала, як свідчать документи цього періоду, Подільська губернія внаслідок, по-перше, переважно селянського характеру населення /робітники складали 3-4% всього населення губернії/ і, по-друге, свого прикордонного становища. У безпосередній близькості до неї, за кордонами Польщі і Румунії, перебували тоді в таборах інтерновані вояки армії УНР, що вели активну підготовку до свого другого зимового походу на терени України. Саме тому за Подільською губернією закріпилась репутація "гнізда бандитизму та інших контрреволюційних сил".

Селянський рух опору продрозкладці набув на Поділлі різноманітних форм.

Селяни вдавалися до вбивства радянських і партійних працівників, членів продзагонів. Тільки в Літинському повіті за час збирання продрозкладки було вбито більше ніж 100 працівників продовольчих органів і членів комнезамів, 2 члени повітового комітету КП/б/У.[10]

Створювалися повстанські загони, в переважній більшості з селян. Так, у партійних документах того періоду згадуються банди Пуга, Лиха, Якубенка, Хмари та інших чисельністю від 30 до 3000 багнетів і шабель. Найбільш небезпечним вважалися південні повіти, зокрема Ольгопільський, Ямпільський, Могилів-Подільський.

Невеликі повстанські загони почали створюватися і в північних повітах. В районі Брацлава почав діяти загін з 140 багнетів, в районі Крижополя – з 100 шабель. Загін, що діяв у Липовецькому повіті, мав 120 багнетів і 25 шабель. Повстанський загін у селі Вербівка налічував 100 вершників і мав свій обоз, в селі Гранів – 170, у Теплику – 150 вершників, в селі Демидівка – 250, в селі Побірка – 300 бійців, в Чечельнику – 150 кіннотників і 200 піхотинців. Бойові дії повстанського руху координувалися штабами петлюрівської армії, що дислокувалися на території Польщі і Румунії.

Вищою формою опору подільського селянства політиці "воєнного комунізму" стало збройне повстання у січні 1921 року, яке охопило Могилів-Подільський і частину Ямпільського повіту. Селяни під гаслом "Геть комуністів, комуну і комісарів!" перейшли в наступ.

За повідомленнями штабу 12 Червоної дивізії, в Ямпільському повіті

нараховувалось 1200 повстанських військ, в Могилівському – 500 повстанців і 200 вершників-селян. Повстанці зайняли містечко Яругу, де була скинута Радянська влада і розстріляно 5 радянських функціонерів. Повстанці під орудою петлюрівського офіцера і місцевого отамана Якова Гонца продовжили наступ на північ.[11]

Завдання придушити повстання було покладено на 24 стрілецьку дивізію Червоної Армії. Згідно з повідомленням начальника оперативного відділу дивізії від 10.01.1921 року це завдання було виконано. Сили Червоної Армії з боями зайняли села Садківці, Оленівку, Іванівку, Мервинці, Гамулівку, Ярлівку, Ново-Миколаївку, Бандишівку, Гонитинку, Вила, Григіровку, Грушки, Коси, Садки. Повстанські війська були розбиті, більш ніж 300 повстанців загинуло. У Ямпіль увійшли частини Червоної Армії.[12] Про підготовку селянського повстання у Брацлавському повіті згадується у повідомленні № 73 для членів ЦК і губкомів КПУ від 25 травня 1921 р. У ньому, зокрема, повідомляється, що повіти Ольгопільський, Гайсинський, Брацлавський оголошені ударними у боротьбі з бандитизмом.[13]

У другій половині 1921 року, після придушення селянських повстань і проголошення нової економічної політики, збройний опір подільського селянства пішов на спад. Однак, як видно із архівних документів, в багатьох повітах діяли спеціальні агенти Закордонного повстанського центру С.Петлюри, які мали на меті створення підпільних організацій опорних пунктів Повстанської армії під час її Другого зимового походу. Учасники Листопадового рейду /IX.1921 р./ згадують, що значні підпільні організації діяли в Браїлові /70 осіб/, в районі Ушиці /до 10 тис.членів/.[14]

Отже, політика "воєнного комунізму", важливою складовою якої була продрозкладка, викликала опір українського селянства, що набув різноманітних, зокрема збройних форм. Запровадження НЕПу зменшило гостроту протистояння Радянської влади і українського селянства, але антирадянські збройні виступи мали місце в Україні до початку 30-х рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В.І. Про продовольчий податок //Повне зібрання творів – Т.43. – С.201; 2. Собрание узаконений, 1917-1918. - № 57. – С.633; № 62. – С.677; 3. Ленін В. І . Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії //Повне зібр.творів. - Т. 41. - С.347 ; 4. Ленін В.І. Промова на 2-й Всеросійській нараді відповідальних організаторів по роботі на селі 12 червня 1921р. // Повне зібр.творів. - Т.41. - С.137; 5. Ленін В.І. Замітки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи //Повне зібр.творів. - Т.44. - С.63; 6. Другий зимовий похід. Листопадовий рейд.- К.,1995 - С.17; 7. Державний архів Вінницької області / далі ДАВО/ .Ф.П-7.-Оп. І.- Спр.43.-Арк.94; 8. ДАВО. - Ф.Р. - 925. - Оп.8. - Спр.59. - Арк.14; 9. ДАВО.-Ф.П.І.-Оп.ІА.-Спр.3.-Арк.9-11; 10. ДАВО.-Ф.П.І.-Оп.ІА.-Спр.12.- Арк.30; 11. ДАВО.-Ф.Р-925.-Оп.8 сч.-Спр.5.-Арк.30; 12. ДАВО.-Ф.Р.-925.-Оп.8 сч.-Спр.5.-Арк.39; 13. ДАВО.-Ф.П.- І.- Оп.І – Спр.212.-Арк.7; 14. Другий зимовий похіл. Листопадовий рейд. - К.,1995. - С. 112, 128.

А.І.Безуглий, П.В.Слотюк

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ВІННИЦЬКОГО МУЗДРАМТЕАТРУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА МІСТА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XX СТОРІЧЧЯ

Становлення театру в єдиному історико-культурному процесі міста – явище не лише показове. Воно має свій глибокий внутрішній зміст і динаміку, яка не стільки розкриває життя театру, скільки допомагає людям зрозуміти самих себе, дає можливість осягнути сутність буття. Звичайно, повністю відтворити умови, які сприяли цьому процесу, неможливо. Однак аналіз наявного історичного матеріалу свідчить про те, що поява театру мала свої економічні, політичні та соціокультурні чинники.

У більшості публікацій історичні передумови будівництва і становлення театру у місті Вінниці розглянуті в найзагальніших рисах, ми ж спробуємо дослідити цю проблему

через призму суспільно-політичних процесів, що відбувалися в регіоні в першій чверті XX сторіччя.

Наприкінці 1910 р. кількість мешканців Вінниці перевищила 50 тис. Це був найвищий показник серед дванадцяти повітових центрів Подільської губернії.[1] До Вінниці було переведено реальне училище, окружний суд, значну кількість військових частин. Завершувалося будівництво відділення Державного банку, Пироговської лікарні, суперфосфатного заводу, фабрики "Яструб" і Міської управи. Місто набувало функцій економічного та культурного центру, однак його адміністративний рівень залишався незмінним з 1804 р. – повітовий центр Подільської губернії. Отримати статус губернського центру, а разом із ним більш широкі права і привілеї, стало мрією місцевого дворянства та купецтва.

. Великі надії пов"язувалися з приїздом до Вінниці у 1913 р. імператора Миколи II з нагоди святкування 300-річчя династії Романових. По всій імперії відбувалися широкомасштабні приготування до цієї події. Не стала винятком й Вінниця. Саме в цей період було збудовано два мости через Буг, водогін, електричну і телефонну станції, найбільший в місті шестиповерховий готель "Савой", який мав електричний ліфт, гарячу воду й чудовий ресторан, прокладено першу трамвайну колію. Окрім цього, будувалися і ремонтувалися навчальні заклади та культурно-освітні установи, впорядковувалися та перейменовувалися вулиці. Міська влада докладала чимало зусиль, щоб наблизити Вінницю до "європейського рівня" і справити добре враження на царя. Саме з цією метою у жовтні 1910 р. було закладено будівництво камерного театру.

Наступним вагомим аргументом на користь його будівництва стала спроба обмежити польський вплив, який відчутно зріс внаслідок лібералізації Російської імперії після подій 1905 р. та пришвидшити процес інтегрування українських земель в культурне середовище Росії. Виступаючи 7 травня 1910 р. на засіданні Державної Думи Росії, Прем'єр П.Столипін з обуренням говорив: "Польське суспільство стало поспішно перефарбовувати Західний край в польську фарбу. Порозмовляйте з тими особами, котрі відвідали у 1908 і 1909 рр. сільськогосподарські виставки в Проскурові, Вінниці, Слуцьку, адже вони винесли враження польського краю, повне ігнорування усього російського".[2] Традиціоналізм був присутній буквально у всьому, навіть у таких дрібницях, як підписи на поштових листівках та фотографіях з видами міста. Робилися вони виключно російською та польською мовами. Раціональні російські політики новітньої доби прагнули знищити його.

Хоча органи місцевої влади мали досить широкі повноваження, проте згідно з жорсткими законами Російської імперії повітовим містам заборонялося будувати подібні театри (лише губернським центрам було надано таке право). Проводир вінницького повітового дворянства граф Д.Ф.Гейден звернувся з проханням до генерал-губернатора Південно-Західного краю Ф.Ф.Трепова та Кам'янець-Подільського камергера-губернатора А.А.Ейлера, щоб ті дали дозвіл на будівництво театру у Вінниці, але позитивної відповіді не отримав.

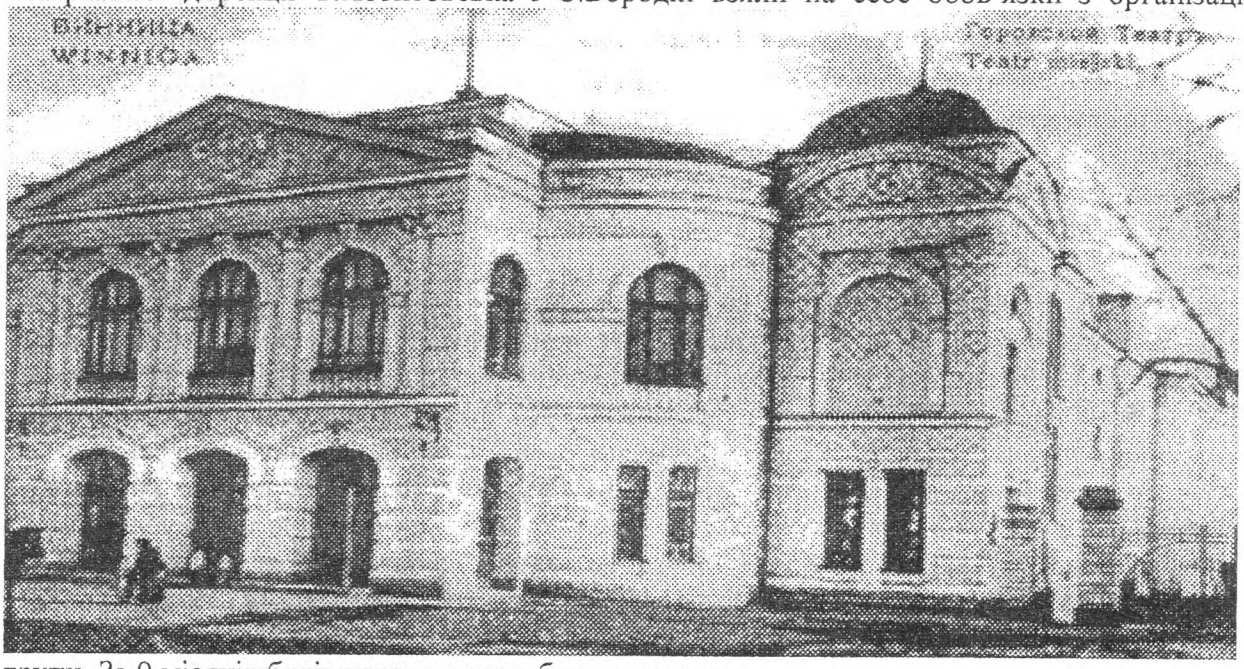
Тоді, будучи переконаним легітимістом, вінницький міський голова Микола Васильович Оводов запропонував досить оригінальний вихід. У постанові Міської управи зазначили не будівництво театру, а "новий будинок Вінницької Міської управи із залою для глядачів та сценою".[3]

Під забудову була виділена земельна ділянка загальною площею в 407 кв.саж. поблизу міського бульвару,[4] а потім оголошено конкурс на проведення робіт. За підсумками тендеру, 31 жовтня 1909 р. Міська управа своєю постановою віддала підряд на будівництво місцевим купцям Х.Зискінду, М.Неєру та Ш.Немировському.[5]

Архітектурний проект, в характерному для того часу стилі модерн, було розроблено під керівництвом головного архітектора Григорія Артинова і 5 лютого 1910 р. схвалено будівельним відділенням Подільського губернського правління.[6]

Загальна сума витрат при реалізації цього проекту становила 160 тис.карбованців,[7] це в чотири рази більше, ніж було витрачено Міською управою на спорудження жіночої гімназії (нині ЗОШ №2) у 1907 р.[8] Враховуючи, той факт, що бюджет міста був куций, а витрати на театр не заплановані, можна припустити, що левову частку грошей отримали від спонсорів, як це мало місце при спорудженні реального училища у 1889 р.[9] Сьогодні важко точно встановити, хто саме і скільки пожертвував грошей на цю благородну справу, але цілком очевидним є те, що ці люди не були здирниками, зацікавленими лише у власних прибутках та заощадженні. Навпаки, більшість з них були меценатами та просвітителями, новаторами та будівничими і, можливо, тому їх діяльність залишила помітний слід в житті нашого міста.

Будівництво розпочалося восени 1909 р. і велося досить швидкими темпами. Водночас проводилися переговори з різноманітними фірмами-постачальниками з приводу придбання крісел, устаткування для сцени тощо. Внутрішнє оздоблення приміщення виконував скульптор Г.Гісерман.[10] Восени електротехнічна контора І.Розенбурга встановила в приміщенні електричне освітлення. Паралельно з цим уповноважені театральної дирекції Т.Леонтовська і С.Бородін взяли на себе обов'язки з організації

трупи. За 9 місяців будівництво театру було завершене.

У грудні 1910 р. відбулася перша вистава.[11] Відомостей про цю подію збереглося досить мало. Можна припустити, що підготували її в основному своїми зусиллями. Трупа в той період ще не була сформована повністю, про те яким був сам народний театр, можна дізнатися з календаря-довідника "Вся Вінниця", виданого у 1910 р., де йдеться про те, що:"Камерний театр вартістю в 160 тис. карбованців. Електричне освітлення, розкішні декорації, різноманітні облаштунки і світлові ефекти. Окреме фойє, два буфети, вестибюль, каса, контора. Три завіси: розсувна, з клапаном і рекламна. Десять окремих прибиралень для акторів з дзеркалами та умивальниками. Театр вміщує 1000 глядачів. Вартість вхідного квитка від 17 коп. до 7 крб. в ложі Бенуара".[12]

На жаль, мусимо констатувати, що за період з 1910 по 1917 рік на його сцені не було зіграно жодної вистави українською, польською чи єврейськими мовами, і це за умови, що переважна більшість мешканців міста були не росіянами. Пояснення цьому слід шукати в контексті національної політики, яка проводилася офіційним Петербургом. Одним із її елементів було переслідування національних меншин. Саме у 1910 р. П.Столипін видав обіжник, в якому зарахував український народ до "инородцев" і заборонив будь-які українські організації. У часи столипінської реакції були закриті товариства "Просвіта", заборонено продавати українські книжки, організовувати

концерти, вечори, ставити вистави. В Україні формувалися шовіністичні організації, ширилася хвиля антисемітизму та антипольських настроїв.

1 жовтня 1911 р. відбулося відкриття зимового сезону. Проте становлення театрального життя проходило в досить непростих умовах. Вінниця не була театральним містом з відповідними традиціями та постійною трупою, тому цей процес розтягнувся у часі. 20 липня 1915 р. був підписаний контракт з В.Шумським, який став головним режисером театру. У цей період керував ним О.Ніколаєв, хоча в незабаром його замінив О.Новиков. Саме за них були підписані контракти з оперною актрисою А.Арцимович, балериною Я.Залевською, балериною Ю.Балишевською, примою-балериною А.Петровою, драматичними акторами О.Романовським, В.Володимировим, С.Булько, Д.Шапко, солістом Е.Левітом та іншими.[13]

Працювали вони в складних суспільно-політичних умовах, адже йшла світова війна, яка ускладнювала економічне становище в країні. Периферія імперії, якою була в цей час Вінниця, все більше і більше занепадала.

Фатального характеру ці процеси набули в радянський період, коли насильницьки утверджувалась нова ідеологія. Культурне будівництво, яке розпочалося в 20-х роках, головним чином пов'язувалося з ліквідацією неписьменності. Саме тому театральну політику, як в регіонах, так і по всій Україні формували органи народної освіти.

Основна її концепція була прийнята у 1921 році на Всеукраїнській нараді "Завгубнаросвіти».[14] Згідно з цією концепцією створювалось головне управління, якому підпорядкувались всі театри, що існували на той час в Україні. Діяльність управління полягала в першу чергу в ідеологічному керівництві театральним життям республіки, особливо це стосувалося формування репертуару. Але зміст його значною мірою, визначався не тільки політичною ідеологією, а й світоглядом тих, хто був причетний до художнього творення і працював на терені культури. Таких було чимало навіть серед обдарованої молоді, що пройнялася духом соціалізму. Серед них – М.Хвильовий, В.Сосюра, М.Йогансен та інші. У своєму зверненні до творчих працівників республіки в 1921р. вони писали: "Спаливши гній феодальної і буржуазної моралі і внесеного нею розтління гниючого трупа, ми, поети, йдемо в майбутнє не як нова генерація на тлі старого мистецтва, а йдемо пориваючи всі зв'язки, заперечуючи всі дотеперішні традиції".[15]Це в повній мірі стосувалось і театру. Саме з цією метою при Губполітосвіті був створений "Театр Исканий", де робітнича молодь, як зазначалося в одному з звітів, може проявляти свою самостійність і відшукувати нові форми пролетарського мистецтва.[16] У місті в цей час вже існувало три театральні трупи (українська, російська, єврейська), які мали у своєму репертуарі класичні твори і твори революційної тематики. 29 жовтня 1921 р. на засіданні колегії мистецтв при Губполітосвіті українській трупі було надано ім'я М.Коцюбинського, а головним режисером призначено І.Сагатовського. З метою покращення виконавського складу в трупу запросили нових акторів: М.Лебедєву, П.Садовського,Є.Хуторіну.[17]

В 1922 р. радянський підхід у керуванні театральною справою, насаджування вузькопрагматичного пролетарського світосприйняття тими, хто займав основні керівні посади і вирішував долю мистецтва, особливо на периферії, призвели до поступового занепаду театрального життя в місті.

12 лютого 1922 р. завідуючий худсектором Подільського Губнаросвіти Т. Борисов висловив думку про те, "... що допомоги і поради з боку осіб, що стоять ближче до мистецтва, чекати немає чого. Нас звинувачують в тому, що ми підходимо до мистецтва невміло, з поганими знаннями і грубою рукою, і що його так можна зруйнувати... Ми дивимось на театр, як на заклад, який повинен давати здорове і чисте видовище". Далі він запропонував залишити в місті Вінниці дві трупи (російську і українську), а все інше закрити.[18] Це був початок нової театральної політики, політики централізації та ідеологічного закріпачення театрів.

За цих умов кращі мистецькі сили міста залишали його. У 1923 році переїздить

до Харкова зі своєю трупою Г.Юра, який саме у Вінниці на початку 20-х років заснував український театр. На його сцені виступали такі корифеї як А.Бучма, О.Ватуля, Ф.Барвінська, В.Сокирко,В.Василько,Т.Юрський та інші.[19] Ними були створені вистави "Примари" Ібсена, "Тартюф" Мольєра, "Лісова пісня" Л.Українки, "Лжемесія" Журавського, "Одруження" Гоголя та інші. Особливий успіх мали п"єси "Суєта" Карпенка-Карого та "Мисль" Андрєєва, в яких головні ролі виконував Г.Юра. У 1920 р. тільки "Суєта" йшла понад 100 разів. Компенсувати такі втрати було неможливо.

Така ситуація, хоча і загальмувала розвиток театрального мистецтва в регіоні, але зупинити його не змогла. У жовтні 1925 р. відбулося святкування 50-річчя з дня заснування єврейського театру, організованого А.Гольдфаденом.[20] Виник театральний колектив при спілці ім.Леонтовича. В 1927 р. було прийнято рішення про побудову цирку.[21] У Вінниці побували уславлені театри, такі як "Березіль", ім.Заньковецької і театр В.Мейєрхольда. У 1924 р. в театрі відбувся перший виступ В.Маяковського (другий у 1926 році).[22] Події, що мали місце в подальшому, стали логічним продовженням епохи, в якій театру відводилась роль допоміжної структури в умовах відсутності будь-якої свободи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Вся Винница: Литературно-художественный календарь-справочник.– Винница, 1910. –С.61; 2.Секретарьов А. Місто над Бугом: 400 років тому і потому. Історичний нарис. –Вінниця, 1998. –С.52; 3.Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).- Ф.230.- оп.1. Спр.1255.- Арк..17,25,31; 4.ДАВО.- Ф.230.- Оп.1.- Спр.746.- Арк..5; 5.Там само.- Спр.1255.- Арк..17,25,31; 6.Там само; 7.Срібна мить (поштові листівки та фотографії з музейної колекції). –Вінниця, 1998. –С.35; 8.ДАВО. Ф.230, оп.1, спр.557, арк..124; 9.Срібна мить. –С.35; 10.ДАВО.- Ф.230.- Оп.1.- Спр.1255.- Арк..160; 11.Там само.- Арк..164; 12.Вся Винница. –С.61; 13.ДАВО.- Ф.230.- Оп.1.- Спр.1255.- Арк..558,576; 14.ДАВО.- Ф.р.254.- Оп.1.- Спр.17.- Арк..6; 15.Там само.- Арк..17; 16.Там само.- Спр.600.- Арк..5; 17.Там само.- Спр.632.- Арк..1; 18.Там само.- Спр.639.- Арк..4; 19.Там само.- Спр.607.- Арк.162, Вінницький обласний український музично-драматичний театр ім.М.К.Садовського. –Чернівці , 1983. –С.4; 20.ДАВО.- Ф.р.254.- Оп.1.- Спр.208.- Арк..204; 21.Там само.- Ф.р.256.- Оп.1.- Спр.92.- Арк.366; 22.Вінницький обласний український музично-драматичний театр ім.М.К.Садовського. –С.4.

Г.В.Журбелюк

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ НА УКРАЇНІ У ПЛАНАХ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА 20-Х РОКІВ

Більшовицька партія ставилась до всіх проблем організації соціальної роботи так само, як і до всіх соціально значущих питань, через призму політики "радянізації" і класового підходу. Враховуючи ідеологічне перенавантаження в її організації, спробуємо виокремити основні важелі соціальної роботи. Достатньо різноманітним і цінним джерелом у цьому плані є матеріали поточної роботи більшовицької партії як за часи перших організаційних випробувань післявоєнного періоду і переходу до непу, коли соціальна робота тільки започатковувалась, так і за часи подальшої соціалістичної реконструкції, коли основні об'єкти соціальної роботи пройшли відповідну класову фільтрацію, а форми роботи були перевірені життям.

Серед різних категорій населення, що потребували пильної уваги з боку держави, на одне з перших місць радянський уряд виводив жінок і дітей. Розгляд цих двох категорій населення в планах організації соціальної роботи доцільно провести окремо, хоча, безумовно, вони достатньо сильно пов'язані в усіх планах партійної і радянської роботи, а всі новостворені організаційні структури, такі як "Охмадит" – Охорона материнства і дитинства, підкреслюють цей зв'язок. Однак окремий розгляд цих питань може забезпечити більш послідовний підхід, грунтовність аналізу архівних даних.

Як засвідчують документи Центрального державного архіву громадських організацій України, тільки на кінець громадянської війни, а саме у рішеннях V і VI

Всеукраїнських партійних конференцій, в практичну площину вперше поставили питання про необхідність серйозної роботи з жіноцтвом, виокремлення її в організаційному плані в самостійний напрям роботи партії. Вказувалось на важливість залучення до цієї роботи відповідальних освічених партпрацівників за рахунок їх переводу з інших ланок загальнопартійної роботи. При цьому наголошувалось, що "партія не приймає окремого жіночого руху, окремих жіночих організацій, але вона завжди виходить із реальних фактів і, враховуючи відсталість жіноцтва, особливі умови, в яких проходить все її життя, вказує на необхідність *особливого підходу* до розуму і серця жінки"[1]. З цією метою було створено Цетральний відділ по роботі серед жінок при ЦК КП(б)У. Відділ почав працювати з січня 1920 р.

Вже в першому зверненні Центрального відділу до робітниць і селянок України, яке гучно починалось закликом "Все для фронту!", наскрізною була міфологічна клятва жіноцтва, в основі якої відчувалося пробудження почуття громадянської відповідальності, усвідомлення жіноцтвом своєї соціальної значущості. "Поки наші серця б'ються у грудях, а руки, вкриті мозолями, можуть працювати, думка наша і праця наша – все для Червоної Армії. Хай світовий капітал дивиться на героїню-робітницю і героїню-селянку, як вони не з лишків своїх, а з бідності своєї, з немочі своєї кують поразку і загибель старому світу, ламають двері в нове світле майбуття" [2].Зрозуміло, що до такого єднання трудящих мас жіноцтва була необхідною неабияка організаційно-політична і соціальна робота.

Питання організації жіноцтва з усією грунтовністю і послідовністю було розглянуто IX з'їздом РКП(б), який дав вказівку на місця розвивати жіночий рух "як невідкладне завдання моменту, необхідну частину всієї загальнопартійної роботи"[3]. Саме так в післяз'їдівських інструкціях КП(б)У ставиться питання щодо жіноцтва. Чітко окреслюється об'єкт партійного впливу: робітниця, селянка-незаможниця, батрачка. Вказується на ці категорії, з урахуванням того значення, яке відіграють вони в господарському житті і справі розбудови радянської республіки, особливо у зв'язку з черговими завданнями поточного моменту – "боротьбою з виробничою і продовольчою розрухою, організацією суспільного харчування і виховання, боротьбою з неписемністю"[4]. Саме на жінок покладається вирішальна роль у виконанні цих завдань, вони розглядаються як важливий активний суб'єкт усіх майбутніх соціалістичних забудов. Щоб "збудити" активність робітничо-селянських мас жіноцтва, парткоми використовують, між іншим, перевірений практикою прийом: постійно нагадується про жіночу відсталість і політичну несвідомість як основу для контрреволюції і антирадянської агітації, і висловлюється впевненість, що партія в змозі створити з жінок "нову опору комунізму". Ось витяг з листа до трудящих жінок О.Коллонтай, завідуючої жінвідділом ЦК РКП(б): "Робітниці – це резервна армія пролетаріату. Як тільки робітниця примкне до рядів борців за комунізм, зникне небезпека виступів попів і куркулів, що спрямовують маси на більшовиків"[5]. А у тезах лекції для губернських жіноргів України зазначалось ще більш гостро: 1) жінки своєю неорганізованістю і політичною відсталістю заважають революційній боротьбі, легко потрапляють під вплив буржуазних феміністок; 2) партія виділяє спеціальний внутрішній апарат для роботи з жіноцтвом з метою посилення політроботи, виховання в них класової самосвідомості і революційної волі. "Це було неможливо в умовах царського підпілля, – наголошується в тезах. – Тільки пролетарська революція і початок соцбудівництва поставили це питання в розряд найважливіших"[6].

Підсумовуючи вищеокреслені моменти, зазначимо, що на початок 1920 р. більшовики остаточно зрозуміли неможливість традиційного для дореволюційної Росії ігнорування суспільної значущості жіноцтва, їх стихійного втягування в орбіту виробництва і соціокультурного життя. В умовах довготривалої війни жінки стали основним виробником промислової,сільськогосподарської продукції (53%). Залучення їх до усіх форм виробництва, особливо до колективних, супроводжувалось активізацією роботи і в невиробничих сферах. Починається навіть втягування жінок до участі в

загальнодержавній системі Всевобуч (військова підготовка для оборони республіки в школах фізкультури і курсах комскладу), в силових структурах (в основних і допоміжних підрозділах Червоної армії, включаючи загороджувальні загони і розвідку, в міліції і спецохороні). Жінок залучають до роботи в управлінських ланках усіх рівнів, хоча і з певними обмеженнями якості і кількості жіночого представництва. Варто зауважити, що, враховуючи складність моменту, до роботи у владних структурах часто залучали жінок без необхідного рівня загальної освіти і фахової підготовки, який вони добирали у процесі практичної роботи, через самоосвіту і спеціальні курси. А от до кількісних обмежень щодо наявності жінок в апараті прислухались постійно. Жіноча квота була введена інструктивним листом ЦК навесні 1920 р. Наприклад, для участі жінок в радах через делегатські жіночі збори делегатки посилались з таким розрахунком, щоб їх кількість не перевищувала 5 у кожному відділі повітової ради і 10 - губернської ради, а для участі в роботі продовольчих органів жінки направлялись не більше як на 1-3 місяці[8].

Протягом 1920 р. більшовики реалізовували програму поширення свого впливу на жіноцтво, розгортаючи послідовну боротьбу по подоланню серед трудящих жінок масового безробіття, неписьменності, безпритульності, аморальності. Завершувався перехід від першого етапу, на якому з наданням політичного рівноправ'я жінку звільнили від "гніту капіталу і власного чоловіка", до другого, коли "для справжнього звільнення жінки" окреслювались конкретні напрями соціальної роботи. Серед них накреслювали: подальшу соціалізіцію з метою забезпечення повноправних умов розвитку в суспільстві; покращання побуту через звільнення жінок від рутини домашнього господарства і старих форм сім'ї; всебічне втягування жінок у колективне господарство і подолання їх замкненості від суспільства, відрив їх від церковного впливу; організацію соціального захисту жінки через охорону її праці і здоров'я; налагодження державної системи охорони материнства і дитинства.

Поруч з цими питаннями, і це особливо яскраво простежується при ознайомленні з порядком денним і резолюціями Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок, який відбувся в Харкові у 1920 р., постають проблеми, які височать над усіма окресленими соціальними моментами глобальністю своєї постановки. Названі соціальні проблеми розглядались на засіданнях з'їзду, про які знаходимо фіксацію у спеціальній економічній частині порядку денного. Вони сформульовані так: "Економічне звільнення жінки", "Професійний рух і жінки", "Охмадит", "Загальна трудова повинність і жінки. Охорона її праці", "Домашнє господарство і господарство народне", "Соціальне виховання жінок" і "Соціальне забезпечення жіноцтва". Всім цим питанням передували питання політичні, які записані в порядку денному: "Третя річниця революції і жінки", "Робітниця в Інтернаціоналі", "Компартія і жінки-трудівниці", "Комнезаможниці", "Червона Армія і трудове жіноцтво"[9]. Розгляд політичних питань саме в такій постановці, безумовно, сприяв процесу соціалізації жінок, але вилучав питання соціального порядку із розряду першочергових.

У резолюціях з'їзду робітниць і селянок бачимо достатньо аргументовану ув'язку двох сторін статусу жіноцтва. З одного боку, вони – з дореволюційних часів традиційно найбільш знедолена частина суспільства через свій політичний і економічний стан, найбільш залежна від невирішеності соціально-побутових проблем, найменш керована суспільством і тому найменш досвідчена в соціальному плані – вони потребують державного захисту і допомоги. А з іншого боку, саме від них залежить доля революції, на них покладається обов'язок "тримати єдиний Червоний фронт" і це стає квінтесенцією всієї державної і партійної роботи. О.Коллонтай з цього приводу запально зверталась до делегаток з'їзду: "Поки широкі маси робітниць і селянок не втягнуті у боротьбу, поки їх сили всебічно не використані, до тих пір не може існувати єдиного Червоного фронту, до тих пір залишається небезпечна можливість прориву його"[10]. Це означає, що ¾ чоловічого населення тримали оборону на фронті, а в тилу основне навантаження припадало на жінку. З циркулярного листа ЦК КП(б)У усім губкомам (підпис–Ст.Косіор): "Жінка-

пролетарка покликана до творення державних цінностей, до будівництва твердого тилу. *Вона повинна стати* (курсив авт.) тим червоноармійцем, який зуміє всередині Республіки захистити інтереси революційного фронту"[11]. Саме такі жінки після доповіді на Всеукраїнському з'їзді М.Скрипника про організацію соцзахисту трудящих приймали резолюцію, що закінчувалась запевненням "брати активну участь у всій роботі Собезів, усіляко допомагаючи перетворенню в життя усіх їх починань"[12]. Отже, маємо яскравий зразок "зворотнього соціального зв'язку", коли трудящі жінки, звільнені від дореволюційного гніту, отримують право і обов'язок (в умовах відсутності інших альтернатив) самій захищати завоювання революції, реалізовувати програми перетворень, в тому числі і в галузі виховання соціально активної і соціально захищеної людини. Відчувши державну турботу, вони обіцяють стати найбільш послідовними соціальними працівниками.

Така перемога не була автоматичною. Вона є результатом наступальних послідовних кроків, хоча і не позбавлених елементів кампанейщини. Колишні партархіви дають таку статистику. У ЦК КП(б)У проблеми жіночого руху у 20-ті рр. розглядалися постійно, але інтенсивність такої уваги була різною. При майже однаковій систематизації вхідного і вихідного матеріалу маємо, за підрахунками автора, таку картину. За 1920 р. матеріали по організації жіночого руху зібрані у 8 архівних справах, за 1921 р. – у 27, за 1922 р. – у 20, за 1923-1924 рр. – у 3 справах відповідно, а далі по одній справі протягом кожного поточного року. Деяку активізацію уваги парторганів до проблем жіноцтва спостерігаємо під час підготовки і проведення соцреконструкції народного господарства (1928 р. – 4 справи, 1929-1930 рр. – по 2 відповідно). Далі рубрика "Робота з жінками" у переліку поточних справ зовсім зникає, що свідчить про вирішеність, на думку ЦК, названої проблеми і закінчення чергової кампанії.

У подальшій роботі такий партійний підхід не зупинив жіноцтво від критичних зауважень, про що свідчать серії заяв, пропозицій, скарг, які надходили до парткомів. Так, протягом 1921 р. поступали пропозиції з місць про необхідність створення комісій соціальної допомоги матерям для наведення порядку у цій сфері[13]. У 1924 р. поступали заяви жінок про необхідність посилення уваги радянських органів до стану захисту прав жінок і забезпечення їх дійсного рівноправ'я в усіх сферах суспільного життя[14]. Протягом 1925 р. з Могилів-Подільщини йшли скарги жінок про занадто низькі заробітки, про недостатню увагу місцевої адміністрації до покращання умов праці у традиційно жіночих галузях виробництва, про руйнування сімейного бюджету, викликаного зняттям державного сухого закону, введенням вільного продажу алкоголю[15]. Жінки-організатори, в свою чергу, протягом 20-х рр. неодноразово повідомляли про негативне ставлення до них жіноцтва, про незадовільний стан організації заходів в районах, про складність роботи в масах робітниць і селянок, що не завжди одностайно сприймали політичні гасла радянської влади, турботи держави про соціальні потреби жіноцтва[16]. Непоодинокими були випадки, коли сільські жінки ігнорували медичну допомогу, що надавала держава, через свої стереотипи і старі уявлення[17], а соціальні виплати для незаможниць-батрачок, селянок-одиначок вважали замалими і вимагали зміни умов кредитування із державних фондів, забезпечення біднячок пільговими кредитами кооперативів[18]. В цілому ж проведена у 20-х роках робота по організації жіночого руху свідчила про сприйняття українським жіноцтвом моделі власного соціального розвитку, що була запропонована правлячою партією.

Розглянемо тепер основні аспекти організації соціальної роботи з дітьми. Вже в циркулярному листі ЦК всім жінвідділам, підписаному В.Молотовим (квітень 1920 р.), наголошувалось на необхідності раціонального використання переваг перемоги над Врангелем для приділення уваги проблемам побудови "внутрішнього добробуту Республіки і поліпшення становища безпритульних дітей"[19]. Боротьба із дитячою безпритульністю в Україні проводилась паралельно із допомогою голодуючим дітям Поволжя. Став у пригоді досвід роботи попередньо створеної Ради захисту дітей

Поволжя. Вся організаційна робота покладалась на Республіканську раду захисту дітей і Центральний відділ по роботі серед жінок. Вона регламентувалась конкретними заходами: проведенням суботників у дитячих закладах, агітаційних кампаній на виробництвах і установах, благодійних пожертвувань напередодні і в ході "Тижня дитини".

Особлива надія покладалась на можливості жіночих делегатських зборів, ініціативність делегаток у сприянні розширенню мережі дитустанов усіх видів (особливо в сільській місцевості, де делегатські збори вибирались і звітувались тричі на рік), у широкому залученні до цих установ жіноцтва на педагогічну і господарчу роботу. Жінки-делегатки допомагали Наркомосвіті у проведенні співбесід і анкетування для виявлення бажаючих вчитись на курсах і працювати з різними категоріями дітей. Саме ці курсантки і практикантки, забезпечуючи себе певним заробітком і житлом з державного фонду на час виконання свого освітянського обов'язку, мали остаточно замінити буржуазні елементи в системі наросвіти і сприяти вихованню дітей у новому революційному дусі[20]. ЦК партії закликало жінок мобілізуватись для кардинального вирішення проблеми безпритульності, оскільки тільки вони були ближче за всіх до справи виховання дітей і історично, і біологічно, і соціально. У свою чергу з боку парткомів були розроблені форми і методи практичної допомоги дітям, проведені заходи по покращенню кадрового підбору для забезпечення роботи дитячих організацій. На базі Харківської губернії, де стан дитячих закладів вважався одним з найгірших по Україні, випробували ще й такі заходи, як введення представників губжінвідділу до Ради захисту дітей (на правах заступника голови), до секції дитячих будинків при губнаросвіті (на правах завсекції). Подібні кадрові пересування були проведені на рівні повітів (районів) Харківщини, а згодом і в інших губерніях (областях)[21].

Результатом спільних зусиль стало відносно швидке вирішення проблем соціальної допомоги безпритульним, охоплення дітей постійною увагою з боку пролетарської держави. У полі зору жіноцтва було не тільки розширення мережі шкіл, дитясел і фізкультмайданчиків, гуртків і клубів за інтересами, але й охорона праці дітей. Жінки-делегатки активно перевіряли санітарно-гігієнічний стан, шкідливість виробництва, рівень виконання приватними підприємцями і держслужбовцями закону про 4-годинний робочий день для малолітніх і 6-годинний – для підлітків[22]. Охорона праці дітей, технічне забезпечення їх роботи, участь в оздоровчих дитячих кампаніях були постійними темами виступів на делегатських жіночих зборах. Про успіхи в галузі боротьби з дитячої неписьменністю, безпритульністю звітували в рапортах до з'їздів, у "відчитах" жіноргів, інформували у партійній і державній пресі.

Але дитячі проблеми залишались. На думку авторів листів з української глибинки, катастрофічно не вистачало дитячих виховних установ, педкадрів. На Вінниччині у 1926-1927 рр. на кожний район припадало тільки по 1-2 дитячих ясел і стільки ж дитмайданчиків. Через брак держкоштів посились звернення робітниць і селянок до місцевих рад для вирішення проблеми ясел за рахунок місцевого бюджету, використання можливостей внутрішнього самообкладання населення (подібно народному прислів'ю "Сам собі жнець і на дуді гравець").Частими були зауваження перевіряючих про недостатність рівня освіти і фахової підготовки жінок-вихователек, особливо на селі[23]. І все це на фоні абсолютно наскрізної ідеологізації, на яку, безумовно, завжди вистачало уваги і коштів. Навіть лекції на теми виховання дітей для різних категорій вихователей і просто населення, заходи інформаційно-профілактичного характеру з проблем санітарії і гігієни в дитячих установах завершувались партійними гаслами, політоглядами з чіткими ідейними орієнтирами[24].

Організація соціальної роботи з дітьми перетиналась з налагодженням роботи "Охмадиту". У планах і звітах його органів звертається увага на необхідність збереження держфінансування і системи дитячих установ, надання соціальної допомоги з місцевого бюджету через створення фондів "Матері і дитини", спецфондів допомоги сільським дітям, добровільного обкладання на потреби "Охмадиту". Саме жіночі делегатські збори

виступили тією ланкою між "Охмадитом" і державою, яка, опікуючись названими проблемами, шукала вихід в органічному зв'язку з радами, комнезамами, комітетами взаємодопомоги, сільською кооперацією, профспілковими органами[25]. У практиці роботи жінвідділів з'явився навіть спеціальний термін "органічна робота", яким позначались заходи по організації зв'язку з усіма відділами партійних, радянських, профспілкових, господарських структур, відділами соцзахисту, створювались міжвідомчі комісії, які підходили до вирішення проблем комплексно.[26] Збережена від злиття з відділами охорони здоров'я мережа установ Охмадиту виконала свою функцію соцзахисту і стала яскравим прикладом високої результативності роботи жіночих організацій, зразком позитивного сприяння пропаганди переваг соціалізму, соціалістичного способу життя і виховання соціалістичної свідомості у своїх підопічних.

Отже, соціальна робота серед жінок і дітей проходила як складова частина соціалістичного будівництва, як важлива і невід'ємна частина загальнопартійної роботи. Через те і в методах роботи на цих двох ділянках знаходимо багато спільного. Перш за все, це переосмислення всієї сутності соціальної роботи. Вона виступає як додаток до роботи партійно-політичної. Дати нову ідеологічну основу, залучити до суспільно-корисної праці, викувати з жінок і підростаючої юні відданих революції борців, подолати розруху в матеріальному і духовному житті, створити нове суспільство – ось основні завдання, які вирішувались в процесі налагодження соціальної роботи. Така переплавка потребувала активізації уваги до проблем виховання. "Мета виховання визначає характер виховання. Революція висунула питання про соціальне виховання – виховання людини гармонійно розвинутої, особистості з притаманним їй почуттям громадськості і колективізму, творця нового життя"[27], – саме так починалась Інструкція ЦК "Про залучення до роботи жінок-робітниць". Облишимо без дебатування можливості реалізації цих положень. Але, безсумнівно, робота по вихованню почуття колективізму і відданості революції була реалізована під проводом численних положень, циркулярних листів, інструкцій партії. Серед них "Про залучення робітниць і селянок до Комуністичної партії", "Про втягнення робітниць і селянок до Червоної армії", "Про роботу в місті", "Про роботу жіноргів на селі", "Про волосні делегатські збори", "Про міські делегатські збори". До цього переліку необхідно додати численні резолюції з'їздів, нарад, конференції загальнопартійного характеру і суто жіночих, які торкались окреслених проблем не тільки методологічно, але й методично.

Під керівництвом цих партійних документів, що вимагали неухильного і вчасного виконання, виховувалась людина, яка знає своє місце в колективі, тобто людина слухняна, з високим рівнем виконавчої дисципліни і відповідальності, активна, але в межах, дозволених інструкцією. Відзначимо при цьому, що протягом 20-х років жінок ще не обмежували в їх бажанні дійти до істини. У брошурі Мойорової "Селянка, до тебе наше слово" вказувалось: "Коли є щось неясне, несправедливе, йди до своєї Ради. Коли волосна рада недобре поводиться, йди до повітової ради, там тобі допоможуть". А в листівці "До робітниць" просто нагадується жінкам, що "їм належить перше місце в радянській державі"[28].

Другий аспект соціальної роботи – організація соціального захисту членів цього суспільства – повністю підпорядковувалась першому. Яскравим підтвердженням цього можуть бути мітинги, що традиційно і повсюдно проводились напередодні Міжнародного жіночого дня. Загальна тематика цих мітингів: "Трудова повинність і обов'язок жінок", "Господарство домашнє і народне. Охорона праці", "Пролетарська держава і соціальний захист жінки".[29]

Особливу увагу привертають квартальні і місячні плани роботи для губжінвідділів, які мають чітку систематизацію за видами роботи, необхідну деталізацію щодо процесів перевиховання маси, конкретне визначення завдань, термінів виконання, форми звітності і персональної відповідальності. Першим розділом виділяється організаційна робота. Завдання жінвідділів у плані сформульовані достатньо лаконічно:

"Поглиблювати комуністичний вплив на жінок, широко залучати їх до роботи в радянських, профспілкових структурах, виявляти і мобілізовувати ідейний спротив побутовому гнобленню трудящої жінки. Охорону праці і материнства, соціальний захист жінок проводити на противагу надзвичайній експлуатації, характерній приватним і кустарним підприємствам".[30] Окремим рядком у планах прописувалась обов'язковість перевірки всіх жінорганізацій і жінвідділів до планування роботи.[31] Організацію соціальної роботи з жіноцтвом, як бачимо, планувалось проводити чисто партійними методами. В їх основі були обов'язковість виконання, постійний контроль і підпорядкованість центру, строго визначена підзвітність, періодична перевірка особового складу жінвідділів і посилення їх партійними кадрами. До речі, ця проблема була постійною для жінвідділів. Показовим є той факт, що навіть з 75 курсанток перших Всеукраїнських курсів по роботі серед жінок успішно склали випускні іспити тільки 56 осіб, а тому знов була потрібна допомога парткомів для посилки жіноргів на місця[32].

Партія втягувала в соціалістичне будівництво всі категорії жіноцтва за допомогою чіткої організації, в якій жінорги виконували свою роль "привідних ременів". Це був всепроникаючий, наскрізний вплив партії, втрата якого була б неприпустимою. А небезпека така з'явилась влітку 1921 р. у зв'язку з переходом до непу і помилковим розумінням місцевими парткомами резолюції X партз'їзду про включення жінвідділів до загальної мережі агітаційних відділів з метою проведення роз'яснювальної роботи щодо сутності непу. Почались партдискусії про ліквідацію жінвідділів і навіть практичні кроки по злиттю їх з агітвідділами. Рішення партії, яке знайшло відбиток у резолюції 1У Всеукраїнської наради завідуючих жінвідділами, було коротким і однозначним: дискусіям покласти край, не ліквідувати жінвідділи, а посилити їх роботу, заходи жінвідділів максимально ув'язувати з роботою загальнопартійною, зберегти досвід практичної агітації, накопичений жінвідділами, розвантажити жінвідділи від усіх інших функцій, крім чисто жіночих[33].

Отже, і в розумінні сутності соціальної роботи з названими категоріями населення, і в її організації протягом 20-х років партія нічим не поступилась.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.100; Спр.347. - Арк.10; 2.ЦДАГО. - Ф.1.- Оп.20. - Спр.346. - Арк.1; 3.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.347. - Арк.2; 4.Там само; 5.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.347. - Арк.43; 6.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.348. - Арк.19; 7.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.29,30,51,51А; 8.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.48,52; 9.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.347. - Арк.53; 10.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.347. - Арк.43; 11.ЦДАГО. - Ф.1. -Оп.20. - Спр.346. - Арк.12; 12.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.347. - Арк.64; 13.ЦДАГО - Ф.1. - Оп.20. - Спр.822. -Арк.21; 14.ЦДАГО - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1860. - Арк.50; 15.Державний архів Вінницької області (далі ДАВО) - Ф.П.31. - Оп.1. - Спр.58. - Арк.1,22,35; 16.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.350. - Арк.63; ДАВО - ФП.31.-.Оп.1.-Спр.222. - Арк.7.8; Спр.223. - Арк.26; 17.ДАВО. - Ф.П.-31. - Оп.1. - Спр.17. - Арк.27-2; 18.ДАВО. - Ф.П.29 .-Оп.1. - Спр.452. - Арк.103-104; Спр.633. - Арк.40; 19.ЦДАГО - Ф.1. - Оп..20. - Спр.346. - Арк.5; 20.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.63; 21.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.346. - Арк.25; 22.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20.-Спр.346. - Арк.61; 23.ДАВО. - Ф.П.29. - Оп.1. - Спр.550. - Арк.21; Ф.П.31. - Оп.1. - Спр.223. - Арк.61; Спр.224. -Арк.16; 24.ДАВО. - Ф.П. - 29. - Оп.1. - Спр.5 49. - Арк.56; 25.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.816. - Арк.2; Спр.347. - Арк.50,54А; 26.ЦДАГО. - Ф.1.- Оп.20. - Спр.346. - Арк.100-107; Спр.824. - Арк.15; 27.ЦДАГО. - Ф.1.- Оп.20. - Спр.346. - Арк.63; 28.ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.348. - Арк.8; Спр.350. - Арк.16; 29.ЦДАГО. - Ф.1.-Оп.20. - Спр.348, - Арк.6; 30.ЦДАГО - Ф.1, - Оп.20, - Спр.346, - Арк.100; 31.ЦДАГО - Ф.1, - Оп.20, - Спр.346, - Арк.107; 32.ЦДАГО - Ф.1, - Оп.20. - Спр.348. - Арк.10; 33.ЦДАГО - Ф.1, - Оп.20, - Спр.816, - Арк.1-3.

С.Л.Трухманова

ВПЛИВ ЗАЙНЯТОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ НА ТИП ОКРУЖНОГО МІСТА 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ XX СТ.

НЕП як нова модель господарювання розгортався впродовж 20-х рр. Це відбилося у всіх сферах суспільного життя та позначилося на складі та становищі населення України. Склад як сільських, так і міських мешканців зазнав значних змін. Їх

розгляд протягом 20-х та початку 30-х рр., коли з'являються вагомі соціальні результати політики так званого «Великого перелому», вважається доцільним з огляду на зміни курсу партії та уряду. Вказаних рамок при дослідженні міського населення України рекомендує дотримуватися Д. Гринь, мотивуючи тим, що періодизація 1923-1931 та 1931-1939 рр. дозволяє виявити стійкі динамічні тенденції, які впливали на загальний і на регіональний розвиток народонаселення[1].

Потреба отримання достовірної інформації про хід соціальних процесів у всіх регіонах України визначає підвищену увагу до історичної ретроспективи та особливостей розвитку різних місцевостей. Цікаво простежити перебіг соціальних змін на прикладі міст Поділля. Воно історично характеризувалося найбільшою в Україні густотою розташування міських поселень серед сільських, великою кількістю міських поселень містечкового типу[2]. Ще до революції міста Поділля мали певний потенціал для подальшого зростання, чому сприяли промисловий розвиток та торгівля. Розгляд економічного стану Поділля у десятиріччя, що передувало досліджуваному періоду, свідчить, що цей регіон ще до Першої світової війни вирізнявся від інших, суто сільськогосподарських зон, розвинутою переробною промисловістю, головним чином харчовою. Провідну роль відігравала цукрова промисловість, друге місце посідала спиртова, за нею за значенням прямувала борошномельна.[3] Ринок робочої сили створювався внаслідок високої густоти сільського населення, частина якого шукала додаткових заробітків. Так, дві третини селянських дворів Вінницького повіту не могли прогодуватися за рахунок своєї землі, а тому працювали на розташованих поблизу підприємствах.[4]

Таким чином, створювався ринок робочої сили, яка могла знайти застосування на промислових підприємствах. У зв'язку з тим, що провідну роль на Поділлі відігравала цукрова промисловість, то вона найбільше притягувала робочу силу з селянства. Такі підприємства, як правило, знаходились за межами міст, а їх робітники були сезонними. Потенціал міських підприємств був представлений, насамперед, Вінницькими підприємствами, що працювали ще з дореволюційного часу - заводами «Молот», насіннєвим, суперфосфатним, взуттєвою фабрикою «Яструб». У Проскурові – чавуноливарним та механічним, пивоварним, цегельним заводами. У всіх містах Поділля розташовувалися підприємства переробної промисловості, існувало робітництво, що поступово природно зростало.[5] Залізничний транспорт Поділля, густота якого була більшою, ніж в інших губерніях Росії на початку XX ст., сприяв розвиткові оптової торгівлі та поступовому природному зростанню міст. Але й тут треба відзначити колоніальний характер політики російської влади, яка була більше стурбована отриманням прибутків, ніж сприянням розвиткові міст. Своєрідність населення подільських міст та усієї губернії надає також поліетнічний характер – воно нараховувало близько 15 етногруп, що відрізнялися за кількістю та значенням у житті міст.

Про існуючі перспективи розвитку подільських міст свідчить приклад м.Вінниці. При перенесенні губернського центру з Кам'янця-Подільського до Вінниці внаслідок військових дій 1914 р. адміністрація відчула неабиякі переваги свого становища та при клопотанні у 1916 р. про залишення у Вінниці вказувала, що місто розвивалося самобутньо та облаштувало собі певні зручності, електричне освітлення, трамваї, водогін... Деякі інші міста Поділля теж вирізнялися подібною економічною специфікою та прагнули мати сучасні елементи міського господарства.

Особливістю Поділля був прикордонний характер губернії. Під час Першої світової війни міста Поділля пережили становище тилових, потім наслідки революційних подій, радянсько-українську, громадянську та радянсько-польську війни. Все це відбилося на їх становищі: занепало господарство, зменшилась кількість мешканців, які шукали порятунку по селах. Натомість в складі міського населення була присутня значна частка військових. Тільки у Вінниці на 1920 р., за підрахунками автора, знаходилося 4,5 тис. військовослужбовців.[6]

На початок досліджуваного періоду Поділля не відзначалося високим рівнем урбанізації. Переважну кількість всього населення Поділля, що нараховувало у 1920 р. 1437294 чол., складало сільське - 85,8%, а мешканці міст та містечок - 14,2% від загальної кількості.[7] Три подільські округи: Кам'янецька, Могилівська та Тульчинська мали ступінь урбанізації від 5 до 10% в той час, як загальноукраїнський складав 18,5%.[8] Але за щільністю населення Поділля у 20-х рр. продовжувало тримати перше місце в Україні.[9] Густота сільського населення становила 107 чол. на кв.версту. Надзвичайна земельна тіснота штовхала селян на пошуки заробітків.[10] Таким чином створювався ринок робочої сили, яка могла знайти застосування на промислових підприємствах, в тому числі і на міських, потенційно мала сприяти їх розвитку.

Багатий матеріал для аналізу соціального складу міського населення містять переписи населення, зокрема 1923 і 1926 рр., а також деякі матеріали перепису 1920 р. та міського обліку 1931 р., статистика 20-30-х рр. На думку деяких дослідників, зокрема Д.Гриня, матеріали перепису 1923 р. є базовими для 20-х років.[11] Спираючись на перераховані джерела, В. Б. Жиромська, Ю. А. Поляков, Ф. Г. Турченко та Н. І. Коцур дійшли висновків, що склад населення радянських міст за родом занять у 20-30-х рр. змінювався. Основними причинами стали масові міграції населення внаслідок політики РКП(б) та КП(б)У. Протягом 20-х рр. більшовицька влада поступово збільшувала кількість пролетаріату у загальній масі населення. Висновки згаданих дослідників підтверджувалися прикладами найбільших індустріальних центрів – Харкова, Катеринослава, міст Донбасу та інших, але лишалися поза увагою міста з меншою кількістю населення.

Розгляд складу населення подільських міст за родом занять дозволить визначити переважні галузі застосування праці, тип міст, використовуючи методологічні підходи В.В.Подгаєцького.[12] Відповідно до цього за об'єкт береться самодіяльне населення окружних міст Поділля. Адміністративний статус міста, особливо у роки відбудови господарства значно впливав на формування соціальної структури міста і, таким чином, багато у чому визначав сфери застосування праці громадян, їх професійний та кваліфікаційний рівні. До того ж під час адміністративно-територіальної реформи в Україні в 1922-1925 рр. статус окружних, як правило, отримували значні центри промисловості і торгівлі. Логічно розглядати всі міста і поселення міського типу за двома групами - окружні та неокружні.[13]

Слідом за Л. Веліховим, В. В. Подгаєцький підкреслює важливість типології міст та рекомендує, спираючись на класифікації В. Черкеса[14] та І. К. Вологодцева[15], будувати "динамічну типологію" за декількома часовими зрізами.

За постановою ВУЦВК від 7.03.1923 р. "Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії" центрами округів стали: Вінниця, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів, Тульчин і Гайсин.[16]

Кількість населення у містах Поділля складала на 1920 р. 234 739 осіб, а разом з населенням містечок 372 120 осіб, що було менше, ніж у 1917 р. на 63 622 особи, або на 13%.[17] Враховуючи, що населення міст з 1897 р. по 1917 р. збільшилося на 18%, а з 1917р. по 1920 р. зменшилося на 13%, можна вважати наслідки подій цих років вкрай негативними для мешканців міст. До цього спричинили втрати населення в результаті військових дій російсько-української, громадянської війн, в тому числі «отаманщини», високий рівень смертності, міграції в села внаслідок господарської розрухи та загрози голоду і репресій, епідемій тощо.

На середину 20-х рр. населення Поділля збільшилося вже до 3 097 072 чол., абсолютно зросло і міське. Але із загальної кількості всього населення 89,16% припадало на сільське та 10,84% - на міське населення. Як бачимо, село притягнуло на себе на 3,36% населення більше, а місто відповідно втратило таку ж частку, що фіксує негативні тенденції у процесі урбанізації.[18] Гайсин, Тульчин і Могилів в цей час демонструють природний перехід до містечкових поселень міського типу, а такі містечка, як Брацлав,

Шаргород, Меджибіж, Нова Ушиця та інші поступово розчинялися серед сільської місцевості.[19] Лише м.Вінниця досить стабільно зростало після 1920 р., на початок 30-х рр. з окружних до нього приєднується Кам'янець, але його населення не досягло навіть рівня 1897 р. Інші окружні міста періодично виявляли як тенденцію до зростання, так і до зменшення кількості мешканців. Таким чином, розгляд змін кількості населення окружних міст на тлі загального процесу міського розвитку Поділля свідчить про їх нерівномірність (Див. табл. №1).

За даними обліку людності 15 квітня 1931 р. міське населення зросло на 1,7%, що видається зовсім незначним порівняно з найбільшим рівнем зростання - 75,7% у Гірничому підрайоні (Атремівська, Сталінська та Луганська округи), тим більше, що динаміка змін людності у населених пунктах Поділля лишається нерівномірною. В той час, як у восьми найбільших містах з 28 обстежених кількість мешканців зросла в середньому на 11,4%, в інших вона знизилась в середньому на 9,5% (за підрахунками автора).[20] Причини такого явища полягають не у природньому перебігу подій, вони є наслідком політики більшовицької влади, спрямованої на переважний розвиток важкої промисловості, енергетики та видобувної промисловості і обмеженні розвитку інших галузей народного господарства. Внаслідок цього економічний потенціал Подільської губернії не був використаний повною мірою, а розвиток міст загальмувався.

Стан міського населення протягом 20-х рр. лишався складним. На початку 1920 р. міста Поділля відчули наслідки порушення нормальних ринкових відносин між містом та селом, яке втратило зацікавленість у розширенні свого господарства та значно зменшило його продуктивність. Хліб та худоба частково відправлялись за кордон, на оплату контрабандних товарів.[21] Нестача продовольства та палива у містах доповнювалась відсутністю чистої води та епідеміями інфекційних хвороб. Міста були забруднені. У Вінниці в першій половині 20-х р. були занедбані водогінна та каналізаційна мережі. Низька заробітня плата міських мешканців, високий рівень інфляції робили життя дуже важким.

НЕП змінює орієнтацію місцевого керівництва, воно переходить від адміністративних методів ведення господарства до ринкових. Під час відбудови господарства відбувалося поступове відновлення фабрично-заводської промисловості, розвивалися галузі, пов'язані з дрібнотоварним виробництвом. Ці чинники впливали на соціальне обличчя міста, збільшуючи кількість мешканців, що працювали у кустарно-ремісничій промисловості, дрібній торгівлі. За нової організації виробництва збільшується попит на кваліфікованих спеціалістів, що повертаються з сіл. Ще одним напрямком впливу НЕПу на соціальну структуру міста став перерозподіл міського населення за галузями застосування праці.

Аналізуючи галузеву структуру зайнятості населення Вінниці за результатами Всесоюзного міського перепису 1923 р., відзначаємо, що 41,68% були самодіяльним населенням. Якщо прийняти його за 100%, то найбільша частка – 37,98% працювали на державній службі, а друга за кількістю група – 19,47% – у сільському господарстві.[22] Всі інші групи були малочисельними. Частка робітників становила 5,29%. Отже, за типологією В.В.Подгаєцького, Вінниця належала до міст адміністративно-сільськогосподарського типу.

Кам'янець мав 36,39% самодіяльного населення, яке розподілялося таким чином: 27,07% – на державній службі, 20,64% – у кустарно-ремісничій промисловості, 12,7% – у сільському господарстві, 9,6% – у торгівлі, 23,86% – в інших галузях, пов'язаних з приватною власністю та індивідуальною господарською діяльністю. Робітництво становило лише 1,79%. Віднесений В.В.Подгаєцьким до дрібнотоварно-торгового типу, Кам'янець все ж має риси і адміністративно-ремісничого типу.

У Могилеві самодіяльне населення складало найменшу частку серед інших міст Поділля – 31,38%. Якщо прийняти кількість самодіяльного населення за 100%, то 42,89% його були зайняті у кустарно-ремісничій промисловості, що надає цьому місту

унікального характеру. Доля робітників складала 2,09%.

Проскурів та Тульчин мали відповідно 37,03% та 32,89% самодіяльного населення, з якого більше 20% знаходилося на державній службі, а 30,27% та 42,34% були зайняті в кустарно-ремісничій промисловості. Таким чином, можна зробити висновок про адміністративно-ремісничий характер вказаних міст (можливо, навіть краще назвати їх ремісничо-адміністративними). Робітництво і тут становило дуже малу частку самодіяльного населення - відповідно 4,29% та 0,38%.

Отже, окружне місто Поділля початку 20-х рр. було насамперед адміністративним центром, серед галузей праці в якому переважали пов'язані з приватною власністю та ініціативою.

НЕП стимулює розвиток товарно-грошового обігу у містах, поступово пожвавлює ринкові відносини між сільським та міським населенням.

Одним з наслідків нової економічної політики стало пом'якшення ставлення влади до таких категорій населення як великі і дрібні власники і торгівці. З початком НЕПу зупинилося скорочення чисельності дрібної буржуазії, яка раніше у зв'язку з післявоєнною розрухою залишала міста і разом з мігруючим пролетаріатом посилювала аграрне перенаселення села.[23]

На 1926 р., порівняно з 1923 р., за підрахунками автора, у всіх окружних містах збільшилася кількість самодіяльного населення в середньому на 10,25%. Отже, більша маса населення вже була спроможна існувати від певного джерела доходів. Водночас зменшилася частка самодіяльного населення, зайнятого на державній службі, в середньому на 15,4%.[24] Натомість спостерігається зростання кількості населення, зареєстрованого в графі «Інші самодіяльні», до якої найбільшою групою входили члени родин, що допомагали голові родини у сільському господарстві, торгівлі, кустарно-ремісничій промисловості, а також рантьє, що в основному жили за рахунок здачі помешкань. До «Інших самодіяльних» також належать невелика група осіб вільних професій (лікарів та вчителів, що заробляли приватними послугами), пенсіонери, утриманці дитячих будинків, учні-стипендіати, декласоване населення, тимчасово безробітні та військовослужбовці.[25] Привертає увагу зростання вказаної групи в середньому на 23,66%, порівняно з 1923 р. По містах воно розподіляється таким чином: Вінниця - з 11,17% до 41,3% (+30,13%), Кам'янець - з 23,86% до 34,2% (+10,34%), Могилів - з 5,67% до 30,4% (+24,73%), Проскурів - з 9,53% до 43,2% (+ 33,67%), Тульчин - з 9,38% до 28,8% (+19,42%). В усіх містах група «Інші самодіяльні» є найбільшою. Змінюється соціальна структура подільського міста: воно стає дрібнотоварно-торговим. Також помітне падіння ролі кустарно-ремісничої промисловості як у Могилеві, що втрачає таким чином свою унікальність, так і у Вінниці, Кам'янці, Проскурові і Тульчині (відповідно на 28,19% , на 8,31%, на 7,94%, на 17,17% і на 21,44% - в середньому на 16,61%).

Зміни у складі населення подільських окружних міст зафіксовані міським обліком 1931 р. Так у Вінниці з 60 018 осіб населення вважалися самодіяльними 28 354 осіб чи майже 43%.[26] Це більше від 1926 р. на 1,32%. У Могилеві вказана цифра зросла ще більше - на 12,52%, у Проскурові - на 4,36%.[27] Найбільша частка самодіяльного населення Вінниці - 9457 осіб чи приблизно 33% припадає на робітників, причому 5950 осіб працюють у фабрично-заводській промисловості, а лише 459 – у кустарно-ремісничій (відповідно 62% та 4,8% від кількості робітників). З деякими варіаціями ця пропорція спостерігається і в інших окружних містах.

Група службовців у Вінниці нараховує 5451 осіб, що складає 19% від загальної кількості самодіяльного населення. У Могилеві ця група складає 18,59%, а в Проскурові - 21,68%. Досить численну групу складають "трудові непролетарські групи" – 4152 осіб (14,6%), до яких входять трудящі, що не використовують найманої праці.

Група «Інші самодіяльні», що складалася з утриманців дитячих будинків, хворих по лікарнях, декласованої людності (жебраків, безпритульних та інших), має тенденцію до

зникнення - по Вінниці вона нараховує лише 29 осіб.

Таким чином, враховуючи переважну чисельність робітників та службовців, виділяємо ще один тип міст – умовно назвемо його робітничо-адміністративним. Досить великий відсоток зайнятих у кустарно-ремісничій промисловості заважає назвати ці міста фабрично-заводськими, але до III типу (адміністративного з розвинутою кустарно-ремісничою промисловістю) їх віднести вже не можна. Це, так би мовити, той перехідний тип, що передує фабрично-заводському місту і представлений якраз окружними містами Поділля.

Повертаючись до підсумків міського обліку 1931 р., відзначимо, що ним було зафіксовано момент, коли відбудовані промислові об'єкти надавали робочі місця, а на промислових новобудовах було задіяно велику кількість робочих рук. Так, на Вінницькому заводі «Молот» у жовтні 1924 р. працювало 68 робітників, у жовтні 1925 р. - 102, у 1928 р. - 190, а на 1932 р. вже 500 робітників.[28] На швейній фабриці у 1928 р. працювало 268 чол., а у 1932 р. вона надавала роботу понад 1 500 робітникам. На 1932 р. у Вінниці нараховувалося 15 000 робітників. Реконструйовувалися завод «Молот», цегельні, кондфабрика, хлібзавод, м'ясокомбінат, цвяхзавод та інші підприємства як у Вінниці, так і в інших містах Поділля.

Зростання чисельності робітників було результатом соціальної політики влади, що намагалася таким чином збільшити соціальну базу підтримки свого режиму. У доповіді на VIII Подільській губернській партійній конференції у липні 1922 р. вказувалося, що Подільська організація КП(б)У є організацією немісцевого походження.[29] Переважна частина її сформувалася за рахунок демобілізованих червоноармійців тих військових частин, що приходили «будувати радянську владу», залишаючи своїх товаришів. Таким чином, підкреслюється у доповіді, немає нічого дивного у тому, що подільська комуністична організація має більш ніж 50% робітників у своєму складі, хоча повинна була б бути селянською.[30] Враховуючи, що на підтримку селянства більшовики не могли розраховувати, їм доводилося зміцнювати місцевий пролетаріат. Ще з початку 20-х рр. постановою Ради праці та оборони РРФСР від 28 лютого 1921 р. «Про поліпшення постачання робітників» їм гарантувалися пільги. Це відбувалося саме тоді, коли на Півдні України панував голод 1921-1923 рр., а інші регіони забезпечували голодуючих Поволжя. Вилучення у селянства хліба створювало матеріальну основу для проведення внутрішньої політики більшовиків, в тому числі і соціальних перетворень. X з'їзд РКП(б) (8-16 березня 1921 р.) дав настанову на припинення декласування робітничого класу, на зібрання та зміцнення його сил.

На Поділлі вказівки центру були враховані у протоколі засідання пленуму губкому КП(б)У з представниками повітових парткомів та виконкомів 2-3 вересня 1921 р. У доповіді секретаря губкому Шафранського з питання «Чергові завдання партії на Поділлі у зв'язку з новою економічною політикою» відзначалося, що незважаючи на нечисленність та декласованість пролетаріату Поділля, він має бути збережений та стати підпорою партії.[31] Була підвищена зарплата робітникам, скасована зрівнялівка, встановлена залежність між продуктивністю праці та її оплатою. Натуральне преміювання поступово переводилося в суто грошове. Соціальний статус робітників зростає.

У січні 1921 р. РНК видає декрет про скасування плати робітників та службовців за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електроенергією та лазнями, про соціальне забезпечення. Навесні приймається постанова Ради праці та оборони («СТО») про забезпечення робітників взуттям, одягом, милом, іншими предметами широкого вжитку.[32] У той же час влада примушує селянство віддавати хліб у вигляді продподатку, вилучає у населення вироби з дорогоцінних металів, спустошує церкви та монастирі. Триває великий перерозподіл цінностей.

Декретом РНК РРФСР навесні 1921 р. «Про заходи поліпшення житлових умов трудящих та про заходи боротьби із руйнуванням житла» було констатовано критичний стан житлових будівель та катастрофічну нестачу міських помешкань.[33] На Поділлі, як у

прикордонному районі, де була зосереджена велика маса військ, це становище загострювалось потребою надання житлової площі демобілізованим червоноармійцям.

Протягом 20-х рр. перевагою при наданні житла користувалися робітники, члени профспілок та військові службовці. Так, наприклад, відбувалося у Вінниці за розпорядженням міської ради у 1925 р.[34] Продовжується практика створення комунальних квартир, виселення представників тих соціальних верств населення, що вважалися ворожими існуючій владі. Так, у постанові за доповіддю голови правління житлоспілки т.Литвинова Президія Вінницької міської ради вирішує проводити подальшу пролетарізацію правлінь житлових кооперативів, а також, рахуючись з наявністю житлової кризи, провести кампанію ущільнення та виселення нетрудового населення.[35] Наступ на «соціально ворожі» групи триває у різних напрямках. Так, у звіті Вінницької міськради у 1928 р. було відзначено, що кількість приватних торгових підприємств зменшилася до 505. За недотримання цін притягнено до карної відповідальності 10 приватників.[36] Кількість «господарів» у подільських окружних містах у 1926 р. зменшується на 1,8% від 1923 р. За даними Ф. Г. Турченка у 1926/27 рр. у містах України кількість торгових установ капіталістичного типу нараховувала 61,3 тис., а на весну 1930 р. їх було лише 3,3 тис, тобто майже в 19 разів менше.[37] У 30-х рр. буржуазія поступово зникає.

Заходи уряду по відновленню промисловості, її концентрації, реорганізації управління нею та переведення державної промисловості на госпрозрахунок вилилися у серію оргнаборів робітників на біржах праці та безпосередньо на підприємствах. В першу чергу враховувалися спеціальність, кваліфікація робітника, наявність трудового стажу тощо. Тут ставали у нагоді колишні робітники, що поверталися із сіл, збільшуючи населення міст. Зрозуміло, що найшвидше зростають найбільші міста та промислові центри. Як зазначає Д. Гринь, впродовж 1930 р. при подальшому збільшенні городян сільське населення України зменшувалося.[38] Подільське населення не змогло витримати наслідків політики партії на селі. Насильницька колективізація, так зване «розкуркулювання» знищували селянство, перетворювали його у сільськогосподарський пролетаріат, позбавлений засобів виробництва. Маси сільського населення, налякані терором, кидали домівки та тікали у багатонаселені міста. Селяни поповнювали лави низькокваліфікованих робітників, соціально стояли нижче від професійного пролетаріату, створюючи ринок дешевої робітничої сили. Ще 1924 р. відомий дослідник соціально-демографічних процесів у радянських містах А. Хоменко відзначав, що ранкові потяги на Київ, Харків, Одесу, Катеринослав та інші міста, як правило, переповнені селянами передміст і сіл, які вже пролетарізувалися.[39] Згаданим автором прогнозувалося поширення вказаного процесу. А цифри перепису населення України 1931 р. вже реєструють зростання багатонаселених міст України, що підтверджує прогноз А. Хоменка.

На Поділлі саме в цей час зменшується кількість населення майже всіх міст, що дозволяє зробити припущення, що населення Поділля, зокрема міське, досить активно розселялося по великих містах та промислових центрах України на початку 30-х рр., тобто становило джерело імміграції населення.[40]

На основі досліджуваного матеріалу можна зробити висновок про те, що у соціальному складі міст Поділля за родом занять у 20-х - на поч. 30-х рр. відбуваються зміни. Вони тривають на тлі диспропорційної радянської індустріалізації та мають наслідком порушення процесів урбанізації Подільського регіону. Соціальний склад населення окружних міст Поділля за родом занять визначає характеристику міст. Якщо на початку 1920 р. окружні міста були насамперед адміністративними центрами, то на середину 20-х вони вже мають виразний дрібнотоварно-торговий характер, а на початку 30-х виявляють тенденцію стати осередками робітництва.

Протягом 20-х рр. поступово зростає кількість самодіяльного населення міст. У той же час підвищується соціальний статус робітництва, до якого з інших верств перетікають великі маси населення. Загальна пролетаризація суспільства супроводжується

зникненням цілих груп населення, так званих нетрудових: буржуазії, купецтва, старої інтелігенції, заможного селянства, власників майстерень, що користувалися найманою працею. Відбувається декласування певних груп населення.

Таблиця 1

Зміни кількості населення окружних міст Поділля

	Місто	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1923 р.	1926 р.	1931 р.
	Вінниця	30 563	45 034	37 962	51 315	57 990	60 018
	Гайсин	10474	13509	11 670	13 717	15 330	12 246
	Кам'янець-Под.	35 934	32 786	26 628	29 533	32 051	33 481
	Могилів-Под.	22 315	27 086	20 517	19 613	22 993	20 921
	Проскурів	22856	22153	18 565	21 880	31 989	27 304
	Тульчин	11000	15397	12 016	11 701	17 391	13 485

Таблиця № 1 складена на основі таких джерел: Всероссийская перепись населения 1926 г. Т.XII. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон.-М., 1928. С.7-8.; Население Украины по данным переписи 1920 г.// Статистика Украины.-Харьков, 1923.№ 28. Серия I. Демография. Т. I. Вып. 11. С.9 - 10.; Населення в містах України. (За даними Всесоюзного міського перепису 15.03.1923.) // Статистика України. Харків, 1925. Том II. Серія I. Демографія. Вип. № 77. С. 124.; Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. Харків, 1933. С. XXXIII.); Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Винница, 1922. Апрель - сентябрь. С. 7.)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Гринь Д. Урбанізаційні процеси в Україні у 1920-1930 рр.// Сіверян.літопис (Чернігів).- 2000.- №1.-С.139; 2.Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины.//Труды Комиссии по изучению перспектив развития городов.-Харьков,1930.- Вып.1.-С.156; 3.Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX - початку XX століття.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип.II. Серія: Історія: Збірник наукових праць (За заг. ред. проф. П.С.Григорчука).-Вінниця, 2000.-С.57; 4.Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905-1911 гг.-К.,1910.-С.14; 5.Хозяйственное строительство Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому Экономическому совету.-Винница, 1922.-С.72, 77, 79, 81, 84, 115; 6.Население Украины по данным переписи 1920 г.//Статистика Украины.-Харьков,1923. - №28.Серия 1. Демография. Т.I. Вып.11.-С.49.; Бюллетень Подольского губернского статистического бюро.-№2(25).-1924.-С.6; 7.Население Украины по данным переписи 1920г. Вказана праця.-С.48; 8.Вологодцев И. К.Вказана праця.- С.156; 9.Населені місця Поділля.//ЦСУ України. Подільське губернське статистичне бюро.–Вінниця,1925.-С.XXVII; 10.Бюллетень Подольского губернского статистического бюро.//Центральное Статистическое Управление Украины. – Винница,1924. - №4. - С.27; 11.Гринь Д. Вказана праця.- С.139-144; 12.Подгаецкий В.В.Указ. соч.- С.4; 13.Подгаецкий В.В.Указ. соч.-С.13; 14.Черкес В. Очерк развития городов в капиталистическом хозяйстве.// Труды Комиссии по изучению перспектив развития городов. - Харьков.,1930. - Вып.1.- С.32-33; 15.Вологодцев И.К. Вказана праця. - С.184; 16.Населення в містах України (За даними Всесоюзного міського перепису15.03.1923.) Статистика України. Том II. Серія I. Демографія. Вип.№ 77.-С.124-125; 17.Хозяйственное строительство Подолии. Вказана праця. -С.2, 6; 18.Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р.//Статистика України. №96. Т.I.Вип. 1.- Харків: ЦСУ УСРР, 1927.-С.XII-XIII; 19.Населені місця Поділля.Вказана праця.-С.VII, XXV; 20.Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року.-Харків:»Народне господарство та облік», 1933.-С.XXXII-XXXV; 21.Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).-Ф.П-1.-Оп.1а.-Спр.9.-Арк.35.; Там само.–Оп.1.-Спр.57.-Арк.12; 22.Подгаецкий В.В. Количественные методы в исследовании массовых источников (на материалах Украинской ССР в годы НЕПа.). - Днепропетровск,1990.-С.36-38; 23.Изменения социальной структуры советского общества, октябрь 1917-1920. - М.,1976.-С.262; 24.В.В.Подгаецкий. Количественные методы в исследовании массовых источников (на материалах Украинской ССР в годы НЕПа.).-Днепропетровск, 1990.-С.83-85; 25.Подгаецкий

В.В. Города Украины в годы НЭПа. Вказана праця.- С.53-54; 26.Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. Вказана праця.- С.32-33; 27.Там само. С.34-39; 28.Промышленные заведения Подолии.// Бюллетень Подольского губернского статистического бюро.1925. №1(28).-Винница, 1925. С.VII, 4.; Матеріали до опису округ УСРР. Вінницька округа.//ЦСУ України.-Харків,1926.-С.27-30; Вінниця. Історичний нарис.-Вінниця, 1964. С:211; Білик Д. Більшовицька п'ятилітка змінює лице Вінниці.//Ленінський шлях.-1932.-1 січня.-С.3; 29.ДАВО.-Ф.П-1.-Оп.1а.-Спр.23.-Арк.54; 30.Там само; 31.ДАВО.-ФП-1.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.9; 32.Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительстваУкраины.(Далі - СУ) -1921.-№ 6.-С.47.;№ 8.-С.53.;№32.-С.175; 33.Декрет РНК від 23 травня 1921 р.//СУ.-1921.-№ 49.-С. 253; 34.ДАВО.-Ф.Р-151.-Оп.1.-Спр.3.-Арк.36; 35. ДАВО.-Ф.Р-151.-Оп.1.-Спр.3.-Арк.21; 36.Стан господарського і культурного життя міста.//Робітнича газета.-1928.-16 вересня.-С.3; 37.Турченко Ф.Г. Вказана праця. -С.17, 23; 38.Гринь Д. Вказ. праця.С.141; 39.Червоний шлях.-1924.- № 7.- С.173; 40.Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року..-С.Х..

О.М.Галамай

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ У 20-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ НА ПОДІЛЛІ

В історії України XX століття мали місце атеїстичні ідеї і норми оцінки релігійного життя, нав'язані більшовицько-радянською системою. Радянська атеїстична держава знищувала не лише релігійні споруди, а й релігійний дух народу, намагаючись стерти в душах людей саму згадку про Бога (або ж підкорити її власним інтересам).

Початок цьому процесу на Україні поклав Декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", прийнятий 22 січня 1919 року. Нова радянська держава прагнула відігравати ту роль, яка відводилася раніше церкві, тому з перших її кроків почалась руйнація церкви як суспільного інституту. Особливо боляче це відбувалось на Поділлі.

Як і на всій території радянської України, на Поділлі першим кроком нової влади щодо церкви стало позбавлення її права вести будь-яку діяльність, тобто права юридичної особи. Так, ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави при Проскурівському повітовому відділі видала наказ такого змісту: "...усім церковним релігійним общинам, організаціям, а також служителям культу всіх віросповідань у місті Проскурові протягом трьох днів, а в Проскурівському повіті протягом двох тижнів, здати в ліквідаційну комісію печатки, штампи та бланки, причому винні у нездачі, а також ті, що продовжуватимуть користуватися даними предметами, будуть притягнуті до суворої кримінальної відповідальності."[1]

Відбираючи одні права, радянська влада надавала інші. Зокрема парафіянам надавалося право оренди церковних об'єктів поклоніння для відправлення культів. Однак відтепер місцеві Ради отримали можливість використовувати церкви і для інших цілей – для проведення концертів, зібрань та демонстрацій кінофільмів. Про це зокрема свідчить лист до Вінницького окружного партійного комітету: "Комісія по закриттю церкви в с. Гуменному Вороновицького району з нагоди врочистого відкриття клубу в колишньому церковному приміщенні просить делегувати представника від ОПК..."[2]

Слід зауважити, що згідно з ст. 39 інструкції від 10 листопада 1920р. у користування віруючим за договором передавались не лише культові споруди, а й церковне майно, яке вважалося власністю Української Соціалістичної Радянської Республіки. Але й цього виявилося замало. Однією із зручних нагод, яку використала радянська влада, щоб позбавити церкву матеріальної бази та багатства, акумульованого століттями, став голод 1921-1923 років.

23 січня 1922р. всім губернським відділам управління був направлений циркуляр НКВС про видачу місцевими виконкомами обов'язкових постанов "про надання у трьох примірниках особам, у фактичному володінні яких знаходиться храм та інше церковне майно, інвентарного опису майна..."[3] Опис мав бути складений таким чином, щоб легко можна було бачити, які предмети мають історико-художнє значення, які матеріальну цінність, з якого металу зроблені, їх розмір, вага, вартість.[4] А вже 8 березня 1922р.

ВУЦВК була видана постанова про вилучення усіх церковних цінностей для допомоги голодуючим. Одночасно НКВС направив листа, в якому пропонувалося негайно перевірити церковні описи на фактичну наявність предметів.[5] Стосовно цього 12 квітня 1922р. була видана відповідна постанова Подільським губернським виконкомом.

Для виконання цих заходів створювались спеціальні комісії по вилученню церковних цінностей. Про серйозність намірів таких комісій свідчить наказ Ямпільської повітової комісії по вилученню церковних цінностей: "За приховування цінностей та інвентарних книг винні позбавляються волі від 1 до 5 років або піддаються вищій мірі покарання за вироком Ревтрибуналу."[6]

Поряд з конкретними кроками радянської влади щодо церкви була розгорнута широка антирелігійна пропаганда серед населення, якою займались, передусім, партійні органи. Глибока історична релігійність українського народу потребувала добре спланованих форм атеїстичної агітації. Однією з таких форм було влаштування диспутів на теми побуту, шлюбу, сім'ї та моралі, що проводились у сільських колективах.

Питання, що мали виноситись на диспут, попередньо повинні були затверджуватись на закритих засіданнях партійних комітетів.[7] Та незважаючи на це, антирелігійна пропаганда не завжди досягала потрібного результату: "Влаштовані диспути на початку зборів з антирелігійної пропаганди проходили блідо, але потім почали надходити заяви від самих селян про їх організацію, проведені потім декілька великих зборів у Калинівці, Гуменній та інших пунктах показали, що влаштування диспутів вимагає ретельної попередньої підготовки та наявності відповідних сил. Інакше, як це мало місце у деяких диспутах, невизначений результат змагання сприяє посиленню релігійних почуттів віруючих і не піднімає авторитету наших представників."[8] Стосовно таких випадків були зроблені й відповідні висновки: роботу по влаштуванню диспутів припинити, антирелігійну пропаганду продовжити, проводячи її обережно за визначеним планом.[9]

Подекуди антирелігійна пропаганда зводилась не лише до проведення диспутів та зібрань, а конкретних насильницьких дій. Так, наприклад, в с. Защитки, голова сільради у відповідь на безрезультативність пропаганди щодо ходінь до "обновленських чудес", викликав загін солдат, які розтрощили хрести та побили батогами віруючих. Сам голова налив гасу у криницю, яка знаходилася в середині каплиці, до якої приходили молитись селяни, і все підпалив.[10]

На підставі ст. 5 Декрету "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" та ст. 48 Інструкції НКЮ від 10 листопада 1920р. будь-які релігійні паломництва та публічні релігійні церемонії могли здійснюватись лише з дозволу виконкомів місцевих рад. Порушення цих нормативних актів каралося за ст.227 Карного Кодексу – примусовими роботами або штрафом до 300 крб. золотом. Крім того, з священнослужителів бралася розписка, де вони зобов'язувались щоразу одержувати дозвіл у виконкомах на проведення релігійних обрядів поза межами молитовного будинку.

Таке становище набуло гострого характеру на Поділлі під час масового релігійного руху до "обновленських чудес". З протоколу засідання трійки при Вінницькому окружному виконкомі: "... З огляду на розпочату у деяких місцях агітацію по освяченню колодязів та ходінь, у зв'язку з посухою... Райвиконкомам оголосити під розписку всім уповноваженим релігійних общин, священнослужителям про те, що такі ходіння та освячення можуть бути допущені лише з дозволу ОНК з попередженням про відповідальність. Райвиконкомам видачу таких дозволів заборонити."[11]

Крім загальних антирелігійних заходів, радянська влада обмежувала права самих священнослужителів – вони були позбавлені права голосу. У матеріалах перевиборів до сільрад 1928 р. зазначалось, що всього, позбавлених права голосу по 14 районах Вінницького округу, – 20 000 чоловік, в минулому році – 9 000. Збільшення кількості позбавлених права голосу відбулося за рахунок наступних груп: а)торговців, б)служителів

культу, в)колишніх петлюрівців та ін[12].

Позбавлення права голосу служителя культу потягнуло за собою й інші наслідки: позбавлення права голосу усіх членів його родини та позбавлення роботи. Але "якщо цей громадянин є корисною людиною, яка проявила себе активно у галузі антирелігійної і громадської роботи, то в такому разі необхідно порушити клопотання про поновлення його в правах".[13] Клопотання подавала спілка безвірників. Крім того, для таких людей передбачалася і матеріальна допомога. Поновлення ж в громадянських правах відбувалося через 2 роки.

Радянська влада не лише обмежувала діяльність церкви та її служителів, а робила все, щоб церковні структури витіснити з народного життя. Відтепер реєстрація документів громадянського стану здійснювалася виключно РАГСами. Обов'язкова постанова №337 Подільського губернського виконкому проголошувала: "Священнослужителям усіх релігійних культів ... категорично забороняється здійснювати обряди хрещення, поховання та шлюбу без подання зацікавленими у цьому громадянами відповідних документів з підвідділів РАГСів".[14] Священикам заборонялося служити в органах громадського стану.[15] Метричні книги вилучалися із церков.[16]

Не варто зайвий раз акцентувати увагу на реакції партійних органів стосовно виконання релігійних обрядів своїми колегами. Беззаперечним є той факт, що їх виключали з партії, нерідко це перетворювалось у справжню людську трагедію. Так, робітник депо ст.Жмеринка Василь Жаворонок після вінчання у церкві покінчив життя самогубством.[17] Партколегія у своїй доповіді називає цей випадок "більш характерним"[18], що свідчить про те, що він був непоодиноким.

Важливим аспектом у висвітленні питання політики відокремлення церкви від держави на Поділлі є створення Живої Церкви. Антирелігійна політика радянської держави була спрямована, головним чином, проти найвпливовішої Православної церкви, яку було вирішено розкласти з середини шляхом підтримки так званої прогресивної частини церковників – обновленців. На Поділлі ситуація з обновленцями мала свою специфіку, оскільки 1920-1924 роки були часом зміцнення національної церкви (УАПЦ) та зростання її впливу.[19] Як зауважив митрополит Василь Липківський; "... ДПУ стало зразу вживати на Україні тих заходів до розвалу Церкви, що й на Московщині, перенесено на Україну обновленську Церкву, сподіваючись, що вона буде бити разом і по тихонівщині, і по автокефалії."[20]

Створення Живої Церкви на Поділлі почалась у 1923 р. згідно з директивою Подільського губернського відділу ДПУ. Про її створення та завдання, а також про роль державних органів у проведенні антицерковної політики свідчить доповідь секретної групи Кам'янецького прикордонного відділу ДПУ: "Робота, виконана секретною групою у справі створення та поглиблення розколу серед духівництва, полягає у наступному: починаючи з кінця 1922 р., коли автокефалія вела посилену боротьбу з екзархістами, секретною групою використовувався антагонізм обох течій з метою натравлювання один на одного для влаштування церковних скандалів та мордування, що без сумніву відштовхувало масу віруючих. Потім, шляхом утворення групи Живої Церкви, була проведена робота по розколу церкви, чого майже повністю вдалося досягти."[21]

Отже, динаміка більшовицького наступу на церкву на Поділлі, як і на Україні в цілому, простежувалася за будь-якими показниками. Негативним кроком радянської влади було проведення антирелігійної пропаганди. Релігійне життя населення поступово, але невпинно, відокремлювалось від загальносуспільного. Дії влади – позбавлення релігійних організацій прав юридичних осіб, а священиків – громадянських прав, націоналізація церковного майна, орендне використання культових споруд у будь-яких цілях, сприяння розколу церкви – ставили віруючих поза суспільством. Залишалась лише одна свобода – відправлення релігійних культів, яка теж чітко регламентувалася та контролювалася з боку держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р – 925, – Оп.2, – Спр.171, – Арк.54; 2.Там само. – Ф. П-29. – Оп.1, – Спр.621, – Арк.8; 3. Там само. – Ф. Р-925, – Оп.6, – Спр.27, – Арк. 25; 4. Там само; 5.Там само. – Арк.23; 6. Там само. – Оп.2, – Спр.592, – Арк.149; 7. Там само. – Ф. П-1, Оп.1, – Спр.202, – Арк.12; 8. Там само. – Спр.231, – Арк.13; 9. Там само. – Арк.14; 10. Там само. – Ф. Р-925, – Оп.6, – Спр.70, – Арк.29зв.; 11. Там само. – Оп.8, – Спр.8, – Арк.154; 12. Там само. – Ф. П-29, – Оп.1, – Спр.385, – Арк.209; 13. Там само. – Спр.621, – Арк.14; 14. Там само. – Ф.Р-925, – Оп.1, – Спр.161, – Арк.43; 15. Там само. – Ф. Р 4083. – Оп.1, – Спр.3, – Арк.23; 16. Там само. – Ф. Р 5035. – Оп.1, – Спр.4, – Арк.47; 17. Там само. – Ф. П-29, - Оп.1, – Спр.385, – Арк.183; 18. Там само. 19. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (Українська Церква на Поділлі в першій третині XX ст.). – К.; 1993. – С. 85; 20. Там само. – С. 69; 21. ДАВО. – Ф. П-1, – Оп.1, – Спр.58, – Арк.18.

О.Г.Лойко

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА НА ВІННИЧЧИНІ ЗА ЧАСІВ НЕПУ

Поряд з постійною увагою до розвитку загальноосвітньої школи Радянська влада надавала великого значення і професійній освіті. У зв'язку з переходом до Непу у 1921 р., що передбачав мирне господарське будівництво, виникла потреба у кваліфікованій робочій силі. Це питання передбачалося вирішити шляхом підготовки підлітків та молоді в навчальних закладах професійної освіти.

Спираючись на постулат американського педагога Д.Дьюї, який в той час був досить популярним у радянській країні, що істинними знаннями є лише ті, що дають змогу пристосувати власні цілі і завдання до реальних умов життя, творці освітньої системи України твердили, що лише професійно-технічна освіта і спеціальна вища школа можуть претендувати на істинні знання. До того ж техніка, оволодіння нею, технічний прогрес висувалися як передумови перемоги соціалізму. Пролетаріат як суб'єкт виробничого процесу мав позбутися "атавізмів" буржуазної філософії і буржуазної словесної школи".[1]

У червні 1921 р. в УРСР вийшов циркуляр Укрголовпрофосвіти за підписом Я.Ряппо про встановлення в системі профосвіти трьох основних типів професійних навчальних закладів: профшколи, технікуму, інституту.[2]

Всі діти по закінченню семирічної трудової школи повинні були вступати в профшколи, які завершували повну середню освіту. В положенні про професійні школи вказувалося, що метою профшкіл є "підготовка робітників певної кваліфікації окремої галузі виробництва і безпосередніх керівників праці." Термін навчання в профшколі становив два роки. Після навчання випускник був зобов'язаний відпрацювати один рік на виробництві, після чого йому присвоювалася спеціальність "кваліфікований робітник".[3]

Щодо організації професійної освіти на Вінниччині, то роботу в цьому напрямі довелося починати практично з нуля. Ще влітку 1919 року при Подільському Губвідділі Наросвіти було засновано Відділ Профосвіти у складі 90 чоловік, який було поділено на спеціальні комісії, завданням яких було, по-перше, задовольнити основні галузі місцевої промисловості спеціалістами і кваліфікованими працівниками, по-друге, накреслити шляхи до безпосередньої організації "профосвіти".[4]

Перші кроки у справі організації профшкіл на Вінниччині було зроблено на початку 1920 р., тоді в місті Хмільнику Вінницької округи було засновано агрономічний технікум. У серпні того ж року колишня Вороновицька ремісничa школа тієї ж округи була перетворена в профшколу спеціалістів цукрової промисловості. Була створена П'ятничанська профшкола сільськогосподарського машинобудування та Сутиський агрономічний технікум інтенсивних культур.[5]

Для прискорення справи становлення профосвіти Подільська Губпрофосвіта вживає ряд заходів. На початку 1921 р. було видано наказ "Про будівельні роботи для профшкіл на 1921 рік", згідно з яким проводилися роботи по будівництву нових

приміщень для профшкіл, також передбачалося проведення капітального ремонту ряду будівель. Так, у м. Вінниці повинні були відремонтовані будинок колишнього реального училища, який відводився під Будівельно-механічний технікум, другої учительської семінарії – під Агрономічний технікум, комерційного училища – економічний технікум та інші.[6]

Поступово починають створюватися різні типи професійно-освітніх закладів: сільськогосподарських, індустріально-технічних, соціально-економічних, педагогічних, медичних, художніх. Зростає кількість різних профтехкурсів, на яких працівники мали змогу підвищити свою кваліфікацію.

Вже в 1921 – 1922 навчальному році на Поділлі працювало 106 закладів професійної освіти, зокрема індустріально-технічних – 29, сільськогосподарських – 19, педагогічних – 17, соціально-економічних – 26, медичних – 8, художніх – 7. У них працювало 1122 вчителів і навчалося 8420 учнів.[7]

На Вінниччині в 1922–1923 навчальному році існувало за неповними даними 64 заклади професійної освіти, серед них: сільськогосподарських – 22, індустріально-технічних – 11, педагогічних – 15, соціально-економічних – 8, медичних – 4, художніх – 4.[8] Як бачимо, найбільше на Вінниччині було сільськогосподарських професійно-навчальних шкіл, що пояснюється аграрним нахилом регіону.

Матеріальна база професійних навчальних закладів регіону була слабкою. Фінансувалися вони місцевими бюджетами; кредити отримували на зарплату і господарські витрати, а на навчальну частину коштів не залишалося. Для прикладу можна навести бюджет Тульчинських педкурсів на один квартал 1923–1924 навчального року: на зарплату – 64 крб. 26 коп.; на господарські витрати – 75 крб.; на навчальну частину – 0 крб.[9]

Саме тому в професійних закладах освіти була запроваджена плата за навчання. Але з неї також не було великого прибутку, оскільки з найбідніших прошарків населення встановлювалися пільги – вони навчалися безкоштовно.

Подільська Губпрофосвіта намагалася створити найкращі умови для нормального навчання найбіднішого населення. При профшколах (Гайсинська технічна, Чоботарська сільськогосподарська профшколи та інші) створювалися гуртожитки, інтернати на 50-60 чоловік. За невеликий внесок у розмірі ½ пуда зерна на місяць за умови самообслуговування учні мали харчування і житло.[10]

Найбільшим центром профосвіти на Вінниччині було місто Вінниця. Тут у 1922-1923 навчальному році налічувалося 17 професійно-освітніх установ.[11]

В 1920 р. в УСРР виникають нові заклади професійної освіти, з безплатним навчанням, повністю утримувані за рахунок держави школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), що працювали на базі початкової освіти. Вони забезпечували необхідну політехнічну й професійну підготовку учнів, а також знання із загальноосвітніх предметів. Так, на 1 січня 1924 р. на Вінниччині існувало 6 шкіл ФЗУ, де навчалося 173 учні.[12]

Щодо навчально-виховного процесу в професійно-освітніх закладах, то в різних типах навчальних установ він був різним.

Для прикладу можна навести організацію навчально-виховного процесу на Вінницьких 3-річних педкурсах ім. І .Франка. Заняття проводилися тут у дві зміни: вранці-лекції, семінари; ввечері – студійна і клубна робота. Зважаючи на низьку загальноосвітню підготовку учнів, до плану роботи включалося вивчення української мови і літератури, світової і російської літератури, історії культури і робітничого руху, іноземної мови, краєзнавства, музики і співів. У викладанні педдисциплін були такі курси, як загальна психологія, психологія дитини, теорія і практика трудового виховання і системи народної освіти, фізичне виховання дитини, статистика у справі соціального виховання, гігієна дитячого віку. Домінував принцип лабораторного засвоєння матеріалу. Велику увагу надавали художньо-естетичному вихованню учнів. Так, у літературно-драматичній студії (57 членів) вивчали драматичне мистецтво, теорію дикції і декламації. Учасники музичної

студії (80 членів) займалися по 6 годин на тиждень у хорі. Функціонувала студія образотворчого мистецтва (теорія і техніка малюнка).[13]

В останні роки непу відбувається значне розширення мережі профшкіл і збільшення контингенту учнів у них. Так, якщо у 1925 р. у Вінницькій окрузі було 10 профшкіл (не враховуючи художніх і педагогічних), де навчався 951 учень, то вже у 1928р. було 22, які охопили 2319 учнів.[14]

Отже, в період непу на Вінниччині фактично була створена нова система професвіти. Незважаючи на повне підпорядкування професійної освіти завданням соціалістичного будівництва, у цій галузі народної освіти відбулися значні позитивні зрушення, було забезпечено доступ до знань усім трудящим. Хоч і ненадовго майже всі професійні навчальні заклади було українізовано, розв'язано проблему підготовки кваліфікованих працівників у галузі промислового і сільськогосподарського виробництва, створено кадри нової інженерно-технічної і творчої інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси історії українського шкільництва. (1905-1933): Навчальний посібник (за ред. О.В.Сухомлинського). –К., 1966.-С.157; 2. ДАВО. –Д.Р.-254. –Оп.1.-Спр.6.-Арк.128;. 3.Там само.-Арк.-96; 4. Там само.-Спр.5.-Арк.60; 5. Культурне будівництво на Вінниччині в роки радянської влади. -Вінниця, 1959.-с.9; 6.ДАВО.-Ф.Р-254. Оп.1.-Спр.5.-Арк.13; 7. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця,1957.-С.211; 9. ДАВО.-Ф.Р.-254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.212; 10. Там само.-Арк.51; 11. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця,1957.-С.212; 12. ДАВО.-Ф.Р.-254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.117; 13. Там само.-Ф.Р.-1941.-Оп.1.-Спр.39.-Арк.59; 14. Івашкін М. До 5- п'ятирічного плану наросвіти.//Бюлетень Вінницької округової інспектури народної освіти.-1928.-№ 3.-С.12.

Ю.С. Степанчук

ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ПІСЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1920 РОКУ)

Головне багатство України, як і кожної держави, – її населення. У контексті цієї відомої істини, з точки зору історика, поняття "населення" увібрало в себе надзвичайний, так би мовити, диференційний зміст. Населення – це не лише заселена територія, кількість платників податків чи суб'єктів власності, а багатоукладна суспільна структура, яка характеризується віком і статтю, національною і релігійною приналежністю, наявністю матеріальної чи інтелектуальної власності та іншими численними властивостями.

За всю історію існування державного ладу лише більшовики намагалися перетворити жителів утвореної ними країни в безініціативну, однорідну та покірну масу, пропагуючи при цьому утопічний образ радянської людини з її моральним кодексом будівника комунізму. Без урахування інтересів окремих класів, етносів та різних верств населення існування повноцінного державного об'єднання неможливе. Рано чи пізно така "політика зрівнювання" призведе до катастрофи. Це й сталося з ще пам'ятною нам радянською імперією.

У пострадянський час питання демографії та соціального розшарування постали дуже гостро. Щоб не повторити помилок недалекого минулого, ці проблеми потрібно було визнати, про них необхідно було говорити, їм потрібно було в певній мірі сприяти. Ряд вітчизняних вчених-істориків, зокрема С.Кульчицький, С.Білокінь, Г.Старостенко та інші, у своїх працях, присвячених цим проблемам, не тільки вказують на низку нових факторів, що впливають на зміну і формування соціальної структури українського суспільства в умовах незалежності, а й з болем прогнозують розгортання невтішних демографічних тенденцій.[1]

Тому в пошуках історичних паралелей актуальними на сьогодні є дослідження таких періодів нашої історії, де на фоні розпаду одного державного об'єднання і утворення іншого відбувається зміна не лише політико-економічних традицій, а й певна трансформація соціальної структури населення. Одним з таких періодів, як влучно назвав його сучасник – "рубежем епох", є початок 20-х років XX століття, зокрема на Поділлі.[2]

При вивченні повоєнного Поділля важливе значення мають матеріали перепису населення Подільської губернії 1920 року, які в переважній більшості мають економічний характер. Це пояснюється гострою необхідністю визначити в першу чергу ситуацію в сільському господарстві та промисловості, що стало основою для подальшого впровадження нової економічної політики.

Поряд з цим належне місце в переписі займають матеріали соціально-демографічного характеру, які стали основним джерелом для написання цього дослідження, завданням якого є показати, з яких основних груп складалася структура подільського населення на початку 20-х років, розкрити причини, що викликали різке зменшення кількості населення, значну перевагу числа жінок над чоловіками тощо.

Початок перепису по всій радянській країні було призначено на 28 серпня 1920 р. Але з різних причин, пов'язаних в основному з військовим становищем, його не вдалося провести в Мінській, Волинській та Подільській губерніях.[3]

Центральне статистичне управління (ЦСУ) зобов'язало вищеназвані губернії, незважаючи ні на що, провести перепис до кінця цього ж року. Враховуючи цю постанову, Подільстатбюро призначило реєстрацію населення Поділля на 26 грудня 1920.[4]

Почалася широка роз'яснювальна та агітаційна робота через засоби масової інформації. На шпальтах губернських газет з'явилися статті, автори яких з усіх сил намагалися запевнити, в основному сільських жителів, в необхідності та доцільності такої акції, закликали дати об'єктивну та вичерпну відповідь на всі поставлені статистами запитання. Як правило, закінчувалися такі роз'яснення однотипними гаслами-закликами: "Потрібно зупинитися та оглянутися!", "Дамо правдиву відповідь!", "Господар повинен знати все про своє господарство!", "Всі на перепис!" тощо.[5]

З настанням дня перепису всім реєстраторам і переписувачам було доручено з'ясувати відносно кожного громадянина його сімейний стан, вік, грамотність, заняття і професію. Вони мали визначити соціальний склад населення, розміри посівних площ, кількість худоби і господарського інвентарю, переписати всі промислові об'єкти, встановити число зайнятих на них робітників та обсяг вироблюваної ними продукції. Вже в перші дні в Подільстатбюро почали надходити попередні повідомлення. Перепис мав закінчитися до 10 січня 1921 року.[6]

Потрібно зазначити, що перепис населення Поділля 1920 року проводився в умовах надзвичайно активного повстанського опору більшовицькій владі. Звичайно, цих людей не було зареєстровано і в загальну кількість жителів губернії не включено. Ще більшим було число людей, в основному селян, які виявили пасивний опір радянській владі, тобто давали неправильні відповіді переписувачам або взагалі уникали контактів з ними.

Незважаючи на такі важкі для статистів умови, перепис населення був проведений у визначений термін. Його матеріали мають важливе наукове значення. Адже це одне з основних джерел, яке дає змогу об'єктивно оцінити економічно-демографічні позиції, з яких розпочався НЕП.

Як свідчать дані перепису, після відходу Балтського повіту до Одеської губернії у цьому ж 1920 році населення Подільської губернії становило 2.725.290 чоловік.[7] За кількістю населення Поділля займало 3 місце серед губерній тодішньої, майже 26-мільйонної України, поступаючись лише Київській та Донецькій губерніям.

По повітах населення Поділля розподілялося таким чином: в Брацлавський – 247.304 чол., Вінницький – 227.306 чол., Гайсинський – 257.365 чол., Жмеринський – 192.512 чол., Літинський – 175.462 чол., Кам'янецький – 261.315 чол., Летичівський –

192.405 чол., Могилівський – 167.968 чол., Ольгопільський – 296.990 чол., Проскурівський – 239.155 чол., Ушицький – 220.067 чол., Ямпільський – 247.441 чол.[8] Як бачимо, найбільшими повітами за кількістю населення були Ольгопільський, Кам'янецький та Гайсинський, найменшими – Літинський, Летичівський, Могилівський. Різниця у десятки тисяч чоловік пояснюється в першу чергу неоднаковою площею повітів, що було обумовлено тодішнім адміністративно-територіальним поділом.

Із загальної кількості жителів, зареєстрованих переписом, 2.322.157 проживало у селах, 403.133 в поселеннях міського типу. У місті Вінниці мешкало 37.962 чол.[9] Отже, на одну тисячу населення припадало сільського населення – 852 чол., міського – 148 чол. Як бачимо, майже 90% жителів Поділля було сільським, що в свою чергу наклало відбиток на всю соціальну структуру населення.

За кількістю населення на 1 кв. версту Поділля займало перше місце серед українських губерній – 91 чол., при середній українській кількості – 63 чоловіки. По окремих повітах кількість жителів на 1 кв. версту коливалася в межах від 76 чоловік в Літинському до 104 чоловік в Могилівському та 108 чоловік у Вінницькому.[10]

Якщо ж порівняти число жителів Поділля в 1920 році з 1897 роком, то можна констатувати, що внаслідок відомих воєнно-революційних подій демографічна ситуація у краї за останні 20 років не набула природнього розвитку. Адже населення Поділля в кордонах 1920 року складало тоді 2.627.281 чол.[11]

Про затримку демографічного зростання свідчать і дані про кількість населення на 1 кв. версту в 1897 та 1920 рр.[12]

Таблиця 1

Назва повітів	1897 р.	1920 р.	Назва повітів	1897 р.	1920 р.
Брацлавський	89.4	91	Літинський	73.2	76
Вінницький	75.6	108	Могилівський	105.1	104
Гайсинський	83.5	87	Ольгопільський	80.7	84
Жмеринський	70.5	80	Проскурівський	95.6	101
Кам'янецький	105	103	Ушицький	95.0	88
Летичівський	77.7	81	Ямпільський	88.2	92
По губернії	87.3	91	По губернії	87.3	91

Як видно з наведеної таблиці, динаміка приросту населення в період з 1897 по 1920 р. незначна. А в таких повітах, як Кам'янецький, Могилівський, Ушицький помітні регресивні тенденції в цьому процесі.

Не відбулося належного демографічного розвитку за цей час і в містах – торгово-промислових центрах Подільської губернії[13]:

Назва міст	1897 р. в тис. чол.	1920 р. в тис. чол.	Назва міст	1897 р. в тис. чол.	1920 р. в тис. чол.
Вінниця	30.5	37.9	Гайсин	10.6	11.6
Кам'янець-Подільський	35.9	26.6	Тульчин	11.0	11.5
Могилів	22.3	20.5	Хмільник	11.6	11.0
Проскурів	22.8	18.5	Жмеринка	4.1	3.1
Бар	9.9	12.5			

Що ж стосується поділу населення Поділля за статтю, то перепис 1920 року зафіксував 1.296.033 чоловіків та 1.429.257 жінок[14], тобто на одну тисячу чоловіків припало 1102 жінки. Збільшення числа жінок особливо помітне в післявоєнні роки. Для порівняння зазначимо, що у 1897 році на одну тисячу чоловіків припадало 1005,8 жінки,

що є нормальним демографічним явищем в період політичної та економічної стабільності.[15]

Віковий склад населення Поділля відносно до результатів перепису можна розбити на чотири вікові групи: 1) від 0 до 8 років, 2) від 8 до 15 років, 3) від 16 до 49 років, 4) від 50 та вище. За цими групами загальна кількість населення розподілялася таким чином: молодше 8 років – 543.795 чол., або 19,9%; від 8 до 15 років – 577.548 чол., або 21,2%; від 16до 49 років – 1.267.991 чол., або 46,5%; від 50 і вище – 335.956 чол., або 12,4%.[16] Як бачимо, найбільшою віковою групою є третя вікова група, або робоча група населення. У ній, внаслідок тотальної військової мобілізації чоловічого населення, кількість жінок на одну тисячу чоловіків зросла і становила 1168,6 тис. чол.[17]

Серед груп дитячого віку перевага жіночої статі була меншою. Так, в першій віковій групі, тобто серед населення молодше 8 років, на одну тисячу хлопчиків припало 1014.0 дівчаток.[18] Це пояснюється значним зростанням народжуваності хлопчиків, що завжди відбувається після війни.

Одним із важливих питань у соціальній структурі є національний склад населення.

Подільська земля у зв'язку із своїм геополітичним становищем здавна була місцем проживання людей не лише українського походження, яких наприкінці XIX ст. тут нараховувалось близько 78% від загальної кількості жителів.[19] Серед багатьох представників різних етнічних груп та народностей, що проживали на Поділлі на рубежі XIX-XX ст., досить чисельними були євреї, росіяни та поляки.

Найбільш чисельними серед всіх національних меншин в Подільській губернії були євреї. Вони вже декілька століть проживали серед українців на цій території. Євреї традиційно займалися лихварством, торгівлею, медициною та іншими заняттями, властивими великим містам та містечкам України. Велику кількість євреїв можна пояснити виключно сприятливою наявністю високих підприємницьких можливостей на Поділлі та відносно позитивним ставленням до них місцевого населення. Так, за переписом 1897 року 13% від усієї кількості жителів губернії становили євреї.[20]

Росіяни – друга за чисельністю етнічна група на Поділлі. На початку XX ст. вони нараховували 4% від загального числа жителів Поділля.[21]

Завдяки спорідненості мов, культур та особливо єдиній релігії, представники російської меншості теж здавна вплелися в демографічну карту Подільської губернії. Як і євреї, росіяни переважно проживали в містах та поселеннях міського типу, служили різного роду чиновниками та управителями, складали частково міський пролетаріат, перебували на службі у війську.

Третю велику групу національної меншини на Поділлі складали поляки, чисельність яких пояснюється існуванням давніх, різнобічних зв'язків між Польщею та Україною ще з XIV ст. Проживало польське населення теж переважно в подільських містах та містечках. Поляки перебували на службі в органах адміністративного управління та церкви, займались дрібнотоварним виробництвом, служили у війську тощо. На початку XX ст. поляки в Подільській губернії становили 3,8% від загальної кількості жителів.[22]

Крім цього, на Поділлі проживало багато інших представників різних етнічних груп та народностей, але внаслідок невеликої кількості суттєвого впливу на формування громадської думки чи політично-економічного становища вони не мали.

Таким чином, характерною особливістю національного складу населення Поділля є те, що сільське населення губернії майже повністю складалося з українців, і тільки в містах чи поселеннях міського типу можна спостерігати національну диференціацію. Ця характерна риса збереглася і до впровадження нової економічної політики.

На основі перепису населення Подільської губернії 1920 року можна простежити певні зміни і в демографічному становищі національних меншин. Так, в період з 1897 по 1920 рік кількість євреїв тут не змінилася і становила 13%. Кількість росіян знизилася до

1,04%. Поляки становили 2,6% від усієї кількості населення. Кількість представників інших національностей теж значно знизилася від 1,2% в 1897 до 0,75% в 1920 році.[23]

Отже, тенденції до демографічного зростання серед національних меншин Поділля за цей період не спостерігається. Навпаки, майже у всіх представників неукраїнської національності в губернії помітний значний спад у прирості населення, що стало наслідком війн, голоду, соціально-класової ворожнечі.

Проте, незважаючи на таку всезагальну кризу в прирості населення під час воєнно-революційного періоду, вже в перші повоєнні роки спостерігається позитивна динаміка в демографічному становищі Поділля. Це можна підтвердити даними про народження і смертність подолян в 1920 році, почерпнутими з перепису:[24]

Таблиця 3.

Назва повіту	Населення (чол.)	Народжень (чол.)	Смертей (чол.)
Брацлавський	247.304	11.079	7.691
Вінницький	227.306	10.183	7.069
Гайсинський	257.365	11.530	8.004
Жмеринський	192.405	8.625	5.987
Кам'янецький	261.315	11.707	8.127
Летичівський	192.512	8.620	5.984
Літинський	175.462	7.861	5.457
Могилівський	167.968	7.525	5.224
Ольгопільський	296.990	13.305	9.236
Проскурівський	239.155	10.714	7.438
Ушицький	220.067	9.859	6.844
Ямпільський	247.441	11.085	7.695
Всього по губернії	2.725.290	122.093	84.756

Таким чином, на основі наведених даних приросту населення за перший повоєнний рік можна припустити, що при певній політично-економічній стабільності кількість населення Поділля з 1897 по 1920 рік могла збільшитися на 1 млн. чоловік. Закономірність зростання чисельності населення в умовах економічного благополуччя підтвердилася і в подальші мирні роки періоду нової економічної політики 1921-1928 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С.В. Демографічна ситуація на сучасному етапі. // Історія України. – 1999. – №10. – С.8; 2. Митрополит Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох. – М.,1994. – С.34; 3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.965. – Оп. 1. – Спр.19. – Арк.6; 4. Там само; 5. Подільські вісті. – 1920. – 12 жовтня; 6. ДАВО. – Ф.965. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.9; 7. Там само. – Ф.254. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.5; 8. Там само. – Ф.965. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.3; 9. Там само; 10. Там само. – Арк.4; 11. Там само; 12. Там само. – Ф.925. – Оп.1. – Спр.162. – Арк.9; 13. Там само. – Ф.965. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.5; 14. Там само; 15. Там само. – Арк.6; 16. Там само; 17. Там само. – Арк.8; 18. Там само; 19. Там само. – Арк.9; 20. Там само. – Арк.10; 21 Там само; 22. Там само. – Ф.925. – Оп.1. – Спр.162. – Арк.8; 23. Там само. – Ф.965. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.11; 24. Там само. – Арк.14.

О.О.Лойко.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА СЕРЕД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ В 1921-1928 РОКАХ

Культурно-освітня робота – це значна сфера того всеохоплюючого явища, яке ми називаємо духовною культурою. Ця робота значно відрізняється від систематичної академічної освіти, серйозних наукових студій, як гуманітарних, так і природничих,

елітарних мистецтв, літератури чи музики. Водночас елементи цих та інших проявів загальної культури у найбільш доступній формі є механізмом її поширення серед загалу народних мас.

Стосовно часу і місця культурно-масової роботи, згідно з періодом висвітлення, то це буде діяльність клубів, бібліотек, хат-читалень, сільських будинків, різних аматорських гуртків в період непу.

Слід зазначити, що хоча 1921-1928 роки – не гірший період радянської історії, однак культурно-освітня робота і тоді була заідеологізована й політизована. Прагнення більшовиків і створених ними державних органів тотального контролю над сферами духовного життя особливо яскраво проявилися в культурно-освітній роботі.

У грудні 1920 року при наркоматі освіти УСРР за зразком Російської Федерації було створено головний політично-освітній комітет – Головполітосвіта.

V Всеукраїнський з'їзд Рад у березні 1921 року поставив завдання "якнайшвидше об'єднати культурно-освітню роботу під єдиним керівництвом Головполітосвіти і спрямувати її на боротьбу з пережитками анархізму, петлюрівщини, бандитизму, на пропаганду законів і заходів Радянської влади"[1]. Цим рішенням більшовики спрямовували роботу Головполітосвіту на обслуговування своїх партійних цілей.

Діяльність Головполітосвіти відчули на собі перш за все "Просвіти", які ще працювали в багатьох селах України. Протягом 1922-1923рр. переважна їх більшість була насильно реорганізована в сільські будинки (сільбуди) і хати-читальні, які перетворювалися в організаційні центри політосвітньої роботи на селі. Так, архівні дані свідчать про поступову ліквідацію товариств "просвіти" у Подільській губернії: на 1 січня 1923 року їх було 206, на 1 квітня – 185, а на 1 липня – жодного.[2] Однак насправді це не означало повного припинення діяльності "Просвіти". Документи свідчать, що інколи "Просвіти" ліквідовувалися лише формально і насправді просто перетворювалися в сільбуди без будь-якої реорганізації.[3] Але такі випадки траплялися досить рідко, та й вижити таким сільбудам в умовах панування єдиної ідеології було важко, бо в статуті товариства "Селянський будинок" визначалася його мета: поглиблювати політичну свідомість трудящих села й зміцнювати спілку пролетаріату і селянства; підносити культурно-політичну грамотність селянства; сприяти залученню трудящих мас до активного будівництва радянської держави; пропагувати кооперування та колективізацію; вести боротьбу з куркульсько-буржуазним впливом та побутом на селі.[4]

Для здійснення зазначеної мети сільбуди організували бібліотеки, музейні кутки, школи малописьменних, гуртки самоосвіти, оркестри, хори, художні гуртки тощо. Формами роботи були мітинги, збори, бесіди, доповіді, лекції, виставки, спектаклі тощо.[5]

Членом сільбуду міг стати кожний громадянин, який мав право виборів до Рад (члени профспілок, КНС, середняки, бідняки), а також молодь у віці від 14 до 18 років. Сільбуди будувалися за принципом добровільного членства. Той, хто мав бажання стати членом сільбуду, повинен був сплатити внесок у розмірі 20 копійок і кожен місяць сплачувати членський внесок 10-25 копійок.[6]

Дещо схожою, але набагато простішою була діяльність хат-читалень на селі. Завдання хат-читалень на селі були такими: притягати до активної участі місцеве населення шляхом розвитку самодіяльності для підтримки всіх заходів радянської влади; підвищувати культурний рівень трудящих прошарків села; втілювати звичаї нового побуту в соціальне життя громадян села.[7]

Система роботи хати-читальні складалася з бесід, колективного читання книжок і газет, антирелігійних кампаній, бібліотечної і шкільної роботи.[8]

На початку 20-х років на Поділлі помітний стихійний ріст культурно-освітніх установ. Про це свідчать такі дані [9]:

Культурно-освітні заклади	1921 рік	1922 рік
Хати-читальні	743	1200
Просвіти	398	662
Клуби	78	161
Бібліотеки	153	346

Однак вже в 1923-1924 роках кількість культурно-освітніх закладів на Поділлі зменшується. Це було пов'язано, насамперед, з нестачею коштів, оскільки з переходом до нової економічної політики культосвітні заклади були переведені з держпостачання на госпрозрахунок[10].

Для прикладу, фінансування сільбудів і хат-читалень у 1923-1924 роках у Вінницькій окрузі відбувалось за такою схемою: всі районні сільбуди (93), і 186 хат-читалень знаходилися на утриманні місцевого бюджету; на господарські видатки цим установам в рік відпускалося: районним сільбудам – 100 крб., сільським сільбудам – 25крб., хатам-читальням – 15 крб. Для решти культурно-освітніх установ матеріальну базу утворювали: кооперативні відрахування; кошти профспілок; грошові субсидії різних організацій та установ; прибутки від господарських підприємств; членські внески.[11]

Для покращення матеріальної бази сільбудів і хат-читалень їхні статути дозволяли мати господарські підприємства і сад, город, амбулаторію, кустарню, насіннєву крамницю, ремонтні майстерні тощо.

Іноді це мало і негативне значення. Так, Головполітосвіта Поділля повідомляла, що "в деяких районах губернії господарське обростання проводиться за рахунок просвітницької роботи. Наприклад, в Могилівській окрузі майже вся сільська кооперація опинилася в руках сільбудів".[12]

Загалом на початку 20-х років культурно-освітня робота на селі була досить слабкою. Губернське управління селянськими будинками Поділля у звіті за 3-й квартал 1924 р. пояснювало це відсутністю ініціативи на місцях, єдиного плану, невмінням знайти підхід до села. З 2/3 всієї кількості сільбудів і хат-читалень життєздатними були лише 40%.[13] Ось як відгукувались про роботу таких закладів сільські кореспонденти газети "Червоний край" за 1925 рік: містечко Юзвин Вінницької округи – кожна кімната нашого сільбуду – тільки чотири стінки, та ще й обдерті, обшарпані, по кутках павутиння, стеля чорна від лампи, лавок немає; село Купа Гайсинської округи – зайдеш у райсельбуд – на стіні календар роботи гуртків, але жоден гурток не працює.

Однак були і позитивні відгуки: містечко Копайгород Могилівської округи – щовечора в будинку повно селянської й містечкової молоді, проводяться лекції, бесіди, доповіді, жваво працюють гуртки: сільськогосподарський, політичний, драматичний, хоровий.[14]

Позитивним у роботі культурно-освітніх установ на селі було те, що більшість з них вела свою роботу українською мовою – в цьому був вплив політики українізації. Національні меншини (євреї, поляки) при сільбудах і хатах-читальнях мали свої гуртки.

З року в рік кількість гуртків при сільбудах і хатах-читальнях зростала. Це чітко проглядається за даними таблиці по Вінницькій окрузі:[15]

Назви гуртків	1925-1926 рр.	1926-1927 рр.	1927-1928 рр.
Сільськогосподарські	283	330	320
Політосвітні	192	285	285
Військові	—	108	184
Драматичні	297	320	320
Наукові	51	52	52
Членів гуртків	829	1095	1141

Особливо охоче культосвітні заклади на селі відвідувала молодь. Інколи навіть зібрання в хатах-читальнях і сільбудах проходили у традиційних українських формах – проводилися вечорниці, досвідки. Старших селян більше приваблювали

сільськогосподарські гуртки, які вирішували питання поліпшення господарської діяльності, проблеми, пов'язані із землею, худобою тощо.

Також популярністю користувалися читання газет, журналів. Інколи на таких читаннях було від 20 до 75 слухачів. У святкові дні хати-читальні і сільбуди відвідувало близько 300 чоловік, у будні – в 3-4 рази менше.[16]

З середини 20-х років кількість культосвітніх установ на селі починає зростати. Про це свідчать дані таблиці про їх кількість у Вінницькій окрузі в 1924-1928 рр.[17]

Культосвітні установи	1924-1925 рр.	1925-1926 рр.	1926-1927 рр.	1927-1928 рр.
Окружні сільбуди	1	1	1	1
Райсільбуди та сільбуди	69	66	85	87
Хати-читальні	259	330	387	367

Із розширенням мережі культурно-освітніх закладів на селі збільшується і кількість їх членів.Так, якщо на середину 1924 р. у Вінницькій окрузі членами сільбудів і хат-читалень було 5 964 особи, то вже на середину 1928 р. їх нараховувалося 20 940 чоловік.[19] Осередками культурно-освітньої роботи в містах стали робітничі клуби, які створювалися в основному при підприємствах. У березні 1921 р. у Вінниці було відкрито Центральний показовий робітничий клуб.[13] При ньому працювали театральний, хоровий, художній, стенографічний та інші гуртки. Проводилися лекції на різноманітні теми, які в середньому за місяць відвідувало близько 8 000 чоловік. Клуб мав бібліотеку, в якій щоденно брали книги 250-300 читачів.[20]

З часом кількість клубів на Поділлі зростала. Так, на 1 січня 1925 р. загалом на Вінниччині існувало 69 клубів, в яких нарахувалося 11 618 членів.[21]

Клуби активно діяли не лише в містах, а й по селах, хоча там їх кількість була значно меншою. Серед сільських клубів виділялися клуби сіл Шендерова і Никифорівець Вороновицького району, містечка Станіславчик Жмеринського району тощо.[22]

Культурно-освітня робота проводилася й через бібліотеки. На початку 20-х років бібліотечна справа знаходилось на досить низькому рівні. Основними перешкодами до її становлення була відсутність приміщень, недостатність книжкових збережень, а також підготовлених працівників. Тому для налагодження нормальної роботи, особливо на селі, перед бібліотечною справою постали такі завдання: 1) підготовка і перепідготовка бібліотечних працівників; 2) розширення мережі пересувних бібліотек; 3) зміцнення матеріальної бази бібліотек; 4) залучення населення до користування бібліотеками.[23]

Для виконання цих завдань було вжито ряд заходів, які дозволили поліпшити бібліотечну справу і розширити кількість читачів. Найкраще цю справу було організовано у Вінницькій, Могилів-Подільській, Тульчинській та Гайсинській округах. Так, у Вінницькій окрузі на кінець 1922 року діяло 8 бібліотек, в яких нараховувалося 21 740 книжок.[24] Користувалися книгами читачі безкоштовно. Книги видавалися на термін до 7 днів. За кожний прострочений день стягувався штраф у розмірі 1 копійки. Щоб залучити більше населення до користування бібліотеками, проводилися різноманітні вечори книги, свята рідного слова, пісні, пам'яті визначних українських письменників, які набули особливої популярності, після впровадження політики українізації.

Для поліпшення культурного рівня населення на селі існували так звані бібліотеки-пересувки. Так, на кінець 1924 року лише в Гайсинській окрузі їх нараховувалося до 40.[25]

В селах бібліотеки розміщувалися в основному при сільбудах, хатах-читальнях. Інколи вони навіть не мали свого працівника-бібліотекаря. У середньому кожен сільбуд мав бібліотеку на 40-60 книжок.[26]

В цілому на Вінниччині на 1 січня 1925 р. діяло 139 бібліотек, причому лише в сільських бібліотеках нараховувалося 158 055 книжок.[27] Здебільшого це була нерадянська література. Тому Подільська Губполітосвіта намагалася поповнювати бібліотеки новими книжками, а літературу релігійного спрямування, "петлюрівську, кадетську"[28], тобто антирадянську, яка якимось чином могла зашкодити справі радянської влади у побудові суспільства з комуністичним світоглядом, вилучали із книгарень. Для прикладу, в 1923-1924 рр. з бібліотек лише Гайсинської округи було вилучено 3 528 книг, Тульчинської – 1172, Могилівської – 672 книги антирадянського змісту.[29]

Негативним моментом бібліотечної справи на початку 20-х років було й те, що якщо в сільських бібліотеках книжки були в основному українською мовою, то в містах здебільшого російською. Інколи в міських бібліотеках зовсім не було українських книжок. Проте політика українізації приносила свої позитивні наслідки, а тому зростає кількість книжок, надрукованих українською мовою.

За прикладом міських театральних колективів на селі активну художню діяльність розгорнули невеликі театральні колективи та аматорські драматичні гуртки, які діяли при клубах, сільбудах. Так, Брацлавський повітовий політосвітній відділ у своєму звіті повідомляв: "в містах та містечках повіту діє 8 театральних колективів, в селах-16, драматичних гуртків-26. За 1922 рік в містах було поставлено 284 вистави, в селах –89, проведено 16 концертів в містах і в селах, дано 25 хорових концертів.[30]

Загалом на Поділі в 1922 році існувало 246 театральних груп і гуртків. А на 1 січня 1925 року тут вже працювало 269 драматичних гуртків із кількістю учасників 17 070 чоловік та 71 театральна група.[31]

На кінець 20-х років дедалі помітніше місце у політичному й культурному житті населення посідало радіо і кіно. Кількість радіо та кіноустановок поступово зростала. На кінець 1927 року лише у Вінницькій окрузі нараховувалося 350 радіоустановок. З 1925 по 1928 р. кількість кіноустановок тут зросла з 19 до 24. Лише у 1927-1028 рр. було проведено 1 644 кіносеансів, які відвідало 155 414 селян.[32]

Отже, в цілому досягнення в галузі культурно-освітньої роботи в роки непу були безсумнівними. І хоча пропаганда марксизму-ленінізму, культу особи Леніна, орієнтація на будівництво комуністичного суспільства були не останніми в цій формі культурно-освітньої діяльності, але поряд з цим люди торкалися і зацікавлювалися українською і світовою літературою, поглиблювали свої знання в галузі культури і освіти, брали активну участь в громадському житті, в українізації суспільства. Якщо брати до уваги саме ці напрями масової культурно-освітньої роботи, то врешті-решт цю роботу потрібно оцінити як позитивну в процесі зростання культурно-освітнього рівня сільського населення подільського краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917-1945рр.). Підручник для 10-го класу середньої школи, 1996.-С.196; 2. Державний архів Вінницької області (Далі - ДАВО).-Ф.Р.-257.-Оп.1.-Спр.691.-Арк.93; 3. ДАВО.-Ф.Р.-256.-Оп.1.-Спр.691.-Арк.93; 4. Довідник для сільського політосвітнього робітника.-Вінниця, 1924.-С.76-77; 5. Там само.-С.78; 6. Там само.-79-80; 7.ДАВО.-Ф.Р.-254.-оп.1.-Спр.594.-Арк.7; 8. Там само.-Ф.Р.-256.-Оп.1.-Спр.691.-Арк.95; 9. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця, 1957.-С.289; 10.ДАВО.-Ф.Р.-256.-Оп.1.-Спр.691._Арк.60; 11. Там само.-Арк. 350; 12. Там само.-254.-Оп.1.-Спр.-195.-Арк.-18; 13. Там само; 14. Червоний край.-1925.-14-17 лютого. 15. ДАВО.-Ф.Р.-254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.75; 16. Там само.-Ф.Р.-256.-Оп.-1.-Спр.691.-Арк.61; 17. Там само.-Спр.722.-Арк.74-75; 18. Там само.-Спр.98-99.-Арк.74-75; 19. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область.-К., 1972.-С.92; 20. ДАВО.-Ф.Р.-254.-Оп.-1.-Спр.195.-Арк.78; 21. Бюлетень Подольского статистического бюро.-1925.-№2(29).-Винница, 1925.-С.98-99; 22. ДАВО.-Ф.Р.-256.-Оп.1.-Спр.691.-Арк.64; 23. Там само; 24.ДАВО.-Ф.-254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.135; 25. Там само.-Арк.218; 26. Там само.-Арк.197; 27. Бюлетень Подольського статистического бюро.-1925.-№2(29).-Винница, 1925.-С.96; 28. ДАВО.- Ф.Р.-254.Оп.1.-Спр.195.-Арк.469; 29. Там само; 30. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця, 1957.-С.244; 31. Там само.-С.289; 32. ДАВО. Ф.Р.-256.-Оп.1.-Спр.722.-Арк.89.

С.С.Плахотнюк

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В 20-30-Х РОКАХ XX СТ.

Національно-демократична революція 1917-1920 рр. в Україні показала всьому світові прагнення українського народу до свободи і незалежності. Вона наклала відбиток на весь подальший хід історії України. Але встановлення радянської влади в Росії, а згодом її поширення з допомогою військової сили і на територію України, загальмувало процеси національно-державного і культурного відродження України.

Відновлення у 1922 р. Російської імперії у формі СРСР призвело до кризи національної політики більшовицької влади. Більшовики змушені були поступитися перед народами Росії – проголосити політику так званої коренізації, яка дістала в Україні досить-таки невдалу і історично невиправдану, як на сьогодні, назву - «українізація». Повернення народу до своєї державності, до своїх джерел, свого коріння, своєї культури, мови й історичних традицій, очевидно, не є українізацією. Саме такий зміст у термін «українізація» вкладався національно-демократичними силами України у період визвольних змагань 1917-1920 рр.

Популярний термін був запозичений і використаний більшовиками для зміцнення своєї влади в Україні в 20-ті роки, а також для підняття свого авторитету перед світовою громадськістю про вирішення національного питання в СРСР. І це тоді, коли за даними Центрального Державного архіву громадських об'єднань України на весну 1919 р. на 77,1% українського населення припадала 121 середня школа, а на 12,6% російського – 950, тобто 10,8% всіх середніх шкіл припадало на частку всього корінного населення і 84,7% на частку тонкого незначного російського прошарку населення. На початку 20-х років із п'яти тисяч професорів, які працювали в радянській Україні, українці становили лише 0,5%[1].

На початку 20-х років 80% населення республіки становили українці, а 20% – представники інших національностей, в той час, коли органи радянської влади, згідно з даними уряду республіки, на 85% обслуговували російські або русифіковані працівники[2]. Отже, про українізацію за таких обставин не могло бути й мови.

Ситуація початку 20-х років вимагала від більшовицького режиму в інтересах його збереження та зміцнення хоча б часткового відновлення історичної справедливості. Отже, йшлося не про українізацію, а про процес, який повною мірою можна назвати «дерусифікацією». Саме цей термін об'єктивно відображає зміни в суспільному житті України в 20-ті роки.

Першим законодавчим актом у справі українізації можна вважати постанову ВУЦВК «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською», прийняту в лютому 1920 р.[3] Через сім місяців після постанови ВУЦВК, 21 вересня 1920 р., Раднарком України прийняв постанову про впровадження української мови у школах і радянських установах.[4] Відповідно до неї Наркомос республіки був зобов'язаний розробити план її втілення в життя, зокрема видати достатню кількість необхідних підручників.

За даними наркомату освіти, в 1921 р. близько 63% установ соціального виховання вживали в роботі українську мову. В лівобережних губерніях їх було значно менше, а у Києві і Єкатеринославі таких установ було лише 20-25%. Складною була ситуація в системі вищої школи. Українські інститути були створені лише у Києві, Умані, Одесі, Кам'янці-Подільському, а в інших містах (навіть не у всіх) організовувалися лише українські кафедри.[5]

Модель системи народної освіти, витворена керівниками українського Наркомосу 20-х років, мала такий вигляд: дошкільне виховання – дитячий садок, шкільництво – заклади соцвиху та профшколи, вища освіта – технікуми й інститути. Крім того, складовою цієї системи виступали установи політосвіти.

На середину 20-х років у галузі освіти склалася така ситуація, що дозволила

ВУЦВК прийняти у 1924 р. «Закон про загальне навчання в Україні», яким передбачалося охоплення навчанням всіх дітей віком від 8 до 11 років. Проте здійснити його протягом 20-х рр. не вдалося.

З 1923 р. відповідним декретом ВУЦВК проголошувалася українізація всіх державних органів, а трохи згодом декрет РНК поширив її на навчально-виховні і культурно-освітні установи. У ньому накреслювалася програма переходу на українську мову різних типів навчальних закладів.

У цей час було досягнуто певних успіхів в українізації преси та налагодженні видання газет на мовах народів, які проживали в Україні. Проте газет було мало. Якщо в 1923 р. в Україні видавалося 65 газет загальним тиражем 385 тис. примірників, то в 1925р. стало 75, а тираж їх зріс до 1235 тис. примірників.[6]

З кожним роком зростало видання книг і їх тираж. Якщо в 1921 р. було видано 987 назв книг загальним тиражем понад 4,3 млн. примірників, у тому числі українською мовою 205 назв тиражем близько 2,3 млн. примірників, то в 1925 р. було видано 5500 назв книг тиражем 37 млн. примірників, у тому числі українською мовою 1935 назв, тиражем близько 17 млн. примірників.[7] На 1924-1925 навчальний рік Державне видавництво України з 5 млн. підручників видало на українській мові 4 млн., що дозволило перевести 12 тисяч шкіл соцвиховання на навчання українською мовою.[8] У 1927 р. було видано 4937 назв книг і брошур тиражем понад 28 млн. примірників, з них українською мовою понад 2,4 тисячі назв.[9]

У 1925 р. українізація набуває повномасштабного характеру і проголошується загальнодержавною справою. У 1927 р. було видано 4937 назв книг і брошур тиражем понад 28 млн. примірників, з них українською мовою понад 2,4 тисяч назв.[10]

Про хід і темпи українізації трудових шкіл дають уяву наступні дані. У 1926 р. українською мовою навчання проводилось у 79,1% шкіл, російською – у 7,1%, українсько-російською – у 5,3%, єврейською – у 1,7%, польською – у 1,1%, іншими мовами – у 5,7%.[11] Українською мовою у 1927 р. навчались у трудових школах 76,4% українців, що розмовляють рідною мовою, 10,3% - росіян, 7,9% - євреїв, 1,6% - поляків, 1,7% - німців, 1,6% - інші.[12] Навіть зважаючи на можливу завищеність цих цифр, що загалом було притаманне радянській статистиці, можна стверджувати, що у 1920-ті роки справа українізації навчально-виховних закладів значно просунулась вперед. Цей процес підкріплювався широкою видавничою діяльністю. Лише в 1926 р. побачило світ 356 назв видань, з них 55,3% українською мовою тиражем 4476000 примірників, з яких 59,9% - українською мовою. Вся ж продукція Державного видавництва України (ДВУ) за 1926 р. склала 1076 назв (73,2% - українською мовою). Причому, особлива увага приділялася друкуванню українськомовних підручників.[13]

20-ті роки, особливо їх друга половина, характеризувалася зростанням мережі національних шкіл. Так, за даними Раднацмену Наркомосу України 1926-1927 навчального року шкіл соцвиху для національних меншин, не враховуючи шкіл з російською мовою навчання, налічувалося понад 1700, з яких понад 250 - повних та неповних семирічок за кількості учнів понад 160 тис.[14] Це ж явище спостерігалося і в галузі професійної освіти.

6 липня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури», в якій закріплювалося положення про те, що мережа освітніх установ покликана створювати можливість здобувати освіту рідною мовою населенню кожної національності. Українізація змісту шкільної освіти стала складовою процесу українізації. У школі вивчалась географія і історія України, проводилась краєзнавча робота, відкривалися шкільні краєзнавчі музеї, учні залучалися до дослідницької роботи. Однак після 20-х років термін «українознавчі предмети» зник із шкільного розкладу, краєзнавство стало частиною позакласної роботи, зміст історії та географії України залежав від тогочасної політичної та ідеологічної ситуації у суспільстві.

Політика українізації, розпочата правлячою партією більшовиків для посилення своїх позицій, знайшла підтримку у широких верств населення, які сприйняли її як здійснення національних прагнень.

Українізація активно проводилася також у Кубанській, Донській, Армавірській, Тверській, Чорноморській, Майкопській, Сальській, Ставропольській та інших областях РСФСР. Там відкривалися українські хати-читальні, клуби, лікпункти, робфаки.

Незважаючи на недоліки, українізація сприяла збільшенню кількості шкіл, в яких учні навчались українською мовою. На 1 січня 1930 р. в Україні функціонувало 20764 загальноосвітні школи, в яких навчалося 2733649 учнів. Було 14430 українських шкіл, в яких було 1732295 учнів; російських: відповідно 1504 і 112735 учнів, єврейських: 291 і 22436 учнів, польських: 302 і 16249 учнів. Решта шкіл та учнів припадала на інші національні меншини. Це означає, що в результаті проведення українізації в республіці, 80 відсотків населення якої становили українці, діяло 4/5 шкіл, понад 2/3 технікумів і близько третини інститутів з українською мовою навчання.[15] Активно проходила українізація вишів, де готувалися педагогічні кадри. Процес переходу на викладання предметів українською мовою викликав опір з боку шовіністично настроєних викладачів.

Велика робота по українізації школи була проведена в той час, коли Наркомос України очолював Микола Скрипник. Він приділяв значну увагу прийняттю нового українського правопису. Скрипник вважав, що правопис, уніфікація термінології повинні служити справі консолідації українців Радянської України і Західної України, а також тих, що проживають поза межами України.[16]

Однак починаючи з 30-х років, політика національного відродження, що здійснювалась в ході українізації, була істотно загальмована, а згодом і зведена нанівець. Постійно зростаючий опір, особливо з боку російського великодержавного ухилу, виливався у стандартні звинувачення в націоналізмі, сепаратизмі, ворожості до російського народу.

Природньо, що у здійсненні українізації у 20-30-ті роки мали місце прикрі помилки, недоліки і перегини. Проте завдяки рішучому, цілеспрямованому втіленню її в життя була підготовлена основа для дальшого розвитку української мови. Вона вперше за свою історію не лише здобула визнання, але й стала мовою державного управління, широко розвинутої преси, художньої літератури, початкової, середньої і вищої школи, театру, науки, техніки, виробничої і громадської діяльності.

У грудні 1932 р. до ЦК КП(б)У, місцевих партійних і радянських органів регіонів була надіслана телеграма за підписом Сталіна і Молотова, в якій рішуче заперечувалась українізація. В телеграмі зокрема йшлося про те, що подібні дії «...можуть бути на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, як шкідливі елементи проникають в українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу». Місцеві органи цих районів категорично зобов'язувалися негайно зупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українські газети, книги і видання на російську мову і до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл до викладання російською мовою.[17]

Після одержання цієї телеграми майже всі школи були переведені на російську мову навчання. З кожним роком зменшувалась кількість українських шкіл, особливо в русифікованих містах. Російська мова стала обов'язковою в усіх сільських школах. Така політика відповідала сталінській, а потім і брежнєвсько-сусловській концепції «розв'язання національного питання», яка передбачала штучне підштовхування націй до «дострокового злиття», їхню прискорену асиміляцію. Тоді ж розпочались безпідставні звинувачення в «національному ухилі», а згодом і репресії щодо відомих партійних і державних керівників і діячів культури республіки, які мали бодай найменше відношення до розробки й реалізації політики українізації.

Таким чином, величезні зрушення 20-х - початку 30-х років у справі українізації шкіл, вищих навчальних закладів, видавничої справи були загальмовані. Це означало кінець українізації і початок систематичних утисків української культури. Скорочувалась

кількість шкіл з українською мовою навчання, помітно зменшилася частка українських учителів, з бібліотек було вилучено видатні твори української науки та літератури, заборонені українські п'єси. З остаточним припиненням «українізації» на початку 30-х років процес русифікації посилився. Русифікація набирала нових обертів по суті аж до кінця 80-х років.

Лише з проголошенням української державності в серпні 1991 р. український народ здобув можливість відновити історичну справедливість у сфері культури і мови. Йдеться передусім про дерусифікацію українського населення, про державний захист і підтримку в розвитку національної освіти, науки, культури, української мови, які віками зазнавали інонаціонального впливу і тиску, переслідувалися і зневажалися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. «Українізація» в минулому і тепер // Освіта. - 1993. - 25 червня; 2. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. - 1989. - №3. - С.48; 3. Збірник узаконень УСРР. - 1920. - №1. - С.5; 4. Там само. - №24. - С.509; 5. Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках. В книзі: Минуле України: відновлені сторінки. - К.,1991. - С.105; 6. Розвиток української культури за роки радянської влади. - К.,1967. - С.66; 7. Там само. - С.67; 8. Лозицький В.С. Вказана праця. - С.50; 9. Розвиток української культури за роки радянської влади. - К. - 1991. - С.100; 10. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.1, - Оп.20, - Спр.1977, - Арк.- 6,75; 11. Нариси історії українського шкільництва. 1905 - 1933. - К.,1966. - С.116; 12. Там само; 13. Там само. - С.167; 14. Там само. - С.168; 15. Чехович В.А. Вказана праця. - С.115; 16. Джеймс Мейс, Солдатенко В.Ф. Національне питання у житті і творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. - 1996. - №3. - С. 140; 16. ЦДАВО України. - Ф.1, - Оп.20, - Спр.1978, - Арк.6.

О. І. Криворучко

УРБАНІЗАЦІЙНИЙ РУХ В УСРР В 20 – 30-Х РР. XX СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН СЕЛА І МІСТА

Урбанізаційний процес в Україні, як і на інших територіях колишньої Російської імперії, де був зосереджений значний економічний потенціал, мав свої особливості. Індустріалізація, яка проводилась в СРСР у 20-30 рр., мала виключно екстенсивний характер, до того ж ці економічні перетворення здійснювались форсованими темпами. Оскільки центрами створюваної промисловості були міста, то за цих умов темпи зростання чисельності міського населення неминуче повинні були випереджати природно-демографічний шлях його самовідтворення. Іншими словами, головним фактором росту міського населення України 20-х рр. був не природно-демографічний, а міграційний.

Цю думку можна підтвердити наявними статистичними даними. Так, за підрахунками ЦСУ УСРР, приріст міського населення з 1923 по 1926 рр. склав 1115тис.чол., причому на долю природного приросту припадало 339 тис. чол., а механічного – 775 тис. чол.[1] Надалі ця тенденція не лише збереглась, а навіть посилилась: природній щорічний приріст населення міст з 1926 по 1931 рр. становив на 1 тис. жителів 10,2 чол., а механічний був у 4 рази більший[2].

Цей урбанізаційний процес відбувався головним чином за рахунок вихідців із сіл. А оскільки здійснювана в цей період політика "українізації" на противагу русифікаторським впливам міста забезпечувала можливість більшості мігрантів зберегти своє національне обличчя, то це закономірно призводило до зростання питомої ваги українців серед міського населення. Якщо в 1923 р. в Україні у 100 міських жителів українці становили 43,1%, то в 1926 р. – 47,2%[3]. Особливо суттєві зміни у національному складі населення відбулися у великих промислових центрах (Харків, Київ, Одеса та ін.), де процентне відношення українців до всіх міських мешканців впродовж згаданого періоду збільшилося на 14% (з 25,2% до 39,2%)[4].

Крім того, у цю статистику навряд чи ввійшли ті вихідці з сіл, які, не маючи постійного місця проживання у містах, не могли претендувати на статус міського жителя,

а змушені були поповнювати масу міських бездомних та безробітних. Йдеться про значну кількість людей. За матеріалами НК праці на 1.06.1924 р. в СРСР серед міських безробітних вихідці з сіл становили 25-30%[5]. Об'єктивні дані про чисельність цієї категорії населення країн містяться в "Закрытом письме ЦК КП(б)У ячейкам (Материалы к 9-му Всеукраинскому съезду партии"). В ньому констатувалося, що "…В 19 найбільших біржах праці на 1 серпня 25р. зареєстровано безробітних 122 тис., насправді загальна кількість безробітних в Україні разом із незареєстрованими значно більша і коливається від 250 до 300 тис."[6] Особливо важке становище склалось у великих містах. В Одесі безробітних нараховувалося 40 тис. чол., в Харкові – 36 тис., Києві – 30 тис., тощо.[7] У згаданому листі вказується й на те, що "...Такі розміри і сталість безробіття в основному є результатом великого напливу робочої сили із сіл, яку не може швидко поглинути навіть бурхливо зростаюча промисловість".[8]

Враховуючи те, що значну частину сільських мігрантів з відомих причин складали малоосвічені люди з обмеженим культурним рівнем, є підстави стверджувати, що згаданий урбанізаційний рух призводив до певного погіршення культурної ситуації в містах, що негативно позначалося на культуротворчому процесі в цілому. Ще більшу загрозу становленню повноцінної національної культури являло проникнення до неї "просвітянщини" та "провінціалізму", які несла культура села.

Захисна дія сільської культури, яка примушувала її якоюсь мірою "законсервовуватися", щоб зберегти свою самобутність від асиміляторської навали культур панівних націй у добу української бездержавності, обернулася для неї своєрідною ізоляцією, що вилилась у певну відірваність від здобутків світових культур. З іншого боку, зневажливе ставлення до культури села урядових кіл та переважної частини інтелігенції зденаціоналізованого міста, зведення її до статусу культури винятково селянської, архаїчної, безперспективної, спричинило те, що проведення культурної роботи на селі стало переважно справою місцевих ентузіастів. Результатом впливу цих факторів стало те, що в досліджуваний період сільська культура мала на собі відбиток провінціалізму. Тому велику стурбованість у середовищі культурних діячів викликав той факт, що провінційна обмеженість культури села у процесі українізації через взаємодію культур негативно позначалась на результатах культуротворчого процесу в цілому.

Проблеми провінціалізації української культури з проникненням до неї "просвітництва" та "хуторянства" особливо гостро постали в ході літературної дискусії 1925-1927рр. Обговорення специфічних для неї питань "масовім" чи "олімпійство" в літературі – насправді стосувалось проблеми розвитку всієї національної культури. Тут вирішувалася дилема: чи будівництво національної культури значною мірою повинно стати справою елітарною, а культура повинна бути повновартісною, рівнятися на найвищі досягнення людства, чи творити культуру можуть всі, хто того забажає, а бути вона повинна масовою, хай тимчасово у певному відношенні й неповноцінною, зате національною. Порушені проблеми безпосередньо стосувалися місця і ролі сільської культури в українському культуротворчому процесі. Загрозу "...гопаківсько-шароварської просвіти.., що намацавши несподівані для себе можливості (прискорену українізацію), ...робиться червоною і йде... профанувати міську пролетарську культуру", викривав у своїх памфлетах М.Хвильовий[9]. Саме цю "культуру столипінського відрубу" він чітко протиставляв тому "...чорноземові митцю, до якого Тичина "посилав свої нерви"[10]. Отже, письменник виразно розмежовував позитивні та негативні моменти впливу культури села на процес становлення національної культури українців. Він цілком усвідомлював і неодноразово акцентував увагу на думці, що "...треба бути обмеженою людиною, щоб скоса поглядати на українське відродження і добачати в ньому тільки столипінський "відруб"[11].

На відміну від Хвильового, були і такі критики селянської культури (особливо серед прихильників сумнозвісної "теорії боротьби двох культур"), які її цілком ототожнювали з "просвітянством", вбачаючи в культурі села лише вияв

"дрібнобуржуазної стихії". Звідси – твердження про неповноцінність, забитість сільської культури, її буржуазність, націоналістичність. Поширення цих та аналогічних поглядів серед певної частини тогочасного державного керівництва призводило до того, що у процесі проведення українізації селу відводили функції постачальника "живої сили", нехтуючи при цьому значною частиною його духовної спадщини.

Слід відзначити, що між урбанізаційним рухом. та українізацією міського життя був не лише прямий зв'язок, а й існувала тісна взаємодія. З одного боку, міграція сільського населення до міст була чи не найсуттєвішою передумовою позитивних зрушень в процесі їх дерусифікації. В свою чергу, українізація міського життя не лише обмежувала асиміляторський вплив міста на духовний світ мігрантів, але й створювала сприятливі умови для їх культурного самовизначення.

В процесі різноманітних адаптацій сільських жителів до умов міста не лише зростав їх загальнокультурний рівень, але й посилювалася етнічна свідомість, викликаючи інтерес до цінностей власної, національної культури. За умов активного впровадження українізації сприйняття мігрантами нової системи цінностей супроводжувалось збереженням традиційних стереотипів поведінки, характерних для культури українців. На зміну нівелювання культурної своєрідності і історичних особливостей приходить інтенсифікація національної самосвідомості, фіксування специфічних рис, посилюється увага до національного культурного самовизначення. Започатковується процес "повного усвідомлення селянства" (М.С.Грушевський), вплив якого на хід українізації і подальшу долю українського суспільства важко переоцінити. Як констатував М.С.Грушевський у своєму листі від 4.10.1926р. до учасників ювілейного свята з нагоди його 60-ти ліття "...тільки в момент, коли вповні, на сто відсотків усвідомлена селянська маса почне заливати міста України – досі ще так мало українізовані, її фабрики і шахти, й порти, і буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріат, а не підпадати русифікації в його рамцях, - тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту і завершеність..."[12].

Однак згадане не входило до планів більшовицького керівництва. Згорнувши політику "українізації", воно поклало край і тим національнотворчим процесам, що відродилися в ході її проведення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Вейбліц І. І. Рух європейської людності на Україні періоду 1897-1926 років. – Харків, 1930. – С.130; 2.Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Харків, 1933. – С.Х; 3.Гірчак Е. Ф. На два фронти в боротьбі проти націоналізму: Збірник статей. 1926-1931рр. – Харків, 1932. – С.264; 4. Там само; 5. ЦДАВО України. Ф.539.-Оп.3.- Спр. 278.- Арк.15; 6.ЦДАГО України. Ф.1.- Оп.20.- Спр.1965.- Арк.30; 7. Там само; 8.Там само; 9. Хвильовий М. Камо грядеши. //Хвильовий М. Твори у 2т. – К.,1990. – Т. 2. – С.394; 10.Там само; 11.Хвильовий М. Україна чи Малоросія //Там само. – С.609; 12.ЦДАГО України.-Ф.1,-Оп.20.-Спр.2257.- Арк.101.

О.А.Мельничук

УЧАСТЬ КОМНЕЗАМІВ У ПРОВЕДЕННІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ

Розробляючи плани вирішального наступу на позиції селян-власників, радянсько-партійне керівництво не покладало великих надій на добровільну відмову селян від власності та переходу їх до колективного обробітку землі. Тому проведення примусової акції по усуспільненню селянських господарств пов'язувалось з необхідністю застосування політики поляризації села шляхом штучного розпалювання суперечностей між різними верствами селянства. Здійснення масового розшарування селян за майновою ознакою забезпечувалось наявністю в українському селі організацій сільської бідноти - комітетів незаможних селян.

Вже в червні 1928 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У комнезами були

проголошені «основним центром, що рухає село до колективізації», а також поставлене завдання про більшу активність організацій КНС в справі колективного обробітку землі. Для посилення контролю за процесом колективізації місцевим комітетам незаможного селянства пропонувалось заслуховувати звіти правлінь колгоспів про пророблену роботу на загальних зборах КНС. З метою недопущення «ворожих елементів» до складу керівних органів існуючих колгоспів в директиві Вінницького окружного комітету ЦК КП(б)У від 6 листопада 1928 р. ставилось завдання активної участі членів КНС в комісіях по їх перевиборах. Більш конкретні завдання для КНС були визначені постановою грудневого 1928 р. пленуму Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян «Про п'ятирічний план колективізації сільського господарства та участь КНС в будівництві сільськогосподарських колективів".

І все ж, незважаючи на поставлені перед комнезамами завдання, деяка частина радянсько-партійного керівництва висловлювала сумніви стосовно доцільності залучення організацій КНС до проведення масової колективізації. Причиною цього було значне осереднячення особового складу КНС та низькі показники по залученню членів до колгоспів. Так, на грудень 1928 р. в колгоспах республіки перебувало лише 7% членів КНС. На Поділлі ці показники були ще нижчими. Зокрема в колгоспах Кам'янецької округи на квітень 1929 р. перебувало 4% членів КНС, або ж 5% їхніх господарств.[1]

Остаточне рішення було прийняте на квітневому 1929 р. об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В.Косіор у своєму виступі поставив завдання по перетворенню КНС на бойові класові організації для залучення їх до проведення колективізації. З метою ширшого залучення членів КНС до колективів, II-й пленум ВЦКНС VI-го скликання (червень 1929 р.) зобов'язав окружні, районні та сільські КНС об'єднати в колгоспах до десятиріччя комнезамів (травень 1930 р. - О.М.) щонайменше 1/3 загальної кількості членів КНС. Для виконання поставлених завдань Вінницька окружна комісія незаможних селян своєю директивою в липні 1929р. зобов'язала всіх голів районних КНС негайно виїхати на села, де потрібно організувати колгоспи і не повертатись до тих пір, поки не заснують колектив.

Прагнучи досягти найвищих показників, керівництво місцевих КНС нерідко ставило питання про вступ всією організацією до колективу. Перебування в колективі стало необхідною умовою членства в КНС. Однак та частина організованої бідноти, яка з допомогою пільг, наданих радянською владою, поліпшила свій господарський стан, оцінювала нові перетворення вже із позицій власника. Тому примусове залучення до колективів членів КНС відбилось на зростанні чисельності організацій. З приводу цього голова КНС с.Лозове Тульчинської округи в листі до райКНС у жовтні 1928 р. писав: "За червень-вересень до організацій КНС не вступило жодного члена і не бажають вступати у в зв'язку з поширенням агітації про організацію колективу. Навпаки, багато з існуючих виписуються." В результаті на листопад 1929 р. в колгоспах перебувало лише 12% членів КНС.[2]

Із взяттям курсу на суцільну колективізацію питання колективізації було визначено як основне в діяльності КНС. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В.Косіор, виступаючи на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б), запевнив, що класова боротьба на селі на грунті колективізації активізує боєздатність КНС і зміцнює їх керівний склад. Крім того, вказувалось, що необхідність опори на комнезамів зумовлюється недостатньою кількістю на селі партійних працівників. За підрахунками статвідділу ЦК КП(б)У, з 247 тис. членів партії в колгоспах перебувало лише 7 тис.[3] На Поділлі з 10749 членів партії на 1 січня 1929 р. на селі перебувало 1094 комуністи, що становило лише 10 відсотків.[4]

Перші місяці суцільної колективізації на Поділлі засвідчили пасивність роботи організацій КНС у справі колективізації. Окрім цього, в періодичній пресі повідомлялось навіть про випадки агітації з боку голів СКНС проти переходу до колективізації. Так, в

газеті "Червоний край" в грудні 1929 р. засуджувалась діяльність голів комнезамів сіл Заливанщина, Головеньки, Микулинці, які закликали членів КНС до виходу з колгоспів. Така поведінка цілком відповідала соціальній природі комнезамів Поділля, в яких на кінець 1929 р. третину всіх членів становили селяни-середняки.

Особливу увагу діяльності КНС було приділено після опублікування постанови ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи держави в колгоспному будівництві». Відзначаючи недостатність засвоєння комнезамами настанов в справі «революційних темпів перебудови села», в постанові Оргбюро ЦК КП(б)У від 12 січня 1930 р. вказувалось на необхідність створення ними груп сприяння колективізації. В цілому по Україні на 1 березня 1930 р. було організовано 7762 таких групи, з них майже 900 було створено на Поділлі.

Оскільки члени КНС охоплювали лише незначну частку бідноти (15-25%), то їх підтримка, природно, не могла забезпечити «бурхливих темпів» колективізації. Тому постановою ЦК КП(б)У від 15 січня 1930 р. на комнезами покладалось створення наймитсько-незаможницьких груп при колгоспах. На 1932 рік по Україні було утворено 21175 груп. Створенням груп влада розширювала свою соціальну опору на селі, оскільки вони охоплювали всю бідноту, об'єднану в колгоспи. Хоча члени КНС у таких групах становили майже 70%. Керівництво групами здійснювали організації КНС через заслуховування звітів про роботу на своїх загальних зборах.

Для забезпечення високих темпів колективізації за постановою листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б) в перші місяці 1930 р. на село було направлено як в складі бригад, так і на постійну роботу більше 30 тис. промислових робітників. Перед КНС ставилось завдання організації зустрічей "гостей". Так, за директивою Могилівської окрКНС (січень 1930 р.) сільським КНС наказувалось виявити ініціативу в запрошенні робітничих бригад для роботи в селі та допомагати їм в проведенні колективізації. Робітничі бригади, що прибували на села, ставали контролюючими органами над діяльністю місцевих КНС. Вони не лише проводили чистки соціального складу КНС, але й часто призначали своїх членів на посади голів районних та сільських організацій КНС. Так, у Вороновицькому районі Вінницької округи головами сільських КНС було призначено 5 робітників - двадцятип'ятитисячників.[5]

Форсування темпів колективізації з боку радянсько-партійного керівництва позначились і на активізації роботи місцевих організацій КНС. Окружні та районні з'їзди комнезамів, які відбулись протягом лютого 1930 р., проходили здебільшого під гаслами: «Жодного члена КНС, який би не був в колективі. Жодної організації сільКНС, яка б не перевела свого села на суцільну колективізацію!». Так, IV окружний з'їзд незаможнього селянства Вінницької округи у своїй постанові проголосив Вінниччину округою суцільної колективізації і закликав бідноту остаточно колективізувати її протягом 1930 р., а IV райз'їзд Тульчинщини виніс навіть рішення про залучення всіх членів КНС, а також неорганізованої бідноти до колгоспів під час весняної посівної кампанії, ставлячи питання про перехід всіма селами до колгоспів.

Натхненні прийнятими рішеннями, сільські КНС застосовували найрізноманітніші форми тиску на селян з метою залучення їх до колективів. Наприклад, голова КНС с.Гущинець Вінницької округи Наумець С., виступаючи на зборах, заявив: "Хто не хоче йти до колективу, тому будемо дерев'яною пилкою різати руки".[6] А голова КНС с.Багринівець тієї ж округи на загальних сільських зборах попереджував: «Тим, хто не піде до артілі, не будемо молоти, не будуть продавати в кооперації нічого, навіть сірників».[7]

Насильне залучення до колективів з боку сільської влади перетворювалось у свого роду змагання, ударництво. В кожному селі із місцевого активу формувалися штурмові або буксирні бригади. До них входили члени і кандидати партії, голови колгоспів, сільрад, КНС, представники бідноти. Результати проведеної роботи по усуспільненню селянських господарств свідчили самі за себе. Якщо на 1 жовтня 1929р.

на Поділлі в середньому було 7% колективізованої землі, то на 1 лютого 1930 р. - 28%. У цей час на Поділлі вже існувало 19 районів суцільної колективізації. Разом з тим різко зросла в колективізованих господарствах кількість членів КНС. Якщо у Вінницькій окрузі на 1 жовтня 1929 р. було колективізовано 14% господарств членів КНС, то через 4 місяці їх відсоток зріс до 68, а на 1 березня 1930 р. становив 74,2%, або 44% до загальної кількості господарств організованої бідноти.

Невід'ємною складовою частиною колективізації була боротьба правлячого режиму проти заможних селян, так званих «куркулів». Адже вони найбільш протистояли проведенню насильницької колективізації. Крім того, тільки за рахунок конфіскованого у них майна можна було створити матеріальну базу для колгоспного ладу. У статті С.В.Косіора «У похід на куркуля», опублікованій в газеті «Комуніст» 28 січня 1930 р., ставилось завдання "домогтися організації навколо рішучого походу проти куркульства бідняцьких мас села та організацій КНС".

У прийнятій 30 січня 1930 р. постанові Політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» з метою залучення бідноти до проведення розкуркулення дозволялось розподіляти на її користь четверту частину реквізованого майна.[8] На основі тексту постанови був підготовлений і 2 лютого розісланий лист ЦК КП(б)У місцевим парторганізаціям. У ньому на організації КНС покладалось складання списків «глитайських господарств», що виселяються до віддалених областей Союзу, та затвердження їх на загальних зборах КНС. Представники КНС зобов'язувались бути присутніми і при конфіскації майна куркулів. Більш конкретні настанови організаціям КНС в справі заходів щодо ліквідації куркульства як класу були визначені в таємному листі ВЦКНС від 4 лютого 1930 р. У випадку відмови комнезамів від проведення заходів по ліквідації куркульства такі організації підлягали негайному розпуску за санкцією РПК.

Як свідчать архівні матеріали, члени КНС Поділля з радістю сприйняли нову, «підштовхувану зверху», революцію. З цього приводу в доповідній записці Калинівського РПК від 20 лютого 1930 р. повідомлялось: «Широка проробка питання викликала величезне піднесення членів КНС. Незаможники почувають себе господарями становища». Іскра, принесена з центру для розпалювання ворожнечі серед селянства, перетворювалась комнезамами у процесі ліквідації куркульства у полум'я громадянської війни. У звітах місцевих КНС підтверджувався її величезний розмах. Так, в листі Шаргородської РКНС від 13 лютого 1930 р. зазначалось: «Під час аналізу протоколів засідань президій та зборів КНС, спостерігається яскрава грандіозна боротьба з ворожим класом - «куркулем», що розгортається в сучасний момент на селі. Майже в кожному протоколі виноситься постанова нещадної ліквідації «куркуля» та виселення такого за межі села.

Розкуркулення, проведене при допомозі організацій КНС, дедалі більше перетворювалось на справжній грабіж, що виходив далеко за рамки надісланих директив. Прагнення збагатитись за рахунок розкуркуленого майна штовхали членів КНС до збільшення масштабів розкуркулення. Нерідко до списків розкуркулених потрапляли господарства, які аж ніяк не можна було назвати заможними. Так, в листі Мурафського РКНС Могилів-Подільської округи повідомлялось, що результатом таких дій стало винесення 193 неправильних постанов зборів КНС, 20% яких було приведено до виконання.

У звітах організацій КНС Поділля про проведення розкуркулення вказувалось на те, що місцеві організації КНС при визначенні куркульських господарств не обмежувались критерієм їх економічної міцності. Нерідко розкуркулення проводилось з політичних чи ідеологічних міркувань, за небажання вступати до колгоспів, або ж просто з метою власного збагачення за рахунок розкуркуленого майна. На 10 березня 1930 р. в 34 районах суцільної колективізації на Поділлі було проведено розкуркулення 4442 селянських господарств, що становило 28 відсотків розкуркулених господарств на

Правобережжі.[9]

Безперервне зростання насилля над селом не могло залишати байдужим клас селян-власників, над яким воно здійснювалось. Невдоволення селян проявилось у масових селянських виступах, які виявляли риси організованості та згуртованості. Однією з найпоширеніших форм протесту було зривання загальних зборів КНС, на яких затверджувались списки розкуркулених. Такі дії нерідко слугували приводом до прийняття рішень зборів про необхідність збільшення масштабів розкуркулення. Так, організацією КНС с.Лучинчик Могилівської округи після невдалої спроби зриву зборів було винесено рішення про додаткове виселення 13 господарств за межі України та 7 господарств за межі району.[10]

Поступово масові виступи селян ставали більш тривалими і організованими та дедалі частіше набували рис відкритого опору владі. Так, на початок березня 1930 р. лише в трьох округах Поділля (Тульчинській, Могилівській та Вінницькій) масовими хвилюваннями і збройними виступами було охоплено 343 сільради, з яких в 73 ліквідовано радянську владу. Гнів повсталих було спрямовано проти безпосередніх виконавців урядових директив, в тому числі і проти членів КНС. Голова ДПУ України В.Балицький, який брав особисту участь у придушенні селянських повстань на Поділлі, в середині березня повідомляв в центр: «Б'ють комуністів, комсомольців і актив, проводять висилку із сіл комнезамів". Однак таємною директивою ВЦКНС від 9 березня 1930 р. подібні дії розцінювались не як причина особливої «активності» КНС, а як наслідок пасивності дій комнезамів в районах масових селянських виступів. Місцевим КНС наказувалось не відставати від швидких темпів колективізації.

Постанова ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі», яка стала реакцією влади на загрозливі масштаби селянських виступів, зобов'язала місцеві парторганізації припинити практику примусових методів колективізації. Публічна оцінка Сталіним методів колективізації як «перегину» та оголошення добровільності в справі колективізації стали результатом масового виходу селян із колгоспів. Не стали винятком у цьому і члени КНС. Лише з 15 березня по 1 вересня 1930р. на Поділлі з колгоспів вийшло 22,8% членів КНС.[11]

Місцеві партійні та радянські органи вихід членів КНС з колгоспів пояснювали «недостатністю масової роз'яснювальної та політвиховної роботи і впливом ворожої агітації куркулів та їх прибічників." Тому подальша робота місцевих КНС була спрямована на зміцнення існуючих колгоспів та недопущення виходу з них комнезамівців. Для цього Вінницька окрКНС, наприклад, 9 квітня 1930 р. опублікувала директиву, у якій всім районним та сільським організаціям комнезамів наказувалось розглянути на своїх засіданнях постанову ЦК ВКП(б) «Про пільги для колгоспів» і статтю Сталіна «Відповідь товаришам-колгоспникам», використавши їх для агітації за повернення до колгоспів. Для посилення організацій КНС, які проявили пасивність при антиколективізаційних заворушеннях, районним партійним комітетам наказувалось зобов'язати всіх членів партії та комсомольців, що працюють на селі, вступити до організацій КНС.

Під час другого етапу суцільної колективізації, що розпочався з вересня 1930 р., залучення до колективів проводилось переважно за допомогою податкового тиску на господарства одноосібників. І все-таки для прискорення вступу селян до колгоспів на місцях знову була розгорнута компанія по розкуркуленню. Так, директивою ЦКНС (листопад 1930 р.) всі сільські КНС зобов'язувались очолити рішучий наступ на куркуля. Найменше послаблення цієї роботи розцінювалось як шкідництво. Нагляд за участю організацій КНС у розкуркуленні мали здійснювати робітничі «буксирні» бригади, які зобов'язувались повідомляти в Укрколгоспцентр про випадки незадовільної роботи комнезамів.

Рішенням президії ЦКНС в квітні 1931 р. перед організаціями КНС було поставлене завдання по об'єднанню всіх своїх членів у колективи. За даними ВЦКНС,

на початок 1932 р. члени КНС Поділля були об'єднані у колективах на 78,9%.[12]

IV Пленум ВЦКНС (грудень 1931 р.), який підвів підсумки участі членів КНС у колективізації, в своїй постанові відзначив, що пересічний рівень колективізації комнезамівців значно вищий за рівень колективізації всієї селянської маси. Із залученням до колективів переважної маси сільського населення та ліквідацією класу селян-власників влада вже не відчувала потреби в подальшому існуванні політичної організації на селі. Директивою ВЦКНС в квітні 1932 р. організації КНС на місцях переводились на утримання колгоспів. У зв'язку з цим вони зобов'язувались виконувати не громадську роботу по лінії КНС, а працюючи в колгоспах, «підвищувати вартість трудодня».[13] Це рішення стало одним з визначальних на шляху до проголошення державно-партійним керівництвом повної ліквідації КНС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Хмельницької області. - Ф.Р-1791. - Оп. 1. - Спр. 186. - Арк. 18; 2. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 березень 1930).- Вінниця, 1997. - С. 116; 3. Там само. - С. 117; 4. Україна. Статистичний щорічник. - Харків, 1929. - С. 15; 5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). - Ф.П-43. - Оп. 1. - Спр. 164. - Арк. 4; 6. Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр. - Вінниця, 1997. - С. 51; 7. ДАВО. - Ф.П-29. - Оп. 1. - Спр. 611. - Арк. 3; 8. Шульга І.Г. Вказана праця. - С. 61; 9. Васильєв В., Віола Л. Вказана праця. - С. 203-205; 10. ДАВО. - Ф.Р-401. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 14; 11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.257. - Оп. 1. - Спр. 1012. - Арк. 100; 12. Комітети незаможних селян України 1920-1933. Збірник документів і матеріалів. - К., 1968. - С.572; 13. ДАВО. - Ф.Р-784. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 12.

П.В.Слотюк

РЕГУЛЮВАННЯ ХЛІБНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КАМПАНІЇ 1926/1927 РОКУ

Після переходу до нової економічної політики характер взаємовідносин між державою і трудовим селянським господарством, яке було головним постачальником товарного зерна на хлібний ринок, суттєво змінився. Цьому сприяло активне формування ринкової інфраструктури, зміцнення зв'язків між суб'єктами ринку, вдосконалення товарообміну між промисловістю і аграрним сектором економіки. Позитивну роль також зіграла грошова реформа 1922-1924 рр. Але, починаючи з кінця 1925-початку 1926 р., у країні погіршується загальна економічна ситуація, а 1926/1927 р. стає тим рубежем, коли темпи економічного росту в народному господарстві значно уповільнюються. В окремих галузях промисловості розпочинається збільшення собівартості продукції, має місце масове зростання цін, призупиняються процеси нагромадження. Все це в подальшому призведе до зменшення промислового виробництва, а відтак негативно позначиться на ситуації в сільському господарстві[1].

Проте на початку заготівельної кампанії 1926/1927 рр. здавалося ніщо не перешкоджало виконанню планів, формуванню державного резерву, проведенню заготівель, адже хороші кліматичні умови, збільшення загальної площі посівів під зернові на 5,3% (у порівнянні з 1925 роком), непоганий врожай 1925/1926 р., реалізація якого продовжувалася в перші місяці кампанії 1926/1927 р., а головне – збереження реальної сили грошей, завдяки чому уряд отримав кредит довіри у населення, відкривало непогані перспективи щодо задоволення України хлібом[2]. Та, як тільки на ринку почали з'являтися перші партії зерна, стало зрозумілим, що позитивні тенденції, які відображали стартові можливості й сподівання щодо успішної реалізації політики заготівель напередодні кампанії, були тимчасовими. Уже в перші місяці завдяки значному розриву цін на українському і російському ринках різко збільшилося вивезення хліба за межі республіки.

Якщо згідно з планом Наркомторгу СРСР Всеукраїнська кооперативна спілка (ВУКС) і "Сільський господар" повинні були у вересні вивезти в Росію 1760 тис. пудів пшениці, то насправді ж за цей період було вивезено 4525 тис. пудів, що сприяло перевиконанню плану на 260%[3]. Всього ж протягом вересня з України вивезли 62 млн. пудів зерна замість 42 млн. пудів, які планувалися[4]. Такі темпи вивозу хліба в період найбільшого його надходження на внутрішній ринок призвели до того, що, незважаючи на значні розміри заготівель (в Україні в 1926/1927р. було заготовлено 197 млн. пудів, тобто на 16% більше, ніж в попередню кампанію), запаси хліба в республіці виявились значно меншими минулорічних[5]. Відсутність запасів суттєво ускладнила роботу заготівельників та регулюючих органів і негативно вплинула на формування умов наступної заготівельної кампанії. Такий перебіг подій примусив Наркомторг України терміново відреагувати на ситуацію, що склалася на хлібному ринку. Саме з цією метою ним був створений "обов'язковий фонд" для найбільших в Україні товарних бірж Харківської та Катеринославської, щоб останні шляхом товарної інтервенції ліквідували диспаритет цін на українському і російському ринках. У деякій мірі їм це вдалося. І хоча розрив у цінах до кінця вересня не був повністю ліквідований, однак вартість одного пуда пшениці зменшилась на 30-50 коп.[6]. Та на ситуацію, що склалася, це серйозно не вплинуло. Більше того, починаючи з другого півріччя 1927р., в результаті різкого зниження заготівель і збільшення експортних завдань погіршилось становище на внутрішньому споживчому ринку. Виникли труднощі із забезпеченням хлібом деяких районів республіки[7]. Різко зросли ціни на хліб, який реалізував приватник.

Все це можна було б віднести на рахунок обставин, які з'явилися в результаті загострення загальної економічної кризи в країні. Однак, варто зауважити, що ні загальна економічна криза, ні збільшення експортних завдань не були тією головною причиною, яка згодом призведе до зменшення заготівель, знищення українського хлібного ринку, а в подальшому до так званої політики "воєнного комунізму". Адже "воєнний комунізм" був нічим іншим, як логічним продовженням політики, елементи якої значною мірою проявили себе в заготівельну кампанію 1926/1927 р. Одним із таких елементів було адміністративне втручання центральних органів у роботу заготівельних і регулюючих організацій України. Уже тоді Москва, з допомогою Наркомторгу СРСР, всіляко обмежувала діяльність цих організацій, прагнучи якомога більше вивезти з України зерна. Така політика не тільки сприяла збереженню існуючого розриву цін на хліб на російському і українському ринках, але й значною мірою перешкоджала функціонуванню борошномельної промисловості республіки. Зменшення виробництва борошна в Україні призвело до скорочення працюючих на переробних підприємствах. У той же час залучення українського зерна на російський ринок сприяло появі там великих переробних підприємств і створенню нових робочих місць[8]. Характерним є те, що центральні регулюючі органи прагнули закріпити таку тенденцію, звужуючи виробничі можливості українського млинарства і беручи під адміністративний контроль хлібний, а заодно і весь споживчий ринок республіки. В умовах зруйнованого ринку, не маючи можливості забезпечити хлібом своє населення, Україна вимушена була завозити його з інших регіонів, у тому числі і з Росії.

Отже, замість торгівлі переробленим зерном, що передбачали ринкові відносини, визначені непом, республіка вивозила його в Центральні райони РРФСР і Поволжя, щоб потім звідти отримати у вигляді борошна для задоволення своїх продовольчих потреб, одночасно закриваючи власні переробні підприємства[9]. І це в той час, коли навіть в 1912р. борошномельна промисловість України займала третє місце щодо вартості виробленої продукції в порівняні з іншими галузями економіки, а в 1924 р. – перше[10]. Що ж стосується 1926/1927 р., млинарство в цей період стояло на третьому місці, однак в таких районах, як Харківщина, Полтавщина, Мелітопольщина, Одещина і частина Дніпропетровщини, воно складало основу економіки регіонів.

Незважаючи на те, що в названій галузі відчувалося недостатнє відновлення

основного капіталу, проблемою була низька завантаженість державного товарного млинарства, а в недержавному секторі переважав приватник. З економічної точки зору скорочення млинів не мало ніякого сенсу. Коли взяти, наприклад, загальну продуктивність українського млинарства цього періоду за 100%, то частка державних і кооперативних підприємств складала там всього 31,0%, приватних – 69,0%. Однак в числі приватних було 37,0% вітряків і обслуговували вони в основному місцевий селянський ринок, охопити який державі було не під силу. Підприємства ж товарного типу трестової групи повністю перебували під контролем держави[11].

Варто відзначити, що в Укрдержплані розуміли, до чого може призвести посилення такої тенденції. У зв'язку з цим Президія Укрдержплану запропонувала зосередити в Наркомторзі республіки усі важелі регулювання борошномельною промисловістю і поступово скорочувати млини, які орендує приватник[12].

Зрозуміло, що ці заходи кардинально вплинути на хлібний ринок не могли. Таке рішення швидше було реакцією українського керівництва на політику Москви, котра прагнула якнайшвидше розправитись з відносною економічною самостійністю України в сфері виробництва і реалізації хліба. Єдиною і значною перешкодою на шляху посилення адміністративного впливу на хлібний ринок були товарні біржі, завдяки яким в республіці продовжував формуватися механізм ринкового господарства та його інфраструктура.

Слід відзначити, що в Україні в цей період функціонувало 14 товарних бірж. Біржі використовувалися як своєрідний механізм у справі вивчення розмірів попиту, як засіб у боротьбі з ажіотажем, який супроводжувався різким підвищенням цін і спекуляцією. Будучи основним механізмом ринкового господарства, вони активно підключалися до формування торгової політики в Україні.

Вже у вересні 1926 р. перед Наркомторгом республіки біржі поставили цілий ряд важливих питань відносно хлібозаготівель. Вони вимагали, щоб фонди головних заготівельників, призначені для комерційної реалізації, пропонувались виключно на біржі районів, що виробляють зерно. Запропонувавши ліквідувати всі збутові представництва основних заготівельників, вони наполегливо доводили, що їх сповна може замінити розгалужена мережа бірж, робота якої в цій справі була більш ефективною. До того ж вона сприяла б формуванню механізму, який обмежував стихію і непередбаченість ринку. Коли б такий механізм був створений в період кампанії 1926/1927 року, реалізація заготівельниками вільних від нарядів Наркомторгу і твердих договорів, фондів була б значно ускладнена, а біржовий обіг не відставав би не тільки від темпів заготівель, але й від тієї маси хліба, що поступала на ринок ув порядку комерційного продажу[13]. З діяльністю бірж була тісно пов'язана і проблема скорочення накладних і фінансових витрат.

В умовах ринку все необхіднішим ставало зміцнення міжбіржевих зв"язків і вдосконалення систем торгівлі, передусім шляхом налагодження міжбіржевого хлібообігу. Однак налагодження і розвиток міжбіржевого хлібообігу могло бути реальним лише в тому випадку, коли б були скорочені до найменшої кількості представництва і торгові філіали хлібозаготівельних організацій. Їх роботу цілком могла замінити міжбіржева торгівля. З такими пропозиціями в кінці 1926 р. у своїх листах до Всеукраїнської Ради біржової торгівлі зверталися Катеринославська, Вінницька, Одеська, Полтавська і Харківська товарні біржі.

Проаналізувавши їх пропозиції, Всеукраїнська Рада з'їздів біржової торгівлі відправила 21 березня 1927 р. Всесоюзній біржовій раді листа, в якому вказувалося на те, що розширення оперативної діяльності бірж на хлібному ринку можливе лише за наявності заборони хліботоргуючим організаціям вести самостійну торгівлю хлібом[14]. Це була відповідь на вимогу центру встановити систематичний контроль і стежити, щоб торговельні організації дотримувались конвенційних цін і торгових надбавок у роздрібній, напівоптовій та оптовій торгівлі і не порушували їх з метою боротьби зі своїми конкурентами[15].

Хлібозаготівельники ж навпаки всіляко прагнули весь позаплановий хліб вивезти у райони, що споживають хліб і реалізувати його там за набагато вищими цінами. Були випадки, коли вони скуповували хліб на місцевих ринках і, використовуючи високу кон'юнктуру, реалізовували його в Росії. Будь-які заборони Наркомторгу республіки через відсутність достатніх резервів, були малоефективними. Внаслідок цього загальні обіги українських бірж проти вересня 1926 р. зменшилися на 40%. Особливо це стосується Харківської товарної біржі і бірж порайонної дислокації, де їх участь у продажах склала від 7 до 10% обігу[16]. Саме тому біржі наполегливо стверджували кожну декаду і кожен місяць, добиваючись посилення завозу промислових товарів у свої райони, щоб хоч якось стимулювати активність пропозиції хліба селянами[17]. Але на це не звертали уваги. У результаті, скорившись волі держави щодо цін на хліб, найбільша в Україні Харківська товарна біржа ще на початку кампанії встановила котирувальні ціни на рівні конвенційних, що спонукало найбільших його власників проводити свої угоди на інших біржах, де котирувальні ціни були більш високими[18]. Різниця між котирувальними цінами на українських біржах і цінами в споживчих районах, в першу чергу в Росії, фактично вирішила долю біржового хлібообігу України, значно загальмувавши весь товарообіг. З іншого боку, уповільнення біржового обігу було підготовлене і зниженням темпів загального товарообігу у всіх ланках торгової мережі, що не кращим чином позначилось на проведенні хлібозаготівельної кампанії. Справа в тому, що село економічно заохочувалося до хлібної торгівлі в основному шляхом реалізації селянам промислових товарів. Тому різке підвищення цін на ці товари або їх відсутність в системі торгівлі завжди негативно позначалися на проведенні заготівельної кампанії, знижуючи темпи заготівель і товарообігу. І хоча загальна торгова кон'юнктура в жовтні 1926 р. характеризувалась як стійка, все ж помітна стриманість обігів як в сфері торгівлі, так і в сфері споживчого попиту, не давала достатніх сподівань для очікуваного пожвавлення. Причина такого становища приховувалась знову ж таки у загальному уповільненні розвитку народного господарства і неефективності регулюючих заходів держави[19]. У такій ситуації методи економічного впливу так само, як і інфракструктура ринку, ставали непотрібними.

Весною 1927р. була проведена реформа біржової торгівлі, в результаті якої з 14 товарних бірж, що існували в Україні, залишилися тільки чотири. Їх апарат скоротили на половину. Все це відбувалося в умовах зниження фактора плановості і поступової заміни планування централізованим адміністративним розподілом. Добре, що світові ринки, як про це пише У.Розенберг, знаходились у відносно врівноваженому стані і не вимагали різкої зміни характеру пропозиції (головним чином хліба), що і відкривало можливість для повторної реалізації ілюзій 1918-1919 років[20].

Таким чином, ситуація, що склалася на хлібному ринку України в період проведення заготівельної кампанії 1926/1927 р., засвідчила поступовий відступ партійно-державного керівництва СРСР від нової економічної політики і заміну останньої важелями адміністративно-командного управління. Прагнення України, в особі її регулюючих органів, зберегти ринкові механізми, що формувалися, і дещо захистити внутрішній ринок від адміністративного втручання, хоча і були малоефективними, але значущими. Втрачаючи останні надії на будь-яку самостійність в економічній сфері (в політичній це уже було неможливим), особливо в сільському господарстві, основою якого споконвіку було землеробство, Україна стояла на шляху до своєї найбільшої трагедії – голодомору 1932-1933 років і втрати волі до опору впродовж тривалого періоду своєї історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІА України).- Ф.539.- Оп.5.- Спр.424.- Арк.9; 2. Соловей Д., Лебединський І. Заготівля та збут хліба на Україні року 1926-27. Матеріали для виучування хлібної торгівлі пореволюційної доби. – Харків, 1929. – С.5; 3. ЦДІА України.- Ф.296.- Оп.3.-

Спр.708.- Арк.64; 4. Там само.- Ф.423.- Оп.4.- Спр.313.- Арк.319; 5. Там само.- Арк.318; 6. Там само.- Ф.296.- Оп.3.- Спр.708.- Арк.63; 7. Там само.- Ф. 423.- Оп.4.- Спр.161.- Арк. 243; 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).- Ф.1.- Оп.20.- Спр.2509.- Арк. 9; 9. ЦДІА України.- Ф. 423.- Оп.4.- Спр.164.- Арк.27; 10. Там само.- Ф.337.- Оп.1.- Спр.4394.- Арк.7,40; 11. Там само.- Арк. 56, 63, 64, 65, 67, 70; 12. Там само.- Арк. 80, 89; 13. Там само.- Ф. 296.- Оп. 3.- Спр.708.- Арк.63; 14. Там само.- Ф. 37.- Оп.1.- Спр.41.- Арк.7, 8, 21; 15. Там само.- Арк. 100; 16. Там само.- Ф. 423.- Оп.4.- Спр. 117.- Арк.6; 17. Там само.- Ф. 37.- Оп. 1.- Спр.40.- Арк. 53; 18. Там само.- Ф. 337.- Оп. 1.- Спр. 4425.- Арк.98; 19.Там само.- Спр.4454.- Арк. 101; 20. Розенберг У. Социально-экономическое положение и политика советского государства при переходе к НЕПу // История СССР. – 1989. – №4. – С.120.

О.П.Рабенчук

КОНТРОЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ РОБСЕЛЬІНСПЕКЦІЄЮ УСРР (20-ТІ РР. XX СТ.)

Теоретики більшовицької доктрини і подальші її реалізатори чудово розуміли, як зберегти своє владне становище над багатомільйонною людністю новоствореної країни-гіганта СРСР. Єдиною надійною основою їх правління міг бути колективізм, за якого можна було не тільки підкорити людину волі держави і тримати під контролем своїх громадян, а й нав'язати єдність думки з усіх питань суспільного життя. Керувати громадською думкою і направляти її допомагав могутній засіб – преса. Появу радіо і кіно більшовики намагалися використати для здобуття ще більших успіхів у цьому плані, недарма у В.І.Леніна з'явився вислів, що з усіх видів мистецтв найважливішим є кіно.

Кінематограф в УСРР розвивався з великими труднощами, змінити ситуацію і забезпечити розширення впливу цього мистецтва на робітника та селянина допомагала Робітничо-селянська інспекція (з 1923 року об'єднаний партійно-державний орган: Центральна Контрольна Комісія – Народний Комісаріат Робітничо-Селянської інспекції (ЦКК-НК РСІ)[1]. До його функцій, серед інших, входило обстеження кінофікації міста і села, перевірка ідеологічного і художнього змісту кінофільмів, їх виробництва і прокату на Україні тощо.

Створюючи Всеукраїнське Фотокіноуправління (ВУФКУ), держава не ставила перед собою мету здобути прибутки, а прагнула надати масам "розумні і корисно-виховні видовища", що мали за мету вкорінити у свідомість глядача ідеї нового радянського побуту і одночасно "викривати негативні сторони капіталістичного ладу". Для досягнення цього основного завдання ВУФКУ було надано право монополії на Україні і разом з тим на нього були покладені такі обов'язки: відкрити і утримувати за свій рахунок кінотехнікум; безкоштовно постачати фільмами червоноармійські і робітничі клуби; кінофікувати село; демонструвати картини "ідеологічно витримані і такі, що відповідають політичним інтересам радянської держави"[2]. За останнім РСІ слідкувала особливо пильно. Ще в 1920 р., перевіряючи Фотокінокомітет Підвідділу мистецтв Харківського Губвідділу народної освіти, комісія РСІ під керівництвом Верхотурського зазначала, що в Харкові демонструються картини "найвульгарнішого і безглуздого змісту, а керівники комітету не вловили завдань революційного моменту"[3].

На 1924 р. в Україні існували дві кінофабрики: Одеська і Ялтинська. Кінофільми ввозилися з Росії та з-за кордону, але розвиток мережі кінозакладів залишався на низькому рівні. Міська мережа кінотеатрів, що поділялась на робітничі та комерційні, на 1 жовтня 1924 р. налічувала 123 робітничих та 177 комерційних. За перше півріччя 1925 р. цей показник дещо зріс, і кількість кінотеатрів досягла 424[4].

Становище з кіномережею на селі було набагато гіршим. РСІ констатувала, що Всеукраїнське Управління Селянськими Будинками, в обов'язки якого входило забезпечувати культурні потреби селян сельбуди, станом на 1924 р. нічого в справі розширення сільської кіномережі не робили[5].

До 1925 р. у сільській місцевості фільми в основному демонстрували пересувними кіноустановками. На 1 жовтня 1925 р. їх було лише 215. Впродовж наступного року їх кількість поступово збільшилась до 379 одиниць[6]. У своїх звітах РСІ відзначала здобуток ВУФКУ у

просуванні кіно серед селянської маси, але одночасно й зазначала, що беручи до уваги те "ідеологічне сміття, яким завалене ВУФКУ", слід ці успіхи в сенсі культурно-видовищного впливу на сільського глядача вважати недостатніми.

У 1926 р. РСІ провела обстеження Одеської і Ялтинської кінофабрик. У висновках інспекції зазначалось, що діяльність ВУФКУ за останні 2 роки значно активізувалася, але хоча основний капітал тресту збільшився більш ніж у 2 рази, виробнича діяльність продовжувала бути збитковою. Великі прибутки трест отримував внаслідок надання йому права монополії на прокат, на розпорядження всією кіно-театральною мережею, а також систематичне підвищення прокатних цін впродовж року, поквартально (31,3% вартості прокату в валовому прибутку кінотеатрів, потім 30,9%, 39,2% і 43%)[7]. До дефіциту в виробничій сфері призводила дорожнеча постановок фільмів, в основному через несвоєчасне постачання фабрик сценаріями, невідповідність їх технічним можливостям фабрик, невизначеність твердих строків закінчення зйомок і слабкість трудової дисципліни.

Сценарне господарство ВУФКУ страждало через ненормальність у формах і способах залучення сценаріїв і сценаристів, внаслідок чого коло сценаристів замкнулось у межах своїх співробітників і монополізувало забезпечення ВУФКУ сценаріями. Також РСІ вказувала Фотокіноуправлінню, що недостатня кількість сценаріїв чисто українських свідчить про те, що останнє не справляється з поставленими перед ним національно-культурними завданнями. Проблему загострювала ще й невизначеність функцій і завдань редакції, яка не мала ніякого організаційного впливу на художній процес при наявності сценарного голоду. Інспекція звертала увагу ВУФКУ на те, що з 237 сюжетів, які стихійно ринулись на екран, редакція не використала своїх повноважень ні на 1%.

Найбільший акцент у своїх перевірках РСІ робила на художньо-ідеологічній лінії ВУФКУ. Комісія наголошувала, що ідеологічно-видовищна цінність картин, які знаходились у виробництві або були випущені до того, – невисокі, і для прикладу давала характеристику найбільш яскравим художнім фільмам (і найбільш дорогим): "а) "УКРАЗІЯ" – виявилась фільмом, що не відобразив переконливо картину революційного руху на Україні в класовій гостроті і масовий глядач РСФРР її не сприйняв..."; б) "ТРИПІЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ" – зроблена в грубих натуралістичних тонах, в занепадницькому оформленні, б'є на нездорові нікчемні почуття глядача і не має агітаційно-ідеологічного впливу на нього; в) "П.К.П." – соціально неправильна, прекрасний історичний матеріал невикористаний, Тютюнник, що брав участь у постановці, образ бандита показав шляхетним рицарем-борцем за ідею УНР...".

Не дивно, що висновок, який зробила РСІ, був таким: "національно-культурні завдання, поставлені партією перед ВУФКУ, виконані недостатньо, продукція в цілому в художньому відношенні – примітивна, ідеологічно-виховне значення картин малоцінне, а часом ідеологічно невитримане".

Оскільки радянські кінофабрики забезпечували ринок фільмами недостатньо, постійно існувала потреба в іноземних картинах, де, як відзначала РСІ, ідеологічно-художня лінія ВУФКУ була ще більш негативною. Для визначення ідеологічної цінності і придатності закордонних кінофільмів були навіть вироблені спеціальні умовні літерні показники (замість балів): А – ідеологічно придатна; АБ – ідеологічно допустима; Б – ідеологічно шкідлива. Внаслідок цього з усіх картин, які демонструвалися на Україні, за винятком 25,5%, що були випущені в Радянському Союзі, визначено літерами Б – 151 фільм, АБ – 112, А - всього 81 картина (як ідеологічно придатна)[8]. Комуністична партія, звичайно, не могла довго дивитись крізь пальці на такі висновки РСІ і поступово вилучала з прокату кінострічки під грифом "Б". До того ж комісія РСІ визнала за непотрібне посилати за кордон експедицію ВУФКУ для придбання нових кінофільмів, оскільки в її складі був відсутній представник, "компетентний" у питаннях агітації і кінопросвіти, внаслідок чого були придбані ідеологічно шкідливі матеріали та затрачені великі кошти.

З ідеологічною лінією РСІ тісно пов'язувала і прокатну політику ВУФКУ. Якби не було постійних суперечок із Союзною кіноорганізацією (ВУФКУ активно захищало своє право на монополію), то, на думку комісії, ввіз іноземних стрічок можна було б скоротити за рахунок

союзних кінокартин. Інспекція радила також ВУФКУ розширювати ринок збуту і не стільки заради комерційної вигоди, скільки "з метою вирівнювання і поглиблення національно-культурних завдань українського кінематографа".

За результатами перевірки РСІ запропонувала ЦК КП(б)У замінити керівну верхівку правління ВУФКУ і направити туди найбільш "компетентних" керівників у художньо-ідеологічному плані; безпосереднє керівництво ідеологічною частиною ВУФКУ рекомендувалось доручити відділу Друку ЦК замість Агітпропу і Народного комісаріату Просвіти, а також скоротити до мінімуму імпорт закордонних фільмів, демонструвати більше кінокартин союзного виробництва на окраїнах України і провести скорочення штатів на 15% в апараті і на фабриках через їх надмірне невиправдане розростання.

У листопаді 1927 р., перед X з'їздом КП(б)У, М.Скрипник в день 10-ї роковини більшовицького перевороту самовільно сформував 10 заповідей культурного будівництва на Україні. Вони мали реалізуватись у процесі 5-ти річного плану і скласти базу для культурного розвитку УСРР. Одна з цих заповідей передбачала вжиття широких заходів для поширення мережі робітничих клубів і сельбудів, а також кінофікацію і радіофікацію села[9].

Як показали матеріали перевірки діяльності ВУФКУ Робсельінспекцією у 1929 р., ситуація вимагала бажати кращого. До поточного року Фотокіноуправління не мало визначеного плану кінофікації робітничих і селянських районів. Особливо поганий стан продовжував залишатись на селі. РСІ підкреслювала, що на наявні 11500 сільських адміністративних одиниць на Україні припадало всього 975 кіноустанов, на кожну 1000 селян припадало всього 18 місць по кінотеатрах, а по деяких округах лише 3 місця[10]. Беручи до уваги те, яке величезне значення радянська система надавала розширенню кіномережі у сільській місцевості, було визнано за необхідне організувати центральний та окружний фонди кінофікації села. Колегія НК РСІ також висловилася за широку мобілізацію коштів самого селянства для поліпшення справ у цій сфері. Спеціальний республіканський фонд Робсельінспекція вважала доцільним створити і для прискорення будівництва кінотеатрів у робітничих районах.

Мало уваги ВУФКУ приділяло і пересувним кіноустановкам. Їх на Україні у 1929 р. було 35, з них – 9 на селі, 26 – на залізницях[11]. Так само абсолютно недостатньо розгорталась робота в справі забезпечення шкіл кіноустаткуванням.

Колегія НК РСІ підкреслювала, що державні та громадські організації дуже погано займаються справами кінофікації України, тому Головполітосвіті, ВУРСП та Вукопспілці було запропоновано організувати надалі належним чином регулярне керівництво роботою по розширенню кіномережі в робітничих і сільських районах. Щоб погоджувати роботу окремих організацій у цій сфері, Колегія НК РСІ визнала за потрібне створити при окрвиконкомах спеціальні кінокомітети, а в республіканському масштабі – комітет при РНК.

Окрім інших проблем РСІ обговорила питання реорганізації існуючої системи кіновиробництва. На той час деякі кола в РСФСР настирливо висували думку про потребу об'єднання кіновиробництва окремих республік у всесоюзну організацію. Але Колегія категорично висловлювалась проти створення такого всесоюзного кінотресту, тому що фактично він не давав змоги задовольняти потреби окремих республік[12].

У зв'язку з передбачуваною інтенсифікацією розгортання кіномережі як у місті, так і на селі виникла потреба збільшення виробництва кіноапаратури, тому НК РСІ порушила перед РНК питання про розширення і переустаткування впродовж 1930 р. Одеського механізованого кінозаводу, залишивши його у підпорядкуванні ВУФКУ.

Інспекція констатувала факт, що крайові філії ВУФКУ продовжували мало дбати про поширення кінофільмів радянського виробництва, а здебільшого рекламували закордонні картини. Тому правлінню фотокіноуправління вказувалось негайно усунути ці явища, а винних притягнути до відповідальності "за порушення інтересів радянської кінематографії". Наближався 1930 р., сталінська система набирала силу і яскрава пропаганда закордонного способу життя з екранів кінозалів була не на руку правлячим колам.

Щоб зменшити довіз з-за кордону деяких фотовиробів, Колегія НК РСІ підняла питання про будівництво на Україні фабрики фотопаперу, фотопластинок і фотоапаратів. Було визнано за необхідне прискорити будівництво Київської кінофабрики, щоб завершити його до кінця 1929 р. Також ВУФКУ рекомендувалось приділити якнайбільше уваги технічному забезпеченню павільйонів, устаткувавши їх за останнім словом закордонної кінотехніки.

Колегія звернула увагу на недостатній рівень самих теоретичних засад у кіновиробництві. Для зміни ситуації пропонувалось створити Всеукраїнський науково-дослідний кіноінститут і влаштувати при Київській кінофабриці аналітичні та експлуатаційні роботи в усіх питаннях кіновиробництва.

Обговоривши матеріали обслідування діяльності ВУФКУ, НК РСІ дійшла висновку, що хоч за останній рік у роботі Управління спостерігалось певне поліпшення, ВУФКУ все ж ще більше необхідно поглиблювати свою роботу. Колегія констатувала, що до поточного року простежувався відрив організації від української культури та мистецької громадськості. В галузі художнього керівництва Фотокіноуправління надмірно централізувало свою діяльність, внаслідок чого позбавило кінофабрики потрібної ініціативи, а відтак і відповідальності за свою роботу.

У 1929 р., в період прискорення темпів соціалістичного будівництва в СРСР, перед ВУФКУ ставились завдання якнайбільше пристосувати свою продукцію до нових вимог радянської реальності. Планувалось з метою зміни принципів кінематографії змістити акценти з виробництва художніх фільмів на виробництво культурницьких кінострічок, які мали поширювати здобутки науки та техніки і демонструвати переваги радянського ладу найширшим верствам населення. Подібні картини, що були вироблені Київською кінофабрикою в 1929 р., за тематикою і кількістю розподілялись таким чином: сільськогосподарських – 10, виробничих – 8, санітарноосвітніх – 5, краєзнавчих – 5, інших – 4[13].

Спеціальною комісією НК РСІ була змінена також система диференціації оцінювання кінофільмів. Вони тепер поділялись на "дуже добрі", "добрі", "середні", "нижче середніх, "погані". Відзначалось, що відсоток "дуже добрих" і "добрих" фільмів зріс у 1929 р. порівняно з 1928 р. на 13%, але збільшилась кількість і "нижче середніх", трохи зменшилось число "середніх" і з 25% до 8% скоротився відсоток "поганих"[14].

Як бачимо, з вищенаведеного матеріалу НК РСІ у ході своїх перевірок впродовж 20-х рр. зупинялась на найрізноманітніших аспектах діяльності Всеукраїнського ФотоКіноУправління, що позитивно позначилось на виробничому процесі українських кінофабрик і сприяло розширенню кіномережі України, особливо в сільській місцевості. Але на першому плані у Робсельінспекції постійно залишався контроль за художньо-ідеологічною лінією ВУФКУ. Влада всіма засобами намагалася зберегти існуючий лад, а тому кіно мало виховувати у свідомості мас постійний ентузіазм, ненависть до зовнішніх ворогів і внутрішніх зрадників, безмежну відданість Комуністичній партії.

У своїх тезах до Пленуму ЦКК КП(б)У у жовтні 1929 р. В.Затонський наголосив: "Ідеологічний фронт набирає все більшого значення. Старше покоління має перед очима порівняння нинішнього часу з передреволюційним життям. Молоде покоління не має забобонів минулого, але в якій мірі його виховання є класово-пролетарське і чи забезпечені ми від "несподіваних" проривів у цьому фронті"[15]. Саме з такого погляду ЦКК НК РСІ мала підходити до сприяння реалізації планових завдань КП(б)У у культурному будівництві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Потарикіна Л.Л. З історії органів контролю УРСР. – К., 1966. – С. 60; 2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.539. – Оп. 4 – Спр.1090. – Арк. 32; 3. ЦДАВО України,- Ф. 539. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.107; 4. Криворучко О.І. Культурно-просвітницькі заклади в УСРР на початку 1920-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського. Вип. ІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. / Вінниця, 2000. – С. 126; 5. ЦДАВО України, Ф.539. – Оп.2. – Спр.1073. – Арк. 3; 6. Там само. – Оп. 4. – Спр.1090. – Арк.100; 7. Там само. – Арк. 1; 8. Там само. – Арк. 98; 9. Скрипник М. 10 заповідей культурного будівництва // Комуніст. – 1927. – 1

листопада; 10. Комуніст. – 1929. – 26 червня; 11. Там само; 12. Там само; 13. Комуніст. – 1929. – 17 листопада; 14. Там само. 15. Затонський В. До пленуму ЦКК КП(б)У. // Комуніст. – 1929. – 17 жовтня.

О.А.Коляструк

ПРЕСА В УМОВАХ "НАСТУПУ СОЦІАЛІЗМУ" (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РР.)

"Великий перелом" 1929 р. у стратегічному курсі ВКП(б) не міг не позначитися на статусі і ролі преси за умов постановки нових політичних завдань. Саме на початку 30-х рр. у керівному теоретичному органі ЦК КП(б)У – часописі "Червона преса" з'явилась серія статей, присвячених визначенню нових тактичних методів у роботі української періодики.

Так, у №№ 15, 19, 20, 21, 22-23 за 1931 р. цього журналу було надруковано під рубрикою "З питань газетознавства" уривки з книжки завідувача кафедри газетознавства Українського комуністичного університету журналістики (далі – УКІЖ) Н.Кагановича "Газетна стаття", що готувалася до виходу самостійним виданням. Першим був запропонований розділ "Мова газети". Автор побудував свої роздуми на аналізі відомих оглядів мовної культури друкованого слова, що були проведені на матеріалах масових селянських газет України кінця 20-х рр. М.Гладким. Останній вважав, що газета має робитися мовою, зрозумілою народу, уникати штампів, незрозумілих пересічному читачеві термінів, складних абстрактних зворотів, кальок з російської, не зловживати іноземними словами тощо. Н.Каганович пише: "Газетна мова є передусім галуззю літературної мови. Отже, газетна мова підлягає тим самим законам, що й літературна мова, вона так само не є тотожною з "народньою" мовою, не можна їй прищеплювати обов'язково ті риси, що характерні для мови селянської."[1] З першого погляду, ця теза є абсолютно нормальною, бо справді мова не має бути говірковою, примітивною чи то навіть вульгарною. Але полеміка з М.Гладким була спрямована проти "петлюрівщини" в мові, тобто проти тих мовних традицій, які україномовні газети запозичували з мовленнєвої культури інтелігенції та української дореволюційної преси. На цей час це вже було доволі симптоматичним. За умов становлення тоталітарного режиму із стихією мовотворчості мас та впливом національної інтелігенції необхідно було завершувати. Партія більшовиків ставила під контроль всі галузі громадського життя. У вступі до нововиданої "марксистсько-ленінської" хрестоматії "Про пресу" А.Земляний чітко визначив цю тенденцію наступним чином: "Газета стала від початку 30-х рр. *тільки інструментом боротьби партії за свій курс, всі інші її функції відступили.*"[2] Газетна мова за таких настанов мала набувати все більш ділового характеру, колись емоційно насичена, наближена до ораторської мови, вона мусить стати стримано чіткою, директивною. На нашу думку, такі теоретичні викладки провіщували дальше вихолощення мови газет, набуття нею рис партійних документів і директив.

У розділі "Газетна публіцистика" М.Каганович продовжує доводити нові функціональні обов'язки газети. Він піддає критиці брошуру М.Гуса "Інформація в газеті" (М.,1930), його "теорію чисто-інформаційної газети". М.Гус обстоював принципи об'єктивності подачі відомостей у газеті, спираючись на розгорнуту у 20-х рр. дискусію в американській та західноєвропейській пресі, був противником заангажованості, залежності газети від власника чи замовника публікації. Є підстави гадати, що в такий спосіб М.Гус висловлював занепокоєння зростаючою заідеологізованістю партійно-радянської преси. М.Гус виступав поборником аполітичності та позакласовості газет. Каганович заперечує незалежність в інформуванні читача, пропонований йому факт має бути належно коментованим журналістом. "Ми ставимо перед собою питання, яка гостра ця зброя, чи відповідає вона тим вимогам, що перед нею поставлено. Оцей підхід ми кладемо в основу публіцистики, бо остання важлива для нас не сама по собі, а з погляду

службової ролі", тому "публіцист-комуніст повинен інакше писати, аніж публіцист-соціал-демократ", - навчає колег журналістів автор, - тому "жодна політична подія не може бути висвітлена інакше, як за допомогою марксистсько-ленінської методи." А далі ще виразніше: "Оця метода є база *усіх (не тільки газетних)* творів пролетарських публіцистів, учених, діячів."[3]

Підсумовуючи викладене, Каганович пише: "Газетний публіцистичний твір, зокрема стаття, є літературний твір, спрямований до політичного впливу на читача в дусі тієї кляси, тієї партії, що її газета репрезентує."[4] Вже у наступному нарисі "Тема" автор роз'яснював публіцистам, що їх конкретним завданням є "прищепити читачеві певні погляди, що в свою чергу повинні зумовлювати поведінку читача." З огляду на це, головним у статті є "комплекс тверджень і відповідно до них підібраних фактів і міркувань".[5] Вплив на читача залежить від характеру самої теми, від її актуальності і близькості до читача. "Актуальність і близькість є поняття класові. Актуальність може бути виявлена тільки за орієнтації на загальну класову істоту твору і його читача," – а тлумачить автор цю класову актуальність таким чином: "Газета повинна викликати в читача реакції на події злободенні,"[6] зрозуміло, що ці реакції повинні бути адекватними партійним сподіванням у вихованні мас. Цікавий взірець актуалізації теми наводить Каганович на прикладі передової статті у газеті "Комуніст" (№304 за 1929р.) "Пролетарський рух проти релігії". Тема набула актуальності через те, що газета пов'язала її із злободенними подіями – перетворення Різдва на День індустріалізації, різдвяні походи безробітних за кордоном. Автор резюмує, навчаючи: "Зв'язавши через ці злободенні факти тему про релігію з темою про загальну пролетарську боротьбу проти капіталістів, автори надали пекучої чинності цьому загальновідомому питанню."[7] Але визначальною категорією в публіцистиці є ідеологія публіциста та зв'язана з нею система міркувань, бо вони "накладають свій відбиток на всі деталі статті, просякують її настрій і цим самим твердо закріплюють її (ідеологію) в системі".[8] А "оскільки всі наші газети є органи партії, вони висвітлюють події з погляду партійної політики, а відтак освітлюють ці події з марксистського погляду".[9]

Таким чином, "Червона преса" фрагментами з книги Н.Кагановича запропонувала по суті нову програму для діяльності республіканської преси за умов встановлення загального контролю партії над усіма галузями громадського життя. Невдовзі в самих газетах, центральних і окружних, стали друкуватися перші відгуки –рецензії. Уже від початку наступного року боротьба навколо теоретичних проблем преси набула гострого характеру. "Червона преса" вже у першому номері від 10 січня 1931 р. подала велику критичну статтю секретаря партосередку УКІЖу А.Земляного "Проти перекручень Ленінської науки про пресу" (С.21-23), помістивши її у новій рубриці "Проти буржуазних теорій у газетознавстві". Критик пояснював, що "останнім часом намітилися спроби окремих товаришів поширено тлумачити ленінське визначення ролі газети як колективного агітатора, пропагандиста та організатора в тому розумінні, що вони застосовують це визначення не тільки до пролетарської преси, але й до буржуазної."[10] У цій роботі були названі перші імена тих, хто неправильно розумів роль преси. Серед них - і М.Гус з його новою збіркою статей "Проблеми газетознавства"(М.,1930), і Рєзніков (за статтю в "Журналисте", №14 за 1930 р.), і Кузмічев (за неглибоку критику Гуса і Рєзнікова в №19 "Журналиста"). З українських теоретиків та практиків преси поки що не було названо нікого. Та на день професійного свята, у травні, А.Земляний закликав "Сюди вогонь марксистської критики". Першим у критичному розгромі був названий Н. Каганович за його минулорічні публікації, оскільки в них він захопився загальним розглядом преси, в тому числі західноєвропейської та буржуазної. Біда Кагановича полягала в тому, що його трактування були "абстрактними, академічними, професорськими." При всій його лояльності і прагненні прислужитися пролетарському газетознавству, Кагановичу бракувало пролетарської рішучості і категоричності. Земляний зауважує: "Не досить стверджувати, що актуальність і близькість – класові

поняття. Треба відкрити дужки, розшифрувати ці терміни, показати, яким саме конкретним класовим змістом у теперішніх обставинах наповнюється загальне поняття актуальності теми."[11] Кагановичу було закинуте і те, що він принцип злободенності тлумачить як буржуазну сенсаційність: "Каганович висловлює старі міркування: газета живе один день, а через те – поспішайте. Саме на цьому грунті в буржуазній пресі розцвіла сенсація."[12] В УКІЖі негайно було проведено збори колективу по викриттю хибних позицій викладача Н.Кагановича. А далі – каяття: "Та гостра критика, що її зазнали мої статті, що їх видрукував я у "Червоній пресі" і на дискусії в УКІЖі, є надзвичайно корисна і для автора, і для всіх наших газетних працівників, бо наочно показала, яка чуйність і невсипущість повинна бути на ідеологічному фронті, зокрема на газетознавчому, показала, що треба нещадно викривати будь-які вияви формалізму, будь-які збочення від ленінових принципів."[13] Керівники преси визнавали, що "в складних умовах соціалістичного наступу цілим фронтом не можна працювати в газеті за правилом "як досі працювали". У цих умовах більше, ніж коли, потрібні зведені до системи узагальнень і перевірені на досвіді основні засади роботи преси."[14] Кафедрі газетознавства УКІЖу було доручено ЦК КП(б)У (постанова від 12 січня 1931 р.) розробити такі проблеми сучасного газетознавства: пролетарська преса за періоду соціалізму, робселькорівський рух на новому етапі, фабрично-заводська преса, її роль, форми і методи боротьби за більшовицькі темпи, районна радгоспно-колгоспна преса як преса основної ланки соціалістичного наступу цілим фронтом.[15]

У ході нової газетної дискусії початку 30-х рр. були піддані критиці не тільки окремі московські чи українські автори, а й цілі колективи, зокрема професорсько - викладацький склад як союзного, так і українського Інститутів журналістики. Першому ставилася у вину гусівська теорії інформації, оскільки за підручником М.Гуса викладався провідний курс теорії газетознавства . А УКІЖ був підданий нищівній критиці за публікації Н.Кагановича і випуск книги П.Романова "Форми і методи роботи преси за реконструктивного періоду" (Харків, вид-во "Пролетар", 1931). У промові на відкритих партійних зборах УКІЖу М.Смородін відзначав: "Тепер про помилки т.Романова, що викладає основну дисципліну – масовість в газеті. Виступаючи, він каже, що "газету творять читачі – кляса". Отже, за Романовим виходить, що читач і кляса - це одне і те ж. Він ототожнює читача і клясу. Цього робити аж ніяк не можна. Газета охоплює читачів не тільки робітничої кляси, а й селян і дрібну буржуазію."[16] Примітно, що через три тижні "Червона преса" в №24 вмістила резолюцію загальних зборів осередку КП(б)У УКІЖ на доповідь Земляного "Боротьба з буржуазними та опортуністичними теоріями в газетознавстві", супроводжуючи її таким застереженням: " ...ми тим самим закінчуємо перший етап боротьби за перебудову УКІЖівської роботи над вихованням дійсно більшовицьких кадрів преси."[17] До Гусівської школи газетознавства в цій резолюції були вже прилучені українські теоретики газетярської справи Каганович та Романів, незважаючи на каяття першого та публічне визнання помилок другим. Видно із стилю резолюції, що боротьба з ними ще попереду і в ході цієї боротьби будуть виявлені нові вороги.

Наприкінці року "Червона преса" вмістила велику рецензію групи авторів на роботу П.Романова про пресу в умовах реконструкції. Вона була названа "не партійною, не більшовицькою, на ній не можна виховувати кадри нашої преси."[18] Такий висновок став присудом науковій та професійній кар'єрі П.Романова, його було увільнено з посади директора УКІЖа, виключено з лав КП(б)У, членом якої він був з 1920 р., колишнього боротьбиста, а також позбавлено права читання провідного курсу в інституті.[19] Романову було нагадано його минулі помилки і у загально-політичних питаннях – його статті про колективізацію в січні – червні 1931 р.

Цькування викладачів інститутів журналістики, працівників преси, авторів теоретичних розробок з історії, теорії та практики преси, що прагнули працювати творчо і самостійно, по-новому, враховуючи стратегічні зміни в курсі партії, було ескаловане

листом Сталіна до редакції журналу "Пролетарская революция" в грудні 1931 р. з приводу статті Слуцького з історії більшовизму. Лист набув директивного значення для всіх працівників преси. В цей час ЦК ВКП(б) проголосив курс на боротьбу на два фронти - проти правого опортунізму і "лівацьких" перекручень, що на практиці означало абсолютне наслідування рекомендацій Сталіна.

Дискусія, що точилася серед журналістських кіл, засвідчувала справжню їх зацікавленість у дієвості преси як органу громадської думки, як чинника соціалістичного будівництва. В грудні 1931 р. в Москві в Будинку преси на зборах працівників столичних газет Левідов висловив незадоволення надмірним контролем парторганів діяльності газетярів. Його підтримали ще кілька редакторів газет та журналів, але у ЦК партії ця подія була охарактеризована як "троцькістська вилазка". На Україні знову резонансно згадали про "антипартійність" Романова, з його книжки вилучили нову "теорію" – "теорію суб'єкта і об'єкта", згідно з якою маси, що їм адресовано газету, є не тільки об'єктом впливу, а є й суб'єктом взаємодії.

1931 р. в Москві вийшла друком книжка Н.С.Вертинського "Газети в Росії та в СРСР". Вертинський в цій роботі відкрито виступав проти міфу, що створювався навколо дореволюційної більшовицької преси, зокрема навколо ролі в історії більшовизму газет "Искра", "Правда" та "Новая жизнь". Вертинський твердив, що "Искра" не була масовою робітничою газетою, вона була зовсім відірвана від справ пролетарських і була по суті ідеологічним інструментом в руках більшовицьких лідерів.[20] Легальна більшовицька газета "Новая жизнь" видавалася Леніним та Воровським за участю письменників-попутників Г.Мінського, З.Венгерової, Теффі, з якими більшовицькі керівники змушені були піти на політичний компроміс, що межував з безпринципністю, на що свого часу вказував ще Г.Плеханов.[21] Вертинський у своїй книжці нагадав і той факт, що дореволюційна "Правда" виходила значною мірою завдяки матеріальній підтримці буржуазії (в офіційних її анналах згадувались тільки добровільні пожертви трудящих).[22] Поряд з такими критичними зауваженнями щодо історії більшовицької преси Вертинський дав високу оцінку газетам небільшовицьким. По-перше, Вертинський нагадав партійним історикам, що засновником селькорівського руху була царська газета "Сельский вестник" (1881), тим самим викриваючи міф про те, що тільки в умовах радянської дійсності прості люди з місць стають співавторами газети.[23] По-друге, есерівська "Рабочая мысль", що мала виражене економічне спрямування, була правдивим інформатором завдяки залученню до своєї діяльності робітничих кореспондентів.[24] Зрозуміло, що книжка Вертинського ставала небезпечною за умов офірування історії ВКП(б) та її преси. А.Земляний у "Червоній пресі" пропонував такий висновок: "Історія з книгою Вертинського ще раз підтверджує, наскільки політично актуальним є для газетознавчого фронту лист т.Сталіна. Адже редагували, рецензували, видавали цю книгу в радянському видавництві в 1931 р., якщо це сталося, то тільки через гнилих ліберальов."[25]

У цей же час С.Закс-Гладнев, на той час співробітник відділу преси при ЦК КП(б)У, в статті до Малої радянської енциклопедії твердив, що ні Маркс, ні Ленін не мали спеціальної теорії про пресу, що їх висловлення про газету мали прикладний характер, були зауваженнями при нагоді. Ленінські судження взагалі не мали жодної новизни порівняно з Марксом, вони були лише елементами оперативності преси в поточних умовах.[26] Такі припущення були ще у 1922 р. сформульовані журналістом "Правды" Івановим (Граменом): "На тему, що треба писати і як треба писати в газетах, сказано немало блискучих афоризмів Леніна, кинуто дещо з-поміж іншого й іншими видатними представниками пролетарської публіцистики, але ж усе це – з-поміж іншого, все випадкові, мимохідні виблиски думки і слова, що не виходять здебільшого за межі "практичних вказівок".[27]

Таким чином, можна зробити висновок, що у 20-і і на початку 30-х рр. у радянському газетознавстві були ще здорові сили, які чинили спротив сталінській уніфікації історії і теорії преси. Але сталінське керівництво не могло визнати, що,

вступаючи у етап "наступу соціалізму по всьому фронту", воно не має справжньої зброї, що практично випробувана і теоретично бездоганна. Один з висновків М.Гуса цьому відверто суперечив: "Ми безбожно відстали від західних країн у газетознавстві. Ми повинні його навздогнати і випередити. .Цією директивою визначаються темпи і в нашій галузі. Вони повинні бути особливо шалені, бо ми починаємо з нуля."[28] У такий спосіб М.Гус, по-перше, перекреслив всю історію більшовицької преси та її теоретичне марксистсько-ленінське обгрунтування. І, по-друге, політичне гасло "навздогнати і перегнати", запропоноване партією до керівництва на техніко-економічному терені, ним було екстрапальоване і на галузь ідеології, що, безумовно, було неприйнятним для передового вчення і партії, що ним керувалась. Нарешті, теза про шалені темпи розвитку газетознавства теж була невідповідною плановому типу виробництва та регламентації життя в цілому.

На початок 1932 р. під впливом сталінського листа "Про деякі питання історії більшовизму" було остаточно сформульовано суть нового "буржуазно-опортуністичного ухилу" в газетознавстві – "гусо-курсівщина". А.Земляний її прояв визначав так: "Гусо-курсівська школа, по-перше, відкидає марксистсько-ленінське газетознавство; по-друге, не тільки відкидає, але і переходить на позиції буржуазного газетознавства; по-третє, не тільки переходить, але й активно відстоює буржуазні погляди в питаннях преси; і, по-четверте, не тільки відстоює буржуазні погляди лінією теорії, але й лінією практики."[29]

Підпала під розгромну критику в руслі нових настанов і книга В.Богушевського "Газета на новому етапі" (М.,1931). Автор розглядав в ній тричленну ленінську формулу газети як колективного агітатора, пропагандиста та організатора в умовах зростання темпів соціалістичного будівництва. Надмірне захоплення масовими формами роботи редакцій газет, на його слушну думку, насправді підмінювало організаторську функцію газети як особливого інструмента для поєднання мас в єдине ціле. Він висунув ідею "згасаючої кривої" у організаторській діяльності газети, підкреслюючи: "У самій газеті, інакше кажучи, в газетному аркуші міститься величезна організована сила, сила, що виконує потужну організаційну роботу."[30]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

[1].Каганович Н. Мова газети // Червона преса. - 1930.- №15. - С.22; [2].Про пресу: марксистсько-ленінська хрестоматія / Склали А.Земляний і М.Смородін.- Харків,1932.- С12.; [3].Каганович Н. Газетна публіцистика // Червона преса.- 1930.- №19.- С.21, 22; [4].Там само - С.23; [5].Каганович Н. Тема // Червона преса.-320.- С.21; [6].Там само. - С.22; [7].Там само.– С.23; [8].Каганович Н. Матеріал // Червона преса. -1930.- №22-23.- С.31; [9].Там само. - С30; [10].Земляний А.Проти перекручень Ленінської науки про пресу // Червона преса.-1931.- №1.- С.22; 11.Земляний А.Сюди вогонь марксистської критики // Червона преса. - 1931. - №14-15.- С.4; [12].Там само.- С.5; [13].Каганович Н. Визнаю свої помилки (Лист до редакції) // Червона преса.- №17.- С.24; [14].Романів П.За Маркco-Ленінову науку про газету // Червона преса. –1931. -№16.- С.22; [15].Більшовицька преса і робселькори у третьому році п'ятирічки (Доповідь секретаря ЦК КП(б)У т.Любченка на зльоті робкорів Харкова) // Червона преса. - №6.- С.3; [16].Смородін М. За Ленінову і Сталінову науку про пресу (Промова на відкритих партійних зборах УКІЖу) // Червона преса. –1931.- №21.- С.11; [17].Червона преса.-1931.- №24.- С.22; [18]. Земляний А.Безверха, Лясковець, Майстенко Ів.,Смородін М. Дати більшовицьку відсіч опортуністичній ревізії науки Маркса-Леніна-Сталіна про пресу // Червона преса. –1931.-№35.- С.1-3; [19].Червона преса. – 1932.- С.8; 20.Вертинский Н.С. Газета в России и в СССР.- М.,1931.- С.102; 21.Там само.- С.112; 22.Там само.– С.124.; 23.Там само.- С.66; 24.Там само.- С.98; 25.Земляний А. За ленінську партійність та більшовицьку непримиренність нашої преси // Червона преса.- №2.- С.6; 26.Там само.- С.5; 27.Современник. – 1922. –Кн.1.- С.268; 28.Гус М. Информация в газете.- М., 1930.- С.49; 29.Земляний А.Більшовицьке газетознавство та боротьба на два фронти // Червона преса.-1932.-№11.- С.11; 30.Богушевский В. Газета на новом этапе. - М.,1931.- С.170.

Ю.О.Ніколаєць

"БЛИСКАВИЧНА ВІЙНА": ПЛАНИ І РЕАЛЬНІСТЬ

Війна з давніх часів була способом домогтися задоволення своїх прагнень за рахунок інших. Протягом тисячоліть масштаби воєн поступово збільшувалися. Відповідно збільшувалися втрати воюючих сторін. Війна у сучасному світі вимагає величезних коштів, але результат військових дій нерідко не задовольняє обидві воюючі сторони. Тому останнім часом протистояння між суперниками відбувається не за допомогою зброї, а у вигляді економічних воєн. Однак бойові дії у різних куточках Землі продовжуються і будуть тривати доти, доки економіка країн світу не досягне надзвичайно високого рівня інтегрованості, за якого використання зброї буде економічно невигідним. У той же час момент завершення економічних воєн передбачити надзвичайно складно. Однак економічна інтеграція не буде означати повного припинення збройних конфліктів як таких. Найбільш ймовірною є відмова від міждержавного збройного протистояння. Внутрішні збройні конфлікти залишаться на невизначений час. Під внутрішніми війнами розуміються сутички між силами правопорядку та злочинними угрупуваннями, релігійні та національні конфлікти, під час яких використовується зброя (у тому числі й тероризм). Необхідність тривалого протистояння між народами для збройного підкорення одних народів іншими породжує численні спроби обгрунтування можливості прискорити процес завоювання. Тому й з'являються теорії "блискавичних воєн".

Провал гітлерівського плану "блискавичної війни" ("бліцкригу") цілком справедливо пов'язують із мужністю та героїзмом радянських воїнів. Однак в історичних працях складно знайти загальні оцінки теорії "блискавичної війни". Іноді вона розглядається як єдиний спосіб ведення війни моторизованими арміями. Підтвердження цієї версії начебто знаходять у перші роки другої світової війни, коли німецький вермахт зміг пройти переможним маршем по більшості країн Європи. Але у самій теорії "бліцкригу" були суттєві вади, які робили її швидше авантюрою у військовому мистецтві, ніж вершиною тогочасної військової теорії у тому випадку, коли шляхом серії подібних військових конфліктів планувалося захопити світ.

Думка про можливість "блискавичної війни" не випадково з'явилася саме у XX сторіччі, яке називають "сторіччям моторів". Застосування машин на війні відкривало перед військовими небачені раніше можливості. Вже у 1904 р. у війні проти Російської імперії Японія зробила ставку на раптовий удар, що повинен був схилити шальки терезів у збройному конфлікті на її користь. Причому цей удар було завдано по російських кораблях у Порт-Артурі за допомогою новітньої на той час зброї – торпед, котрі були запущені з кораблів. А за кілька років до цієї війни нові види зброї вже застосовувалися у іспано-американській та англо-бурській війнах. Через десять років після завершення російсько-японської війни на полях битв можна було побачити танки, літаки, швидкострільну стрілецьку зброю та відчути на собі дію хімічної зброї масового знищення.

Поява такої зброї мала на меті перш за все збільшити кількість людей, які могли б бути вражені за менший час її використання. Міцність армії почала вимірюватися не стільки кількістю її бійців, скільки якістю зброї, яку вони могли використати у випадку необхідності. Воїни, що володіли новітньою зброєю, завдавали противникам рішучої поразки, адже їх моральний дух і вогнева міць були значно вищими. Як писав Г.Гудеріан, навіть недосконалі танки часів першої світової війни могли підняти піхотинців з окопів і повести їх за собою у наступ.[1] І, навпаки, бійці, незнайомі з танками, літаками, швидкострільною артилерією, нерідко тікали з поля бою, коли ворог застосовував проти них ці машини.

Розробка нових видів озброєння, прискорена необхідністю виходу із позиційного кута, що мав місце під час першої світової війни, породжувала у частини військових теоретиків у 20—30-х роках думку про можливість швидкого розгрому противника. На перший погляд здавалося, що досвід першої світової війни дає певні підстави зробити подібні висновки, адже прорив Брусилова, битва на Соммі були прикладом прориву ворожого фронту за відносно короткий час. Однак у той же час це були лише локальні успіхи, спричинені використанням нової зброї чи застосуванням новинок в оперативному мистецтві керування військами. Оскільки танки були у той час занадто недосконалими, їх застосування сприяло досягненню лише місцевих успіхів, але аж ніяк не стратегічної перемоги. Використання тактики відволікаючих ударів, яку застосував Брусилов, не дало можливості одним ударом розгромити ворога у стратегічному розумінні. Загалом під час першої світової війни навіть раптовим ударом країні-агресору не вдавалося розгромити сильну армію супротивника. Тут йдеться не про швидкий розгром армій малих держав, які в силу своєї слабкості не могли протистояти ворогу. Загалом розгром набагато слабкого противника не може вважатися шедевром військового мистецтва. Армії розташовувалися на сильно укріплених глибоко ешелонованих позиціях. Численні кулемети були значною загрозою для живої сили наступаючих, а руйнування оборонних позицій артилерією потребувало значного відрізку часу, за який ті, хто оборонявся, могли побудувати нові лінії оборони і підвести резерви. Тому однією з основних проблем військового мистецтва постало питання збільшення швидкості прориву ворожих позицій і подальшого оточення військ противника.

Найбільш "прогресивні роботи" міжвоєнного періоду, присвячені військовій стратегії, планували перемогу у майбутній війні шляхом використання великих мас літаків, танків або притримувалися теорії "глибокої операції". На думку військових теоретиків, за допомогою використання новітніх видів озброєння можна у короткий час зламати опір ворога. При цьому передбачалося розгром саме армії противника, а подальший розвиток подій прогнозувався, як правило, поверхово: вважалося, що поставлений перед фактом розгрому армії народ припинить збройну боротьбу.

Загалом ідеалізація досягнень техніки у XX столітті і розширення можливостей людини за допомогою новітніх її зразків призвела до зниження уваги до окремого солдата в угоду збільшення уваги до техніки. Така тенденція спричинила повальне захоплення моторизацією армій, переоцінку ролі моторизованих частин у війні, хоча можливості техніки на рубежі 30-40-х років не відповідали цим вимогам. Подібна техніка була створена вже під час самої війни. Тому парадокс полягає у тому, що війна, яка планувалася як "блискавична", розпочиналася з технікою, що не відповідала цілям війни (не могла забезпечити "блискавичного" розгрому ворога), а тривала світова війна завершилася, коли воюючі сторони мали техніку, що могла забезпечити "миттєву" перемогу нападаючій стороні, якби та використала її на початку бойових дій. Але "блицкриг" може бути проведений на Землі лише за допомогою зброї масового знищення, а на час, коли було розпочато другу світову війну, у достатній кількості такої зброї не мала жодна країна світу, а існували лише окремі спроби її розробки. Війна підштовхнула до її створення і застосування. Однак впродовж другої світової війни успіх військових операцій забезпечувався видами озброєння, яке зараз відносять до так званих "звичайних видів зброї", тобто "масовими" танками, літаками, стрілецькою зброєю, кораблями. Можливості цієї зброї були обмеженими у плані забезпечення успіху стратегічних кампаній насамперед тому, що ці види озброєння не могли за дуже короткий час забезпечити розгрому головних сил більшості країн світу (як збройних, так і економічних), оскільки вони розташовувалися на великій території або були відокремлені від агресора досить широким водним простором.

Теоретики "блискавичної війни", розраховуючи на психологію пересічної людини, вважали, що після розгрому армії мешканці країни, по якій завдано удару, вирішать за краще не чинити подальшого опору. Але якщо армію ворога не буде знищено, і вона

організовано відступить вглиб країни, то населення країни зможе організувати оборону. В такому випадку війна перетворюється із швидкоплинної на затяжну. І ця можливість набагато зростає, якщо агресор спрямовує свій удар проти держави, що розташована на відносно великій території.

Зосередження значного промислового потенціалу, різноманітних цінностей у Європі приваблювало агресорів, штовхало їх до війни. Крім того, тривалий час Європа була досить престижним центром (культурним, економічним, політичним), володіння яким вгамовувало честолюбство окремих державних лідерів, що нерідко призводило в минулому до військових сутичок. Конфлікти в Європі у XX ст. переростали у світові війни, оскільки тут були зосереджені інтереси відразу чотирьох великих країн – Франції, Англії, Росії та Німеччини. Крім того, після першої світової війни у Європі значно посилився вплив США. У той же час іспано-американська, англо-бурська, російсько-японська війни не переросли у світовий збройний конфлікт, бо велися на значній відстані від Європи.

Тактика "бліцкригу" розроблялася для ведення бойових дій саме у Європі. Низка переможних "блискавичних воєн", які будуть вестися виключно на ворожій території, здавалася реально можливою. Вважалося, що можливості моторизованих дивізій, оснащених в основному легкими танками, а також наявність добрих шляхів сполучень у Європі забезпечать швидке оточення і знищення військ противника, створить можливість уникнути позиційної війни. Причому варто наголосити, що ставка у тактиці "глибокої операції" робилася саме на розгром противника, що знаходиться у оточенні, для досягнення чого необхідний високий рівень мобільності армії. Однак моторизація жодної армії світу на момент початку другої світової війни не була завершена. Так, Східний фронт вермахту був моторизований лише на 25% і німці часто змушені були використовувати коней.[2] Німецький бронетранспортер, за визнанням самих німців, був ще дуже далекий від досконалості.[3] До 1944 р. не можна говорити й про моторизацію Червоної Армії. Адже тільки використання значної кількості автомобілів "Студебеккер", які поставлялися до СРСР по ленд-лізу, дало змогу моторизувати армію. Не кращим був стан справ у арміях союзників, оскільки вони не були забезпечені достатньою кількістю бронетранспортерів. Відсутності так необхідної для "бліцкригу" мотопіхоти у окремих арміях світу сприяла й хибна концепція, яка передбачала поділ танків на крейсерські (або танки прориву) і піхотні. Крейсерські танки мали вводитися у прорив і швидко просуватися у тилу ворога для успішного його оточення. Піхотні танки повинні були супроводжувати піхоту в бою. Танки супроводу, як правило, мали низьку швидкість, щоб не випереджати наступаючих піхотинців. Тому піхотинці замість бронетранспортерів, які могли б збільшити швидкість пересування піхоти у бою, отримували неповороткі танки супроводу. Дії швидкохідних танків, які мали забезпечити прорив оборони противника і вихід на оперативний простір, не підкріплені діями піхоти, не могли забезпечити достатнього закріплення успіху атаки. Траплялося, що наступаючі танки, залишившись без підтримки піхоти, самі змушені були перейти до оборони. Зокрема у подібній ситуації опинилися танкісти генерала Баданова під час Сталінградської битви. Серед значних недоліків Г.Гудеріана як воєначальника під час окупації Австрії і Судетів називали те, що його частини нерідко відривалися від піхоти, і якби противник зміг зібрати сили для контрнаступу, то могла виникнути загроза оточення німецьких танкістів. А у війні проти СРСР танкісти Гудеріана під Смоленськом вже змушені були вести бойові дії без серйозної підтримки піхоти з тилу.

Таким чином, невідповідність розвитку техніки планам "блискавичної війни" могла дорого коштувати самим наступаючим внаслідок недосконалості військової теорії.

Можливості техніки стримували перехід "бліцкригу" у світову в тому випадку, якщо джерело війни було значно віддалене від основних промислових країн світу. Адже техніка була не настільки досконалою, щоб забезпечити постачання і, головне, перевезення значних військових контингентів на великі відстані. Про це красномовно

свідчить відмова Німеччини від втілення у життя операції «Морський лев». А операція «Оверлорд» проводилася союзниками із значним напруженням сил кількох провідних держав світу, які мали достатньо суден, щоб забезпечити висадку десанту. Різниця між цими операціями полягає, окрім іншого, в тому, що вони організовувалися, з одного боку, країнами-метрополіями, які мали засоби для їх здійснення, а з іншого, – країнами, що не мали колоній і не могли тому зібрати достатньо сил для здійснення широкомасштабної десантної операції через відсутність значної кількості кораблів.

У сучасному світі проведення великих десантних операцій ускладнюється тим, що, окрім накопичення достатньої кількості сил і засобів, необхідно подолати політичний опір держав, які мають на території об'єкту нападу промислові підприємства. Таким чином, існування транснаціональних корпорацій у певній мірі обмежує виникнення крупних військових конфліктів. Тому війни останнього часу є локальними. Причому, для локалізації конфлікту застосовується в тому числі й сили дипломатії, які не можуть запобігти локальним війнам, що стимулюють розвиток військової промисловості.

Крім того, починаючи "бліцкриг" проти однієї країни, агресор неминуче раніше чи пізніше стикався з інтересами інших держав. З огляду на це війна, яка планувалася як "блискавична", пізніше повинна призвести до зіткнення з однією чи кількома провідними країнами світу. Йдеться про середину - кінець 30-х – поч. 40-х рр.. XX ст., коли зброя ще не була настільки досконалою, щоб за її допомогою можна було знищити Землю, що в нинішніх умовах є фактором, який стримує переростання локальних воєн у війну світову.

Світова війна не входила у плани тих, хто прагнув до швидкої переможної війни, оскільки подібні стратеги розуміли, що жодна країна в світі не може утримувати армію і флот, здатних протистояти у збройній сутичці військовим силам більшості країн світу. Така ситуація примушувала звернути максимум уваги на забезпечення "політичного тилу", а це в свою чергу призводило до активізації зовнішньополітичної діяльності.

Не останню роль у планах "блискавичної війни" відіграє неготовність армії противника до відбиття атаки. Її теоретики передбачали виграш у війні у тому випадку, якщо вдасться захопити ворога зненацька, першим ударом знищити якомога більшу кількість техніки і живої сили, домогтися зниження морального духу військ противника, який змушений буде здатися. Так, адмірал Ямамото, командуючий Об'єднаним флотом Японії, підкреслював, що може продемонструвати суцільну низку перемог у перші шість місяців війни, але якщо протистояння триватиме два-три роки, то він не має впевненості у кінцевій перемозі. Подібні побоювання висловлювали адмірал Іонаї Міцумаса, М.Окумія та інші вищі морські офіцери Японії, які повністю усвідомлювали труднощі, пов'язані із ефективним протистоянням армії США.[4]

У політичних колах Німеччини багато політиків та військових сподівалися, що після серйозних військових невдач радянська держава розсиплеться.[5] Керівництво Німеччини вважало, що суспільство, яке знаходиться під пресом терору, подібного до сталінського, не зможе вистояти проти удару ззовні. За словами Альберта Шпеєра, який під час війни очолював військову промисловість "третього рейху", Гітлер, будучи переконаним у правильності своєї теорії "неповноцінності слов'янської раси", називав війну з нею не інакше, ніж "заняттям на ящику із піском".[6] Альфред Йодль, не розраховуючи особливо на успіх плану "Барбаросса", все-таки вірив у те, що геній фюрера здатний розгромити СРСР.[7] А от Герд фон Рунштедт був з самого початку проти авантюри у Росії.[8] Багато солдатів вермахту усвідомлювали, що "починати таку амбіційну кампанію у другій половині червня було дещо запізно".[9] У той же час багато німців захоплення Москви вважали завершенням Східного походу.[10] Хоча вермахт не варто розглядати як єдиний моноліт думок і поглядів, все ж ступінь готовності солдатів і офіцерів брати участь у війні на знищення проти Радянського Союзу була надзвичайно високою. Вони явно пишалися тим, що беруть участь у "хрестовому поході" проти росіян, комуністів та євреїв.[11]

Тут потрібно зауважити, що після винаходу вогнепальної зброї відстань, на якій

можна було вразити супротивника, поступово ставала дедалі більшою. Тому той, хто стріляє, не завжди вже міг бачити обличчя, передсмертні муки враженого ним, а, отже, у моральному плані більшості солдатів ставало легше стріляти по силуетах бійців противника, а то й по територіях. Останнє у великій мірі стосується артилеристів та льотчиків. Тому на самому початку "бліцкригу" багатьом солдатам кадрової армії (у більшості випадків відносно молодим людям, для яких страх смерті, як доводять психологи, є абстрактним поняттям, бо молодь ще не зовсім уявляє собі, що таке смерть), війна видається лише у вищій мірі азартною грою. Лише згодом наступає прозріння, але якщо "миттєва війна" проти невеликої країни завершується перемогою, то віра у власні сили перетворюється на самозакоханість, спостерігається безмежна віра у можливості власної техніки, яка допомогла здобути перемогу.

Отже, незважаючи на різні настрої солдатів країни, що планувала переможний "бліцкриґ", окремі виступи проти такого початку війни не знаходили належної оцінки у вищого керівництва держави. Це було пов'язано із особливостями політичного режиму, який панував у країнах, що планували "блискавичні війни".

Ідея "блискавичної війни" з'явилася у середовищі політичних лідерів, які пропонували "світле майбутнє своїм народам" за умови встановлення режиму власної диктатури. Подібні режими могли утворитися завдяки розвиткові техніки, в першу чергу, засобів комунікації, які давали змогу контролювати дії підданих з центру у більшій мірі, ніж будь-коли в історії. Крім того, контроль над підданими лідери цих режимів могли в тій чи іншій мірі на більший чи менший термін забезпечити саме за допомогою ведення війни, коли під прикриттям гасел, що закликали перемогти ворога, можна зробити свій режим ще більш суворим, виправдовуючи подібні дії потребами війни. Тому ідея серії "блискавичних воєн" як засобу, за допомогою якого можна панувати у світі, не випадково з'явилася у середовищі харизматичних політиків із імперськими амбіціями. Подібні ідеї були найбільш яскраво виражені у більшості німецьких та радянських політичних діячів на межі 30-40-х років XX ст. Лідери цих тоталітарних режимів, як правило, не були професійними військовими, а тому не могли використати війська належним чином у відповідних умовах. Крім того, їм було важко передбачити результати подібного авантюризму у використанні армії, озброєної новітньою технікою, яка, до речі, і сприяла утворенню цих режимів. У середовищі політиків-авантюристів можна знайти значну кількість тих, хто підтримував ідеї "бліцкригу". Але військові-професіонали не могли не помічати невідповідності між планами "бліцкригу" та засобами, виділеними для його проведення. Можливо, саме тому, як стверджував англійський історик Б.Ліддел Гарт, Гітлер і командування німецької армії "із самого початку планування військових дій проти Росії мали різні погляди на війну і ніколи не могли відповідним чином їх узгодити".[12] Подібна ситуація мала місце й серед вищого командування Червоної Армії, особливо на початку війни.[13]

Таким чином, розвиток техніки лише створює ілюзію можливості завоювання світу і утримання його народів у покорі. З іншого боку, саме розвиток техніки сприяє розв'язанню світових воєн і появам військових доктрин, які намагаються обгрунтувати можливість ведення військових дій у світовому масштабі. Але якщо військові доктрини створюються професіоналами-військовослужбовцями, то подальший устрій захоплених територій планують, як правило, політики. Політичні діячі іноді сприяють насадженню на окупованих територіях такого режиму, який зводить нанівець всі зусилля військових по підкоренню даної території. Адже армія завойовників через деякий час стає мішенню для бійців руху опору. Е.фон Манштейн у своїх мемуарах твердить, що східна політика Гітлера вступила у протиріччя із вимогами стратегії й відібрала у нього, можливо, шанс на швидку перемогу.[14] Таким чином, політики, які віддають перевагу пригнобленню підкореного населення, сприяють перетворенню "бліцкригу" на війну затяжну, але вже за участі сил Руху Опору.

Можна говорити лише про тимчасовий успіх "блискавичної війни" у боротьбі проти

однієї або кількох відносно невеликих країн, які географічно розташовані недалеко одна від одної і від агресора. Однак про успіх такого роду війни у світовому масштабі (не забуваймо, що саме світове панування було метою і Гітлера, і Сталіна, які планували швидку переможну війну на ворожій території) стосовно 30-40-х років XX сторіччя вести мову не доводиться, адже жодна з країн світу не мала можливості довести таку війну до переможного кінця. Навіть у наш час світова війна із застосуванням зброї масового знищення видається досить невизначеною у плані досягнення цілковитої перемоги над противником, тому що застосування подібної зброї створює небезпеку і для самого агресора. Ось чому теза "блискавичної війни" видається неприйнятною у стратегічному світовому масштабі і не може розглядатися як шедевр військової науки. Швидше це результат ідеалізації перебільшення людиною можливостей використання техніки.

У сучасному ж світі провідні країни віддають перевагу економічній боротьбі між собою, а не збройній агресії. І не обов'язково потужні в економічному відношенні держави повинні мати сильну армію. Існування великої армії, насамперед, шкодить економічному розвитку, оскільки на її утримання використовуються значні ресурси, які можна було б використати для потреб економічного розвитку. У сучасному світі настав час виключно професійних невеликих армій, які мають на озброєнні високоякісні види зброї. Сучасні воєначальники орієнтуються на проведення "миттєвих" операцій у локальних війнах, а не у війні за світове панування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гудериан Г. Танки – вперед!-Нижний Новгород.- 1996.-С. 25; 2. Мерцалов А., Мерцалова Л. Сталинизм и война.-М.,1998.-С. 247; 3. Миддельдорф Эйке. Русская кампания: тактика и вооружение.-М., 2000.-С.61; 4.Хорикоши Д., Окумия М., Кай дин М. "Зеро !" Японская авиация во второй мировой войне.-М., 1999.-С.67; 5.Типпельскирх К. История второй мировой войны.-М., 1998.-С. 239-240; 6. Шпеер А. Воспоминания.-Смоленск, 1998.-С. 423; 7. Митчем С., Мюллер Дж. Командиры «Третьего Рейха».-Смоленск, 1997.-С. 34; 8.Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы.-Смоленск, 1998.-С. 166; 9. Бивор Э. Сталинград /Пер. с англ. А.Жеребилова, А.Коноплева, А.Марченко, А.Фельдшерова.-Смоленск, 1999.-С. 20-21; 10. Мерцалов А., Мерцалова Л. Сталинизм и война.-М., 1998.-С. 124; 11. Бивор Э. Сталинград.-Смоленск, 1999.-С. 27; 12.Лиддл Гарт Б. Стратегия непрямых действий /Сост. С.Переслегин, Р.Исмаилов.-М., 1999.-С. 281; 13.Всемирная история: В 24-х томах /А.Н.Бадак, И.Е.Войнич, Н.М.Волчек и др.-Минск, 1997.-Т. 23.-С. 333; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3-х томах.-М., 1990.-Т.2.-С. 10; Волкогонов Д. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В.Сталина: В 2-х книгах.- М., 1990.- Кн. 2.-С. 157; 1418 дней войны: Из воспоминаний о Великой Отечественной.-С. 76; Баграмян І.Х. Фронтовими дорогами.-К., 1971.-С. 27; Кузнецов Н.Г. Накануне.-М., 1969.-С. 360; 1418 дней войны: Из воспоминаний о Великой Отечественной.-С. 50; Штеменко С.М. Генеральний штаб у роки війни.-К., 1968.-С. 29; 14. Манштейн Э. Утерянные победы / Сост. С.Переслегин, Р.Исмаилов.-М, 1999.-С. 184.

І.В.Мазило

ВИКОРИСТАННЯ ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ ТРАНСПОРТНОЇ МЕРЕЖІ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ І БОРОТЬБА ЗАЛІЗНИЧНИКІВ НА КОМУНІКАЦІЯХ ВОРОГА (1941 – 1944 РР.)

Перехід воєнної кампанії літа – осені 1941 р. у затяжну війну викликав необхідність зростання обсягів продовольчих ресурсів Вермахту й самого рейху. Їх поновлення мало відбутися за рахунок поставок з України. Ситуація вимагала від фашистського командування відправки на фронт також великої кількості особового складу армії, бойової техніки, паливно – мастильних матеріалів. Тому фашистське командування намагалося компенсувати зрослі потреби Східного фронту максимальною експлуатацією території України і використанням її сировинного й промислового потенціалу. За таких обставин залізничні шляхи України набули важливого значення для Вермахту і окупаційної адміністрації. 7 листопада 1941р. воєнно-політичне керівництво рейху наголосило, що "залізничний транспорт є найбільш важливим видом транспорту на

Сході". Відтак ним були видані вказівки по його відновленню на окупованій радянській території.[1]

У передвоєнний період залізничним транспортом, довжина шляхів якого досягала 20102 км., забезпечувалось 95% усіх перевезень на території України. Діяло дев'ять доріг – Вінницька, Львівська, Ковельська, Одеська, Південна, Південно – Західна, Південно – Донецька, Північно – Донецька й Сталінська. 348 тисяч працівників були зайняті на обслуговуванні цієї мережі.[2]

Доводиться констатувати, що окупаційній адміністрації вдалося до зими 1941-1942рр. відновити залізничні сполучення майже на усій захопленій ворогом території України. Діяли дирекції залізничних шляхів у Києві і Дніпропетровську й польова команда № 3. Вони експлуатували 15740 км. шляхів, що на п'ять тисяч менше, ніж у довоєнні часи.[3] У розпорядженні Київської дирекції знаходилось 7440 км. шляхів, які обслуговували 136тис. працюючих, Дніпропетровської – 5780 км. з 144 тис. обслуги. Така ситуація стала можливою завдяки діям окупаційних властей, що усвідомлювали, яке важливе значення має залізничний транспорт, й тому використовували для його відновлення як спеціальні військові формування, німецьких залізничників, так і місцеве населення. В одному з директивних документів рейху на ім'я місцевої окупаційної адміністрації наголошувалось: "Потрібно використовувати росіян головним чином для шляхового будівництва, польових робіт, розмінування і будівництва аеродромів"[5]. Співвідношення між кількістю зайнятих на залізничних шляхах службовців німецької національності й місцевих жителів окупованої території України характеризує подана таблиця:[6]

Генеральна дирекція залізничних шляхів	Всього працювало	В тому числі	
		Німці	Місцеві жителі
Київська	136000	15927	120073
Дніпропетровська	144800	18700	136062

Значний відсоток українського населення, зайнятого на залізницях, пояснюється тим, що за відмову співпрацювати з окупаційною адміністрацією воно піддавалося жорстоким репресіям. Тому жителі окупованих територій України були змушені заради власного життя і сімей працювати на окупантів. Поряд з цим вони застосовували усі доступні методи, щоб перешкодити фашистському керівництву використовувати сировину і промислові ресурси для зміцнення військової могутності Німеччини.

На перший план вийшов саботаж як форма опору окупантам "...проти усього, що могло мати господарське значення для збройних сил".[7] Факти масового саботажу вимушені були визнати представники окупаційної адміністрації, стверджуючи: "Трудящі Донбасу швидко пристосувалися, усі входи і виходи відшукали, німців обманювати навчились... Скаржаться на труднощі щогодинно, виявляють незадоволення".[8] Залізничники знаходили для ухиляння від роботи різноманітні причини. Так, завдяки медперсоналу Дніпропетровської інфекційної лікарні, який видавав працюючим залізничникам "липові" довідки про хворобу, невихід на роботу на багатьох об'єктах транспорту став масовим явищем.[9] Під час відновлення Дарницького вагоноремонтного заводу робітники, користуючись тим самим методом, не виходили на роботу, хоча гітлерівці неодноразово погрожували фізичною розправою.[10] Зривали планові показники також транспортники одеського заводу ім. Січневого повстання.[11]

Саботаж залізничників, спрямований на зрив роботи транспортного господарства окупованої фашистами території України, дуже турбував окупаційну адміністрацію. В доповідній записці начальника поліції СБ м. Києва відзначалось: "...в ремонтних майстернях Києва і Дарниці тривалий час спостерігаються випадки пошкодження, які спочатку приписувалися недостатній навченості українських робітників. Тепер можна зробити висновок, що це мав місце спланований саботаж".[12] Цей вид боротьби набував поширення на об'єктах залізничного транспорту Дніпропетровської, Запорізької, Донецької областей та Криму.

Між тим активність окупаційних властей по відновленню залізничного транспорту в 1941-1942рр. на окупованих землях України була досить значною й мала певні результати. За таких умов особливого значення набувало затягування термінів відновлюваних робіт, а відтак вивід з ладу обладнання і рухомого складу. Цією формою народної боротьби була охоплена велика кількість працюючих на транспорті. Вони прекрасно усвідомлювали значення залізниць як головної артерії, по якій йшло забезпечення німецьких військ, а тому робили все можливе, щоб шкодити на їх комунікаціях.

Одночасно проходив процес становлення партизанського руху й підпілля. В міру їх зміцнення об'єктами їхнього нападу ставали шляхи і рухомий склад. Це засвідчує і відомий дослідник історії партизанської боротьби на Україні В.І.Клоков, констатуючи: "Переживши тяжку зиму 1941 – 1942рр., партизани вже становили серйозну перешкоду в постачанні ворожих військ. І за першу половину року вони підірвали на мінах 85 залізничних ешелонів, зруйнували 227 залізничних і шосейних мостів".[13] Подібну точку зору поділяють дослідники історії партизанської боротьби на західноукраїнських землях, констатуючи: "Головною формою діяльності на західноукраїнських землях партизанів і підпільників були диверсійні операції на комунікаціях ворога."[14]

Вже у вересні – жовтні 1941 р. фашистське командування отримало перші сигнали про диверсії на дільницях залізничної дороги Козятин–Біла Церква–Знам'янка, Фастів–Кременчук, Сміла–Олександрія, Чернігів–Гомель, Новомосковськ–Павлоград, в районах Корсуня, Кіровограда і Черкас, на Полтавщині. На це звернули особливу увагу. Не випадково 16 жовтня 1941 р., після перших диверсій на транспорті, побачила світ директива Герінга, в якій наголошувалося: "Кожний росіянин, який наближається до залізничного полотна, повинен бути розстріляний. Кожний росіянин, який при диверсії буде пійманий на залізниці, повинен буде, якщо живим попаде до рук військ, повішаний на телеграфному стовпі. При диверсійному акті, успішному або неуспішному, населені пункти, що знаходяться поблизу залізної дороги, повинні бути спалені. Чоловіче населення повинно бути розстріляне, жінки і діти відправлені у табори".[15] Однак, незважаючи на заходи фашистського командування по забезпеченню безперебійної роботи шляхів сполучення, вони залишились у центрі боротьби партизан й підпільників.

Аналіз подій наступного, 1942 р., дозволяє зробити висновок, що партизанські загони розгорнули інтенсивні бойові дії на стратегічних комунікаціях ворога. На активізацію цієї форми боротьби їх націлила постанова Державного комітету оборони СРСР від 11 жовтня 1942 р., в якій наголошувалося на посиленні уваги партизанів до території правобережних областей республіки, де проходили важливі шосейні і залізничні магістралі".[16] Як наслідок, партизани з'єднання С.А.Ковпака в кінці листопада - на початку грудня 1942 р. провели операцію під умовною назвою "Сарненський хрест". У ніч на 5 грудня одночасно було підірвано п'ять мостів на північно – східному напрямку через р. Случ на перегонах Антонівка – Сарни, Немовичі – Сарни, Сташів – Плисків і Сарни – Лунівець через річку Горинь. Рух поїздів через станцію Сарни був припинений на 15 діб.[17]

Після цього фашистам так і не вдалося налагодити попередню пропускну здатність вузла.

У 1943 р. партизанський рух став масовим.[18] Відповідно до плану бойових дій у весняно-літній період партизанські загони отримали завдання передислокуватися в Західні і Південно-Західні райони України. Одне із завдань полягало у виведенні з ладу 26 великих залізничних вузлів, в тому числі Ковеля, Коростеня, Шепетівки, Здолбунова, Сарн, Жмеринки та інших, тим самим паралізувати роботу залізничних напрямків: Київ-Ковель, Київ-Шепетівка-Львів, Тернопіль-Жмеринка та інших ліній, які мали стратегічне значення. До реалізації цих планів були залучені з'єднання С.А.Ковпака, О.Ф.Федорова, О.М.Сабурова, М.І.Наумова. Лише бійці з'єднання С.Ковпака за час чотиримісячного рейду висадили в повітря 19 ворожих ешелонів, понад 30 залізничних мостів. Так, на шляху до гір мінери з'єднання підірвали залізничні мости через річку Збруч у Волочиську,

міст західніше Тернополя на лінії дороги Львів-Тернопіль-Жмеринка, по якій йшли поїзди в напрямку Проскурова і Жмеринки, Одеси, Фастова і Києва, далі в Курському напрямку. Значення цього залізничного напрямку було особливе, бо з весни 1943 р. він використовувався як основний. Внаслідок проведеної операції був припинений рух більше 40 ешелонів на добу. Їхній шлях на фронт тепер мав пролягти територією Румунії і Бессарабії.[19]

У районі Волині діяли партизани О.Ф.Федорова. Їх основний удар був скерований на Ковельський залізничний вузол. З 7 червня 1943 р. й по квітень 1944 р. партизанами з'єднання було підірвано на дільницях Ковельського вузла 611 ешелонів й пущено під укіс вісім бронепоїздів. В цілому динаміку партизанської боротьби на комунікаціях ворога в другій половині 1943 року видно із таблиці:[20]

Види диверсій	Липень	Червень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	За 6 місяців
Проведено аварій	359	664	520	690	570	400	3203
Зірвано залізничних мостів	32	54	28	54	41	25	234
Знищено ліній зв'язку (км.)	168	122	149	125	54	63	681

Наведені дані дають підставу стверджувати, що на кінець 1943 р. боротьба партизан на залізничних комунікаціях набуває масового характеру. Незаперечним є і той факт, що ефективність ударів партизанів по залізничних комунікаціях фашистських військ у багатьох випадках залежала від наявності в їх складі залізничників і їх зв'язку із підпіллям на станціях, паровозних і вагонних депо. Архівні матеріали, спогади учасників партизанської боротьби на Україні дають переконливі факти участі залізничників у диверсійній діяльності партизан на залізничних магістралях. У чернігівському з'єднанні у взводі диверсантів перебували інженери – залізничники В.І.Клоков і Ф.Я.Кравченко, студент Московського інституту залізничного транспорту В.В.Павлов. "Їхній досвід й професійна підготовка, – пише О.Ф.Федоров, – допомогли партизанам вивчити нові зразки мінно – підривної техніки".[21] У 1943р. в з'єднанні С.А.Ковпака вів боротьбу з ворогом машиніст депо Основа Я.Г.Баштовий. З'єднанню в організації диверсій на лінії Львів – Тернопіль – Жмеринка допомогу надавали залізничники дільниці Тернопіль-Волочиськ.[22] Група залізничників під керівництвом Яворського діяла в з'єднанні О.Сабурова.[23] Декілька партизанських загонів діяли в районі станції Червоний Лиман. Одним з них командував інструктор-залізничник Г.А.Іщенко.[24] Комісаром загону був залізничник Л.С.Землянський, а також паровозний машиніст В.К.Астахов й начальник балаклавської дистанції колії В.Н.Пашков. Загону вдалось провести 29 бойових операцій й знищити 218 фашистів, вивести з ладу два мости. А.Астахов, працівник станції Червоний Лиман, очолив партизанський загін залізничників, який провів більше 30 бойових операцій.[25] У Кіровоградській і Київській областях у складі підпілля вели боротьбу з ворогом сім'я В.І.Гаджієнків, телеграфіста станції Помошної. Його молодший син і дочка Надія були зв'язковими, старший син – розвідником. Ця група згодом переросла в загін і в серпні – грудні 1943 р. на перегоні Шевченково – Цветково, Шевченково – Знам'янка організувала 16 аварій поїздів.[26]

Під час рейдів партизанським з'єднанням доводилося долати залізничні перепони. Німецьке командування восени і взимку 1941-1942 рр. направило для ліквідації партизанів кілька десятків тисяч солдат, знявши їх з фронту. Це робилося для того, щоб забезпечити роботу комунікацій, особливо залізниць, які густою мережею пролягали на території України. В багатьох випадках від вдалого переходу ліній залізничних доріг залежало життя і доля сотень людей. І тут на допомогу приходили залізничники. У своїх мемуарах В.І.Клоков згадує залізничників Добрушинського підпілля Івана Барсука, Степана

Веркіна, Павла Кучеренка. Ризикуючи життям і своїми рідними, вони в ці дні весь час були з партизанами. Завдяки їм загони і роти з'єднання без шуму і жодного пострілу перейшли дорогу біля вихідного семафору станції Добруш.[27] Допомогу з'єднанню в районі Ковеля надали залізничники станції Маневичі[28].

Диверсійна діяльність партизанів на 1943р. набула найбільшого ефекту в 1943 р. Віднині удари по залізничних комунікаціях фашистів стають основними в їх бойовій діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Народне господарство УРСР.: Статистичний збірник.–К., 1957. – С.385; 2.Пономаренко П.К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков. – М., 1986. – С. 173; 3.Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982. – С.94-95; 4.Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944. Кн.-1.- К., 1985. – С.333,341; 5.История Украинской ССР. – Т.8. – К.,1984. – С. 101; 6.Немятый В.Н. названа праця – С.95,106; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. Кн.I. – К., 1985. – С.333,341; 7.Памяти павших. Великая Отечественная война 1941-1945. – М.,1995. –С.133; 8.Історія Української РСР. – Т.7. – К., 1977. – С. 101; 9.Немятый В.Н. названа праця – С. 107; 10.Герой подполья. – М., 1968. – С.252; 11.Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: Документы и материалы. – Одеса, 1970. – С. 252; 12.Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. Кн.I. – К.,1985. – С.336; 13.Клоков В.І. Вирушали в похід партизани // Демократична Україна. – 1993. – 1 липня.; 14.Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. К., 1984. – С.119; 15.Клоков В.И Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. – К., 1984. – С.44; 16.Боротьба трудящих... – С. 113; 17.Боротьба трудящих... – С. 110; Клоков В.И. Действия партизан... – С.75-76; 18.Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996. – С.243; 19.Трагедії Карпатського рейду Ковпака – 55 років // День. – 1998. – 5 серпня;20.Немятый В.Н. В боротьбе за срыв грабительских планов фашистской Германий. – К., 1982. – С. 115-116; 21.Федоров А.Ф. Подпольный обком действует.- М., 1957. – Кн. 1. – С.357; 22.Вершигора П. Люди с чистой совестью. – Кн.1. Рейд за Днепр. – М., 1959. – С.434-435; 23.Сабуров О. Таємничий капітан. -К., 1962. – С.65-66; 24.Кривоніс П.Ф. Магістралі життя. – К., 1974. – С.145; 25.Железнодорожники в годы Великой Отечественной войны:-М,1995. - С. 369; 26.Федоров А.Ф. Подпольный обком действует.- С.357; 27.Клоков В.И. Ковельський узел: О Черниговo-Волынском партизанском соединении. – К., 1981. – С.117; 28.Федоров О.Ф. Остання зима: Партизанська бувальщина. – К., 1965. –С.303.

В.В.Кононенко

АНТИРАДЯНСЬКІ ВИСТУПИ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ (1945-1947 РР.)

Після перемоги у Великій Вітчизняній війні населення Вінницької області, як і весь український народ, повертається до мирного життя. Війна принесла зміни не тільки в матеріальному житті людей, а й сприяла змінам свідомості громадян. Переключення уваги тоталітарного режиму на проблеми зовнішньої загрози, боротьба з фашизмом призвели до деякого послаблення репресивного тиску в країні. Реабілітація частини командирів Червоної Армії, деяких категорій політичних в'язнів, розширення прав республіканських відомств, створення наркоматів оборони і закордонних справ, перемога у війні поширювали віру в те, що в державі зміниться ставлення до людини, утверджуватиметься повага до особистості, її людських і політичних прав. На світогляд громадян вплинуло перебування їх в інших частинах Радянського Союзу під час евакуації, за межами держави, спілкування із громадянами інших країн, знайомство із здобутками інших народів. Ніщо так не сприяє зміні людської думки, як переконання на власному досвіді, порівняння свого життя з життям інших людей, переваги якого помітні навіть в умовах війни. Проте нові переконання, що утверджувались в свідомості населення, особливо інтелігенції, на жаль, не мали грунту для реалізації. Тоталітарний режим вже за своєю природою ніяк не міг змиритися з розвитком громадської думки на гуманних, демократичних засадах і часткова лібералізація, послаблення терору були вимушеним

кроком.

До мирного життя після жорстоких боїв народ повертався у надзвичайно важких умовах. Тривала окупація фашистським режимом, запеклі бої на українській території позначились занепадом народного господарства і величезними демографічними втратами. Важкою ціною досягалися успіхи в економіці. Певною мірою сприяли цьому можливості командно-адміністративної системи. Щирий, повсякденний ентузіазм людей, їх готовність до чергової самопожертви в ім"я кращого майбутнього уміло використовувався владою. Якщо промисловість поступово відроджувалась, і зрушення були помітні, то в сільському господарстві панувала криза і увага керівників держави до села в основному була прикута з однієї причини - виконання планів продовольчої розкладки. Відбудовчий період дуже часто проводився за рахунок і силами і так знедоленого народу. Помилки радянського керівництва в ході війни та відбудовчого періоду, перераховані вище зміни в свідомості людей позначились на тому, що авторитет радянської влади похитнувся, а в окремих випадках "системі" відкрито загрожувала радикально налаштована частина населення. Не обминули ці процеси і Вінниччину.

Вже в серпні 1945 р. в листі в ЦК ВКП(б) мешканець міста Вінниці, колишній фронтовик, військовий журналіст М.Черненко дав оцінку становища на Вінниччині: "...Я працівник газетної справи, працював в багатьох районах Вінницької області УРСР. Був більше року на фронті. Через важке поранення був демобілізований і знаходився в госпіталі на Уралі. Потім, до визволення України, працював на Кавказі, в Середній Азії. Через війну я був в Прибалтиці, а ще раніше в Західній Україні. Все це дало мені матеріал і можливість порівнювати рівень життя в кожному краї і області. Я впевнився, що не тільки зараз, а ніколи населення Вінницької області не жило так заможно, як живуть в Середній Азії, на Уралі, на Кавказі, в Прибалтиці. Я хочу, щоб мені не дорікали і не підозрювали ні в яких злих намірах, але наскільки я пам'ятаю, коли був в районах Вінницької області, кожну весну в колгоспах і районах Центру, населення тут живе дуже бідно і впроголодь. Цілий ряд районних працівників (як і області), бажаючи тільки "вислужитися", будь-якою ціною домагаються виконання часто непосильних планів, бояться доповісти про неврожай у вищі органи, а іноді навіть висувають і зустрічні плани, не виявляючи ніякої турботи про злиденне населення... Все це викликає незадоволення... Крім того, прийнято говорити про Україну як про багату і родючу, що тут рай, а насправді в деяких районах України гірше, ніж в Середній Азії, на Кавказі чи Прибалтиці".[1]

Розруха, брак продовольства, товарів першої необхідності, голод стали причиною зростання злочинності, яку не могли зупинити навіть закони воєнного часу. Збройні напади, пограбування магазинів, складів, помешкань населення стали звичним явищем. Озброєні банди тероризували населення як в містах, так і в селах. Негаразди, байдужість та невміння партійних та керівних органів вирішити ці проблеми змушують населення вдаватися до крайніх заходів боротьби за свої інтереси, в окремих випадках до відверто злочинних методів. Але найгіршим для радянської системи було те, що змінюється ставлення до влади, росте невдоволення нею, що в окремих випадках переростає в антирадянські та антипартійні виступи. Вже за перший післявоєнний рік згідно з "Доповіддю про злочинність у Вінницькій області на основі категорій справ, з яких слідство завершене органами міліції і НКВС, що підлягають органам територіальної прокуратури за 1945 р." за "контрреволюційними злочинами" було сфабриковано 128 справ, за якими засуджено 142 особи (89 справ - в 1 півріччі та 47 справ - у другому півріччі).[2] Як видно з доповідної записки " Про роботу органів Прокуратури Вінницької області по нагляду за виконанням "Положення про вибори в Верховну Раду СРСР",[3] серед випадків порушення радянської законності були прославляння життя і ладу фашистської Німеччини, наклеп на радянський лад, критика партійних та керівних органів, антирадянська агітація та пропаганда, розповсюдження листівок з українськими націоналістичними поглядами.

Кількість виступів проти радянської влади, бандитських нападів збільшувалася

пропорційно до погіршення ситуації в народному господарстві. В 1946 році ці події були пов'язані з посухою, неврожаєм і початком голоду.

Перші випадки загострення становища проявилися вже навесні 1946 р. Антирадянська діяльність була спрямована на зрив виконання планів весняної сівби, про що свідчить доповідна записка " Про оперативну і профілактичну роботу органів МВС по забезпеченню весняної сівби" начальника управління МВС по Вінницькій області Гребченка. Головними формами боротьби були залякування колгоспників, колгоспного керівного активу. Наприклад, в селі Канава Тиврівського району в поштовій скриньці була виявлена анонімна листівка, яка була адресована голові колгоспу, такого змісту: "Не тисніть на народ, не вимагайте, а то ми, бандерівці, знищимо вас у ліжку, коли ви будете міцно спати."[4]

Ситуація починає виходити з-під контролю в період жовтня 1946 р., коли на території Вінницької області почастішали випадки збройних пограбувань, що створювало серед населення "нездоровий політичний настрій" і незадоволення діями влади.[5] Про рівень напруги в суспільстві свідчить і той факт, що в'язниці Вінницької області станом на листопад 1946 р. були переповнені. Лише у вінницькій в'язниці, що була розрахована на 950 чоловік, фактично утримувалось 1819 осіб.[6] Слідчі органи не встигали розглядати справи затриманих.

У цей період на території області активно починає діяти підпілля ОУН-УПА, осередки якого були сформовані на території області ще під час війни і відносились до групи "Південь", штабом якої командував полковник УПА Омелян Грабець і який був розгромлений військами НКВС біля села Микулинець Літинського району.[7] Українські національні ідеї також поширювались серед громадян області, коли ті шукали порятунок від голоду на Західній Україні. Проте не варто відкидати той факт, що під іменем ОУН часто діяли просто злочинні угрупування, а влада іноді звинувачувала в буржуазному націоналізмові будь-які прояви критики існуючого ладу. Тому за статистикою партійних органів оцінка кількості членів цих організацій може бути дещо завищеною.

Проте українське національне підпілля активно проводило агітаційну роботу серед населення. В доповідній записці секретаря обкому КП(б)У М.Стахурського секретареві ЦК КП(б)У М.Хрущову вказувалось на виявлені в окремих селах області листівки антирадянського, націоналістичного змісту, а також випадки терористичних актів. Так, на території Сорочинського млинокомбінату Дашівського району була виявлена листівка наступного змісту: "Ідіть шляхами, якими йшла колишня козацька Україна. Доброго здоров'я! Брати і сестри, українці і українки, молодь і старше покоління. В перших стрічках нашого листа повідомляємо Вам: співчуваємо вашому горю... Так просимо Вас для того, щоб не повторився 33-й рік, робіть так, як вам вже відомо. Весь зібраний хліб лежить на складах, а ми пухнемо з голоду... Для того, щоб ви залишилися живими, необхідно, щоб всі ці склади пішли димом, а хліб щоб був у наших руках. Радимо діяти колективно. Загін Віктора Демаченського".[8]

На жаль, не можна не погодитись з думкою історика М.Коваля[9], який стверджує, що серед ідейних борців ОУН-УПА нерідко траплялися люди, яких мало цікавили ідеї та цілі ОУН, а більше - власні корисливі інтереси. Крім того, безумовно, у тоталітарну епоху цей рух не міг не бути екстремістським за методами досягнення мети ("Хай би крові по коліна, аби вільна Україна").

Погіршення соціально-економічної ситуації, голод 1946-1947 рр. призвели, як це бувало раніше, до політико-ідеологічного тиску. В березні 1947 року Л.Кагановича було призначено першим секретарем ЦК КП(б)У. Як і в тридцяті роки, Каганович всі біди в Україні звів до націоналістичних проявів. Проте, як не намагалася влада зупинити рух опору, антирадянські виступи продовжуються і в 1947 році, тому що основні причини незадоволення народу усунені не були, як і не було реальної допомоги голодному селу. Народ, що переміг у війні, сподівався, що заживе краще. Проте, як згадує мешканець с. Чеснівка Хмільницького району Іван Ткачук, у селі знову уповноважені райкому партії

знущалися над людьми. Він згадує, що побили тоді колгоспників М.С.Бригаса та А.Г..Яцюка. А над Л.С..Яцюком так знущалися, що той не витерпів і повісився, бо був дуже бідний і не міг заплатити позику. А коли вдова Ганна Семенівна Бригас благала уповноважених РК КП(б)У пожаліти її, бо немає чим сплатити податок, вони дали їй мотузку, заявляючи, мовляв, вихід у тебе один.[10]

Серед основних форм та методів боротьби, як і в попередній період, залишалися вбивство керівних осіб радянського, колгоспного та партійного сільського активу, їх залякування, агітація серед населення, диверсії. Свідчення про "контрреволюційну" підривну роботу йшли фактично з кожного району області. Так, за доповідною запискою начальника Гайсинського РВ МВД капітана Коренчука секретареві Вінницького обкому КП(б)У Силину Д.М. 29 листопада 1947 р.[11] була знешкоджена група бандерівців Ломачевського, яка діяла на території Гайсинського і Тростянецького районів, і що 4 жовтня вбила в місті Ладижині представника міністерства хлібопромисловості т. Качанова[12].

Згідно з довідкою "Про активні ворожі прояви по Вінницькій області за 1947 рік"[13] в області розповсюджувались анонімні антирадянські листівки і листи терористичного, антирадянського, повстанського характеру по відношенню до партійно-радянського активу села. По Вінницькій області за ворожу діяльність у 1947 р. заарештовано 363 особи[14]. З них: агентів іноземної розвідки – 65, членів ОУН-УПА – 43, за тероризм та терористичні наміри – 21, за диверсії – 4, за антирадянську агітацію і розповсюдження антирадянських листівок – 55, за зраду і інші злочини - 175. Цей же документ містить відомості про анонімний лист терористичного характеру на адресу секретаря РК КП(б)У і голови районного виконавчого комітету, в якому автор погрожував їм вбивством у місті Ольгополі, про анонімний лист, в якому автор погрожував вбивством голові сільради села Скибинці Погребищенського району, про анонімний лист, в якому автор погрожував голові колгоспу села Бухни Погребищенського району, про антирадянські листівки перед виборами у Верховну Раду УРСР в селі Мала Ростовка Оратівського району та селі Студенне Піщанського району.

Держава вела проти таких випадків жорстоку боротьбу. Як видно з аналізу документів, досить було відгукнутися негативно на адресу якогось державного чи партійного керівника, як згідно з директивою Наркомату юстиції СРСР від 15 квітня 1938 р. "Про кваліфікацію контрреволюційних терористичних висловлювань" висувалося звинувачення за ст.ст. 17-54-8 КК. Звинувачення в пропаганді і агітації, яка містить заклики до повалення або підриву радянської влади, кваліфікувалось за ст.54-10 КК., а обговорення цих питань, що, як правило, мало побутовий характер, кількома особами тягло за собою ще й кваліфікацію за ст. 54-11 КК. як злочинна діяльність[15].

Як стверджує історик Ю.І.Шаповал,[16] у повоєнні часи, особливо у 1946-1947 рр., відсоток засуджених за "контрреволюційні злочини" знову став збільшуватись. Про це свідчить і аналіз документів державного архіву Вінницької області. Репресивна система використовувала будь-які, у тому числі й об'єктивні труднощі, для надання їм політичного забарвлення, усунення незадоволених і зміцнення своєї авторитарної влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).- Ф.136.- Оп.13.- Спр.95.- Арк.149; 2. ДАВО.- Ф.136.- Оп.13.- Спр.101.- Арк.23; 3. ДАВО.- Ф.136.- Оп.13.- Спр.99.- Арк.38. 4. ДАВО.- Ф.136.- Оп.13.- Спр.101.- Арк.10; 5. ДАВО.- Ф.136.- Оп.13.- Спр.99.- Арк.198; 6. ДАВО.- Ф.136.- Оп.13.- Спр.99.- Арк.141; 7. Бурлака І. Вони боролись за незалежність // Літинський вісник.- 1994.- 23 серпня; 8. ДАВО.- Ф.136.- Оп.13.- Спр.99.- Арк.113; 9. Коваль М.В. ОУН - УПА: Між "третім рейхом" і сталінським тоталітаризмом // УІЖ.- 1994.- №2/3.- С.101; 10. Ткачук І.. Не називаю її раєм... // Подолія.- 1997.- 25 лютого; 11. ДАВО.- Ф.136.- Оп.13.- Спр.134.- Арк.26; 12. ДАВО.- Ф.136.- Оп.13. - Спр.134.- Арк.5; 13. ДАВО.- Ф.136.- Оп.13.- Спр.134.- Арк.21; 14. Там само; 15. Абраменко Л. Попіл розстріляних і замучених стукає в наші серця // Вітчизна.- 1998.- №3/4.- С.21; 16. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні.- К., 1990.-С.128.

І.М.Романюк

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКИМ ГОСПОДАРСТВОМ УКРАЇНИ В КІНЦІ 1950-Х НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ XX СТ.

Лінію, яку проводила держава в 50-ті роки в соціально-економічній політиці на селі, виявилася непослідовною. Починаючи з 1958 р., у сільськогосподарському виробництві відбувся спад. Головна причина полягала в тому, що адміністративно-командна система управління сільським господарством залишилася незмінною. Тому система починає приділяти велику увагу питанням удосконалення керівництва сільським господарством. Хоча не всі заходи були виправданими, проведення їх свідчило про способи і намагання віднайти кращі, досконаліші форми управління аграрним сектором економіки.

Це все зумовлює необхідність систематизовано прослідкувати за змінами, які відбувалися в галузі удосконалення державного апарату управління сільським господарством в кінці 50-х - на початку 60-х років.

У 1957 р. на основі закону, прийнятого 4 сесією Верховної Ради УРСР, міністерство сільського господарства і міністерство радгоспів були об'єднані в одне союзно-республіканське міністерство сільського господарства УРСР з метою забезпечення єдиного керівництва в сільському господарстві.[1] Однак таке об'єднання не було підкріплене іншими організаційними заходами, тому мало швидше механічний, формальний характер.

Наприкінці 50-х-початку 60-х років ще не зміцнілу економіку колгоспів і радгоспів було підірвано згубними заходами щодо сільського господарства. Україна і на цей раз продовжувала бути своєрідним полігоном, лабораторією СРСР, де випробовувалися всілякі нововведення. На початку 1958 р. М.Хрущов висунув ініціативу про необхідність реорганізації МТС, мотивуючи тим, що розвиток сільського господарства і розширення прав колгоспів вимагають зосередження сільськогосподарської техніки в господарствах. Тоді ж, у березні, було прийнято рішення Верховної Ради про реорганізацію МТС у ремонтно-технічні станції (РТС) та продаж техніки колгоспам.[2] РТС підпорядкувались обласним управлінням сільського господарства. На них були покладені завдання по ремонту і постачанню сільськогосподарської техніки колгоспам[3], а також виконанню ремонтних робіт за замовленнями радгоспів, навчальних закладів та інших організацій[4]. За штатом на одну РТС припадало 23 чоловіки[5].

З реорганізацією МТС змінилися форми і методи державного управління, а також структура районних радянських органів. Головною ланкою в системі керівництва колгоспами ставили районні інспекції з сільського господарства. На них покладались завдання пропаганди і впровадження в сільськогосподарське виробництво передового досвіду, організації насінництва і заготівель сільськогосподарської продукції, ветеринарна служба, контроль за діяльність РТС, кадрова політика на селі тощо.

При виконкомах районних Рад організовувались виробничо-технічні ради, до складу яких входили керівники і спеціалісти районної інспекції по сільському господарству, колгоспів, радгоспів, РТС та інших сільськогосподарських підприємств, підприємств району, науково-дослідних установ і навчальних закладів, передовики сільського господарства.

Однак, незважаючи на деякі успіхи сільського господарства після реорганізації МТС, рівень його розвитку все ще відставав від назрілих потреб.

Тому урядом були розроблені і здійснені заходи по реорганізації функцій міністерства сільського господарства і його органів на місцях. Особливе значення надавалось перебудові низової ланки сільськогосподарських органів. Районні інспекції з сільського господарства не виправдали себе, їх діяльність в значній мірі мала канцелярський характер. А тому вони були ліквідовані. Відповідно було прийнято

рішення про те, що низовою ланкою управлення сільськогосподарським виробництвом повинні стати опорно-показові господарства в районах, які утворювались на базі передових колгоспів і радгоспів. Основними методами роботи опорно-показових господарств повинні були стати обгрунтовані рекомендації по запровадженню практичного досвіду по веденню господарства і організації виробництва.

Про те, наскільки сільськогосподарські органи віддалялись від управління виробництвом, свідчить хоча б той факт, що навіть функції з аналізу господарської діяльності і фінансового стану колгоспів і радгоспів, хід основних сільськогосподарських робіт та інші були передані від міністерства сільського господарства і місцевих сільськогосподарських органів до держплану УРСР.

У зв'язку з такими змінами було визнано доцільним утворити Всесоюзне об'єднання Ради Міністрів СРСР з продажу сільськогосподарської техніки, запасних частин, мінеральних добрив, організації ремонту та використання техніки в колгоспах і радгоспах - «Союзсільгосптехніку» на правах державного комітету Ради Міністрів СРСР[6].

В Україні була створена «Укрсільгоспотехніка» якій були надані права державного комітету Ради Міністрів УРСР. Для більш повного обліку потреб сільського господарства при «Укрсільгосптехніці» було створено раду в складі голів обласних об'єднань «Сільгосптехніки», членів колегії республіканського об'єднання «Сільгосптехніки», директорів окремих радгоспів і голів колгоспів з різних зон республіки, вчених - спеціалістів і директорів заводів тракторного і сількогосподарського машинобудування. Такі ж ради були утворені при обласних об'єднаннях і районних відділеннях «Сільгосптехніки»[7].

Незважаючи на ці зміни, на початку 60-х років склалось важке становище у сільському господарстві. Це визнав М.Хрущов на березневому пленумі 1962 р.: «У нас, по суті немає органу, який би займався організацією виробництва і заготівель, глибоко вникав у потреби колгоспів і радгоспів, добивався найефективнішого використання землі, техніки та інших засобів виробництва»[8].

Незадовільне виконання завдань семирічки по виробництву сільськогосподарських продуктів у 1959-1961 рр. було, насамперед, наслідком великих прорахунків у керівництві сільським господарством[9].

Створена ще в 1958 р. система закупок сільськогосподарської продукції, яка замінила заготівлю, фактично нічого не змінила по суті.

Уряд визнав за необхідне перейти до державних закупок сільськогосподарських продуктів у порядку контрактації – шляхом укладання договорів з колгоспами і радгоспами.

Реорганізація сільськогосподарських органів не зачепила сфери виробництва. Опорно-показові господарства фактично були лише органами пропаганди, а не керівництва. Потрібно було створити більш досконалу форму контролю за організацією сільськогосподарського виробництва в колгоспах і радгоспах. Такими за формою ставали територіально-виробничі колгоспно-радгоспні управління по керівництву сільськогосподарським виробництвом, утворені у відповідності з постановою ЦК і Ради Міністрів СРСР від 22 березня 1962 р. «Про перебудову управління сільським господарством».

В Україні основні заходи по проведенню перебудови управління сільським господарством були розроблені в постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 27 березня 1962 р. «Про перебудову управління сільським господарством Української РСР». Цією постановою була створена мережа територіально-виробничих колгоспно-радгоспних управлінь по керівництву сільськогосподарським виробництвом, затверджено Положення про територіально-виробниче колгоспно-радгоспне управління, структура і чисельність управлінь, створені обласні і республіканські органи по керівництву сільським господарством, реорганізовані раніше існуючі сільськогосподарські органи[10].

Залежно від кількості колгоспів і радгоспів, об'єму виробництва, економічних і

територіальних особливостей на декілька районів було утворене одне територіально-виробниче колгоспне управління. Переважали управління, які охоплювали 3 райони, однак були і управління, які створено на 2,4,5 і навіть 6-7 районів. Всього в Україні до листопада 1962 р. діяло 190 територіально-виробничих колгоспно-радгоспних управлінь (з них 11 радгоспно-колгоспних)[11].

Територіально-виробничі управління були побудовані за виробничим принципом. На відміну від раніше існуючих на місцях сільськогосподарських органів, наприклад, районних інспекцій по сільському господарству – складової частини райвиконкомів, виробничі управління не були органами районних організацій. Вони були єдиною структурою по керівництву лише колгоспно-радгоспним виробництвом у районах.

Апарат виробничого управління складався із начальника управління, інспекторів-організаторів (1 інспектор організатор на 4-5 господарств), інспектори по кадрах і спецроботі, агрономів, зоотехніків, інженерів по плануванню і обліку, бухгалтерів-фінансистів і адміністративно-обслуговуючого персоналу.

Керівництво колгоспами і радгоспами, виробничі управління здійснювали через ради виробничих управлінь. До складу ради входили начальник виробничого управління (голова ради), керівні працівники партійних, радянських і комсомольських органів, голови колгоспів і директори радгоспів, керівники об'єднань «Сільгосптехніки», а також передовики сільського господарства, наукові працівники і головні спеціалісти управлінь.

Рада скликалась раз на три місяці. Утворення рад виробничих управлінь і подібних їм органів, як довів час, являло собою певну тенденцію в організації сільським господарством.

З утворенням територіально-виробничих колгоспно-радгоспних управлінь були ліквідовані районні та міжрайонні державні інспекції по закупівлях.

Була ліквідована Українська академія сільськогосподарських наук. Її функції передавались міністерству сільського господарства[12].

В Україні було утворене міністерство виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів на чолі з першим заступником голови Ради Міністрів УРСР і Головне управління радгоспів при Раді Міністрів УРСР.

У підпорядкування міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів було передано питання насінництва, ветеринарії і племінної справи, охорони грунтів і землекористування.

Для координації роботи міністерств і відомств, які займались сільським господарством, був утворений Республіканський комітет по сільському господарству Української РСР, який очолював перший секретар ЦК. До складу комітету входили перший заступник голови Ради Міністрів республіки - міністр виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР (заступник голови комітету), секретар ЦК з питань сільського господарства, завідуючий сільськогосподарським відділом ЦК, голова республіканського об'єднання «Укрсільгосптехніки», міністр сільського господарства УРСР, начальник відділу сільського господарства і заготівель сільськогосподарських продуктів Держплану УРСР, голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР по водному господарству[13].

В областях були утворені управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів, очолювані першими заступниками голів облвиконкомів, які займались питаннями сільського господарства.

У зв'язку з цим були ліквідовані обласні управління і тресті радгоспів, за винятком деяких трестів спеціалізованих радгоспів.

Для покращання виробничо-технічного обслуговування колгоспів і радгоспів в укрупнених районах на базі існуючих міжрайонних і районних відділень «Сільгосптехніки» були утворені районні об'єднання «Сільгосптехніки».

Щоб запобігти спаду сільськогосподарського виробництва, в березні 1962 р. М.Хрущов запропонував перебудувати управління сільським господарством. В Україні до

кінця року утворилося 250 територіальних колгоспно-радгоспних виробничих управлінь. Водночас партійні органи поділили за виробничим принципом. Сільські райкоми було ліквідовано і замість них утворено парткоми виробничо колгоспно-радгоспних управлінь. Створювалися сільські і промислові обкоми партії. У ЦК компартії України з'явилося Бюро з керівництва промисловими і сільськогосподарським виробництвом. Але нові структури управління практично не змінили критичного становища в аграрному виробництві[14].

У 1965 р. згідно з постановою ЦК і Ради Міністрів України від 3 квітня 1965 р. «Про заходи щодо поліпшення керівництва сільським господарством республіки» було вирішено об'єднати міністерство сільського господарства і міністерство виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів в одне союзно-республіканське міністерство сільського господарства Української РСР[15]. На нього було покладено керівництво розвитком сільського господарства і сільськогосподарським виробництвом в колгоспах і радгоспах[16]. Також було реорганізовано обласні управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів в обласні управління сільського господарства[17].

Реорганізацію державного апарату управління сільським господарством України в кінці 50-х – на початку 60-х років за своїм значенням можна порівнювати з проведеною в 1957 р. перебудовою управління промисловістю і будівництвом. Але на практиці така громіздка система управління сільським господарством поставлених перед нею завдань не виконала і своєї мети не досягла.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Марчук В.И. Органы государственного управления УССР на современном этапе. - К.,1964. - С.78; 2.Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. - М.,1968.-Т.4.-С.400; 3. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.31. - Спр.1007. - Арк.177; 4.Там само. - Арк.178; 5. Там само. - Арк.183; 6. Решения парии и правительства по хозяйственным вопросам. - М.,1968. - Т.4. - С.719; 7.Марчук В.И. Вказана праця.- С.82; 8.КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК -К.,1981. -Т.8. -С.322; 9. Там само. - С.320; 10.Марчук В.И. Вказана праця. - С.85; 11. Там само. - С.86; 12.Там само.-С.98; 13. Там само. - С.89; 14. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України.- 2000.-С.248; 15. ЦДАВО України.- Ф.4980. - Оп.1.- Спр.1712.- Арк.1; 16.Там само. - Арк.2; 17.Там само. - Арк.4.

Д.О. Мельников

ТВОРЧА МОЛОДЬ УКРАЇНИ В УПРАВЛІННІ ВИРОБНИЦТВОМ: ПОЗИТИВНИЙ І НЕГАТИВНИЙ ДОСВІД (80-І – ПОЧАТОК 90-Х Р.Р. ХХ СТ.)

Виробництво постійно вимагає технічного удосконалення, покращення організації та якості роботи. Вагоме місце в цій справі належить молодим вченим і спеціалістам. Для поглиблення їх професійних знань, впровадження наукових розробок у виробництво, організації управління творчим процесом молоді в досліджуваний період створювались ради молодих вчених і спеціалістів. Положення про них було розроблене і затверджене ЦК ВЛКСМ та Комітетом Ради Міністрів СРСР по науці і техніці ще в травні 1967 року. В ньому зокрема вказувалось на необхідність проведення радами молодих вчених і спеціалістів щорічних конкурсів творчої молоді, надання допомоги адміністраціям підприємств у вирішенні завдань по технічному удосконаленню виробництва, впровадження наукових досягнень у практику.

В Україні такі ради функціонували при обкомах, міськкомах, райкомах комсомолу, наукових установах та підприємствах. Взявши на себе організацію цих громадських органів по залученню молоді до управління виробництвом, комітети комсомолу заздалегідь позбавляли права творчу молодь самостійно вирішувати питання, які виникали в процесі роботи.

Разом з тим було б несправедливо замовчувати і деяку позитивну роль рад молодих вчених і спеціалістів, яку вони відіграли щодо прискорення технічного

удосконалення виробництва, підвищення продуктивності праці, розвитку творчого підходу до виробничих справ. Прикладом цього може бути діяльність ради молодих вчених і спеціалістів Харківського трубного заводу. Нею були створені молодіжні творчі групи, які займалися розробкою і впровадженням у виробництво нової техніки і технології. Так, творча група конструкторів гідротурбінного цеху розробила і впровадила новий метод визначення центру тяги лопастей, що дало 2500 карбованців економії в рік, а інша група конструкторів лопатевого цеху визначила шляхи підвищення надійності парової турбіни. Члени цієї групи щорічно подавали до 6 замовлень на винаходи.[1] У Донецькій області при допомозі рад молодих вчених і спеціалістів були створені штаби по впровадженню нової техніки у вугільній та гірничодобувній промисловості, металургії, по охороні навколишнього середовища, працювали пости по впровадженню наукових розробок у виробництво.[2]

У 80-х роках в практику роботи рад молодих вчених і спеціалістів увійшли комплексні програми залучення різних категорій молоді до прискорення науково-технічного прогресу. Досвіду реалізації таких програм набули ради молодих вчених і спеціалістів Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Львівської, Харківської областей та міста Києва. Наприклад, реалізація розділів програми "Молодь Києва – прогресу науки, техніки і виробництва" дозволила впровадити 610 зразків нової техніки і технологічних процесів із загальним економічним ефектом 56 млн. карбованців.[3]

У Донецькій області в 1987 році діяло 58 районних, міських, 18 обласних галузевих і біля 706 первинних рад молодих вчених та спеціалістів. Керувала та координувала їх діяльність обласна рада. Членами рад були провідні молоді вчені, спеціалісти всіх галузей народного господарства, аспіранти, інженери, техніки, наукові співробітники. Обласна рада молодих вчених і спеціалістів тісно співробітничала з Донецьким науковим центром АН УРСР.

Ради молодих вчених і спеціалістів приділяли увагу шефській допомозі вугільній промисловості. Вони керували роботою молодих вчених, які розробляли нову техніку, технологію вугільної промисловості, покращували охорону праці та техніку безпеки.[4]

Для виконання окремих завдань науково-технічних програм ради молодих вчених і спеціалістів стали ініціаторами створення комплексних творчих молодіжних колективів. Так, для виконання регіональної програми "Метал" рада молодих вчених інституту Дон НДІчормет створила дев'ять комплексних творчих молодіжних колективів, уклавши договір про співробітництво з молоддю Донецького металургійного заводу, Макіївського заводу імені Кірова, комбінату "Азовсталь".

Створення молодіжних творчих колективів дало свої позитивні результати. Прикладом цього був молодіжний колектив лабораторії завантажувальних пристроїв доменних печей, який виконував програму "Чавун". Він розробив новий пристрій завантаження печей, який був встановлений на одному із заводів "Криворіжсталь". Подібні пристрої були встановлені на доменних печах Донецького, Єнакіївського та Макіївського металургійних заводів. При безпосередній участі молоді була освоєна технологія доменної плавки із використанням концентратів незбагаченого вугілля Чумаківської центрально-збагачувальної фабрики. Ця робота була виконана творчим молодіжним колективом на рівні кращих світових зразків. Це засвідчує факт за патентування устаткування і технології в деяких західних країнах.[5]

Інтеграційні процеси вимагали поєднання зусиль підприємств багатьох районів колишнього Радянського Союзу. Для цього укладалися угоди про співробітництво молодіжних колективів, ініціаторами яких були ради молодих вчених і спеціалістів. Прикладом реалізації такої угоди було співробітництво молоді провідних інститутів газової промисловості – Півдгіпрогазу (м. Донецьк) та ВНДІ газу (Московська область). Системний підхід до роботи з молоддю дозволив їм перейти від виконання окремих розробок до співпраці при вирішенні більш важливих народногосподарських завдань, скоротити цикл "дослідження – розробка – проектування – виробництво", перейти від

розгляду окремих об'єктів до проектування систем добування, транспортування та переробки газу. За досить незначний проміжок часу молодь інститутів відповідно до угоди виконала 28 науково-дослідних розробок. Впровадження їх у практику проектування та виробництва дозволило зекономити більш як 100 мільйонів карбованців. При цьому у 1,5-2 рази було скорочено строки впровадження науково-технічних рішень в практику проектування, підвищилась професійна кваліфікація молодих спеціалістів. Так майже кожен молодий спеціаліст, який брав участь в реалізації положень угоди, був підвищений за посадою, одинадцять молодих працівників захистили кандидатські дисертації. За кращі розробки в галузі науки і техніки 17 молодих спеціалістів і вчених були удостоєні звання лауреатів комсомольських премій, 22 отримали медалі ВДНГ СРСР та УРСР.[6]

Але вимоги, які ставилися часом перед радами молодих вчених і спеціалістів, завдання, які стояли перед ними у справі прискорення науково-технічного прогресу, залучення молоді до творчості не виконувалися в тому обсягу, як це планувалося центральними органами, прослідковувалась тенденція до згасання цієї форми управління творчою молоддю. Перед усім це стосується діяльності багатьох рад молодих вчених і спеціалістів районної та міської ланки. Ради залишили напризволяще роботу по працевлаштуванню, використанню професійного росту молодих вчених і спеціалістів. Ці та інші причини призвели до того, що тисячі молодих спеціалістів – інженерів і техніків працювали не за спеціальністю. Виникли проблеми і в підготовці наукової зміни в АН УРСР. При зниженні в 1986 році працюючих в установах АН УРСР на 11% кількість молодих вчених і спеціалістів зменшилась на 4,2%, при цьому у віці до 25 років на 14,2%. Така ж тенденція збереглася і в наступні роки.[7]

Вказані недоліки можна пояснити відсутністю системи в роботі рад молодих вчених і спеціалістів на всіх рівнях, спрощеним підходом до розуміння їх ролі в залученні молоді до прискорення науково-технічного прогресу. Як це часто траплялося, громадські формування молоді мали успіх тільки тоді, коли адміністрації підприємств та установ надавали їм постійну підтримку та допомогу, коли за цю справу брались ініціативні люди. На жаль, такого не можна сказати про діяльність цього молодіжного органу управління. На багатьох підприємствах і в установах роль рад молодих вчених і спеціалістів в основному зводилась до формальної реєстрації того, що було зроблено молоддю.

Зміна політичної орієнтації України в зв'язку з набуттям незалежності, зародження і розвиток ринкових відносин, проблеми, які виникли у сфері господарювання і в молодіжному середовищі зокрема звели нанівець роль цієї громадської молодіжної управлінської структури, зумовили її саморозпуск. Разом з тим виникла необхідність у пошуку нових форм, обумовлених потребами сучасного виробництва.

Певні навики управлінської діяльності набували молоді люди, займаючись науково-технічною творчістю. Головним управлінським органом в системі науково-технічної молоді (НТТМ) були ради. Вони створювались на підприємствах, в організаціях, установах, містах, районах, областях, міністерствах та відомствах. Керувала їх роботою Всесоюзна координаційна рада НТТМ, яка була створена згідно з постановою Ради Міністрів СРСР, ВЦСПС та ЦК ВЛКСМ "Про утворення Всесоюзної координаційної ради НТТМ та оплати праці членів творчих молодіжних колективів та штатних управлінських центрів науково-технічної творчості молоді".

Держпланом СРСР були затверджені методичні рекомендації щодо планування діяльності єдиної в колишньому СРСР системи НТТМ. Державний комітет СРСР, Держкомпраці СРСР, ВЦСПС та ЦК ВЛКСМ розробили та затвердили положення про центри НТТМ.

Згідно з цими документами Рада Міністрів України, Укрradпроф та ЦК ВЛКСМ України прийняли республіканську комплексну програму розвитку науково-технічної творчості трудящих і молоді під назвою "Винахідництво та раціоналізаторство – 90", яка передбачала об'єднання зусиль молоді та профспілкових органів для залучення молоді до

прискорення науково-технічного прогресу, створення і розвиток громадського механізму організації і управління процесом науково-технічної творчості молоді.

Реалізація цієї програми була можлива при умові зміцнення матеріально-технічної бази, збільшення фінансування робіт, розширення і поліпшення підготовки кадрів-організаторів та керівників НТТМ. Програма орієнтувала і створювала необхідні передумови для широкого залучення молоді до творчого пошуку, була основою для підготовки спеціалістів, які б відповідали запитам виробництва, яке починало працювати в умовах ринку.

Одним із головних завдань цієї програми було створення механізму управління науково-технічною творчістю молоді, залучення до цієї сфери молодих людей з виробництва, науковців, студентів та учнів. Для цього в Україні були створені Республіканська та територіальні координаційні ради. На місцях функціонували, проходячи етап становлення, ради НТТМ підприємств, організації та установ. До їх складу входили провідні спеціалісти, молоді вчені, раціоналізатори та винахідники. Ради розглядали питання, пов'язані з плануванням і організацією виробництва, методичним забезпеченням центру, проведенням олімпіад, конференцій, конкурсів, керували студентськими бюро, науково виробничими загонами. Особлива увага була зосереджена на підписанні угод, тематика яких була досить широка – від розробки і використання програмних засобів для електронно-обчислювальних машин, розробки та впровадження нестандартних електронних засобів і систем, механізації та автоматизації промислового виробництва до створення та реалізації проектів по переробці промислових відходів, архітектурно-будівельних і проектно-дослідницьких робіт, розробки інструментарію та приладів для системи охорони здоров'я, вивченню громадської думки, маркетингу, реклами тощо.

Певний внесок у розвиток науково-технічної творчості молоді зробило студентство. Його участь у науково-дослідній роботі в досліджуваний період набула масового характеру.

Керівництво науково-дослідною роботою (НДРС) студентів здійснювали ради, які були створені в Україні на рівні республіки, областей та міст. Позитивний досвід цієї роботи був накопичений Дніпропетровською обласною радою. Вона з допомогою громадських організацій, ради ректорів вузів міста щорічно проводила огляди вищих навчальних закладів на кращу організацію науково-дослідної роботи студентів, залучала студентів до вирішення науково-технічних завдань виробництва, економії матеріальних та енергетичних ресурсів. Для цього проводилися конкурси студентських науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт. Наприклад, в 1982 році на конкурс було представлено 1200 робіт з проблем автоматизації та механізації, охорони навколишнього середовища тощо. З ініціативи ради регулярно проводилися обласні студентські науково-практичні конференції, виставки технічної творчості, семінари організаторів науково-дослідної роботи студентів. [8]

Керівництво науково-дослідною роботою студентів безпосередньо у вищих навчальних закладах республіки здійснювали ради по НДРС вузів. Як правило, їх очолювали ректори вищих навчальних закладів. До їх складу входили представники ректоратів, громадських організацій, вчені, студенти. Ради здійснювали свою діяльність через роботу секцій, секторів, якими керували її члени.

Проте в цілому розвиток системи НТТМ, органів управління цієї молодіжної структури відбувався не просто. Комітети комсомолу не були готові до організації центрів на місцях. Відсутність матеріальної бази, знань та досвіду створювало певні труднощі в організаційному плані, гальмувало ініціативу молодіжних творчих формувань. У багатьох вузах не діяли первинні ради НТТМ. Крім того, зміни в економіці, які досить помітно стали відбуватися в другій половині 80-х років, не поєднувалися з недавно створеною системою НТТМ. Питання науково-технічної творчості молоді не знаходили свого відображення у планах соціально-економічного розвитку міст, регіонів підприємств та

організацій. Міськкоми і райкоми комсомолу, які повинні були стати головним координаційним центром розвитку науково-технічної творчості молоді, проявляли в цій справі пасивність, чекали вказівок зверху. Не проявляли активності комітети комсомолу і в засіданнях координаційних рад НТТМ. Робота в них обмежувалася тільки присутністю їх членів. Характерним явищем для багатьох партійних та комсомольських організацій в їх звітах про діяльність центрів НТТМ, молодіжних органів управління були приписки, прагнення видати бажане за дійсне, що заважало розвитку цієї важливої для молоді справи. Незважаючи на те, що чисельність центрів НТТМ, особливо в другій половині 80-років, в Україні помітно зростала, багато з них не мали найнеобхіднішого: власного приміщення, транспорту, засобів зв'язку. Мрією для них була обчислювальна техніка, відповідна інформаційна база. Без належної уваги з боку координаційних рад НТТМ залишалась проблема матеріально-технічного забезпечення центрів через систему Держпостачу.

Таким чином, демократична за своїм змістом участь творчої молоді в управлінні виробництвом в умовах командно-адміністративних методів організації цієї важливої сфери суспільного життя давала певні позитивні результати. Тисячі юнаків та дівчат, беручи участь в управлінні виробництвом, вчилися цій важливій справі, розвивали в собі організаторські здібності, що певною мірою сприяло швидкому їх адаптуванню у нових ринкових відносинах: розпочинали свою власну справу, ставали менеджерами у сфері малого і середнього бізнесу. Разом з тим, досвід минулих років показав, що там, де проявляється прагнення нав'язати систему залучення молодих людей до управління виробництвом при збереженні командно-адміністративних методів управління господарством країни в цілому і підприємств зокрема там вона не діє ефективно, гальмує процес виробництва, шкодить вихованню молоді. Перехід економіки до ринкових відносин, поява нових форм господарювання, розвиток демократичних основ в організації і розвитку виробництва повинні ліквідувати ці недоліки, сприяти широкому залученню творчої молоді до управління цією сферою суспільного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.7. – Оп.20. – Спр. 47. – Арк. 28; 2. Там само. – Спр.1339. – Арк. 85; 3. Там само. – Оп. 18. – Спр. 2051. Арк.. 54-56; 4. Молодёжь и научно-технический прогресс. – К., 1987. – С.20; 5. Там само; 6. Там само. – С.15; 7. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.18. – Спр. 2051. – Арк. 58; 8. Научное творчество студентов. – М., 1984. – С. 110

К.І.Левчук

МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВІННИЧЧИНИ (1985-1991РР.)

Право громадян України на створення громадських організацій для захисту своїх прав та свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних потреб та інтересів гарантовано Ст. 35 Конституції України. На початок 1999 року вУкраїні було зареєстровано майже 24 тис. громадських організацій, з яких більш ніж 700 є молодіжними. 68 молодіжних об'єднань мають статус Всеукраїнських, а 674 – регіональних.[1]

За Радянського Союзу монополією на молодіжний рух володів комсомол, який з середини 20-х років був єдиною офіційно визнаною молодіжною організацією в Україні. Він розглядався як самодіяльна громадсько-політична організація молоді, активний помічник і резерв партії. В Статуті КПРС, прийнятому на XXVII з'їзді партії весною 1986 року, підкреслювалось, що "ВЛКСМ працює під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу. Робота місцевих організацій ВЛКСМ направляється і контролюється відповідними распубліканськими, крайовими, обласними, окружними, міськими та районними партійними організаціями".[2]

З середини 80-х років починається новий етап в розвитку молодіжного руху вУкраїні, який безпосередньо пов'язаний із проголошенням політики демократизації та гласності. Він полягав у намаганні утримати партійний контроль за діяльністю неформальних молодіжних об'єднань та груп, які почали виникати серед молоді як своєрідна форма протесту проти формалізму та бюрократизації комсомолу. Зокрема Вінницький обком КПУ інформував ЦК КПРС про те, яким чином контролюється ідеологічна спрямованість самодіяльних організацій. У 1988 році в області нараховувалось біля 1,5 тис. самодіяльних формувань та клубів за інтересами, з яких 280 виникло в 1985-1988 роках. Серед них найчисельнишими були об'єднання суспільно-політичного, художньо-мистецького, спортивно-оздоровчого напрямків. Відповідним відділом обкому було детально проаналізовано діяльність неформальних об'єднань "Берег", "Ключ", "Зустріч з 10-ю музою", "Студія-5", фольклорно-етнографічної експедиції "Поділля", клубів любителів самодіяльної пісні, фантастики, рок-музики. З їх керівниками була проведена зустріч в обкомі ЛКСМ України.[3]

Своєрідною особливістю цих об'єднань була аморфність, відсутність організаційних структур, програм і статутів. На той час не була відпрацьована правова база діяльності неформальних об'єднань, які мали змогу легалізувати свою діяльність тільки під патронажем "традиційних" організацій – комсомолу, профспілок, творчих спілок. Маючи необхідну матеріально-технічну базу, розгалужений штат звільнених працівників, комсомол намагався очолити молодих неформалів. Було створено добровільне товариство по будівництву МЖК, міський центр науково-технічної творчості молоді (НТТМ), мережа військово-патріотичних клубів, які готували молодь до служби в збройних силах СРСР, виховували підростаюче покоління в дусі патріотизму та інтернаціоналізму. На початку 1989 року в місті Вінниця налічувалося 10 військово-патріотичних клубів. Серед них найбільшими були :"Ленінець" , який нараховував 320 чоловік, "Купол" – 260 , клуб при СШ №7 – 120, "Поєдинок" – 78, Патріот – 60 чоловік. У клубах перебувало 1350 курсантів, з яких 65 відсотків складали школярі, 25 відсотків – студенти ПТУ та технікумів, 10 відсотків – робітнича молодь.[4] Клуб "Ленінець" об'єднував у собі ідеологічний, фізкультурно-спортивний, соціологічний центр, був центром дозвілля для навколишньої молоді. В рамках цього об'єднаня працювали клуби любителів фантастики, інтернаціональних зв'язків, сучасної музики; секції боротьби самбо і дзюдо, китайської гімнастики, туризму.[5]

31 березня 1988 року було створено міське молодіжне об'єднання підліткових клубів "Позиція". Об'єднання було створене з метою підвищення суспільно-політичної та соціальної активності молоді, широкого залучення підростаючого покоління до наукової , технічної творчості, організації дозвілля. На початку 1989 року до складу об'єднання входили клуби надлегких літальних апаратів, транспортних засобів, радіоелектроніки та комп'ютерної техніки, військово-технічний клуб "Купол", клуб юних моряків "Бригантина" та ін. Виховною роботою було охоплено 800 дітей та підлітків. У 1988 році на розвиток "Позиції" міський комітет комсомолу виділив 120 тис. карбованців.[6] У 1989 році було виділено 300 тис карбованців.[7]

Процеси демократизації та гласності сприяли підвищенню соціальної активності молоді. Намагання комсомолу спрямувати роботу з молоддю виключно в сферу відпочинку та дозвілля виявилися марними. Соціально-політична ситуація в Україні в 1989 році ускладнюється. На початку червня 1989 року в Україні діяло 47 тис. неформальних самодіяльних об'єднань, з яких суспільно-політичної направленості – 6957, культурно-історичної – 1460, екологічної – 1946, художньо-розважальної – 10859, фізкультурно-оздоровчої – 6124, спортивно-технічної – 4239, колекційно-збирацької – 685 та 14 політизованих організацій: Український культурологічний клуб, Українська народно-демократична ліга, Громада, Спадщина, Товариство реабілітації політв'язнів, Комітет за відродження української автокефальної православної церкви, Українсько-гельсинська спілка (УГС) тощо.[8] Політизовані об'єднання поширювали свій вплив по всій

Україні. Так УГС , яка була створена у Львові в квітні 1988 року, через рік мала свої відділення в 9 областях України, в тому числі у Вінницькій області.[10] Починаючи з літа 1989 р по травень 1990 р., в більшості областей України, в тому числі на Вінниччині, виникають осередки Спілки Незалежної Української Молоді (СНУМ), члени якої відкрито заявляють про свої антикомуністичні погляди і розпочинають активну роботу серед молоді.[11]

Політизації неформального молодіжного руху сприяло проведення установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, який відбувся восени 1989 року. Своєрідно проходило становлення структур НРУ на Вінниччині. В травні 1987 року на основі дискусійної групи, яка стихійно склалася у Вінницькому пединституті, виник філософський клуб "Істина". Він об'єднував молодих викладачів, студентів вузу. У клубі намагалися знайти відповідь на болючі проблеми нашого суспільства, шукали шляхи їх розв'язання. Ідея створення Народного комітету сприяння перебудові виникла на початку 1988 року і викликала категоричне заперечення в обкомі партії. Незважаючи на це, 16 листопада 1988 року на дискусії "Актуальні поблеми боротьби з бюрократизмом і світоглядний, соціально-політичний, економічний і морально-психологічний портрет бюрократа" було проголошено створення Народного фронту, який згодом , під впливом Спілки письменників України, змінив назву на Народний Рух.[12] Новостворені громадські та молодіжні організації активно боролись за уподобання молоді. В 1990 році тільки 30 відсотків студентів вінницьких вузів (згідно із соціологічними дослідженнями) відносилися з симпатією до КПРС[13]

Всі ці події відбувалися на тлі різкого падіння авторитету та чисельності комсомолу. ЛКСМУ на 1 січня 1985 року об'єднувала 6718 тисяч юнаків та дівчат, а на 1 липня 1991 року – лише 3416 тисяч осіб[14] Стрімке падіння чисельності комсомолу спостерігається в усіх регіонах України. За 1989 рік чисельність комсомольської організації міста Вінниці зменшилась на 10 тисяч чоловік. На 25 відсотків скоротився вступ в члени ЛКСМУ, особливо серед робітників[15], З січня по листопад 1990 року чисельність міської комсомольської організації стала меншою на 9 тисяч чоловік. Під час звітів та виборів перестало існувати більше 70 первинних комсомольських організацій[16]

Різке зменшення чисельності ЛКСМУ було викликане кількома причинами. Комсомол України перебував у фінансовій та політичній залежності від компартії України. Система підбору номенклатурних кадрів для комсомолу виключала саму можливість прояву несанкціонованої "зверху" активності. Намагання організаційно охопити всю молодь, формалізм та бюрократія в управлінні, обмеження ініціативи низових ланок спілки породжували бездіяльність та байдужість серед комсомольців. Спроби реформувати комсомол дали виключно косметичний ефект. На XXVI з'їзді, який відбувся у червні 1990 року, була прийнята постанова про зміну назви організації – ЛКСМУ(молодь за демократичний соціалізм). У жовтні – грудні 1990 року ряд обласних (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська) та міських (Вінницька) комсомольських організацій на конференціях змінили назви та прийняли Статути. На позачерговій спільній конференції Вінницької міської та районних організацій ЛКСМУ(МДС), яка проходила 17 жовтня 1990 року, відзначалось, що в складі спілки сьогодні є люди з соціал-демократичними, анархо-синдикалістськими, комуністичними поглядами. Тому згадка в назві про комуністичну направленість спілки звужує соціальну базу організації.[17] Було взято курс на поступову деполітизацію молодіжної спілки, яка має зосередити зусилля на виконанні функцій молодіжної профспілки – часткова оплата путівок, матеріальна підтримка заходів молоді та акцій милосердя. Комсомол мав перетворитися на організацію за інтересами, яка значну увагу приділятиме роботі з воїнами-інтернаціоналістами, об'єднанням екологів та будівництву МЖК. Конференція прийняла постанову, згідно з якою Вінницька міська організація ЛКСМУ(МДС) змінює назву на Демократичну Спілку Молоді Вінниці (ДСМВ)[18], залишаючись у складі комсомолу. У виступі на конференції першого секретаря Вінницького обкому

ЛКСМУ(МДС) М.Коваль відзначалось, що єдино реальною політичною силою, з якою співпрацює комсомол, залишається Комуністична партія. СНУМ не стільки виражає інтереси молоді, скільки виконує програму тих політичних сил, які фінансують, підтримують і які стояли біля витоків цієї організації.[19]

Логічним завершенням кризи, що поглиблювалась в ЛКСМУ(МДС), став XXVII з'їзд спілки, який відбувся у вересні 1991 року. На з'їзді було прийнято постанову про припинення існування ЛКСМУ(МДС) і створення принципово нової організації – Спілки молодіжних організацій України (СМОУ). Основна мета СМОУ – сприяння самореалізації молодої людини, її соціальному захисту, вираженню інтересів членів організації. Діяльність СМОУ спрямована на згуртування молоді на побудову суверенної демократичної України, на участь молоді у формуванні та реалізації державної молодіжної політики, на створенні умов для участі молоді у вирішенні власних проблем, в тому числі шляхом підтримки і розвитку молодіжного підприємництва.[20]

Таким чином, домінуючу роль у молодіжному середовищі в 1985-1991 роках відігравав комсомол. Незважаючи на політичну заангажованість, яка привела спілку до краху, фінансові можливості, підтримку з боку держави та партійних структур, розгалужений бюрократичний аппарат, в центрі і на місцях не створювались умови для активної молодіжної політики. Молодіжні організації, альтернативні комсомолу, виникли на хвилі критики існуючої на той час політичної системи. Проголошуючи метою своєї діяльності боротьбу за незалежність України, вони використовували енергію молоді виключно в руслі політичної боротьби (участь в мітингах, пікетах, студентське голодування в Києві в жовтні 1990 року). Здобуття Україною незалежності в серпні 1991 року призвело до різкого зменшення соціально-політичної активності молоді, що не могло не відбитись на популярності політизованих молодіжних організацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Поточний архів Центру інновацій та розвитку. м.Київ. Зведені дані про чисельність громадських організацій. Січень 2000р.; 2.XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля – 7 марта 1986 г. Стенографический отчет. – М., 1986. – С.642; 3.Державний архів Вінницької області (далі-ДАВО). -Ф. П-136.- Оп. 84.-Спр. 122.- Арк. 44; 4. ДАВО. - Ф.П-399. - Оп. 19. - Спр.19.- Арк.49; 5.Там само. - Арк.50; 6.ДАВО.- Ф.П- 399.- Оп.19.- Спр.18.- Арк.4; 7.Там само.- Арк..75; 8.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі- ЦДАГО України).- Ф.1.- Оп.32.- Спр.2658.- Арк.76; 10.Там само.- Арк.77; 11.Головенько В.Л., Корнієвський О. А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К., 1994. – С.78; 12.Мулява В.С. Від філософського клубу до Руху і Народної партії України.// Студентський вісник. Інформаційний бюлетень осередку НРУ(Історичний факультет ВДПІ). – Вінниця, 1990.- №1. – С.1; 13.ДАВО.- Ф.П-136.- Оп.88.- Спр.1.- Арк..85; 14.Головенько В.А. Український молодіжний рух у XX столітті. – К., 1997. – С.98; 15.ДАВО.- Ф.П-399.- Оп.19.- Спр.17.- Арк.62; 16.ДАВО.- Ф.П-399.- Оп.20.- Спр.1.-Арк.6; 17.Там само.-Арк.7; 18.Там само.-Арк.32; 19.Там само.- Арк.18; 20.Статут Спілки Молодіжних Організацій України// Молодіжний рух в Україні: довідник.Ч. І - К., 1998. – С.119.

Т.С.Пашиніна

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ (1991-2001 РР.)

Як відомо, молодіжна політика – це частина соціальної політики будь-якої держави, яка перш за все спрямована на інтеграцію молоді в суспільство.

Багато досліджень останніх років, з одного боку, ідеалізують, а з іншого – принижують роль молоді в політичних процесах країни.

Тому для прогнозування молодіжних процесів необхідні знання реальної ситуації, вивчення інтересів і цілей, пріоритетів і прагнень молодих українців, мотивів їхньої поведінки з урахуванням конкретно-історичних умов, в яких вона формується.

Ми не претендуємо на остаточні висновки щодо молодіжних проблем. Спробуємо лише проаналізувати ті зміни, які сталися з нашою молоддю в умовах ринкової економіки.

Якщо розглянути це питання з огляду на той історичний проміжок часу, який

країна пройшла за 70 років радянської влади, то слід відзначити, що серед генерації радянської молоді, яка, безумовно, певним чином вплинула на молодь сьогодення, можна виділити чотири покоління: перше – так звана молода "ленінська гвардія", для якої пріоритетною була ідея світової революції, розширення і посилення держави, перетворення її в наддержаву; друге – молодь сталінського періоду: це дисципліновані виконавці волі Йосипа Віссаріоновича. Це досить слухняне, пригнічене покоління, яке частково втратило здібності проявляти ініціативу, творчість; третє – покоління комсомольських функціонерів, яке при всіх позитивних рисах комсомолу тяжіло до заорганізованості і формалізму; четверте – останнє покоління радянської молоді, яке дісталось нам у спадщину. Це були реформатори, які прагнули модернізувати соціально-політичну систему і були неординарні в своїх прагненнях, сподіваючись на їх блискавичний успіх.

Всі ці чотири покоління молодих громадян країни Рад були об'єднані єдиним: сильною і нерухомою комсомольською організацією, альтернативи якій не було і не могло бути.

Можна по-різному оцінювати сімдесятирічний досвід радянського молодіжного руху, але було б помилковим і неприпустимим не визнавати його впливу на молодіжний політичних рух сьогодення.

Навіть зважаючи на те, що сучасній молоді притаманна підвищена адаптаційна спроможність, молодим людям, яким дістався у спадщину певний стереотип політичної інертності, дуже важко визначитись у своїх політичних уподобаннях і пріоритетах.

Така ситуація обумовлена низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних причин: помітне майнове розшарування суспільства; активізація тих чи інших політичних партій чи угрупувань, яких в країні вже понад 100; стрімке падіння авторитетів багатьох політичних лідерів; розвал старої системи формування ціннісних орієнтирів не спричинив створення нових підходів до цієї проблеми; виникнення різного роду релігійно-агітаційних корпорацій, переважно іноземного походження, які просто заполонили теле- і радіопростори; відсутність системного регулювання змісту теле- і радіопрограм, продукція яких іноді продовжує викликати нарікання і справедливе обурення; відсутність системних підходів до проблеми соціально-психологічної допомоги молоді; занепокоєність молоді повільним ходом реформ у всіх сферах життя країни.

Характеризуючи причини певних кризових явищ у молодіжному середовищі та ставлення молодих людей до політики, не можна обійти і питання кризогенності юнацького та молодіжного віку в цілому. Загальновідомо, що статево-вікові особливості загострюються залежно від економічного стану країни, політики держави в цій сфері, рівня безробіття тощо.

Принципово важливим питанням залишається відсутність у нашому суспільстві чіткої і цілісної системи виховання молодого покоління. Коли стару марксистсько-ленінську систему виховання зруйновано, об'єктивно виникає запитання, на яких цінностях та ідеалах виховувати молоде покоління, яких політичних орієнтацій дотримуватись в умовах ідеологічного плюралізму, багатопартійності?

Активна участь молоді в політичних процесах країни має багатопланове значення: по-перше, саме через таку участь створюються умови для більш повного розкриття всіх можливостей і талантів молодої особистості, її творчої реалізації. Варто підкреслити, що при цьому відбувається якісне перетворення всіх аспектів життя молодої людини, а це в свою чергу веде за собою інтенсифікацію молодіжного фактору. По-друге, всебічний розвиток молодої людини як суб'єкта політики є важливою умовою зв'язків політичних інститутів із молодіжними організаціями, певним засобом контролю за діяльністю політико-управлінських структур з боку молоді. По-третє, через розвиток демократії і участі молоді в політичних процесах суспільство задовольняє прагнення молодих людей щодо їхньої участі в управлінні державою, її причетності до справ у країні.

Дослідження цілей широкої участі молоді в політичному житті країни значною мірою залежить від мотивів, якими керуються юнаки та дівчата у своїй політичній діяльності, тому що сама мотивація може виявитись, з точки зору суспільних інтересів, настільки негативною, що не може вестися мова про те, що ці процеси сприяють зміцненню демократії в суспільстві. Тут вже постає питання не тільки політичної зрілості, а й морального самовдосконалення і всебічного розвитку.

Розглянемо результати соціологічного опитування, яке проводилось у 1999 р. серед студентів Вінниччини.

Чи залежить від вашої активної життєвої позиції стан речей?

	Залежить повністю	Швидше залежить, ніж ні	Ні, не залежить	Мені байдуже	Важко відповісти
в країні	9	15	50	12	12
в області	17	42	24	8	7
в місті	16	49	20	7	4
в навчальному закладі	29	51	11	3	5

Як видно з таблиці, відсоток молодих людей, байдужих до долі країни, не такий вже й низький (12 байдужих і 12 – вагаються), і ще у той час, як всього 9 відсотків пов'язують долю країни із своєю безпосередньою участю в її перебудові. Достатньо високий рівень молодих людей, яким політика взагалі байдужа (41%); з числа тих, хто займається чи хоче займатися політикою, найвищий відсоток респондентів, які бачать у цьому перспективи для своєї кар'єри (32%).

Участь молоді в управлінні державою, як показують дослідження, у політичних процесах становить для молодої людини: по-перше, зацікавленість (морально-політичну чи матеріальну); по друге, засіб реалізації; по-третє, морально-політичний обов'язок.

Крім того, ці ж дослідження показали, що 70 відсотків молодих людей з числа опитуваних мають здорові амбіції щодо лідерства в політиці. Чи це випадково?

Існує думка психологів про те, що прагнення людини до влади є відображенням її низької самооцінки. З цього можна зробити висновок, що за допомогою влади молоді люди іноді хочуть компенсувати свою невпевненість, підвищити свій авторитет у молодіжному середовищі.

Є й інша точка зору: низька самооцінка гальмує залучення молоді до політики, суттєво знижує її можливості щодо розвитку політичної діяльності.

І в першому, і в другому випадку проблема мотивації участі молоді в політиці певним чином психологізується, тобто питання мотивів політичної діяльності зводиться до особистих психологічних якостей молодої особистості. Але, крім психологічних мотивів, варто було б згадати і про передумови участі молоді у політичних процесах. Ці передумови можна умовно поділити на 4 групи: матеріальні; політичні; соціально-культурні; правові.

Не випадково на перше місце ми поставили саме матеріальні передумови. У зарубіжних політологічних дослідженнях взаємозв'язок добробуту суспільства в цілому і його політичної системи зокрема розглядається в такому аспекті: чим багатше суспільство, тим воно більш відкрите для демократичних перетворень, в економічно розвинутому суспільстві різка майнова поляризація зникає, створюється сильний середній клас, який за становищем у суспільстві і об'єктивними інтересами складає опору демократичного режиму. З цим важко не погодитись, адже, по-перше, рівень добробуту, особливо серед молоді, помітно впливає на політичні переконання і орієнтацію молодих людей. І врешті-решт, давно відомо, що матеріально забезпечені люди є більш ліберальними, більш терпеливими до політичних колізій і реформ, тим часом як

малозабезпечені люди є більш інтолерантними. Особливо це стосується молоді. Адже відомо, що саме з малозабезпечених юнаків та дівчат у більшості складаються ультракрайні молодіжні течії. Саме цю категорію підлітків використовують у своїх інтересах деякі політичні партії для участі в мітингах, страйках та інших масових акціях протесту; по-друге, достатньо високий матеріальний добробут є необхідною базою для формування компетентного корпусу професійно підготовлених управлінських кадрів. В умовах малозабезпеченості важко добитись того, щоб найталановитіші молоді люди досягли високого рівня загальноосвітньої і професійної підготовки для подальшої ефективної участі в політичних процесах держави.

Якщо ж поцікавитись тим, що думає молодь з цього приводу, то побачимо, що 72% загального числа опитаних вважають, що їх участь в активному політичному житті країни залежить від їхнього матеріального стану.

Молоде покоління перехідної епохи – це покоління, яке зазнало впливу не тільки попередніх поколінь, але й суспільно-економічних суперечок і негараздів сьогодення. Цим пояснюється суперечливість політичних поглядів молодих людей, їх різнобарвні політичні настрої, які стають і зрозумілими, і виправданими. Адже неможливо за такий відносно короткий проміжок часу позбутися політичних, ідеологічних стереотипів минулого і водночас подолати комплекс адміністративно-командної доби.

Зважаючи на всі ці обставини, спробуємо дати характеристику сучасному молодіжному руху, який, на наш погляд, поділяється на два реально існуючих складники: організований рух, що є проявом так званої державної молодіжної політики; неформальний молодіжний рух (тобто "неформали").

Розглянемо кожний з них. Організований рух - це соціальна група молодих людей, яка є частиною соціального інституту держави, це організація, де становище окремих членів регламентовані офіційними правами і законами. Організований рух має юридичний статус, чітко визначене лідерство. Це, як правило, політизована частина молодіжного руху, яка має свого керівника, програму дій, є керованою і підпорядкованою відповідній державній структурі. До організованого руху ми відносимо і молодіжні політичні об'єднання, які створюються як молодіжне "крило" тієї чи іншої політичної партії, і окремі молодіжні політичні партії, яких сьогодні в Україні офіційно налічується три: "Молода Україна", "Нова генерація" та "Молодіжна партія України" (ОПР – МПУ)[1]. Деякі дослідники вважають, що "молодіжні організації мають невеликий вплив на широкий загал молоді. Але зважаючи на їх зростаючу чисельність, безпосереднє включення у молодіжне середовище, їх потенціал, як суб'єкт молодіжної політики є досить перспективним".[2]

Організований молодіжний рух входить до системи державної молодіжної політики, є більш-менш прогнозованим, з регульованими правовідносинами, які виникають у зв'язку з формуванням і здійсненням молодіжної політики органами державної влади, самоврядування чи окремими політичними партіями. Щодо ставлення молоді до політичних партій, то доречним було б нагадати, що за даними досліджень "Ваша думка", проведених центром "Соціальний моніторинг" та Українським НДВ проблем молоді, від 3/4 до 2/3 опитуваних не вірять, що з приходом до влади будь-якої політичної партії українське суспільство позбавиться нинішнього кризового стану.[3] На думку О.Корнієвського, "можна очікувати певного конфлікту між готовністю молоді до голосування та її готовністю голосувати саме за партійні списки, оскільки безперечним є дуже низький рівень довіри до партій".[4] Це стосується як організованого руху, так і так званих "неформалів".

На відміну від організованого молодіжного руху, неформальні об'єднання – це явище масове. Неважко помітити, що бурхливий розвиток різного роду неформальних об'єднань збігається з періодом поширення демократії в країні.

Звідси можна зробити висновок, що рівень демократизації в суспільстві визначається в тому числі і кількістю добровільних формувань, ступенем їхньої

активності. В свою чергу, можна зробити інший висновок: поява "неформалів" не є випадковою. Це закономірний процес, характеризуючи який можна прогнозувати, що з подальшим розвитком демократії збільшиться кількість неформальних організацій.

І якщо серед організованих молодіжних структур (наприклад, політичних) можна передбачати певну централізацію (ті чи інші з них уже сьогодні тяжіють до об'єднання), то ці процеси не можуть стосуватися неформальних об'єднань, таких різних за своїми цілями та інтересами.

Що ж таке "неформали"? Можна відзначити такі основні ознаки неформального молодіжного руху: неформальні об'єднання – це група людей, яка виникає за чиєюсь особистою ініціативою чи спонтанно; "неформали" мають спільні цілі та інтереси; неформальні організації не мають статусу, тому їх важко класифікувати; в таких об'єднаннях буває важко виділити лідера; вони рідко мають чітку програму дій, слабкі внутрішні зв'язки.

Аналізуючи діяльність неформальних об'єднань та історію становлення молодіжного неформального руху в Україні, можна визначити такі основні причини їх створення: прагнення самореалізуватись; виклик суспільству; намагання привернути до себе увагу; проблема незайнятості, незадовільна організація дозвілля молоді; вплив різного роду релігійних течій чи кримінальних об'єднань; данина західним течіям культури.

Слід відзначити як позитивний фактор нашого часу, що зняття певних обмежень на об'єднання громадян призвело до бурхливого зростання числа самодіяльних організацій, які ми ділимо на політизовані та неполітизовані. Політизовані неформальні об'єднання часто діють за ініціативою невеличкої групи збоку. Неполітизовані, як правило, являють собою об'єднання людей зі спільними інтересами. Характеризуючи неформальні об'єднання, ми можемо також поділити їх на типи: демократичний і авторитарний. Обидва ці два типи створюються за ініціативою "знизу". З точки зору ставлення до суспільства в цілому неформальні об'єднання можуть бути соціально-прогресивними і асоціальними. Асоціальні, в свою чергу, можуть мати яскраво виражений агресивний характер. Прикладом таких об'єднань є різного роду злочинні угрупування. Як правило, ці об'єднання бувають структурованими, з визнаним лідером і суворою системою залежності від останнього. Лідер в таких організаціях – це авторитарний член групи, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати головну роль у діяльності групи. Авторитет лідера може існувати тільки в уяві членів даної групи.

Слабка здатність молоді до самоаналізу, прагнення будь-яким чином реалізувати свій "неоцінений" в іншому колективі потенціал, протести, пов'язані з так званим юнацьким максималізмом, розгубленість, пов'язана з негараздами сьогодення, штовхає молодь до подібного роду об'єднань.

Не слід вважати неформальні об'єднання винаходом нашого часу. Адже об'єднання людей за інтересами відомі з глибокої давнини. Ми пам'ятаємо і численні античні філософські школи, літературні і художні школи середньовіччя, різноманітні клуби дореволюційної Росії. Людина, особливо молода, сповнена сил і енергії, прагне до об'єднання з іншими, близькими їй за духом особистостями.

Сьогодні в умовах демократії молодіжний рух виходить на якісно новий етап свого розвитку. Молоді люди об'єднуються для спільної діяльності в організації, які можуть бути різні за змістом і цілями - від доброчинних до злочинних.

Саме тому найголовнішим питанням сучасного молодіжного руху є взаємовідносини "держава-молодь". Ці відносини базуються на тисячолітніх традиціях, але кожного разу переходять у нову якість, коли держава переходить від одного якісного стану до іншого.

Побудова демократичного суспільства із соціально-орієнтованою економікою неможлива без духовного розвитку молоді, формування у молодого покоління таких якостей, як патріотизм, професіоналізм, гуманність, компетентність, відповідальність

тощо. Реалізація саме цих ідей передбачає активну безпосередню участь молоді у формуванні і реалізації державної політики. Держава повинна створювати умови для розширення можливостей молодої людини і, перш за все, її вибору свого життєвого шляху, досягнення особистого успіху за умови забезпечення самореалізації молодої особистості.

Основними цілями і пріоритетами державної молодіжної політики є створення і зміцнення правових, економічних і організаційних умов для громадянського становлення. Учасники парламентських слухань, які відбулися 21 червня 1999 р., обговоривши питання практичної діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування щодо виконання Закону України "Про сприяння соціальному становищу та розвитку молоді в Україні", відзначили, що "останнім часом в країні все відчутнішою стає потреба реалізації державної молодіжної політики, яка повинна реально стати одним із найважливіших і специфічних напрямів діяльності держави і здійснюватись в інтересах молодої людини, суспільства, держави з урахуванням можливостей країни, її економічного, соціального, історичного, культурного і світового досвіду державної підтримки молоді"[5]. Основним принципом державної молодіжної політики повинно стати відпрацювання єдиних підходів до питань формування і реалізації молодіжної політики органами державної влади, а саме: демократичність щодо молодіжного руху, дотримання прав і свобод молодих громадян. Сьогодні, як ніколи, потрібно активно стимулювати підвищення політичної культури молоді, формування постійного конструктивного діалогу "держава-молодь", необхідно надавати молоді можливість самій "робити політику" за рахунок альтернативного проектування шляхів розв'язання економічних, політичних, соціальних проблем. Саме таким чином можна досягти піднесення віри молоді в українське суспільство, діючу політичну демократію та необхідність сприяння економічним і соціальним реформам в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Політика і культура. – 2000. - № 43. - С. 22; 2. Віче. - Жовтень. – 2000.- С. 58; 3. Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні.- К., 1997.- С. 98; 4. Віче. – Січень. - 1998.- С. 115; 5. Голос України. – 1999.- 21 липня.

О.І.Гуцол

РОСІЯНИ В УКРАЇНІ: ВІД "СТАРШОГО БРАТА" ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ

Актуальною в усьому світі є проблема національних меншин. Безумовний інтерес становить і проблема національних меншин українського суспільства. Це пояснюється насамперед існуванням значного відсотку іноетнічних спільнот серед населення. Так, за даними останнього перепису, на теренах України проживають представники 133 різних національностей, які нараховують загалом 14 млн. осіб. Найбільшою національною меншиною України є росіяни, які на 1989 р. складали 22,1% населення країни або 11,4 млн. осіб.

В останні роки проблеми, пов'язані із статусом російської меншини, неодноразово були предметом наукових досліджень. Зокрема проблемою етносів України займаються Панчук М.,Римаренко Ю., Трощинський В., Курас І., Майборода О., Шульга М., Пизюра Є. та інші. Не обходили її і деякі закордонні дослідники. Проте становище російської меншини в Україні не стало предметом спеціального всебічного дослідження. У запропонованій статті робиться спроба проаналізувати формування та еволюцію російської спільноти в українському суспільстві.

До розпаду СРСР представники багатьох національних меншин, що проживали в

Україні, особливо не переймалися своїм становищем у системі міжетнічних відносин республіки, не усвідомлюючи себе меншинами, оскільки були громадянами однієї великої держави. Ситуація у сфері міжетнічних відносин докорінно змінилася після проголошення Україною незалежності. Всі неукраїнці опинилися в становищі національних меншин, а таких в Україні 27%. Серед численних меншин слід назвати росіян, євреїв, поляків, болгар, вірменів, греків, німців та інших.[1] Є в Україні і такі національності, як ханти, чукчі, ескімоси та інші. І якщо "старі" національні меншини (тобто ті, які не мали своїх національно-державних утворень в СРСР - греки, поляки,євреї) чітко усвідомлювали своє становище, до якого історично звикли, то "нові" національні меншини (тобто ті, які після розпаду СРСР опинились за межами своїх республік) виявились у принципово новій соціально-політичній і психологічній ситуації.

До "нових" етнічних меншин України належать, в першу, чергу росіяни. Суть минулого росіян, що проживають на території сьогоднішньої України, вбачається в їхньому комплексі більшості: вони разом з усіма росіянами жили у великій російській державі, потім - Радянському Союзі, відчували себе більшістю, "старшим братом". Але з 1991 р. для них почався час невизначеності: необхідно приймати нові політичні реалії життя, звикати до нового статусу, бути меншістю, хоч і значною.

Росіяни віддавна проживають в Україні. Разом з українцями та білорусами вони складають генетично споріднену, близьку за мовою і культурою групу східнослов'янських народів. Етнічна територія росіян безпосередньо межує на півночі і сході з етнічною територією українців. Протягом останніх 3,5 століть історична доля українського народу була тісно пов'язана з Росією, яка відіграла значну роль у політичному, соціально-економічному і культурному житті України. Отже, подібне вкраплення стороннього етносу в українство було історично обумовлене.

Росіяни почали селитися на території сучасної України приблизно з XV століття, першим місцем їх локального розселення була Слобожанщина. Занепад Київської Русі, піднесення Московського князівства, приєднання України в 1654 р. до Росії сприяє зростанню державного спілкування двох народів. А з поступовою ліквідацією елементів української державності та поширенням в Україні російського адміністративного устрою зростає міграція сюди росіян. В Україні XVI- XVII ст. вони відомі під назвою "московинів".

В Україні мали місце урядова, поміщицька, стихійна колонізація. Склад росіян-переселенців був обумовлений потребами військового утримання території України за Росією. Саме тому спочатку переважає так звана державна колонізація: переселення різних категорій "служиво-ратних" людей, які формують ядро місцевої адміністрації, служать опорою московської імперської політики в краї. Значний відсоток мігрантів складали військово-державні селяни, які поставляли в разі потреби необхідну кількість солдат. Вагому частину їх становили старообрядці, які шукали в Україні порятунок від релігійних переслідувань. З другої половини XVIII ст. посилюється поміщицька колонізація, тобто переміщення сюди російськими поміщиками закріпачених селян із центральних губерній Росії. З часом все помітнішу роль у формуванні російського населення України відіграє "вільна" колонізація, що складається з селян-втікачів.

Найбільший потік переселенців йшов у порівняно малозаселені південні і східні райони сучасної України - Причорномор'я, Приазов'я, Слобожанщину. На Правобережжі росіяни переселялись загалом мало, оскільки цей регіон досить пізно увійшов до складу імперії, мав своє значне населення, тут не було великих резервів неосвоєних земель.

Росіяни, яких в основному доброзичливо зустріло місцеве населення, швидко адаптувались до нових умов життя. Культурні та побутові умови існування були досить схожими, однак народи помітили певні особливості. Козацький чуб дарував українцям назву "хохол", а росіяни-старообрядці зі своїми бородами ("как цапы") дали назву усій нації.

Як свідчать "писцеві описи", у 1678 р. і на Україні росіян ще практично не було.

Їх чисельність вимірюється кількома сотнями. Лише у Новоросії, де вони проживали компактно, зафіксовано 27 тисяч росіян (6,7% населення). У 1719 р. на Лівобережжі налічувалось вже 40 тис., а в Новоросії – 72 тис. росіян. На Правобережжі останні з'явилися тільки після другого поділу Польщі та приєднання цієї частини України до Російської імперії. У 1795 р. тут ревізією нараховується всього 4 тис. росіян. На 1858 р. їх чисельність в Україні досягла вже 1 407 тис. осіб, з них у Новоросії проживало 1063 тис. осіб (21,6% населення краю), на Лівобережжі - 301 тис.(6,1% населення), на Правобережжі - 33 тис.(0,6% населення).

Швидшими темпами починає зростати чисельність росіян України з другої половини XIX ст., коли почався стрімкий індустріальний розвиток ряду регіонів України. За даними першого Всеросійського перепису населення 1897 року в Україні було 4636 тис. росіян; що становило 9,9% загального населення України. Після Першої світової і громадянської воєн спостерігається відтік росіян з України: на 1926 рік їх було 3164,8 тис. або 8,2% населення України.[2]

З кінця XIX ст. міграційні потоки росіян в Україну значною мірою вписувалися в уже сформовану тут у попередній період картину їхнього розселення і обумовлювались тими ж політичними та економічними закономірностями.

Як видно з вищевикладеного фактичного матеріалу, до останнього часу Україна була для росіян одним з найпривабливіших регіонів для переселення. Саме тому показники абсолютного приросту росіян протягом кількох століть набагато перевищували зростання кількості будь-якої іншої національності України. Цьому сприяв ряд факторів, які значною мірою знімали тут психологічний бар'єр адаптації росіян до іноетнічного середовища. Це близька спорідненість мов, що обумовлює можливість розуміння без перекладу, спільна релігійна належність росіян і більшості українців, близькість історичного розвитку двох народів. Варто також звернути увагу на особливості історичної ментальності українського народу. Уважне ознайомлення з культурно-історичними традиціями останніх свідчить, що важливими є ідеї національної злагоди в суспільстві, співробітництва народів та держав. Специфіка історичного розвитку українського народу, психологічні і соціальні характеристики національного типу українців не дають навіть найменших підстав вважати його народом, схильним до національного нарцисизму, шовінізму чи расизму. Це виразно простежується вже з першого етапу державної етнополітики України щодо національних меншин, започаткованого Центральною Радою.

Центральна Рада, не зважаючи на короткотривалість свого існування, встигла здійснити низку важливих заходів з метою завоювання довіри серед етнічних меншин та врегулювання міжетнічних стосунків у краї: від включення до свого складу майже 1/4 представників неукраїнського народу до ухвалення 9 (22) січня 1918 року демократичного "Закону про національно-персональну автономію". В одній із статтей перший президент УНР М.Грушевський писав: "...ми домагаємося державного права для українського народу в федерації народів Росії... Але все це не буде погрозою для інших народностей України. Повнота національного життя, якої ми добиваємося, для українського народу, не повинна затопляти інші народності і обмежувати їх змагання до вільного розвитку своєї культури і національної стихії."[3] А у складі 1-го українського уряду було створено Генеральний Секретаріат з національних питань. Як бачимо, народності України змогли реально переконатися в дійсності намірів українського уряду надати їм можливість самостійно влаштовувати своє життя на території України.

Але більшовицька інтервенція наприкінці січня 1918 року і встановлення згодом радянської влади в Україні віддалили національні меншини від державного будівництва. І якщо у грудні 1917 р. в першому радянському уряді ще було створено Народний секретаріат із міжнаціональних справ на чолі з С.Бакинським, то вже в наступних урядах існування такої структури вважалось непотрібним.[4]

У 20-х роках в Україні налічувалось 3564 школи з іншими мовами навчання, з них 1539 російськомовних. У 1928 р. на сесії ВУЦВК відзначалось: "Ми нині бачимо на

Україні велике охоплення нацменнаселення школою, розвиток культурного будівництва... ми мусимо визнати, що ми далеко не спромоглися так обслужити українську меншину в РСФРР, як на Україні обслуговуються інші меншини."[5]

Приплив "старшого" брата на українські землі знову швидко збільшувався. У 1939 р. їх чисельність зросла до 4315 тис. осіб, а питома вага у населенні України становила вже 10,4%. На 1959 р. їх відсоток зріс до 16,9%, в 1979 р. до 19,4%, в 1989 р. становив 22,1% (що дорівнювало 11355 тис. осіб).

Про державну етнополітику в Україні можна говорити лише умовно, оскільки характер і основні напрямки державних підходів щодо врегулювання міжнаціональних процесів на всій території СРСР визначали в Москві. Головними завданнями радянської національної політики були: по-перше, зберегти територіальну цілісність та внутрішню стабільність країни шляхом придушення різних національних рухів; і, по-друге, знищити суттєві культурні відмінності між націями і інтегрувати їх в радянське суспільство.[6]

Україна була регіоном особливої уваги Москви. Прагнучи остаточно закріпити її за СРСР, центр проводив активну політику переселення українців та росіян відповідно до Росії і України. В результаті чимало українців опинилося у Воронезькій, Курській, Ростовській губерніях, на Далекому Сході та в Сибіру. А росіяни, скеровані "далекоглядною" КПРС, добралися до західного регіону України. Початковий етап їх масової міграції сюди розпочався ще у передвоєнні роки і був особливо активно продовжений після Другої світової війни. Основний контингент мігрантів становили партійні працівники, працівники державних, правоохоронних і каральних органів, а головні їх потоки йшли у міста Західної України. На першому етапі питома вага росіян у регіоні зростала головним чином за рахунок припливу нових мігрантів. Вже до першого післявоєнного перепису 1958 р. був сформований основний масив меншин, в наступні роки кількість росіян визначалась, в першу чергу, природним приростом.

Лише за 30 років (з 1959 по 1989 роки) чисельність росіян республіки зросла за рахунок механічного приросту більш ніж на 3 млн.чол. У той же час в останні десятиліття досить відчутно виявила себе тенденція до зменшення цього міграційного потоку: якщо з 1959 по 1970 рр. середньорічна чисельність росіян, які прибували в республіку, становила 118 тис. осіб, то з 1979 по 1989 рр. - тільки 60 тис. осіб.

Становище росіян України було навіть кращим, аніж просто "рівноправним". У 80-90 рр. 9 з кожних 10 росіян - це мешканці міст, передусім великих індустріальних центрів півдня і сходу республіки. У 1959 р. 81% російських мігрантів концентрувався у містах, а у 1989 - 88%. Загальна частка росіян у міському населенні України становить близько 30%. Розселені вони на території України досить нерівномірно, складаючи, за даними перепису 1989 р., від 2,3% населення в Тернопільській області до 44,8% в Луганській області і 67% населення Автономної Республіки Крим. Більше ніж половина росіян (56,7%) проживає в 6 східних областях - Донецькій, Луганській, Запорізькій, Дніпропетровській, Харківській і Сумській, де вони складають 34,4% населення регіону. В 4 південних областях - Одеській, Миколаївській, Херсонській і Кіровоградській - проживає 12,1% росіян (21,4% жителів регіону). В 7 центральних областях (Вінницькій, Житомирській, Київській, Полтавській, Хмельницькій, Черкаській і Чернігівській) та місті Києві зосереджено 12,5% російського населення держави (10% населення регіону). І в 7 західних областях проживає 4,3% росіян країни, що складає 5,1% населення регіону.

Високий рівень урбанізованості росіян і концентрація їх у великих індустріальних центрах України обумовлює деякі особливості трудової діяльності і соціального складу цієї етнічної групи. Зокрема росіяни мають велику питому вагу серед зайнятих розумовою працею, а в сфері фізичної праці - підвищений відсоток у важкій промисловості. Вони мають порівняно високий освітній рівень: у 1989 р. на одну тисячу населення з вищою, незакінченою вищою і середньою освітою було 482 росіяни та 355 українців. У цьому ж році зайнятих розумовою працею росіян було 38,6% і 29,4% українців. Розподіл національних представників у соціальній структурі не виявляють жодних ознак

нерівноправності російського етносу: в керівних органах державного управління України було зайнято 0,8% українців та 0,4% росіян, керівників підприємств і організацій - відповідно 6,1% та 5,2%, наукових працівників, викладачів і вихователів - 17,3% та 16%, робітників - 54,5% і 59,3%, колгоспників - 21,8% та 4,6%. Поряд із соціальними характерні і деякі галузеві особливості трудової діяльності. Росіяни більше, ніж українці, зайняті в промисловості - 38,6% і 31,2%, в будівництві - відповідно 7,2% та 6,5%, на транспорті та зв'язку - 8,4% і 7,4%, в охороні здоров'я, освіті, мистецтві та науці.[7]

Зосередженість у містах, високий освітній рівень обумовлюють високу активність останніх в освоєнні культурних благ. За даними етносоціальних досліджень, росіяни дещо випереджають інші національності України в інтенсивності занять різними видами культурної діяльності: в читанні літератури, відвідуванні театру, перегляді освітніх телепередач.

Слід відзначити, що головним результатом кількох десятиліть радянської національної політики, яка безпосередньо загострила національне питання, було і те, що вона стимулювала і прискорила процес національного будівництва, коли різні групи населення, які раніше не мали розвиненої національної свідомості, здобули національну самосвідомість і самоідентифікацію.

З розпадом СРСР та утворенням незалежної України та Російської Федерації потік росіян-переселенців в Україну навіть дещо зростає порівняно з 80-ми роками і складає 72,5 тис.чоловік в 1991 р. та 69,9 тис. в 1992 р. Однак вже 1993 р. міграційне сальдо росіян вперше за мирного часу стає від'ємним (-15,8 тис. чол.), а 1994 р. - зросло до 85,5 тис. осіб.

Очевидно, що головну роль у переважанні відтоку росіян з України над їх притоком відіграють економічні причини зокрема деяке відставання від Росії за рівнем життя. Говорити про національне непорозуміння в Україні не має підстав. Це підтверджують дані широкомасштабних досліджень Інституту соціології НАН України 1993 р. 8 найбільших етносів України. За його даними, лише половина опитаних в Україні цікавиться тим, якої національності людина, що свідчить про здорову атмосферу міжнаціонального співжиття в Україні. 3/4 опитаних висловилось за те, щоб національні меншини мали свою мову, школу, церкву, періодику тощо. Міжнаціональна толерантність, визначена за відомою шкалою Богардуса, показує, що ставлення двох найбільших етносів України фіксується на рівні досить високих балів. Це означає сприйняття іншої нації на рівні близького друга чи члена сім'ї. На запитання: "Чи хотіли б ви завжди жити в Україні?" "так" відповіли 78% українців і 71% опитаних росіян.[8] Чи не є це оцінкою росіянами свого становища в Україні?

Проблема статусу росіян в Україні набуває особливої актуальності після референдуму 1 грудня 1991 р., в ході якого переважна більшість висловилась за підтримку незалежності України. Після прийняття в червні 1992 р. Закону України "Про національні меншини в Україні" це питання можна вважати вирішеним, оскільки в статті 3 згаданого Закону, чітко визначено, що "до національних меншин належить групи громадян України, які не є українцями по національності і проявляють почуття національної самосвідомості і спільності між собою".[9] У статті 21 Конвенції СНД про права і основні свободи людини, підписаній Україною, зафіксовано: "Особам, що належать до національних меншин, не може бути відмовлено у праві індивідуального, спільного і безперешкодного вираження, збереження і розвитку своєї етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності".[10] Але це лише юридичне вирішення питання. В реальному житті все складніше, проте складніше - не означає гірше.

"Живеться національним меншинам в "українському домі" не так уже й погано,- стверджує В.Журавський,- принаймні не гірше, ніж самим українцям".[11] Його думку поділяє і Президент України: "У нашій державі немає міжнаціональних конфліктів",- сказав Л.Кучма. Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин Макс ван дер Стул, не раз відвідавши Україну, був задоволений зваженим підходом української сторони

до розв'язання проблем етнічних спільнот.[12]

Російське населення може відчути це реально. Проживаючи, як правило, в російськомовному оточенні, вони спілкуються рідною мовою, користуються російськомовними засобами масової інформації, навчають дітей у російських школах. З 451 загальнодержавних видань України тільки 208 (46%) виходить українською мовою, займаючи 35% загального тиражу. У газетній періодиці ситуація теж на користь росіян: з 214 газет україномовні – лише 78 (36%), а їх тираж становить лише 30%. 90% фільмів українського прокату демонструється російською мовою.[11] Культурно-мистецькі запити росіян задовольняють 13 державних драматичних та музично-драматичних театрів, що складає 1/3 всіх театрів жанру.

Частка дітей, які виховуються і навчаються російською мовою, зараз поступово зменшується, але залишається значно більшою за відсоток росіян у населенні України. У 1987-88 рр. у російськомовних школах навчалось 54% школярів держави, у 1991-92 - 50%, у 1994-95 - 42,7%. Територіально питома вага учнів цих шкіл коливається від 4% в західних областях до 93% у Донецькій області і 100% у Криму. Підготовка фахівців з російської мови та літератури здійснюється в 11 класичних університетах та 20 педагогічних університетах України. 56,2% студентів вузів та 55,7% учнів вузів системи підготовки молодших спеціалістів навчається російською мовою.[13]

Інтереси етнічних росіян в Україні представляють 27 республіканських і регіональних товариств та об'єднань. Зокрема у Києві працює 4 товариства - "Русь", "Русское собрание", "Киевская русь", "Пушкинское общество". Вони здійснюють значну роботу в галузі пропаганди російської мови і культури, зміцнення українсько-російських зв'язків в усіх сферах життя. Вони також широко представлені у парламенті, обіймають ряд ключових посад в уряді України.

В цілому можна сказати, що ця етнічна група має найкращі з усіх національностей України умови для розвитку і задоволення своїх національно-культурних потреб та інтересів. Так вважає 33% опитаних росіян і лише 10% дотримуються протилежної думки.

Однак досі росіяни загалом слабо інтегрувались в українську культуру, хоч більшість з них не сприймає її як чужу. Лише 1,6% росіян (на 1989 рік) вважають українську мову рідною, 32,8% вільно володіють нею, користуються у повсякденному житті близько 6-7%. Адаптація росіян до нової етнополітичної ситуації в Україні має переважно психологічний характер. У свідомості значної частини росіян України все ще домінує комплекс більшості. Відкинути його для росіян так само складно, як і для українців позбутися комплексу "молодшого брата".

Майбутнє росіян України, як і інших національностей, пов'язане з розвитком подій в нашій країні. Але значною мірою їхнє майбутнє залежить від них самих, від того наскільки швидко і повно вони усвідомлять глибину змін, зможуть перейти до нових форм колективної співпраці.

Тим часом офіційні кола Москви не раз висловлювались із приводу порушення прав своїх громадян в інших республіках. Ці заяви набрали особливого розмаху після проголошення Росією політики щодо країн "близького зарубіжжя". Політика України щодо повернення народу рідної мови викликала занепокоєння в російській столиці, і міністр закордонних справ І.Іванов заявив: "...у нас немає заперечень проти заходів властей України в підтримку української мови та культури, але ми не можемо погодитись з діями, що наносять шкоду російській мові і культурі."[14] Це вже неабияка еволюція поглядів від часів попередників І.Іванова. Так, С.Козирєв свого часу висловлювався радикальніше: "Якщо буде необхідно, наш парламент дасть дозвіл, наш президент видасть наказ і наш військовий флот вирушить туди, де порушуються права наших співвітчизників".[15]

На щастя, сьогодні всі питання вирішує не сила, а діалог двох держав. З кінця 90-х років існує домовленість сторін про активізацію роботи змішаної міждержавної комісії з

розробки програм задоволення національно-культурних потреб російськомовного населення України і українців у Росії.

Українські росіяни не мають якихось особливих проблем, що спонукали б їх згуртуватись під гаслом "російської ідеї". Саме цим пояснюється загалом слабка їх політизація - відсутність масових громадсько-політичних об'єднань. Не мають широкої соціальної бази, за винятком Криму, такі партії, які пропагують відділення від України тих регіонів, де російське населення домінує. Це свідчить про те, що абсолютна більшість росіян розуміє і підтримує прагнення українського народу до розбудови своєї державності.

Звісно, життя вказаного народу в нашій державі не є безхмарним, вони мають чимало проблем у процесі звикання до нових умов. Першочерговими завданням у плані визначення російського етносу в нашій державі є інституалізація спільнот. На сьогодні цей етнос - це певний відсоток населення, а необхідно перетворити його у соціальний інститут. Таким чином буде створено легітимний орган, що представлятиме інтереси росіян в Україні. Ця структура зможе забезпечити вкрай необхідну сьогодні інтеграцію росіян, взяти на себе проблеми визначення дійсних потреб у закладах освіти, виховання, аргументовано обґрунтовувати та відстоювати у відповідних органах державної влади необхідність задоволення цих потреб, а у разі необхідності - організовувати зовнішній тиск спільноти на відповідних посадових осіб.

Величезні можливості російської меншини в Україні не залишають місця для сумніву стосовно того, що всі їх проблеми можуть бути вирішені і росіяни разом з іншими народностями утворять єдиний народ України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Гусєв В.І., Калакура О.Я. Національні меншини в контексті соборності України (1917-1921) // Проблеми соборності України в 20 ст. - К., 1994. – С.82; 2. Національні меншини України: Інформаційний довідник. - К., 1995. – С.103-113; 3. Архипов В.І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні - К., 1994. – С.27; 4. Гусєв В.І., Калакура О.Я. Вказана праця . – С.82; 5.Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 рр. 20 ст.) - К., 1995. – С.121; 6. Куличенко М.И. Расцвет и сближение наций в СССР. - М. 1981. – С.196; 7. Україна 20 ст. Проблеми національного відродження. - К., 1993. – С.154; 8. Саєнко Ю. До єдності розмаїтостей // Політика і час.- 1995.- №2. – С.77; 9. Закон України "Про національні меншини в Україні" // Закони України Т.3 - К.,1996; 10. Конвенція СНД про права і основні свободи людини. // Дипломатичний вісник.- 1999.- №9. – С.- 35 – 42; 11. Журавський В. Політичні міфи і етнічні реалії : росіяни і євреї в Україні. // Молодь України.-1993.-№118. – С.2; 12. Якемчук Р. Міжнародний захист меншин // Політика і час.-1997.- №10. – С.34; 13. Наулко В. Національні меншини України // Пам'ятки України.- 1993.- №1. - С 4; 14. Мусатов М. Еще раз о договоре с Украиной // Международная жизнь.- 1999.- №9. – С.112; 15. Якемчук Р. Вказана праця. – С. 32.

П.С.Григорчук

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТЬ ТОТАЛІТАРИЗМУ ТА ЙОГО ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ

XX століття, яке вже відійшло в минуле, за масштабністю і драматизмом всього, що відбувалося з народами світу, не має собі рівних у багатовіковій історії людства. Перша половина його часового простору вмістила дві світові війни і численні революційні потрясіння (тільки в Росії відбулися три революції) основ життя тогочасного суспільства з їх непередбачуваними і досить суперечливими наслідками, а друга, завершальна частина цього століття, виявилась зв'язаною з більш тривалою і досить виснажливою новою війною - «холодною», з великим протистоянням наддержав – США і СРСР, яке закінчилось знищенням останньої і докорінною зміною вектора соціально-економічної, політичної і духовної еволюції нового світу: крахом комуністичної системи, становленням та поглибленням демократії в постсоціалістичних країнах, утвердженням ринкової економіки, цивілізованим розв'язанням корінних суспільних проблем шляхом реформ, примноженням матеріальних благ, які приховуються в новому характері виробничих відносин. Одним з феноменів XX століття є тоталітаризм.

Повний, достовірний, а головне, неупереджений літопис цих та інших подій у нас ще не написаний. Причин цьому декілька.

По-перше, дослідникам, які вивчають всесвітню історію XX століття, доводиться аналізувати не давню епоху, де кожне наступне століття було дієвою перевіркою життєвості звершень наступного, а століття, чиї досягнення і втрати не пройшли ще достатнього випробування часом, століття, основним колізіям якого суджено вирішитись у майбутньому.

По-друге, сама обстановка безперервного ломання одних устоїв суспільства і заміни їх іншими призводить до того, що в науковій і особливо в масовій історичній свідомості старі, тиражовані міфи механічно витісняються новими, часто-густо прямо протилежного змісту. Слід зазначити, що багато понять спотворено в нашій науці до невпізнанності: свобода – усвідомлена необхідність, тобто беззастережна покірність владі; рівність – відповідність надуманому стандарту, нівелювання особистостей; справедливість – загальна злиденність, яка виключає взаємну заздрість, солідарність – захист честі корпоративного мундира всередині країни і історична готовність підтримувати, віднімаючи останній шматок хліба у власного народу, будь-які «революційні» авантюри на міжнародній арені.

Такий підхід не має нічого спільного із суверенітетом особистості. Реальний соціальний прогрес передбачає становлення суспільства, у якому свобода – відсутність ідеологічного примусу, право людини діяти у своїх власних інтересах; рівність – визнання однакової цінності для держави кожної людини, незалежно від її походження, переконань і внеску в реалізацію чиєїсь політики; справедливість - однакові вихідні умови і можливість самореалізації особистості; солідарність - взаємодія людей, народів, держави на основі сприйнятного компромісу. Відступи від цих принципів, навіть тимчасові, виправдані посиланням на об'єктивні труднощі або благородні наміри, дають старт незворотному процесу, який неминуче підводить суспільство до тоталітаризму.

Проблема тоталітаризму закономірно стала останнім часом об'єктом прискіпливої уваги істориків, філософів, політологів, соціологів, економістів.[1] Події, які ще недавно відбувалися в колишньому СРСР і в країнах, які називалися соціалістичними, дали новий імпульс вивченню феномену тоталітаризму.

Що ж таке тоталітаризм? Під тоталітарним режимом, як правило, розуміють політичний лад, при якому державна влада в суспільстві зосереджена в руках будь-якої однієї групи (здебільшого політичної партії), яка знищила в країні демократичні свободи і

можливість появи політичної опозиції. При такому режимі правляча група повністю підкоряє життя суспільства своїм інтересам і утримує владу завдяки насиллю, масовим репресіям, духовному пограбуванню населення.

Під тоталітарною державою розуміють таку форму держави, яка характеризується повним (тотальним) контролем з боку органів державної влади над всіма сферами життя суспільства, фактичною ліквідацією конституційних прав і свобод.

Поняття "тоталітарна система" включає такі елементи: існування офіційної, обов'язкової для всіх ідеології; насильницьке встановлення однопартійної системи; "захоплення держави партією", тобто повне зрощування партійного і державного апарату, перетворення державної машини у знаряддя партії; ліквідація системи поділу законодавчої, виконавчої і судової влади; знищення громадянських свобод; побудова системи всеохоплюючих масових громадських організацій, з допомогою яких партія забезпечує контроль над суспільством; уніфікація (приведення до одноманітності) усього суспільного життя; авторитарний спосіб мислення; культ національного вождя; масові репресії; повна монополія на інформацію; планове ведення економіки.

Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен виникає в конкретних історичних умовах. До певного моменту передумови тоталітаризму, які нагромаджувалися в ряді країн, не реалізувалися у суспільній практиці. З початком XX століття, в умовах кризи лібералізму, вступу людства в епоху імперіалізму склалися необхідні передумови для утвердження тоталітарних режимів.

Особливу роль в утвердженні тоталітарних рухів займає перша світова війна. У світовій історії є небагато подій, які можуть зрівнятися з нею за силою впливу на долі народів і держав, регіонів і континентів, за багатоманітністю і гостротою породжених війною проблем - міжнародних і національних, соціальних і економічних, політичних і духовних, особистісних і цивілізаційних. У кривавих воєнних битвах і стражданнях народів у тилу, у войовничій риториці генералів і політиків, у вироках військово-польових судів, у посиленні напруженості в результаті зовнішніх впливів, відсутності політико-культурного синтезу, культурному і соціальному «осиротінні» людини зримо проявлялися химерні контури тоталітарних режимів, які стали справжньою трагедією XX століття.

Вже за своїми масштабами Перша світова війна являла собою особливий тип «тотальної війни», обумовивши наперед ряд важливих рис тоталітаризму як специфічної форми організації держави, суспільства, духовного життя. В ній взяло участь 38 держав, на долю яких разом з колоніями припадало 1,5 млрд. чоловік, тобто 87 % населення земної кулі. Воєнні дії відбувалися в Європі, Азії, Африці, у водах 4 океанів і багатьох морів. У ході війни до збройних сил було призвано понад 73 млн.чол. Загальні витрати на ведення війни становили (в цінах 1913 року) 134111 млн.доларів.[2] Війна супроводжувалась нехтуванням норм міжнародного права, відступом від конституційних принципів, громадянських і політичних свобод, завойованих в ряді країн у впертих політичних битвах XIX - початку XX ст., появою різних військових, диктаторських і авторитарних режимів. У більшості країн була згорнута діяльність представницьких інститутів, введені суворі заходи проти опозиційної преси і партій, ліквідовані права профспілок та інші соціальні завоювання трудящих. Вперше в історії стало практикуватися в масових масштабах утримання у спеціальних таборах інтернованих громадян ворожих країн.

Перша світова війна дала потужний імпульс застосуванню насильницьких методів вирішення міждержавних, національних і соціальних проблем протягом усього XX століття у формі великомасштабних і локальних воєн, революційних і визвольних рухів, тероризму, різноманітних типів реакції і авторитаризму. Патологічна жорстокість, нехтування всіх цивілізованих норм у поводженні сильного із слабким, зведення в ранг державної політики ідеї вищості одних народів над іншими, етнічні чистки і масовий геноцид - все це було прямим наслідком викликаної тотальною війною відсутності морального контролю. Важливо зауважити разом з тим, що культ насилля отримував верх

не обов'язково у націй, які втратили психологічну рівновагу через поразки і невдачі. Дався взнаки народжений в ході всесвітньої бойні синдром безкарності і вседозволеності. Геноцид вірмен в Османській імперії в 1915 і 1916 рр. (він забрав життя приблизно 2 млн. мирних жителів - жінок, немічних людей, дітей), погроми і масові депортації мирних громадян і в країнах Центрального блоку, і в країнах Антанти стали трагічним провісником тих страшних злочинів перед людством, які здійснювалися в наступні після Версальського миру десятиріччя державами і режимами різноманітної орієнтації з найрізноманітніших мотивів - ідеологічних, політичних, релігійних і воєнних.

Не менш згубну роль відіграла війна та її наслідки для оформлення такого небезпечного різновиду тоталітаризму, як фашизм, який виступав під прапором реваншу, расизму, боротьби за світове панування, культу влади і національної дисципліни, хрестового походу проти демократії і соціалізму.[3] Перша світова війна знаменувала собою глибокий розрив в історії німецького народу. З неї почалися зміни у свідомості, які вилились у загальну девальвацію цінності миру і в особливо шанобливе ставлення до війни як такої. Умови Версальського мирного договору зміцнювали серед населення переконання у правильності поглядів, які вкорінилися в роки війни. Вимоги перегляду договору означали повернення до експансіоністських устремлінь часів війни, зберігаючи і навіть роздмухуючи їх у мирний час. За таких обставин суб'єктивне засвоєння досвіду першої світової війни не призвело до її заперечення. Навпаки, націонал-соціалісти створили її зідеологізоване обличчя у вигляді процесу відбору, який несе в собі порятунок, і як каталізатора визрівання націонал-соціалістичних цінностей, покликаними взяти гору над післявоєнними порядками. Таким чином, для німців дорога до нацизму і другої світової війни була тією стежкою, по якій вони йшли, починаючи з першої світової.

У роки війни активізували свою діяльність радикально-демократичні і соціалістичні партії і рухи, які під впливом більшовиків все більше схилялися до підтримки їх програми виходу з війни на шляхах революції і ліквідації капіталістичного ладу. Значну роль у цьому відіграло гігантське прискорення процесу соціалізації широких мас і їх перетворення з пасивних виконавців нав'язаної їм «верхами» і надзвичайними обставинами війни соціальної ролі в активних учасників суспільних подій світової значимості. Війна травмувала світовідчуття і світосприймання гігантських мас і різноманітних соціокультурних спільностей. Йдеться про переосмислення ними системи цінностей і норм, способу мислення і дій, сприйняття себе як особистості, так само як своєї ролі в оточуючому соціумі, ставлення до держави і світу в цілому. Повсюдно війна сприяла секуляризації суспільства, зменшенню авторитету церкви, яка освячувала масову бойню, зростало критичне ставлення до політики властей, до військового командування.

У ході першої світової війни інтенсивно відвідувались процеси, які породжували конфлікт між спадкоємністю і оновленням у суспільному розвитку. Так, під час війни у зв'язку з масовою мобілізацією в армію працездатного чоловічого населення і розширенням промислового виробництва на потреби війни посиленими темпами здійснювалось втягування у виробничі процеси і політику жінок, підлітків, дітей, представників національних меншин, декласованих елементів, вихідців з сільської місцевості.[4] Вчорашні домогосподарки, селяни, ремісники часто із досить обмеженим світоглядом і достатнім політичним досвідом ставали соціальною базою майбутніх тоталітарних режимів. Війна стимулювала включення більшої частини населення в політику, що стало одним з визначальних факторів XX століття.

Могутнім фактором сприяння виникненню тоталітаризму став колективний досвід перенесення тягара фронтового життя, злиднів, голодування, хвороб, погіршення побутових умов людей. На цьому грунті виникало стихійне відторгнення багатомільйонними масами ладу, який породив війну, і тих політичних порядків і інститутів, які спричинили абсолютне зубожіння народних мас. Цим скористалися ліворадикальні партії і течії, які не скомпрометували себе підтримкою грабіжницької війни. Остання обставина сприяла їх значній популярності в масах і підтримці їхніх революційних програм. Перша

світова війна породила переконаність у вичерпаності позитивних тенденцій капіталізму, у незворотньому реакційному переродженні буржуазного суспільства і нездатності правлячих кіл воюючих країн керуватися демократичними цінностями.[5] Головне полягало в тому, що відбулася (чи завершилася) зміна світових систем, і на десятки років наперед визначилися домінанти у міжнародних відносинах. Вони набули гранично ідеологічного характеру з висуненням в центр глобальних процесів відкритої і цинічної боротьби вже не за вплив і не за «місце під сонцем», а за світове лідерство, за гегемонію, за беззастережну перемогу «своєї» соціально-економічної системи, «своєї» моделі розвитку над усіма іншими ідеологічними парадигмами.

Ідеологічне розмежування, яке так різко проявилося в роки війни і стало прапором цілої епохи, проіснувало в максимально оголеному вигляді до кінця століття, ставши органічною рисою неоднозначної за своїм характером універсалізації суспільно-політичних процесів і міждержавних відносин. Всі спроби приглушити його у світовій політиці і в сфері соціальних відносин тривалий час не приносили відчутних результатів. Лише останні десятиріччя XX ст. дозволяють зробити висновок про переміну вектора в цивілізаційному розвитку, про нову культурну ситуацію, докорінні зміни ціннісних орієнтацій, наростання загальної інтеграції.

Окремо варто зупинитися на впливові першої світової війни на створення передумов для виникнення тоталітарного руху в Росії.[6] Війна ніби видала індульгенцію революційному насиллю в країні. Вона стала прелюдом революції в Росії, правлячий режим якої, самодержавство, за словами лідера партії кадетів, визначного історика П.М.Мілюкова, тривалий час перебував у стані нестійкої рівноваги, підтримуваної політикою репресій, не здатний був перенести ніякого зовнішнього поштовху або внутрішнього потрясіння. «І ось вона настала», - писав він далі, - ця війна: настала у формі величезного світового конфлікту. Серед факторів, які визначили собою особливу фізіономію другої революції, війні 1914 - 1918 рр. належить, безперечно, перше місце. Багато і багато з явищ, які прийнято вважати специфічно революційними, фактично передували революції і створені були саме обставинами революційного часу».[7] Для Росії, за авторитетним свідченням іншого учасника тих подій В.О.Маклакова, такими явищами були падіння впливу ліберальної ідеї, вимога поділу землі і майна і мрії про «порівняльність».[8] Росія дала поштовх, а вслід за нею почалася ланцюгова реакція в міжнародному масштабі, хоч західний світ утримався від того, щоб наслідувати приклад Росії саме через фанатично-безкомпромісний характер обраного нею шляху. Терор і лихоліття, що супроводжували російський експеримент, остудили запал багатьох його прихильників, і невдовзі викликані цим хитання поступово і майже повсюдно стали слабшати. В самій же Росії з перших днів революції почала утверджуватися однопартійна система, відбувалося злиття партії і держави, безупинно одержавлювалася економіка, розпочинався «червоний» терор, переслідувалося інакодумство.

Таким чином, в роки першої світової війни були створені політичні, економічні, соціальні, ідеологічні умови для складання в ряді держав тоталітарних режимів.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина та Радянський Союз. Причому політичний режим в колишньому СРСР мав такі етапи: період «воєнного комунізму» 1917-1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму); 1921-1929 рр. (авторитарний режим); 1929-1956 рр. (тоталітарний режим), 1956-1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але в основному режим залишався тоталітарним. Занепад епохи тоталітаризму в СРСР розпочався з часів так званої горбачовської перебудови, коли впала «залізна завіса» ідеологічного монізму й закритості суспільства. Історичні події кінця 80 - початку 90-х років минулого століття, які призвели до розпаду СРСР і ліквідації світової соціалістичної системи, завдали вирішального удару по тоталітаризму. Тоталітаризм як принцип організації суспільного життя поступово виживає себе, залишається лише властивий йому менталітет, подолання якого є одним з найважливіших завдань сьогодення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тоталитаризм как исторический феномен. - М.: 1989; Джилас М. Лицо тоталитаризма. - М.: 1992; Рассел Б. Практика и теория большевизма. - М.: 1991; Вселенский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. - М.: 1991; Трукан Г.А. Путь к тоталитаризму: 1917-1929 гг. - М.: 1994; Гуров А. Красная мафия. - М.: 1995; Абдулатипов Р.Г. Власть и совесть. - М.: 1995; Миллер А.И. Тоталитаризм как процесс //Преподавание истории в школе. - 1991. - № 4. -С.59-67; Пленко О.Ю. О содержании понятия «тоталитаризм» //Преподавание истории в школе. - 1991, № 1.- С.65-69; Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологии, движений, режимов и их преодоления. - М., 1996; *2.* Мировая война в цифрах. - М. - Л. - 1934. -С.63; 3. Про вплив Першої світової війни на формування фашистських режимів в Німеччині, Італії та інших країнах див.: Галкин А.А. Германский фашизм. - М., 1967; Филатов Г.С. Крах итальянского фашизма. -М., 1973; Самойлов Э.В. Фюреры: Общая теория фашизма. - Кн. 1-2.-Обнинск, 1992; 4 Див.: Первая мировая война. Пролог XX века. - М., 1999. - С.231-232; 5. Там само. - С.233; 6. Про вплив Першої світової війни і революції на трансформаційні процеси в Росії див.: Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918-1923. - М., 1990; Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы. 1917-1923 гг. - М., 1995; Октябрь 1917: величайшее событие века или социальная катастрофа. - М., 1991; Шишкин В.А. Власть. Политика. Экономика: Послереволюционная Россия (1917-1929 гг.). - Спб., 1997 та ін; 7. Российские либералы: кадеты и октябристы. Документы, воспоминания, публицистика. - М., 1996. - С.281; 8. Там само. - С.246.

М.В.Царенко

НІМЕЦЬКА ВІДЗНАКА ДЛЯ НАРОДІВ СХОДУ

Відомо, що під час Другої світової війни сотні тисяч громадян, окупованих Німеччиною країн, змушені були співпрацювати з гітлерівським режимом. Природно, німецька влада мусила подбати про створення системи морального заохочення місцевого населення, яке працювало на рейх. Але якщо жителів скандинавських країн, Бельгії, Франції, Нідерландів дозволялося відзначити звичайними німецькими нагородами (Залізний хрест, Хрест військових заслуг тощо), то для колишніх радянських громадян це вважалося неприйнятним з огляду на їх "неарійське" походження.[1] Однак необхідність відзначення "представників народів Сходу" була очевидною, тому в перший рік війни проти Радянського Союзу німецьке командування вирішувало проблему двома шляхами: ігноруючи заборону, нагороджувало "східних добровольців" існуючими німецькими відзнаками (це було узаконено наказом Генштабу ОКХ від 18 березня 1944 р.[2]) або за власною ініціативою створювали спеціальні відзнаки на рівні окремих підрозділів, які не мали офіційного статусу. Так, наприклад, за бої в районі Феодосії у січні 1942 р. командир українського добровольчого підрозділу сотник Тименко був нагороджений "Срібним Хрестом Визволення".[3]

14 липня 1942 р. було засновано спеціальну відзнаку "для народів Сходу". Право нагородження надавалося спочатку міністру східних територій та генерал-інспектору східних військ Вермахту.[4]

Відзнака мала вигляд восьмипроменевої зірки із буддійським сюжетом "мейхоа" в центральному медальйоні. Відзнака I класу мала діаметр 48 мм і кріпилася до одягу за допомогою шпильки. Відзнака II класу була дещо меншою (40 мм у діаметрі) і носилася на стрічці завширшки 30 мм. Зірка II класу виготовлялася у "золоті", "сріблі" та "бронзі"; зірка I класу – лише у "золоті" та "сріблі". За "хоробрість" нагороджували зіркою зі схрещеними мечами (вістрями догори), за "заслуги" – без мечей. Разом, таким чином, існувало 10 варіацій відзнаки. Нагороджували послідовно: спочатку другим класом, потім першим. Непоодинокими були випадки повторних нагороджень зірками одного класу; у деяких кавалерів нараховувалося по 4-6 відзнак різних ступенів.

Замість самої відзнаки можна було носити стрічку відповідного кольору (зелену з червоними смужками – для "золотих", зелену з білими смужками – для "срібних", просто зелену – для "бронзових" зірок II класу) на планці чи в петлиці.

За німецькою традицією, відзнаки не нумерувалися.

Розповідь про цю специфічну нагороду була б неповною, якби ми не згадали

деяких з десятків тисяч відзначених.

Найвідомішими кавалерами зірки I класу з мечами були командуючий ВПС РОА генерал-майор В.Мальцев, командуючий 1-ю РНА генерал-майор Б.Смисловський-Хольмстон, командир 1-ї козацької дивізії генерал-майор І.Кононов.

У травні 1943 р. відзнаками II класу у бронзі були нагороджені 28 вояків 109-го батальйону української служби охорони (шуцманшафт) на чолі з генералом І.Омеляновичем-Павленком. Українські поліцейські отримали нагороди від німецького командування за успішні операції проти білоруських партизан.[5]

Кавалерами зірки II класу з мечами були також генерал-лейтенант А.Власов, полковник С.Буняченко та пілот 1-ї Східної ескадрильї люфтваффе капітан С.Бичков, який раніше був відзначений Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу.

Що ж стосується "мирних" відзнак (без мечів), то можна назвати кілька найхарактерніших випадків.

6 червня 1943 р. рейхсміністр А.Розенберг вручив відзнаки київському міському голові Форостівському, п'яти головам районових управ Києва, чотирнадцяти головам сільських районів та старостам.[6]

Наприкінці липня того ж року срібну зірку II класу отримав вінницький міський голова професор О.Савостіянов; кавалерами бронзових зірок стали начальник міської секції постачання М.Ковальський, шеф Вінницького сільського району М.Чорноморець та шеф Літинщини П.Марченко.[7]

Заслужили гітлерівську відзнаку міські голови Полтави та Харкова – П.Галанін[8] та О.Семененко.[9]

Не забувала окупаційна влада й про "пролетаріат". У грудні 1943 р. ландрат Юттнер вручив бронзові відзнаки 17 робітникам-житомирянам, серед яких була і жінка, за "збереження цінного майна від більшовиків".[10]

Ставлення самих нагороджених до відзнаки було неоднозначним – одні викидали її одразу після вручення[11], інші зберігали десятиліттями, наражаючись на смертельну небезпеку.[12] Очевидно, ставлення кавалера до нагороди залежало від роду "заслуг" перед Рейхом.

Варто зазначити, що ця ж сама нагорода, але на оранжево-біло-зеленій стрічці, називалася "Азад Хінд" і призначалася для відзначення індійських вояків, великою кількістю яких Рейх похвалитися не міг.[13]

Хоча відзнака виготовлялася з дешевого сплаву, її колекційна вартість становить 40-150 у.о. (залежно від різновиду).

Повний комплект з 10 різновидів цієї відзнаки нещодавно отримав в подарунок від українського колекціонера з Чикаго О.Городиського Львівський музей визвольних змагань.

Бажання створити "універсальну" нагороду (і для слов'ян, і для тюркських народів) призвело до появи квазівідзнаки з невиразним виглядом і малозрозумілою символікою. Слід згадати, що у створенні окремої нагороди для союзників-"неарійців" немає нічого оригінального – ще за часів кайзера Вільгельма II існували особливі медалі для африканських вояків.[14]

Справедливості заради слід згадати, що і відносно "незалежних" сателітів (італійців, фіннів, румунів, угорців, словаків) Гітлер не дуже щедро жалував традиційними німецькими відзнаками, ще в 1937 р. заснувавши виключно для іноземців першу ерзац-нагороду Третього Рейху – Орден заслуг Німецького Орла.[15]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крикунов В. Под угрозой расстрела или по доброй воле? // Военно-исторический журнал. – 1994. - №6. – С.40; 2. Дробязко С.И. Вторая мировая война 1939-1945. Русская освободительная армия. – М., 1999.- С.28; 3. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).- Ф.138. – Оп.5 – Спр.259. – Арк.17; 4.Дробязко С.И. Вказана праця. – С.8; 5. ДАВО. – Ф 138. – Оп.5. – Спр.260. – Арк.85; 6.Там само. – Арк. 117; 7. Там само. – Арк. 122; 8. На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні. Збірник статей, спогадів і

документів.- К., 1994. – С.475; 9. Олевські вісті. – 1943. – 2 жовтня; 10.ДАВО. – Ф 138. – Оп.5. – Спр.260. – Арк.211 зв.; 11. Адамович А. Каратели. – Л., 1986. – С.281; 12. Сербин М. Клятвовідступник // Ленінським шляхом.- 1979. – 27 січня; 13. Jurado C.C., Lyles K Foreign volunteers of the Wehrmacht. 1941-45.- London, 1995. – P.32; 14. Nimmergut J., Heyde H., Feder K. Katalog deutsche Orden und Ehrenzeichen. – Augsburg, 1995. – S.24; 15. Залесский К.А. Вожди и военначальники третьего рейха. Биографический энциклопедический словарь. – М., 2000. – С.510.

С.А.Юрчик

ІНДІЯ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

У завершальний період Другої світової війни загострення суперечностей колонії з метрополією пов'язане з економічними та політичними зрушеннями. Але англійські правлячі кола намагалися зберегти колоніальний режим в Індії шляхом загострення суперечок між основними політичними партіями країни – Національним конгресом і Мусульманською лігою. В травні 1945 р. Уейвелл після поїздки до Лондону проголосив про намір сформувати Виконавчу раду при віце-королі із представників індійських політичних партій[1]. У червні було проведено конференцію у м.Симлі. Але потрібно було зважитись на сміливий політичний крок – звільнити із в'язниці лідерів Конгресу – Дж.Неру, В.Пателя, Абуль Калам Азада, які разом з М.К.Ганді брали участь у переговорах у Симлі[2].

Уейвелл запропонував своєрідний порядок формування Виконавчої ради. Пропозиції Уейвелла передбачали, що місця в Раді резервуються не за політичними партіями, а за релігійними общинами[3]. Це не влаштовувало лідерів обох партій. Національний конгрес розглядав себе не як індуську, а як загальноіндійську світську організацію. Мусульманська ліга, яка, навпаки, претендувала на виключно політичне представництво індійських мусульман, не могла погодитись на те, щоб до складу Ради включили мусульманських конгресистів. Крім того, передбачалось, що Виконавча рада буде підзвітна лише англійській короні і парламенту[4].

Цілком природно, що умови, запропоновані Уейвеллом, були не прийняті, і переговори завершилися провалом, але відповідальність за це колоніальна адміністрація прилюдно поклала на індійські політичні партії, які брали участь у конференції. Метрополія розраховувала, що подальше загострення суперечностей між Конгресом і Лігою, а також ускладнення індусько-мусульманських відносин в країні збереже колоніальний режим в Індії.

Перемога лейбористів на перших післявоєнних виборах в Англії влітку 1945 р. спочатку не призвела до суттєвих змін в англійській політиці щодо Індії. В липні Уейвелла було викликано до Англії. Після його повернення водночас в Лондоні та Делі 19 вересня 1945 р. було проголошено першу декларацію уряду Етлі про політику в Індії[5]. В декларації проголошувалося, що лейбористи здійснюють заходи, які були запропоновані місією Кріппса в 1942 р. Пропозиції Кріппса полягали в тому, що після війни Англія пообіцяла Індії надати статус домініону. Провінції та князівства, які не бажають залишатися в складі Індії, повинні утворити окремі домініони. Проголошувалося про проведення взимку 1945-1946рр. виборів до Центральних і провінційних законодавчих зборів[6]. Однак суттєві корективи до планів англійців внесли масові антиколоніальні виступи народу.

З середини 1945 р. розпочалося нове піднесення страйкового руху в країні. Страйки набували політичного характеру. Першою значною була сутичка в Бенаресі в серпні 1945 р. За нею відбулися індо-мусульманські погроми в Бомбеї[7].

В листопаді в Делі почався процес над групою офіцерів "індійської національної армії", яку було створено під час війни С.Ч.Босом з числа полонених у Бірмі військовослужбовців англо-індійської армії[8].

Виступи на захист ІНА підтримували Конгрес та Мусульманська ліга. Незважаючи на все, Англії не вдалося спровокувати індусько-мусульманські зіткнення.

Погіршення економічного становища в країні на початку 1946 р. викликало нову хвилю страйків. Масові страйки пройшли на золотих копальнях в Майсурі та на текстильних підприємствах Гваліорі. В лютому 1946 р. в страйковий рух було втягнуто збройні сили. В індійському військово-морському флоті відбувалися масові виступи, які поступово набували політичного характеру.[9] Збройні виступи з участю армії викликали занепокоєння в колоніальній адміністрації. Лідери Національного конгресу і Мусульманської ліги висловили своє співчуття морякам і підтримали їх основні вимоги, але закликали їх до припинення страйку і опору владі[10].

Під тиском подій в Індії лейбористський уряд був змушений піти на поступки національно-визвольному рухові в країні. В лютому 1946 р. до Індії було направлено місію англійського кабінету у складі міністра у справах Індії Петіклоуренса, морського міністра Александера і міністра торгівлі Кріппса. 15 березня 1946 р. Етлі зачитав в палаті общин другу декларацію щодо індійської політики лейбористів, в якій проголошувалося про надання Індії статусу домініону. У своїй заяві Етлі визнав, що рух за національну незалежність є всенародним і що до руху залучена армія[11].

Наприкінці березня місія трьох міністрів прибула до Індії і почала довготривалі переговори з лідерами ІНК і мусульманської ліги. На позиції обох партій вплинули результати виборів у провінційні законодавчі збори, які завершилися в квітні 1946 р.

Національний конгрес отримав абсолютну більшість у всіх провінціях по індуській курії. По мусульманській курії – лише у Північно-Західній прикордонній провінції. Мусульманська ліга отримала більшість голосів по мусульманській курії в усіх провінціях з індуською більшістю та в Бенгалії, де мусульмани становили більшість.

Національний конгрес отримав 930 мандатів у провінційних законодавчих зборах, а Мусульманська ліга – 497, але сформувати провінційний уряд змогла лише в Бенгалії[12]. Вперше у виборах взяла участь Компартія Індії, яка висунула 108 кандидатів, з яких пройшло лише 9[13].

16 травня 1946 р. було опубліковано декларацію англійського уряду, в якій, хоч і формально, заперечувалась ідея розчленування Індії, але водночас містилося твердження про небезпеку для мусульманської меншості бути розчавленою індуською більшістю в єдиному домініоні[14]. Тому уряд запропонував компромісний план:

- Домініон Індії буде союзом провінцій і князівств, які мають якнайширшу автономію. Центральний уряд компетентний вирішувати питання оборони, зовнішніх зносин і комунікацій;
- Провінції британської Індії будуть об'єднані в три зони: першу – з перевагою індуського населення – провінції півночі, центру та півдня країни; другу – західну, яка складається з провінцій з мусульманською більшістю – Пенджаб, Сінд і Північно-Західна прикордонна провінція; третю – східну, яка складається з провінцій Бенгалія і Ассам, де мусульмани становлять більшість. В кожній зоні утворюється зональний уряд;
- Установчі збори, які будуть складатися з депутатів, яких обрано провінційними законодавчими зборами, а також з депутатів, призначених князями, розроблять загальноіндійську конституцію і конституції трьох зон[15].

Вибори до Установчих зборів будуть проводитися в трьох куріях: індуській, мусульманській та сикській.

Англійські пропозиції передбачали створення таких умов роботи установчих зборів, які б ускладнили, а можливо, зірвали досягнення угоди між конгресом і лігою.

Реакція конгресу і ліги на пропозицію трьох міністрів була неоднозначною. Керівництво мусульманської ліги не тільки схвалило англійський план, але дало згоду на участь у тимчасовому уряді, створення якого було проголошено Уейвеллом 16 травня. Мусульманську лігу приваблювало те, що формування уряду передбачалося здійснити на куріальній основі; по мусульманській курії кандидатури висувались Мусульманською лігою, а по-індійській – Національним конгресом.

Останній пункт заперечував Національний конгрес, який відстоював світський

характер організації[16]. Керівництво Конгресу провело з членами місії та віце-королем додаткові переговори, намагаючись внести деякі зміни щодо англійських пропозицій. Але після пояснення про те, що план місії або повинен бути прийнятий в цілому, або відкинутий, керівництво було змушене прийняти англійські пропозиції як основу для розробки конституції.

Конгрес відмовився ввійти до складу тимчасового уряду, який створювався як виконавча рада при віце-королі, який не був підзвітним перед установчими зборами і таким чином. Ліга проголосила, що приймає пропозицію про його формування[17]. Однак віце-король відхилив пропозицію Ліги і утворив виконавчу раду з чиновників.

Враховуючи це, Рада Мусульманської ліги заявила про відмову партії брати участь в тимчасовому уряді. Ліга оголосила, що починає пряму боротьбу за Пакистан.

В червні 1946 р. головою Конгресу було обрано Джавахарлала Неру, якому віце-король запропонував як віце-прем'єру сформувати тимчасовий, на правах Виконавчої ради, при віце-королі уряд. Цю пропозицію було прийнято, і 24 серпня було оголошено про новий склад Виконавчої ради, віце-прем'єром якої був Неру, міністрами – лідери Конгресу В. Патель, Р.Прасад та інші, а також представники общин християн сікхів і парсів[18].

Незважаючи на обмежену компетенцію тимчасового уряду, перші кроки, особливо у зовнішньо-політичній сфері, показали, що його політика відрізняється від політики колоніальної адміністрації.

Реакція Ліги щодо створення уряду була бурхливою. Цей крок було розцінено як зраду спільній справі, знехтуванням інтересів мусульманської частини населення Індії, і було проголошено день 16 серпня початком прямої боротьби за Пакистан[19]. В Калькутті було спровоковано індусько-мусульманські погроми, які поступово охопили райони Біхара і Бенгалії.

Ганді виступив з різким засудженням погромів і побував на місцях зіткнень. Він закликав ворогуючі сторони до вирішення спірних питань ненасильницьким шляхом[20].

У вересні Ліга ввійшла до складу Тимчасового уряду, але продовжувала бойкотувати установчі збори. Англійський уряд запропонував змінити порядок голосування статей майбутньої Конституції і вона не розповсюджувалась на ті провінції, більшість депутатів від яких не брали участь в засіданні. Це дало змогу Мусульманській лізі зірвати прийняття установчими зборами рішення щодо збереження єдиної Індії, на чому наполягав Неру[21].

У жовтні 1946 р. в Міруті відбувся перший повоєнний з'їзд Національного конгресу. Було схвалено роботу керівництва ІНК і пропозицію щодо перетворення Індії на "суверенну республіку"[22].

Таким чином, політичні маневри двох найвпливовіших партій, забарвлені релігійним протистоянням, масові виступи в місті і на селі примусили колоніальну адміністрацію зробити останні кроки до відступу.

20 лютого 1947 р. Етлі оголосив третю декларацію лейбористського уряду про політику в Індії, в якій було заявлено про те, що британці підуть з Індії не пізніше липня 1948 р. і якщо до того часу не буде створено центрального уряду, то влада буде передана провінціям. Для здійснення англійського плану призначався новий віце-король Маунтбеттен.

Спочатку Національний конгрес і Мусульманська ліга схвалили декларацію. Але відносини між ними ускладнилися через індусько-мусульманські зіткнення у Пенджабі.

У квітні Маунтбеттен прибув до Індії, а 3 липня було оголошено "план Маунтбеттена" про поділ Індії на два домініони. План зводився до наступного: в Індії утворюються два домініони: Індійський Союз і Пакистан; питання про поділ Бенгалії і Пенджабу за релігійними ознаками вирішується голосуванням депутатів від частин провінцій з переважанням індуського і мусульманського населення; Північно-Західній прикордонній провінції і округу Сілхет (Ассам), яка населена переважно мусульманами,

буде проведено референдум; входження князівств до складу одного з домініонів є юрисдикцією їх правителів; установчі збори поділяються на законодавчі збори двох домініонів; вони визначають майбутній статус обох держав [23].

Керівники Національного конгресу розуміли, що Ліга за підтримки англійців будь-якими засобами прагнутиме поділу країни. І щоб уникнути нових сутичок, погодилися на прийняття "плану Маунтбеттена", Рада Мусульманської ліги висунула додаткові вимоги про включення до Пакистану всієї Бенгалії і всього Пенджабу.

Під час голосування в Пенджабі і Бенгалії депутати від "індуських" округів проголосували за розподіл провінцій, а депутати від "мусульманських" округів – за збереження неподільних Бенгалії і Пенджабу. Підсумки голосування в Сінді і референдумів в Силхеті та Північно-Західній прикордонній провінції передбачали їх включення до Пакистану.

В серпні 1947 р. англійський парламент затвердив "план Маунтбеттена" як Закон про незалежність Індії, який набув чинності 15 серпня 1947 р. В той день Джавахарлал Неру вперше підняв національний прапор Індії над історичним Червоним фортом в Делі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.История Индии. - М., 1973.-С.463; 2.Неру Дж. Открытие Индии. - М., 1955.-С.427; 3.Александр Горев. Махатма Ганди. - М., 1989.-С.343; 4.Ульяновский Р.А. Три лидера великого индийского народа. - М., 1986.-С.139; 5.Неру Дж. Внешняя политика Индии. - М., 1965.- С.331; 6.Индия: проблемы истории национально-освободительного движения и современного политического развития. - М., 1980.- С.262; 7.Неру Дж. Доктрина ненасилия (Фразы из автобиографической книги.).- // Новое время. - 1990. № 8 – С.42; 8.Див.: История Индии. – С.469; 9.Шастилко П.М. "Тальвар" поднимает флаг. - М., 1982.-С.4; 10.Джавахарлал Неру. Воспоминания, исследования. - М., 1988.-С.55; 11.Горев А.В., Зимянин В.М. Неру.- 2-е изд. - М., 1988.- С. 294; 12.Кольцов Н.Н. Индия: 40 лет борьбы и свершений. - М., 1987.- С.51; 13. Бахтия В. Джавахарлал Неру и становление индийско-советских отношений, 1917-1947.- М., 1989.- С.189; 14.Индия: Современность и история. - М., 1974.- С.180; 15.Ферро Марк. Индия: история лишается сущности. - М., 1992.-С.64-65; 16. Горев А.В. Роса на лотосе. - М., 1987.- С.201; 17.Всемирная история в 10-ти томах. - М., 1962.- т.9.- С.342; 18.История международного рабочего и национального движения.- М., 1966.- С.17; 19.Кольцов Н.Н. Вказана праця.- С.56; 20.Горев А.В. Махатма Ганди.- 2-е изд. - М., 1989.- С.313; 21.Опал Сарвепальни Джавахарлал Неру: Биография в 3-х томах. - М., 1989.- Т.2.- С.157; 22. Див. История Индии. - С.474; 23.Там само. - С.476.

М.В. Коннова

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В ІСПАНІЇ 1936 – 1939 РР.: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Історія іспанського громадянського конфлікту залишається однією з найбільш зміфологізованих тем історичної науки радянської доби. Багато її аспектів з відомих причин або замовчувались, або трактувались у суворій відповідності з вимогами офіційної ідеології. Серед інших втаємничених тем передовсім назвемо ту, яка стосується ролі комуністичного інтернаціоналу та його секції комуністичної партії Іспанії в іспанських подіях 1936-1939 рр. Введення у науковий обіг документальних та архівних матеріалів та поява на цій основі нових досліджень дозволяють розглянути по-іншому названу проблему.[1]

Передусім є можливість спростувати твердження про те, що після сьомого конгресу Комінтерн цілковито зосередився на боротьбі з фашизмом і консолідації антифашистських сил, відмовившись від ідеї світової комуністичної революції.[2]

Присутність та вплив штабу світового комуністичного руху – Комінтерну на хід та характер подій в іспанському громадянському конфлікті є у світлі нових даних незаперечним. Постає питання, якими були масштаби впливу Комінтерну та його секції – компартії Іспанії, їх мета та засоби?

Підкреслимо, що стратегія Комінтерну, як і довгочасна політика Радянського Союзу, були побудовані у 20-30-х роках, як і в подальшому, на тезі про революційний перехід від капіталізму до соціалізму, про прийдешні пролетарські і національно-визвольні революції, про необхідність підтримки всіх революційних рухів. Ще у 1931 р., після перемоги в Іспанії демократичної революції, Комінтерн відрядив на Піренеї на

допомогу іспанським комуністам своїх кращих функціонерів В.Кодовільою та Ерньо Гере. Серед інших завдань одне із важливих полягало у створенні воєнізованих комуністичних загонів. З 1933 р. стала формуватись робітничо-селянська антифашистська міліція, керівництво якою згодом перебрали комуністи, що пройшли ідейний та військовий вишкіл в СРСР, і тепер ретельно переносили його на іспанський грунт. Окрім цього, комуністи створили сильні пропагандистсько-агітаційні та підривні структури, які вели активну діяльність серед солдатського та сержантського контингенту іспанської армії. З 1935 р. вони перейшли до більш вдосконалених форм роботи. Так, солдати, капрали, унтер-офіцери – члени компартії були об'єднані в окремі партосередки, а з офіцерами – комуністами, керівниками окремих військових підрозділів, підтримувався індивідуальний зв'язок. Ця тактика принесла найбільший успіх на флоті та в авіації, де були створені сильні парторганізації комуністів.[3]

З початком військового повстання комуністи активно включились у боротьбу проти заколоту. Але керівництво Комінтерну вже в перші дні громадянської війни негативно висловилося щодо неконтрольованої передачі зброї населенню. Виступаючи на секретаріаті виконкому Комінтерну 23 липня 1936 р., Г.Димитров зазначив: "Армія тепер роздробилася на куски... Якби вдалося взяти гарнізон у центрі, ми змогли б по-болгарськи чи по-грецьки за 24 години здійснити переворот, скинути уряд Асаньї, опублікувати маніфест нового уряду, справжнього, республіканського, демократичного. Фактично, у Мадриді народний фронт має панівне становище". Але можливості взяти гарнізон комуністи не мали, як і переходу до пролетарської революції, тому Димитров вважав за необхідне почекати із захопленням влади: "коли наші позиції зміцняться, ми зможемо піти далі". Виконуючи настанови з центру, іспанська компартія буде вперто боротися за ліквідацію міліційних формувань у республіканській зоні, оскільки вони суттєво програвали заколотникам у дисципліні та наступальній тактиці. У вересні республіка приступила до створення регулярної армії і роль КПІ у цьому була дуже активна. Ще 20 липня 1936 р. Постановою Політбюро ЦК КПІ організовується навчальний "5 полк" – свого роду кузня комуністичних офіцерських кадрів, в якому було підготовлено і відправлено у народну армію 35 тис. командирів.[4]

21 липня 1936 р., на четвертий день після повстання військових, у Москві відбулося спільне засідання Комінтерну та профінтерну, на якому обговорювалося питання про події в Іспанії. На допомогу іспанським комуністам було висаджено цілий десант активістів і керівників інших компартій. Серед них були члени виконкому Комінтерну – Франц Далем, Андре Марті, Пальміро Тольятті. Керівні функціонери багатьох компартій: від ІКП – Вітторіо Відалі (Карло Контрерос), Луїджі Лонго (Галло), Джузеппе Вітторіо (Ніколетті), Джанкаоло Пайєтта (Камен); від ФКП – Франсуа Бійу, Анрі Жанен, П'єр Робер, Франсуа Вітторі; від КП Австрії – Манфред Штерн (Клебер); від БКП – Рубен Аврамов, Райко Дамянов, Карло Луканов; від КП Великобританії – Пітер Карріган, Ральф Фокс; від КП Угорщини – Янош Гал, Мате Залка (Лукач); від КПН – Ганс Баймлер, Ганс Кале, Артур Беккер; від КП Польщі – Густав Рейхер (Рваль); від КПЮ – Благоє Парковіч. В різний час в Іспанії побували Моріс Торез, Жак Дюкло, Гаррі Політ, Вільям Галлахер, Тім Бак, Вальтер Ульбріхт, Ян Шверма та інші.[5]

На Заході радників Комінтерну розглядали як "червону аристократію", як армію "світової революції", що прагнула встановити в Іспанії "сталінський режим", як агентуру НКВС, яка контролювала кожен крок "напівграмотної іспанської компартії", що перетворилася у слухняне знаряддя радянської зовнішньої політики. Багато посланців Комінтерну не знали і не хотіли знати іспанської дійсності, їх традицій, звичаїв, недостатньо орієнтувалися у співвідношенні політичних сил, автоматично переносили власний досвід на іспанський грунт, часто підміняли КПІ, місцеві парторганізації, діяли автономно і самостійно приймали рішення. Мало що змінилося з прибуттям в Іспанію у 1937 р. Пальміро Тольятті (Ерколі). Правда, більшість радників була відкликана, але Тольятті був введений до політбюро ЦК КПІ і отримав надзвичайні повноваження.[6]

Вплив, роль та чисельність КПІ зростала. Так, якщо у 1931 р. вона нараховувала 810 чол., то у 1937 р. – вже 380 тис. Це відбулося передовсім тому, що іспанська компартія залишалася єдиною партією порядку і дисципліни на фоні неконтрольованих дій анархістів та інших військових з'єднань республіки. Це привертало на її бік чимало симпатиків: через страх, кар'єрні амбіції, через переконання, що лише компартія здатна виграти війну з франкізмом. Але найголовнішим чинником росту впливу КПІ у республіканській зоні ставала радянська військова допомога. Уряд республіки фактично цілковито залежав від поставок військової техніки, матеріалів з СРСР, а, отже, повністю ним контролювався через радянських спеціалістів, радників та Комінтернівців.[7]

Сам Сталін не уникнув спокуси безпосереднього керівництва урядами іспанської республіки. Уряд Л.Кабальєро був створений відповідно до прямої інструкції кремлівського вождя "з республіканців за участю соціалістів і двох комуністів, а також представників каталонців і басків". Так само сталін санкціонував навесні 1937 р. заміну Л.Кабальєро, що виявився надто самостійним, Х.Негріном, теж соціалістом, але абсолютно покірним волі Москви. Уряд Х.Негріна розглядався Сталіним як продовження радянського уряду. Урядові "друзів", як називався кабінет Негріна у постановах Політбюро ЦК ВКПБ, віддавалися накази щодо прийняття законів про націоналізацію у промисловості, у сфері аграрних перетворень, методів ведення пропаганди на території, зайнятій "білими" тощо. Дивує не перелік, а тональність постанов: "рішуче вигнати", "вжити остаточних заходів", "вказати", "звернути увагу". Складається враження, що йшлося не про уряд суверенної держави, а якийсь заштатний обком партії чи наркомат, який має виконувати спущені зверху директиви.[8]

Можна, не сумніваючись, сказати, що, починаючи з середини 1937 р. і до завершення війни, страхіття "совєтизації" Іспанії, про яке так часто говорила франкістська пропаганда, матеріалізувалося повною мірою.

Після перебирання Х.Негріном функцій голови республіканського уряду втручання сталіна в іспанські справи стало переходити будь-які межі. Розгорнувши запеклу боротьбу проти своїх внутрішніх опонентів і зробивши винними в усьому троцькістів, він переніс її на міжнародну арену, передовсім в Іспанію, де склалась для цього унікальна ситуація. Адже у народний фронт входила ліворадикальна партія – Поум, яка сповідувала деякі погляди Л.Троцького і критикувала теоретичні і політичні погляди Сталіна.

Серед радянських військових, технічних та інших спеціалістів, направлених в Іспанію, була група працівників наркомату внутрішніх справ СРСР на чолі з чекістом О.Орловим. Ще у липні 1936 р., задовго до появи в Іспанії О.Орлова, Комінтерн поставив перед іспанськими комуністами завдання: "...незалежно ні від чого добитися остаточного розгрому троцькістів шляхом зображення їх в очах мас як фашистської секретної служби, яка хоче розколоти народний фронт і яка проводить наклепницьку кампанію проти Радянського Союзу, як секретну службу, що активно допомагає фашизмові в Іспанії". О.Орлов та його команда допомогли республіканцям створити власну службу безпеки (СІМ). В республіканській зоні з'явилися спеціальні в'язниці, підконтрольні СІМ та НКВС. Виконуючи вказівки Сталіна, Комінтерну і КПІ, іспанські і радянські агенти безпеки стали вбивати, викрадати і кидати людей у тюрми. Скориставшись виступом навесні 1937 р. анархістів та поумістів у Барселоні проти репресивних дій уряду народного фронту, що фактично означало розв'язання громадянської війни у середині республіканського табору, радянські та іспанські майстри "заплічних справ" почали методично за радянським сценарієм розправлятися з повсталими поумістами і анархістами та іншими незалежними іспанцями. Лідер ПОУМ О.Нін помер у спецтюрмі від тортурів. Безслідно зникли тисячі його однодумців.[9]

"Сталінського меча" не уникли сотні інтербригадівців. Для широкого читацького загалу на пострадянських теренах інтербригади в Іспанії є винятково добровільною справою багатьох людей світу, виявом їх високого духу, солідарності та підтримки

демократії в ході іспанської громадянської війни. Безперечно, чимало іноземців направлялись в Іспанію доброхіть, за покликом серця. Проте, ідея інтербригад не є новою, а старою, але призабутою. Варто згадати інтернаціональні легіони червоної армії в роки російської громадянської війни, які складалися з угорців, французів, поляків, словаків, чехів тощо. Ідея іспанських інтербригад належить морісу терезу – генсеку фкп, а втілення у життя – Комінтерну за вказівкою сталіна. З їх допомогою Сталін хотів з самого початку контролювати іспанські події, оскільки СРСР приєднався на перших порах до "політики невтручання" щодо іспанського конфлікту, яку запропонували західні держави. 26 липня 1936 р. у Празі відбулося засідання виконкому Комінтерну, на якому було прийнято рішення про виділення 1 млрд. доларів для формування добровільних бригад на допомогу іспанській республіці.[10]

Головне вербувальне бюро знаходилось у Парижі, яке очолював Йосип Броз Тіто, майбутній югославський "Сталін". Він організував "підпільну залізницю", використовуючи фальшиві паспорти, щоб посилати рекрутів до іспанського кордону, а звідти до головної бази бригад у Альбасете в горах Ла-Манчі. В Європі часів "великої депресії" було досить незайнятих людей для набору бригад – безробітних робітників, втікачів з фашистських держав, бунтівних інтелігентів. Кожен з цих людей перебував під пильною увагою спецслужб і агентів НКВС. У всіх центрах по набору були емісари НКВС, які вивчали біографії рекрутів, відсіювали неблагонадійних. Інтербригади не підпорядковувалися командуванню регулярної армії іспанської республіки, а політуправлінню Комінтерну на чолі з Андре Марті, каталонським моряком з Перпіньяка, який у 1919 р. очолював бунт на французькому флоті, що стояв в Одесі. Весь старший військово-політичний штат інтербригад складався з комуністичних вихованців. Головний військовий радник, полковник Кароль Сверчевський, він же Вальтер, був польським офіцером з радянської служби безпеки і професором військової академії у Москві. Генеральний інспектор Луїджі Лонго і головний комісар Джузеппе Ді Вітторіо були італійськими комуністами. Єдиним комісаром, який справді мав військовий талант, був Лазар Штерн, або ж генерал Клебер – австрійський єврей з Буковини, який як військовополонений перейшов в Росії до більшовиків.[11]

Інтербригадами скористалися для брутальної розправи з колишніми соціалістичними, анархістськими та поумістськими спільниками іспанських комуністів під час повстання у Барселоні в травні 1937 р. Інтербригадівці жили за жахливих умов під гнітом лютої дисципліни; за найменший відступ винного страчували. Андре Марті, ревно виконуючи наказ Комінтерну, вишукував троцькістів серед інтербригадівців. За його наказом було страчено 500 членів інтернаціональних бригад. Загалом кількість страчених у республіканській зоні своїх же республіканців за так звану троцькістську діяльність складає, за іспанськими даними, 80 тис. чол.[12]

Війна, її тривалість, абсолютна залежність республіки від радянських військових поставок були тим грунтом, який мав врешті-решт привести до влади комуністів. З кінця 1937 р. Іспанські комуністи посіли провідні позиції в республіканській армії та службі безпеки. Так, 70% армійських командирів були комуністами, вони ж стовідсотково контролювали танкові та авіаційні з'єднання.

Радянське керівництво навіть підтримало інший шлях соціалістичної революції в Іспанії – парламентський, який передбачав уніфікацію багатопартійної системи в умовах збереження парламентських інститутів. В листі до Л.Кабальєро від 21 грудня 1936 р. керівництво ВКП(б) зазначало: "цілком можливо, що парламентський шлях виявиться більш дієвим засобом революційного розвитку в Іспанії, ніж в Росії".[13] На щастя, в Іспанії досягти цього не вдалося. Але ідея антифашистського народного (вітчизняного) фронту як форми переходу до "диктатури пролетаріату" із збереженням парламентів, але при уніфікації багатопартійної системи була успішно реалізована Радянським Союзом та місцевими комуністами в країнах Східної Європи після другої світової війни.

Після громадянської війни спроби встановити радянську владу на Іберійському

півострові не припинялись. З 1944 р. почалася зініційована Москвою широкомасштабна комуністична герілья проти франкістського режиму, яка тривала організовано до початку 50-х років, а спорадично – до середини 60-х років.[14]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Angel Ruiz Ayucar. El Partido comunista. 37 aŭos de' Clandestinidad. - Madrid, 1976; Мещеряков М.Т. СССР и гражданская война в Испании // Отечественная история.- 1993.- №3. - С.83-94; його ж. Судьба интербригад в Испании: по новым документам // Новая и новейшая история.-1993.- №5. - С.18-41.; 2. Gabriel Jackson. The Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939. – Princeton, 1972, p.515; Пожарская С.П. Тайная дипломатия Мадрида (Внешняя политика Испании в годы второй мировой войны). – Москва, 1971. - С.41-44.; 3. Листер Энрике. Наша война // Из истории национально-революционной войны испанского народа. 1936-1939 гг. – М., 1969. - С.33; Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1936-1975. – Madrid, 1987, p.111.; 4. Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. - М., 1996. - С.155-156; Майский И.М. Испанские тетради. - М., 1962. - С.151.; 5. Мещеряков М.Т. Коммунистическая партия Испании и Коминтерн // Новая и новейшая история.- 1991.- №5. - С.20.; 6. Там само. - С.20-21.; 7. Angel Ruiz Ayucar. El Partido comunista. 37 aŭos de' Clandestinidad, p.33-34; Мещеряков М.Т. Судьба интербригад в Испании: по новым документам. - С.19.; 8. Мещеряков М.Т. СССР и гражданская война в Испании. - С.90-93.; 9. Камшуков А.А. Сталинские репрессии против участников испанской войны 1936-1939 гг // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-е – 80-е годы XX века). В 2-х томах. Т.1. - Харьков, 1994. - С.294-300.; 10. Норман Дейвіс. Європа. Історія. – К., 2000. - С.1013; Медведенко А. Интербригады в Испании. Новый взгляд // Эхо планеты.- 1999.- №13. - С.32.; 11. Камшуков А.А. Сталинские репрессии против участников испанской войны 1936-1939 гг // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-е – 80-е годы XX века). В 2-х томах. Т.1. - Харьков, 1994. - С.298; Норман Дейвіс. Європа. Історія. - С.1014.; 12. Кобо Хуан. Мифы и аналогии. Заметки о гражданской войне в Испании // ЛГ – Досье.- 1992.- №5. - С.22.; 13. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. - М., 1996. - С.162-169.; 14. Gallo Max. Spain under Franco. – New York, 1974, p.162; Vilar S. Cierva R. de la. Pro y contra Franco. – Barcelona, 1985, p.183; Сагомонян А.А. Партизанская борьба в Испании в 1940-е годы. Новые архивные материалы // Новая и новейшая история.- 1996.- №1. - С.230-234.

І.С.Калініна

ВИСВІТЛЕННЯ АВТОРИТАРНОГО ХАРАКТЕРУ ІСПАНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ У ТВОРАХ М. ДЕЛІБЕСА

Соціально-політичні зміни, що мали місце на теренах Східної Європи та СРСР на рубежі 80 – 90-х років XX ст., та розбудова Української незалежної держави зумовили кардинальні зміни у вітчизняній історичній науці. Вони передусім спричинили необхідність об'єктивного, по-науковому безстороннього розгляду цілого ряду проблем новітньої історії зарубіжних країн.

Однією з таких актуальних, на наш погляд, проблем є ідентифікація системотвірних характеристик авторитаризму і, зокрема, взаємин авторитарних режимів і культури. Передусім наголосимо на тому, що радянська історична наука не розмежовувала поняття "тоталітаризм" і "авторитаризм", характеризувала обидва типи режимів "фашистськими", "злодійськими", "антилюдськими" тощо.

Тепер же достеменно відомо, що ці явища за своєю суттю різні: як за умовами існування, так і за розвитком культурних процесів у них. Відмінність між ними полягає серед інших в мірі контролю держави над "громадянським суспільством". Якщо тоталітарний режим повністю поглинає "громадянське суспільство", то авторитаризм – ні, причому в процесі еволюції авторитарних режимів неминуче зростає роль саме "громадянського суспільства". Український дослідник О. П. Іваницька підкреслює, що іспанський досвід дозволяє виділити ряд закономірностей щодо причин становлення та суті авторитарних режимів. Так, авторитарна влада ініціюється в суспільствах, що опинилися в стані непримиренної соціальної конфронтації, які запізнилися із капіталістичною модернізацією, де переважають традиційні докапіталістичні структури розвитку. Авторитарна влада не закликає до повної перебудови старого суспільства, а, навпаки, спирається на традиційні національні ідейні та моральні цінності.[1]

Це, так би мовити, соціально-політичне підґрунтя проблеми. І, ми переконані, вторинне, оскільки, за влучним висловом В. Райха, "авторитаризм репрезентує собою емоційне ставлення "придушеного" у людині до нашої машинної цивілізації. Механічно-містичний характер сучасної людини породжує авторитарні режими, а не навпаки." Науковцями доведено, що авторитаризм – це не справа рук вождя, якому вдалося "загіпнотизувати" цілу країну, не результат якихось безликих історичних закономірностей, а в першу чергу – відображення ірраціональної свідомості "людини мас".[2]

Іспанський соціолог Амандо де Мігель у своїй праці "40 мільйонів іспанців через 40 років" пише, що "авторитарні засади глибоко увійшли в плоть та кров іспанського суспільства – вони притаманні не тільки явищам, що пов'язані з політикою".[3]

Дефініції, що лежать в основі авторитарного характеру "людини мас", вперше визначив ще іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет [4], але у вигляді чистої теорії вони мали б не дуже переконливий вигляд.

Іспанський авторитарний характер не тільки визначив своєрідність політичного розвитку цієї країни, але й лежить в основі усієї іспанської культури. Твори іспанських митців пройняті авторитарним світоглядом – однаково як консерваторів, так і демократів. Тому доцільно звернутися до детального аналізу романів М.Делібеса, видатного представника впливового в іспанській літературі 50-60 рр. напрямку, який умовно можна назвати "потягом до рідного грунту". Твори Делібеса цікаві в першу чергу тим, що в них – роздуми людини, яка з дитинства увібрала в себе авторитарні риси своєї культури, а потім "закріпила" їх, пройшовши через громадянську війну. Делібес воював на боці франкістів, але, побачивши на власні очі усі жахи Крусади, не зміг простити собі участі в ній. Адже після таких воєн не може бути переможців, оскільки в них громадяни однієї країни винищують один одного.

Перші книги М. Делібеса були сповнені гіркоти та розчарування, однак нескінченно писати про це він не міг. Делібес завжди шукав опору, позитивну програму. Так з'являється "Шлях", роман, що відкрив іспанському читачу, який стомився від туги та відчаю, світ ідилічно-світлих фарб. Романічний світ наступного твору – "Щурів" – куди більш суворий, похмурий. М. Делібес показав, що в деяких районах Іспанії люди в XX ст. живуть в майже середньовічних умовах. І це стосується не тільки економічних умов, але в першу чергу світогляду.

В 60-ті рр. стає зрозумілим, що Іспанія не зможе більше залишатись в ізоляції від світу. Це загрожувало повним економічним крахом. Заохочуваний державою туризм, дозвіл іспанцям виїздити на заробітки у багаті європейські країни, залучення іноземних інвестицій – все це стимулювало економіку, дозволило підвищити життєвий рівень. В застиглий протягом століть іспанський побут, в консервативні звички почали вриватися нові, незвичні риси.

Про іспанську соціальну систему, про необхідність її докорінного перетворення роздумує М.Делібес у романі "П'ять годин з Маріо", найвідомішому творі, в якому повністю розкрився аналітичний дар письменника. За іспанським звичаєм, небіжчика не залишають вночі в порожньому приміщенні. Будь-хто з близьких повинен провести ніч біля труни, охороняючи вічний сон померлого. Таку ніч напередодні похорону проводить головна героїня роману Кармен біля труни померлого чоловіка. Залишаючись востаннє з Маріо, вона подумки звертається до чоловіка, перебираючи події їх спільного сімейного життя. Причому Кармен – це не тільки довершений, дуже виразний образ міщанки, але й живе втілення авторитарного характеру "людини мас". Прошарок населення, до якого вона належить, не просто консервативний, він агресивно-консервативний, він бере на себе усі охоронні функції, він вірний страж порядку, як природного, так і державного.

Взагалі українським дослідникам поталанило: твори М. Делібеса в свій час були перекладені на російську мову, тоді як більшість шедеврів іспанської літератури і по цей день залишаються для нас terra incognita. Радянські цензори дозволили опублікувати твори

Делібеса, мабуть, через їх антифранкістську спрямованість та гостру соціальну критику франкістського режиму. Проте для нас романи відомого іспанського автора цінні в першу чергу тим, що вони – справжня енциклопедія авторитаризму, світогляду людини, яка сповідує авторитарний порядок від народження.

Які ж риси є складовими компонентами авторитарного характеру, про який писали і Х. Ортега-і-Гассет, і Е. Фром, і В. Райх, про які говоримо ми у своїй статті? Мабуть, найбільш специфічною його рисою є ставлення людини до сили та влади. "Дорослі зобов'язані слухатися точнісінько так, як діти, не батька з матір'ю, звичайно, а влади: влада замінює нам батьків, добрі були б в нас без них порядки!" – говорить Кармен, героїня "П'яти годин з Маріо".[5] Для авторитарного характеру існують нібито дві статі: сильна та безсила. Сила автоматично викликає його любов та готовність підкорюватись, безсилля ж – зневагу.[6] "Сильна влада – це гарантія порядку, згадай, що відбувалося за Республіки… порядок треба підтримувати будь-якими засобами", - стверджує Кармен.[7] Із сильною владою авторитарна особистість пов'язує своє "я", щоб таким чином набути сили, якої не вистачає самому індивіду: "Скажи, кладучи руку на серце, невже по-твоєму, в нашому теперішньому становищі нам завадило б втручання інквізиції? …мовчати і коритися необхідно завжди, все життя, коритися сліпо".[8]

Ще однією рисою авторитарного характеру є визнання незаперечного авторитету монархії; спираючись на неї та ототожнюючи себе з нею, представник середнього класу набуває почуття впевненості та нарцисної погорди. "Король у палаці, гарна королева, біляві принци, парадні карети, етикет, фраки…, - ностальгічно згадує Кармен біля труни Маріо. – Я пам'ятаю, коли була встановлена Республіка, всюди тинялася п'янь та голота, і я з кожним днем все більше розуміла тата, його сліпу прихильність до короля".[9] І далі вона подає одну з найголовніших характеристик Іспанії від давніх часів і до сьогодення: "Іспанія по суті залишилася монархічною країною".[10]

Також в Іспанії зберігався непохитний авторитет релігії." Послухай батька, - каже Кармен, - на експорт ми повинні посилати не машини, а духовні цінності та цнотливість. Що ж до релігійних цінностей, то про них можна сказати майже те ж саме. Адже ми самі найпереконаніші і найправдивіші католики в світі, навіть Папа так сказав; ти тільки глянь на інших: розлучення, зради, - зовсім совісті немає в людей. А ось у нас, хвала Господу, нічого подібного…".[11]

Потяг до потойбічного, як вказує у своїй статті О.Старостіна[12], завжди був притаманний іспанській ментальності і отримав в ній гіпертрофований розвиток. Це чітко видно зі слів головної героїні "П'яти годин з Маріо": "…але врешті-решт кожен добрий християнин повинен думати про смерть кожну хвилину і жити з думкою про те, що він помре; тоді все буде як треба…і зрозумій раз і назавжди, що страх перед вічними муками – це єдине, що утримує нас від гріха, так завжди було і так завжди буде…".[13] Не дивно, що чимала частина іспанського суспільства через притаманний їй авторитарний характер вкрай негативно поставилася до рішень II Ватиканського собору (1962-1965), який вніс корективи у проблеми боротьби церкви за мир, за соціальний прогрес, за свободу віросповідання. "…Все перевернуто з ніг на голову на цьому Соборі: кожен день сперечатися і говорити, що євреї та протестанти – добрі, - цього ще нам не вистачало!".[14]

Не дивно, що серед найбільш консервативних прошарків знову згадуються "золоті часи" інквізиції. "…І як ти там не крутись, але інквізиція робила велику справу, - вона змушувала нас усіх думати про добро, про християнство, і ось, сам бачиш, в Іспанії усі католики, і причому переконані католики: треба бачити, які ми набожні, адже ми не те, що ті іноземці… і якби я була священиком, то попросила б уряд вигнати їх з Іспанії, адже вони приїздять сюди тільки задля того, щоб демонструвати ніжки і усіх бентежити… усі ці пляжі та туризм організовані масонами та комуністами; вони хочуть підірвати наші моральні підвалини …"[15]

Також міцно тримається авторитет традиційної моралі. "Всім відомо: підвалини – найголовніше", - говорить Кармен.[16] Авторитарна особистість активна, але ця активність

можлива в ім'я чогось більшого, ніж власне "я". Вона можлива в ім'я Бога, в ім'я минулого, але ніколи в ім'я майбутнього як такого.[17] Тому традиції мають таку силу в іспанському суспільстві, тому іспанці так схиляються перед минулим. "… Пам'ятаю, як я із захопленням сприйняла те, що нам казали про ретроспективний метод, що історію потрібно вивчати не спочатку, а з кінця і посуватися назад як раки…"[18]

Водночас необхідно відзначити, що іспанський авторитарний режим не був застиглим монолітом і поступово зазнавав демократичної трансформації. Так, племінник каудильйо Ніколас, заявив: "У нас є ряд фундаментальних ідей, від яких ми не відмовимося, оскільки це основні ідеї іспанського народу, що відображають його національну індивідуальність. А потім… ми готові асимілювати ряд нових ідей, що відображають нові тенденції в іспанському сьогоденні, і навіть деякі тенденції з-за кордону".[19]

Із релігією та традиційними іспанськими цінностями тісно пов'язані освіта та виховання. Ці сфери культури завжди були вкрай консервативними і майже не змінювались протягом демократизації франкістського режиму. "Повагу та захоплення батьками потрібно навіювати дітям насамперед, Маріо, і досягається це тільки за допомогою авторитету", - наставляє чоловіка Кармен, підкреслюючи цими словами повною мірою авторитарний характер іспанської ментальності.[20] "Вчать – в школі, виховують – вдома, - промовляє вона далі. – З дітьми потрібно бути твердими, нехай зараз ти їх цим засмутиш, але потім вони ж будуть тобі вдячні".[21]

Але якщо методи виховання залишалися незмінними, то освіта повільно еволюціонувала разом із зростанням ролі громадянського суспільства: "Не будемо обманюватися, Маріо, - майже усі юнаки зараз червоні… у всіх у них мізки набакир, голови забиті дурними думками про свободу, про діалог…"[22], "Їм набридла безвідповідальність", - ці слова з роману Делібеса дуже яскраво характеризують процес демократизації іспанського суспільства, зростання громадянської позиції його членів.

Говорячи про авторитарний характер, треба зауважити, що авторитарні особистості полюбляють умови, що обмежують свободу людини, вони із задоволенням підкорюватимуться долі. Не тільки сили, що безпосередньо визначають життя людини, але й сили, від яких залежить життя взагалі, сприймаються як невблаганна доля. Так, один з головних героїв роману "Щури", дядечко Щуролов ніколи не визнає, що в полюванні на водяних щурів йому не щастить через природні, об'єктивні обставини: він буде звинувачувати Долю в особі безликого мисливця з міста, який нібито забирає його здобич. Доля може раціоналізуватися. У філософії це – "призначення людини", у релігії – "воля Господня": "Бачиш, Щуролове, - каже один з героїв "Щурів", - навіть найрозумніша людина нічого не зможе зробити проти волі Господньої. Господь бажає, щоб пагорби Кастілії були пустинними, і проти цього усі людські зусилля марні".[23] Типова риса авторитарного мислення полягає у переконанні, що життя визначається тими силами, що лежать поза людиною, поза її інтересами та бажаннями. Єдине можливе щастя людини - у підкоренні цим силам.

І нарешті необхідно торкнутися ще однієї теми, яка, на нашу думку, є однією з найпопулярніших в іспанській літературі. Вона є лейтмотивом майже усіх її творів, і без якої сучасна культура Іспанії уявлялася б нам далеко неповною. Це тема громадянської війни, яка червоною ниткою проходить через усі романи М. Делібеса. Так, у "Щурах" це – образ Браконьєра, людини, яка до війни займалася мирними справами і яку Крусада перетворила на цинічного та жорстокого вбивцю. До честі М. Делібеса, треба зазначити, що він намагається об'єктивно висвітлити події тих страшних років. Так, один брат Маріо (в однойменному романі) загинув від рук франкістів, іншого - розстріляли республіканці. "А коли почалася війна, до нього заявилися з гвинтівками п'ятеро парубків… на грудях у одного висів хрест: "Йдемо з нами". Старий Равін сказав Бальтасару: "Я готовий". Наступного дня Антоліано знайшов його труп біля ріки…" І трохи далі – вже про звірства республіканців: "Отож слухай, - сказав Великий Піп, - цього священика прив'язали до

стовпа, відсікли лезом член і кинули у нього на очах кішкам. Що ти про це скажеш?"[24] Офіційне ставлення до подій Крусади висловлює також Кармен ("П'ять годин з Маріо"): "А тепер нікому з них не заїкнись про війну, Маріо, - я знаю, що війна жахлива, любий, але, що б там не казали, це ремесло хоробрих, і про нас, іспанців, можна сказати, що ми – народ-воїн, і мені здається, що це не так вже й погано, адже усі інші країни нам в підметки не годяться".[25] І все ж, змальовуючи страхіття громадянської війни, Делібес намагається вивести єдине, справедливе і прийнятне для усіх твердження: "…Ти говориш про героїв з обох боків, про те, що без загальної спокути, було б дуже важко вирвати якісь корені, що хлопчики з чистими очима хотіли бачити іншу Іспанію – й ті, й інші, - але політика та гроші все це змарнували…"[26]

Загалом М. Делібес підкреслював, розглядаючи критичні відгуки на роман "П'ять годин з Маріо", що одна з постатей роману залишилася непоміченою. Це фігура сина Маріо, і "лише один критик побачив в образі сина ту надію, яку я в нього вселив".[27] Маріо-молодший, син померлого, за сподіваннями автора, повинен стати одним з будівничих нової демократичної Іспанії. Авторитаризм еволюціонує і мирно трансформується у повноцінне демократичне суспільство і водночас зазнаватиме змін авторитарна ментальність іспанців. М. Делібес, художник-гуманіст, був у цьому твердо переконаний.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Іваницька О. П. Франкістська Іспанія. 1939-1975рр. – Вінниця,1997. – С.309-311; 2 Райх В. Психология масс и фашизм. – Сп-б-М.,1997. – С. 12; 3. Мигель Амандо де. 40 миллионов испанцев 40 лет спустя. – М.,1985. – С. 217; 4. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. // Вопросы философии. – 1989. - № 3-4; 5. 297; 6. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990. – С. 32, 7. Делибес М. Избранное. – М., 1975. – С. 332; 8. Там само. – С. 342; 9. Там само. – С. 306; 10. Там само. – С. 334; 11. Там само. – С. 284-285; 12. Старостина Е. Политическая культура Испании.// Международная экономика и международные отношения. – 1980. - № 2; 13. Делибес М. Избранное. – М., 1975. – С. 293; 14. Там само. – С. 303; 15. Там само. – С. 342; 16. Там само. – С. 275; 17. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990. – С. – С. 148; 18. Делибес М. Избранное. – М., 1975. – С. 413; 19. Veyrat M. Hablando de España en voz alta. - Madrid, 1971. – p. 184; 20. Делибес М. Избранное. – М., 1975. – С. 340; 21. Там само. – 284; 22. Там само. – С. 284; 23. Там само. – С. 221; 24. Там само. – С. 155-156; 25. Там само. – С. 284; 26. Там само. – С. 377; 27. Тертерян И. Портрет художника в зрелости. // Делибес М. Избранное. – М.,1975. – С. 18.

В.Ю.Годлєвська

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПЕРШОГО ЕТАПУ МИРНОГО ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ: ІСПАНСЬКА МОДЕЛЬ (1976-1978 рр.)

Сучасна Іспанія демонструє унікальний історичний досвід – мирний перехід від авторитарного режиму до парламентської демократії. Його закономірності, особливості, теоретична та юридично-правова модель стали предметом наукових досліджень багатьох зарубіжних науковців.[1]

Першопочатківцем можна вважати Д.Растоу, який спробував розробити загальну модель аналогічних чи споріднених політичних переходів. На його думку, така зміна вкладається в три основних періоди: підготовчий, етап прийняття рішень та фазу адаптації. Модель Д.Растоу генетично пов'язана з відповідними еволюційними та демократичними змінами, що генерувались в надрах авторитаризму. Необхідними передумовами для перехідного процесу є: одночасність появи всіх складових чинників переходу, досягнення відповідного національного консенсусу стосовно переходу, адаптація спільноти до демократичних змін, із проходженням усіх етапів боротьби, компромісів, рішень.[2]

Модель Д.Растоу, хоча є досить схематичною, все ж слугувала підгрунтям нових наукових розробок та концепцій. Так, іспанський дослідник Л.Морліно сформулював теорію зміни політичних режимів: з авторитарних в демократичні і навпаки. Зміни

проходять, коли правляча коаліція, що підтримує режим, потрапляє у кризу, після чого починається процес дій і протидій, якими режим проводить заходи, які або зміцнюють його, або знищують. Американським науковцям Г.О'Донеллу і Ф.Шміттеру належить інша концепція переходу, що нами аналізується. Порівнюючи перехідні процеси країн Європи та Латинської Америки, вони стверджують, що сформулювати універсальну модель політичного переходу неможливо. Натомість автори пропонують обмежитись розробкою можливих правил описового аналізу такого типу феноменів і визначають наступні можливі етапи процесу трансформації в демократичне суспільство: 1) початок періоду невпевненості; 2) перепланування деяких понять (юридичних, політичних); 3) лібералізація авторитарних режимів; 4) відхилення чи прийняття тих договорів і пактів, що безпосередньо полегшують роботу уряду; 5) відтворення громадянського суспільства; 6) проведення виборів і легалізація політичних партій.

Іспанський дослідник Р.Котарело, вивчаючи реалії Іспанії та країн Східної і Центральної Європи, запропонував власний проект перехідних процесів. Його схема, названа "три консенсуси", містить шість етапів, кожен з яких, в свою чергу, відкриває таку альтернативу: або самобутній шлях переходу, або реставрація авторитаризму в умовах конституювання демократичних інституцій. В наявності певного елементу, що вивільняється і надає форму кризи режиму, який існує, Р. Котарело вбачає перший етап перехідного процесу. Другий – у зміні парадигми законності і стосунків із законністю. Необхідною умовою успішного переходу є, на його думку, усунення колишніх політичних діячів та їх символів законності. Завершує автор дану схему безпосередньо трьома консенсусами. Вдале і вчасне їх застосування, підкреслює Р. Котарело, є запорукою мирного і відносно безболісного переходу до демократії. Він наполягає на тому, що обов'язково першим консенсусом має бути договір стосовно минулого (жодний перехід не буде успішним, якщо не будуть вирішені найболючіші проблеми з минулого); другим – встановлення тимчасових норм для обговорення умов переходу; третім – визначення правил гри нового режиму. Проте, як зазначає автор, ця схема не була застосована в іспанській моделі через власну низьку оперативність. Було б несерйозно визначити: 1) в смерті генерала Франко головний ендогенний фактор кризи; 2) в реставрації Монархії – зміну законності; 3) в руйнуванні Національного руху і профспілок – зміну політичного персоналу і його символіки; 4) в амністії – перший консенсус з минулим; 5) в прийнятті закону про політичну реформу – другий консенсус; 6) в Конституції – головний консенсус, компроміс для майбутнього.[3]

Не обійшли своєю увагою дослідники і проблематику періодизації перехідного процесу до демократії в Іспанії. Італієць М.Качіалі виділяє два періоди: 1) установчий перехід: з 30 листопада 1975 р. (дата проголошення королем Хуана Карлоса I) по 29 грудня 1978р. (вступ у дію Конституції); 2) політичний – з 3 липня 1976р. (дата обрання А.Суареса головою уряду) по 28 жовтня 1982р. (дата першої перемоги соціалістів на виборах). Подібну схему пропонують Р.дель Агіла, Р.Котарело, російські науковці Д.А.Фадєєв та І.В.Попов. Щоправда, Д.А.Фадєєв і Р.дель Агіла наполягають на більш деталізованій періодизації.[4]

Іспанська модель трансформації авторитарного режиму вважається класичною. Світова практика загалом пропонує три варіанти трансформації її передумов: 1) демократизацію зумовлюють зовнішні фактори; 2) провідна роль у перетвореннях належить опозиційним силам; 3) ініціатива належить самій авторитарній владі. В Іспанії був реалізований третій варіант. Варто долучити до вищеперерахованих варіантів і четвертий, в основу якого покладено психологічні фактори.

Поштовхом переходу до реальної демократії в Іспанії стала смерть фундатора авторитарного режиму Ф.Франко (20 листопада 1975 р.). На даний час, як підкреслює іспанський політолог Г.Моран, в країні "склалась своєрідна рівновага сил... Постфранкістський режим не міг зберегти стару систему, а опозиція не була спроможна встановити іншу." Причини слід шукати перш за все в тому, що франкізм зазнав впродовж

свого існування значної демократичної еволюції, а, отже, цим самим підготував грунт для мирної перебудови іспанського суспільства. До того ж вирішальне значення мало те, що її гарантом виступив іспанський король Хуан Карлос, який у своїй інаугураційній промові заявив про свій намір здійснити назрілі в країні реформи.[5]

Перший післяфранкістський уряд очолив Х.Аріас Наварро. В уряд увійшли і праві, що орієнтувались на еволюційну заміну режиму, і представники "бункера". У програмній заяві нового кабінету міністрів, опублікованій 15 грудня 1975р., сповіщалось у загальних висловах про "процес еволюції" і наближення Іспанії до західного співтовариства та здійснення "деяких перетворень".[6]

Між тим у суспільстві проходила активна структуризація. Так, 26 березня 1976р. створюється антифранкістська опозиція – Демократична координація. До неї входили як ліві соціалісти, так і ліберали (ліві демократи, карлісти), нові профспілки тощо.

Програма демократичної координації містила 7 пунктів: 1) негайне звільнення всіх політв'язнів, повернення емігрантів, відновлення в правах всіх, хто був їх позбавлений з політичних мотивів; 2) відновлення основних прав і свобод в повному об'ємі; 3) ліквідація "вертикальних синдикатів" і визнання свободи профспілок; 4) негайне надання прав і свобод різним національностям Іспанії; 5) введення демократичного законодавства; 6) невтручання армії в політику; 7) демократичний розрив з минулим і надання народу права вирішити питання про майбутнє держави шляхом референдуму. В програмі не висувались соціально-економічні вимоги. Демократична координація надавала першочергове значення політичній демократизації суспільства, пов'язуючи з нею можливість приступити до розв'язання соціально-економічних питань.[7]

Блокування реформ і жорстоке придушення опозиційного руху загострювали ситуацію в країні. Король санкціонував 1 липня 1976р. відставку уряду А.Наварро. Новим прем'єр-міністром став 44-річний адвокат, генеральний секретар єдиної офіційно дозволеної партії "Національного руху" Адольфо Суарес. Саме з його ім'ям традиційно пов'язують успішний "мирний перехід" від авторитарної диктатури до демократії.

Його кабінет був сформований з міністрів, які не відігравали провідної ролі за франкізму і не брали участь у громадянській війні. Першочергове завдання А.Суареса полягало у нейтралізації "бункеру", подоланні протидії реформам в армії, кортесах, "Національному русі", а також забезпечення юридичних норм виходу демократичної опозиції на політичну авансцену післяфранкістської Іспанії. Якщо до 1976р. в Іспанії була лише одна добре організована опозиційна партія, що знаходилась у підпіллі (КПІ), то в 1976-1977рр., ще до прийняття закону про партії, виникло більше 150 партій. Незважаючи на могутній потенціал, опозиція мала доволі аморфний характер.

Прийняттям Основного закону про політичну реформу уряд забезпечив юридичну базу для демократичних нововведень. Уряд А.Суареса приступив до його розробки у вересні 1976 р. Важливим було те, що закон про політичну реформу не містив норм, які відміняли попереднє законодавство, за своєю формою він був виконаний як закон про реформу (а не відміну) семи Основних франкістських законів, тому дехто навіть називав його восьмим Основним законом. До того ж нечітке формулювання положень закону можна було трактувати як збереження існуючого законодавства. Цей законопроект передбачав також заміну франкістських кортесів двопалатним парламентом, що обирався на основі загального, прямого і таємного голосування, а також визначав функції нижньої і верхньої (конгрес депутатів і сенат) палат майбутнього законодавчого органу. Політична реформа, безсумнівно, була кроком вперед. Проте в ній нічого не говорилося про відповідальність уряду перед парламентом, проголошувалось, що голова уряду і голова парламенту не обираються, а призначаються королем. Недемократичний характер мало і положення реформи, яке наділяло однаковими правами при затвердженні законопроектів конгрес депутатів і сенат, хоча шоста частина членів останнього не обиралась, а призначалась королем. [8]

Франкістські кортеси затвердили 18 листопада 1976 р. законопроект (425

висловились "за", 59 – "проти", 13 – утрималися). Так, за влучним висловлюванням англійських істориків Р.Карра і Х.Фусі, вони здійснили "власне політичне харакірі".[9]

5 грудня 1976 р. відбувся референдум з питання Закону про політичну реформу. Саме в цей час відбулося перше зіткнення Суареса з антифранкістською опозицією (ліві радикали, в тому числі соціалісти і комуністи), яка вимагала швидкої демократизації і була невдоволена компромісним характером закону. Тому опозиція закликала бойкотувати референдум, не брати в ньому участь. В результаті референдуму за підтримку законопроекту висловились 94,2% виборців, які взяли участь у голосуванні, проти – лише 2,6% прибічників франкізму. В той же час 22% виборців не брали участі у голосуванні, продемонструвавши незгоду з політикою уряду.[10]

Проведення загальнонаціонального референдуму на початковому етапі реформи є першим важливим елементом іспанського досвіду трансформування суспільства. Склавши реформаторську програму, іспанське керівництво насамперед винесло її на суд громадян країни, щоб дізнатись їх думку і отримати "згоду" на проведення перетворень.

Отже, впродовж 6 місяців Суарес зумів завоювати на свій бік симпатії більшості іспанців. Про це свідчать не лише результати референдуму 15 грудня, а й опитування громадської думки, проведені інститутом Геллапа в липні 1976 р.: 61% іспанців висловили вдоволення усуненням від влади А.Наварро, 15% опитаних вбачали у цьому погану ознаку і 24% не могли конкретно висловити свою думку з цього питання; уряд Суареса підтримали 74% іспанців, 5% - проти, 21% утрималися від відповіді.[11]

Законодавча діяльність іспанського уряду після прийняття Закону про політичну реформу була досить активною. На перший план, безумовно, виходять заходи щодо реформування соціально-політичних структур режиму. 4 квітня 1977 р. був прийнятий закон, який дозволяв вільне об'єднання робітників і підприємців у самостійні профспілки. Держава відмовлялась від прямого контролю за профспілковим рухом. Так були перетворені франкістські "вертикальні профспілки" і забезпечені демократичні норми соціального життя країни. Вагомим політичним поступом уряду у реформуванні та ліквідації франкістських владних інститутів став декрет-закон про розпуск "Національного руху", прийнятий 2 квітня 1977 р. Розпуск Національного руху, який часто неправомірно називають "Фалангою", було здійснити не так вже й важко: ця партія не була тоталітарною, не була правлячою чи такою, що забезпечувала масову соціальну базу режиму. Так перестав існувати Національний рух як політичне об'єднання, його чиновники перейшли в державне підпорядкування. Майно Руху було передане міністерству фінансів. Уряд руйнував стару систему, а не вів боротьбу з її представниками. Демократія в країні вводилась зверху, легально і за участю державних діячів франкістської доби.[12]

Для подальшої нормалізації політичної і соціальної ситуації напередодні парламентських виборів було прийнято ще ряд законів. Так, 8 лютого 1977 р. було прийнято декрет-закон про політичні асоціації, згідно з яким міністерство внутрішніх справ позбавлялось права відмовляти в легалізації політичним партіям, а уряд позбавлявся права тимчасового припинення легальної діяльності партій без санкції суду. В результаті була легалізована компартія Іспанії. Таким чином в політичний процес інтегрувались всі реально діючі опозиційні політичні партії, перетворюючи їх з антисистемної опозиційної сили у внутрішньосистемну. Законом від 4 березня 1977 р. визнавалось право на страйки та визначались шляхи вирішення трудових конфліктів; 11 березня 1977 р. урядом була розширена амністія політв'язням. У березні 1977 р. за наполяганням правої та лівої опозиції було прийнято закон про виборчу систему, за якою право обирати і бути обраним надавалось всім громадянам, які досягли 21 року; позбавлялись цього права міністри, держслужбовці, військовослужбовці. Політичні партії отримували рівні можливості у доступі до мас-медіа. Цей закон був доповнений законом про свободу інформації і друку.[13]

Наступним важливим політичним кроком А.Суареса було створення власної

політичної партії центристського спрямування – Союзу демократичного центру (СДЦ), який був коаліцією "обновленців – франкістів", християнських демократів, лібералів, поміркованих соціал-демократів. СДЦ дозволив А.Суаресу діяти одночасно за правилами двох режимів – минулого і майбутнього: як глава останнього уряду авторитарного режиму, він продовжував керувати державою ще багато в чому авторитарними методами, але як лідер парламентської партії він включився в процес боротьби за владу у новоствореній демократичній системі.

Перші демократичні парламентські вибори, які показали реальну розстановку політичних сил, відбулись 15 червня 1977 р. З'ясувалось, що з десяти зареєстрованих партій авторитетом користуються лише чотири: СДЦ – 34% голосів (167 місць у парламенті), ІСРП – 29,2% (118 місць), КПІ – 9,2% (20 місць), Народний альянс – 8,4% голосів (16 місць у парламенті). Успіх СДЦ закріпив перегрупування сил – а саме – вихід на авансцену суспільного життя промислово-фінансових кіл, які прагнули перетворити політичну систему країни на кшталт західноєвропейської та відтіснити від державного керма ті групи олігархів, які панували при франкізмі.[14]

Однак говорити про повну ліквідацію франкізму як політичної системи вже в цей період не доводиться, адже демократичні інститути співіснували з формально діючими франкістськими законами. Головний ініціатор і конструктор реформ А.Суарес, напевно, був дещо розчарований результатами голосування, оскільки доволі успішний хід реформ дозволяв йому сподіватись на більшу підтримку виборців. Розуміючи, що без підтримки лівих партій СДЦ самостійно буде важко завершити процес демократизації, голова уряду висунув ідею досягнення "національного консенсусу", після досягнення якого буде прийнятий основний закон – Конституція.[15]

22 липня 1977 р. в Мадриді відбулось офіційне відкриття сесії кортесів. А невдовзі парламент затвердив новий склад уряду, куди увійшли члени однієї партії – СДЦ – на чолі з А.Суаресом. Другий уряд А.Суареса, як і попередній, був урядом підприємців, фінансистів. Дев'ять його членів суміщали керівництво міністерствами з перебуванням на 13 посадах в адміністративних радах компаній, пов'язаних з транснаціональними корпораціями. Першим законом нового демократичного парламенту став закон про амністію. В цей час це було вкрай важливо. Необхідний був справжній закон із зворотньою силою, який би передбачав не тільки негайне звільнення всіх без винятку політичних в'язнів, але й отримання ними колишніх робочих місць, повернення власності, відновлення пенсій тощо. Цей закон став першим загальнодержавним нормативним актом, виробленим шляхом переговорів і угод. 30 вересня 1977 р. соціалісти, комуністи і націоналісти представили єдиний текст Закону про амністію. В терміновому порядку уряд підготовив свій варіант, щоб мати можливість вести переговори з опозицією. В результаті цих переговорів і виник кінцевий текст Закону, затверджений кортесами (парламентом) 14 жовтня 1977 р.[16]

Тоді ж багато відомих політиків Іспанії обмірковували ідею глобального договору всіх великих політичних сил, в рамках якого могли б регулюватися всі важливі політичні проблеми перехідного періоду. В ситуації, що склалася, необхідним стало скликання широкого форуму, щоб почати переговори. У вересні 1977 р. уряд направив всім лідерам парламентських груп нижньої палати парламенту запрошення на форум в Монклоа (урядова резиденція в Мадриді).

Переговори між урядом і представленими у парламенті партіями тривали три тижні і завершились досягненням фундаментальної угоди – пакту Монклоа (9 жовтня 1977 р.), що передбачав взаємні зобов'язання і взаємні гарантії політичним силам. Обопільні зобов'язання та гарантії підписантів торкались наступних питань: бюджетної та монетарної політики, соціального страхування, цін та зарплати, зайнятості. "Пакт Монклоа" складався з двох окремих документів: 1) програми оздоровлення і економічної реформи (з X розділів) та 2) програми діяльності політичних та юридичних інституцій (з IX розділів). Після ухвали Кортесами (листопад 1977 р.) пакт вступив в дію.

В економічній сфері передбачалось здійснення комплексу стабілізовуючих заходів: передусім контроль над державними витратами, грошовою масою, ростом заробітної плати, підтримання зайнятості, перегляд політики капіталовкладень, приборкання інфляції, скорочення кредитування, допомога дрібному і середньому бізнесу, стримування цін; виділення 100 000 млн. песет для соціальних виплат, 60 000 млн. – на створення робочих місць; забезпечення законодавством аграрних перетворень, сільськогосподарського руху тощо. Іспанська економіка, за пактом, базувалась на ринковому господарстві, "політиці прибутків", ліквідації диспропорцій шляхом прогресивного оподаткування.[17]

Участь лівої опозиції у переговорах визначила радикальний характер політичної частини пакту, яка передбачала встановлення парламентського контролю над засобами масової інформації, право на політичні об'єднання; перегляд кримінального і військового кодексів; розробку ряду демократичних законопроектів щодо порядку проведення зборів і маніфестацій, дотримання громадського порядку; реорганізації сил безпеки.[18]

Таким чином, пакт Монклоа забезпечив злагоду в суспільстві і можливість виходу з кризи. Його підписання продемонструвало високий ступінь відповідальності основних політичних сил Іспанії, їх готовність піти на розумний компроміс в ім'я майбутнього своєї країни. Пакт Монклоа – це свідчення політики "співробітництва і поступок головних політичних партій", "розуму і поміркованості, виявлених Ф.Гонсалесом, С.Карільо та іншими лідерами опозиції." "Пакт Монклоа – це зразок прагматизму і волі до компромісу з боку політичних еліт".[19]

Створений пактом політичний клімат консенсусу сприяв найважливішій події на першому етапі демократизації – розробці та прийняттю у грудні 1978 р. Конституції, яка створила юридичну базу для подальшої демократичної перебудови іспанського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Ramon Cotarelo.La transicion democratica española // Transicion politica y consolidacion democratica. España (1975-1986). –Madrid , 1992; Rafael del Aguila. La dinamica de la legitimidad en el discurso politico de la transicion // Там само; Rustow D. Transition to Democracy: toward a Dinamic model – "Comparative Politics", 1970, N 2, P. 337-363; R. Morlino. Como cambian los regimenes politicos. - Madrid, CEC, 1985; G.O'Donnell y Ph.C.Schmitter . Transitions from Authoritarian Rule, en especial el vol. IV, Tentative Conclusions about Uncertain Democracies . - Baltimore, 1986; Mario Caciagli, Elecciones y partidos en la transicion española.- Madrid, CIS, 1986; Tamames R . A donde vas, España?- Barcelona, 1977; A. Soto. La transicion a la democracia. España 1975-1982. – Madrid, 1998; John Hooper. The New Spaniards. Penguin Books, 1987; 2. R. Cotarelo. La transicion democratica española // Transicion politica y consolidacion democratica. España. (1975-1986).- Madrid. 1992. – P.8; 3.Там само. –С.5,9,10-16; 4. Фадеев Д.А. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко // Политические исследования. – 1991. - №5,С.121; R. del Aguila. La dinamica de la legitimidad en el discurso politico de la transicion. –R. Cotarelo. Вказана праця. – P. 61-63; 5. Современная Испания. – М., 1983.- С.23; 6. Хенкин С.М. Испания после диктатуры. – М., 1993. –С.45; Современная Испания. – С.25; 7. Красиков А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. – М., 1989. – С. 162; 8. Див.: Ley 1/1977 de 4 de enero, para la reforma politica // Transicion politica y consolidacion democratica. España. – P.471. 9. Фадеев Д.А. Вказана праця. – С.122; Хенкин С.М. Ликвидация франкистской диктатуры в Испании // Вопросы истории. – 1983. №4. – С.51. 10. Современная Испания. – С.29; Хенкин С.М. Ликвидация франкистской диктатуры в Испании. – С.54; Филиппов Б. От авторитаризма к демократии: испанский путь // История. Приложение к газете 1 сентября. – 1977. №4, январь. – С.2; Jhon Hooper. The New Spaniards. Penguin Books, 1987. – P.36, A donde vas, España ? p. XXXIX; 11. Красиков А. Вказана праця. – С.186; 12. Филиппов Б. Вказана праця. – С.2; 13. Попов И.В. Законодательная деятельность правительства А.Суареса по подготовке выборов в кортесы (первая половина 1977 г.) // Проблемы испанской истории. – 1984. - С. 220; Elecciones. Regulacion. Real decreto-ley 20/1977, de 18 de marzo (jefatura), sobre normas electorales // BOE, num. 70, 23 de marzo de 1977; 14. Jose R. Montero. Las elecciones legislativas // Transicion politica y consolidacion democratica. España. — P.247; L.L. Nieto. Las elecciones de la transicion // Там само. – P.103; Красиков А. Вказана праця.- С.193; A.Soto. Вказана праця. – P.54; John Hooper. Вказана праця. – С.38; Хенкин С.М. Ликвидация франкистской диктатуры в Испании. – С.56; 15. Орлов А. Единая и неделимая Родина всех испанцев // Международная жизнь.- 1998.- №7. – С.56; 16. Ортис А.Ф. Разрыв или реформа: выбор испанских демократов // Кентавр. – 1993.- № 3. -С.41; 17. A.Soto. Вказана праця. –P.56-58; Los pactos de la Moncloa // Transicion politica y consolidacion democratica. España – P.473-494; 18. Современная Испания. - С.33; Los

pactos de la Moncloa // Transicion politica y consolidacion democratica. España – P.487-494; 19. Процесс политической демократизации в современной Испании. (Обзор) // Реферативный журнал: История. – 1989.- №5. – С.95.

О.А.Неприцький

ВПРОВАДЖЕННЯ В КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄС ЄДИНОЇ ГРОШОВОЇ ОДИНИЦІ ТА РЕАКЦІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

У розвитку світового суспільства останніх десятиліть домінують процеси міжнародної економічної та політичної інтеграції. Вони визначають напрямки інтернаціоналізації господарського життя на сучасному етапі, впливають на конкурентоспроможність тієї чи іншої країни на світових ринках та в політичному житті. Міжнародна інтеграція мала неабиякий вплив на визначення пріоритетів та стратегічних інтересів всіх країн і регіонів світу. Кожна країна змушена вивчати цей історичний досвід і спиратись на нього в розробці своїх стратегічних планів.

Міжнародна економічна інтеграція як явище характеризується відсутністю будь-яких форм дискримінації іноземних партнерів у кожній із національних економік, а як процес, виявляється в стиранні відмінностей між економічними суб'єктами різних країн. На мікрорівні шляхами горизонтальної і вертикальної взаємодії формуються інтернаціональні (внутрішньокорпоративні) ринки факторів виробництва, виникають і розвиваються, домінуючи у сучасній економіці, транснаціональні корпорації. На макрорівні інтеграція розвивається на основі створення економічних об'єднань країн з тим чи іншим ступенем узгодження їх національних політик (зони преференційної і вільної торгівлі, митні союзи, спільні ринки, економічні і валютні союзи, політичні союзи). Розвиток економічного регіоналізму в умовах переважно глобальної орієнтації транснаціональних корпорацій якісно видозмінює масштаби, структуру і динаміку інтернаціоналізації.[1]

Джерелом сили, що штовхає інтеграційні процеси в кінці XX століття, стали вже сформовані міжнародні об'єднання. Європейський Союз (ЄС) зараз є одним з провідних економічних і політичних центрів сучасного світу. Він об'єднує п'ятнадцять політично та економічно потужних європейських держав з кількістю населення понад 375 млн.

З 1 січня 1999 р., після введення єдиної грошової одиниці євро, та створення системи національних банків на чолі з Європейським центральним банком, фактично почався якісно новий етап в історії валютного союзу країн-членів угрупування. Якщо розглядати історію євро в контексті зародження та реалізації ідеї єдиної Європи, виявиться, що європейська цивілізація йшла до єдиної валюти понад півтори тисячі років.[2]

Треба відзначити особливу роль католицької церкви у виробленні перших ідей європейської інтеграції. Вони з'явились завдяки католицькому універсалізму. Саме церква ще в ранньому середньовіччі стала ланкою зв'язку, об'єднуючим початком європейського життя.

Уява всіх католицьких служителів, що займались розробкою планів об'єднання Європи, малювала майбутню Європу під єдиною владою Папи Римського. Однак принципи верховенства духовної влади над світською не могли бути реалізованими через об'єктивні історичні причини, головні з яких – падіння авторитету Папського престолу та розділення церкви на Східну і Західну. До того ж реальна територія та населення завжди належали королям, а не Папам. Політичні амбіції монархів були далеко на меншими, ніж папські.

Тож перші інтеграційні процеси в Західній Європі здійснювались силою зброї, а їх ініціаторами ставали коронованні особи, що прагнули загарбати якомога більше земель. Як відомо, першим "Батьком Європи" був франкський король Карл Великий (768-814), коронований у 800 р. імператором Римської імперії. Для багатьох зараз здається містичним збігом той факт, що першопочаткові кордони Європейської економічної співдружності, створені Німеччиною, Італією та країнами Бенілюксу в 1957 р., майже

збігалися з кордонами імперії Карла.[3] "Імператор римський, король франків і лабрадорів" з франкської династії Каролінгів увів в обіг і першу "європейську валюту" – срібний фунт. Саме в той час оформлюється так звана "каролінгська грошово-вагова система", основною одиницею якої до XI ст. залишався фунт Карла Великого" (408 г срібла). Структура цієї системи була перейнята багатьма країнами. Наприклад, грошова система Англії була точним її повторенням до 15 лютого 1971 р. – часу, коли в цій країні була введена десятирічна система. Не випадково в XIX столітті автор одного з проектів створення загальноєвропейської валюти запропонував назвати її "шарлемань" (в латинській транскрипції Charlemagne – ім'я Карла Великого.[4] Однак імперія Карла Великого виявилась недовговічною й була розділена Верденським договором у 843 р.

Проте всі спроби збройного об'єднання Європи зазнали поразки й показали безперспективність силового методу реалізації "ідеї Європи". Навіть певною мірою "благородна", "європейська федеральна система" Наполеона Бонапарта, яка згідно з планами імператора Франції повинна була мати не лише єдиний кодекс законів, спільну армію, систему мір та ваг, але й єдину грошову одиницю.

Останньою такою спробою були намагання Третього Рейху встановити своє світове панування. А рейхсмарка мала стати єдиною валютою. Фашистська ідеологія активно використовувала європейські ідеї та гасла. Але нацистський "європеїзм" проіснував лише декілька років, а "ідея Європи" відверто експлуатувалась як така, що могла бути вигідно протиставленою азійському більшовизму та англо-американському імперіалізму.

Після другої світової війни політична та економічна інтеграція пішла іншим шляхом. Вона стала орієнтована не на загарбання і підкорення одними країнами інших, а на кооперацію, базовану на взаємовигідній економічній та політичній співпраці. Для прориву в напрямку валютної інтеграції знадобилась зміна парадигм у західній економічній думці. Кейнсіанські рецепти, які використовувались раніше, не завжди враховували зовнішньополітичні процеси. Переломним у цьому відношенні виявився кінець 70-х років, коли монетаризм почав свій бурхливий розвиток завдяки приходу неокласичної теорії на зміну кейнсіанству та неокейнсіанству. Політика стимулювання сукупного попиту та пом'якшення циклічних коливань валют відійшла на другий план, а першочерговою метою стала боротьба з інфляцією та забезпечення стабільності кредитно-грошової системи. Валютна стабільність стала розглядатися як обов'язкова передумова досягнення головної цілі економічної політики – стабільності цін. Популярності ідей монетаризму також сприяв розвиток господарської кон'юнктури.

Гостро постало питання досягнення конвертованості валют та розрахунків в середині ЄС. На початку 1958 р. ЄС заснував Валютний комітет, який мав переглянути економічну та фінансову ситуацію, і в 1964 р. він створив Комітет голів центральних банків. З 1 січня 1959 р. почав функціонувати Європейський Валютний Союз.

Прагнення країн Європейського співтовариства до координації кредитно-грошової політики та забезпечення стабільних валютних курсів було зумовлене трьома мотивами. Перший відображав політичні зміни у світовій економіці, другий - надії на еволюцію Європейського співтовариства, третій - адміністративні проблеми, які викликали зміни валютних курсів у державах - членах ЄС.[5]

1969 р. в Гаазі уряди країн-членів ЄС доручили П'єру Вернеру, прем'єр-міністру та міністру фінансів Люксембургу, очолити групу експертів по розробці такого плану. Звіт Вернера був завершений в 1970 р. і передбачав створення валютного союзу до 1980 р.[6]

В грудні 1978 р. в Брюсселі керівники восьми країн ЄЕС (за винятком Великобританії), з ініціативи лідерів Франції та ФРН – канцлера Гельмута Шмідта та президента Валері Жискар д'Естена, вирішили створити Європейську валютну систему (ЄВС). Угода про ЄВС вступила в силу 13 березня 1979 р.

Європейська валютна система дійсно стала справжнім проривом в галузі валютної інтеграції, оскільки дозволила вирішувати проблеми, що потребували колективного

прийняття рішень, в силу інтеграційних процесів, що вже мали місце. Відтоді європейські країни вперше вирішили будувати свою валютну політику самостійно, залишаючись важливою частиною світової валютної системи. Пануючою стала орієнтація на стабільність власних валют європейських держав. Систему узгоджених коливань змінила більш структурована система стрижнем котрої стала принципово нова колективна розрахункова одиниця – ЕКЮ, що являла собою "кошик валют" всіх країн – учасниць ЄВС. І головне – Європейська валютна система стала безпрецедентним кроком свідомої передачі в колективне розпорядження значної частини національного суверенітету в сфері валютної політики.

Варто також відзначити, що успіху ЄВС сприяли і деякі зовнішні фактори: непогана економічна кон'юнктура та, звичайно ж, інтенсифікація інтеграційних процесів у політичному житті.

Але Європа не була одностайною у своєму прагненні валютного союзу. Великобританія, зокрема, завжди займала обережну позицію в цьому питанні.

У Великобританії введення єдиної валюти розглядалось, передовсім, не як економічне досягнення, а як політичне,[7] таке, що було продиктоване бажанням поглибити політичну інтеграцію Європи, а не економічними завданнями, навіть якщо такі завдання, як поточні, й будуть досягнуті.

В кінці 80-х Маргарет Тетчер, прем'єр-міністр Великобританії, сказала: "Центрального банку Європи не буде, поки я жива". Ця категорична заява достатньо наочно показує гостроту суперечок навколо ідеї валютного союзу у Великобританії.

Маргарет Тетчер в серії виступів рішуче відкинула саму думку про політичну інтеграцію країн - членів ЄС та створення нової наддержави на континенті. За її словами, співпраця між державами Співтовариства - якою б тісною вона не була у всіх сферах - не повинна ставити під загрозу їх політичну незалежність та національний суверенітет. "Добровільна й активна співпраця між незалежними суверенними державами - кращий спосіб успішного будівництва Європейського співтовариства", - сказала вона восени 1988р. в бельгійському місті Брюгге.[8]

Можна виділити декілька основних моментів, які пояснюють, чому Великобританія займала таку відверто недоброзичливу позицію до валютної інтеграції.

Великобританія завжди відокремлювала себе від континентальної Європи. Вона має сильні історичні, культурні, економічні та військові зв'язки зі Сполученими Штатами Америки. Перед Лондоном постала і залишається дилема: Брюссель чи Вашингтон. На сьогодні, через півстоліття після активізації інтеграційних процесів у Європі Великобританія отримує з США вдвічі більше інвестицій, ніж з країн Європейського Союзу. В той же час Великобританія займає лідируючі позиції серед європейських партнерів Америки.

Не будучи орієнтованою на Європу, Великобританія першою опинилась поза процесами західноєвропейської інтеграції, що почались в 50-х рр.. Вона не лише не виявилась серед країн-засновників Спільного ринку, що підписали Римський договір в 1957 р., але навіть намагалась протиставити йому власну Європейську Асоціацію Вільної Торгівлі. Спроба, щоправда, не завершилася успіхом, і пізніше Великобританія змушена була проситись в ЄС.

Уряд Тетчер, прийшовши до влади в 1979 р., зробив ставку на індивідуалізм та вільну конкуренцію, зменшивши витрати на соціальне забезпечення. (М.Тетчер належить відома фраза: "Немає такого поняття, як суспільство, існують лише індивідууми".) Консерватори почали активно втілювати реформи у всіх сферах суспільного життя – це денаціоналізація підприємств, пільги бізнесу тощо. Реформи спрямовувались на звільнення ініціативи й творчої енергії людини від регулюючих пут держави.

Ці заходи дали позитивні результати. Запрацювали економіка, зменшився рівень безробіття, подолано інфляцію, яка при лейбористах сягала двозначних чисел. Економічне піднесення підвищило прибутки населення та забезпечило підтримку консервативної

партії з боку значної частини виборців, про що говорять перемоги на чотирьох парламентських виборах поспіль і перебування при владі безперервно впродовж 18 років. М.Тетчер побила рекорд перебування на посту в цьому сторіччі. Істотно зріс міжнародний авторитет Великобританії.

Всі ці незаперечні досягнення впевнили консерваторів у думці, що саме вони володіють універсальним рецептом правильного керівництва економікою країни, що за консерватизмом майбутнє і всі інші країни мають наслідувати приклад Великобританії.

У багатьох країнах ЄС пішли іншим шляхом. Виборці надали перевагу соціально орієнтованим програмам соціал-демократичних партій, які будували свою політику, не спираючись на принципи консерватизму. Більша свобода профспілок, інша система забезпечення охорони здоров'я – все це ще більше розділяло уряд Великобританії та інших країн-членів ЄС.

Зближення з такими країнами в межах Єдиної Європи сприймається торі, як пряма загроза своїй ідеології. Вони непокояться, що консерватизм розчиниться в загальноєвропейському масштабі, а центральні органи Союзу в Брюсселі будуть проводити політику, яка заперечує їх фундаментальні цінності.

Великобританія вступила до європейського механізму обмінних курсів у 1990 р. і вийшла з нього через два роки, в 1992.

Великобританія, яка багато в чому брала приклад зі свого заокеанського партнера Сполучених Штатів Америки, резонно зазначала, що тісна співпраця не має означати встановлення стабільного обмінного курсу західноєвропейських валют. Адже США з Канадою співпрацюють достатньо тісно. Ця співпраця ще більше поглиблюється входженням обох країн до Північно-Американської Асоціації Вільної Торгівлі (NAFTA). Але ніхто не вимагає встановити постійний фіксований обмінний курс американського та канадського доларів, а далі встановлення між ними валютного союзу.[9]

Найвищого розквіту ЄВС досягла в 1987-1992 рр., коли значно розширились її кредитні можливості, а також зблизились темпи інфляції (окрім Італії), що стало однією з головних гарантій міцної валютної стабільності в рамках ЄВС та постійності решітки паритетів. Яскравий приклад надійності ЄВС – її реакція на події "чорного понеділка" 19 жовтня 1987 р., коли відбулось різке падіння курсу американського долара через паніку на Нью-Йоркській біржі.

У травні 1971 р. було затверджено "план Вернера", згідно з яким пропонувалась триетапна програма, застосування котрої мало привести до фіксації валютних курсів країн– членів ЄЕС та інтеграції окремих національних банків в об'єднану на федеральних основах європейську систему банків. Таке рішення стало можливим завдяки важливим досягненням співтовариства у 60-х роках, зокрема, укладенню митного союзу, створенню єдиної системи внутрішніх ресурсів, проведенню єдиної політики у сфері сільського господарства тощо.

Цього ж року світом прокотилася хвиля валютних криз, що призвела до оголошення президентом Ніксоном 15 серпня 1971 р. рішення про зупинення обміну доларів на золото для офіційних монетарних органів інших країн, яке у такий спосіб формально поклало край останній формі конвертованості валют у золото. Щоправда, потрібний був час для того, щоб світ усвідомив, що золота конвертованість назавжди відійшла в історію. Безумовний відхід національних валют від їх золотого забезпечення призвів до того, що механізм співвідношення валют став базуватися на нових принципах. З 1971 р. під конвертованістю стали розуміти можливий на основі міжнародних конвенцій взаємний обмін валют та їх переведення як платежу за кордон.

У 1972 р. запроваджений унікальний режим курсу валют, який базувався на спільному плаванні валют у формі "європейської валютної змії" у встановлених межах (+2,25% від центрального курсу, з часом для іспанської песети, португальського ескудо та італійської ліри було встановлено пільговий режим коливання у межах +6). З серпня 1993р. внаслідок загострення валютних проблем рамки коливань було розширена до 15%.

Більшість валют європейських країн вільно коливалась щодо долара США, тимчасово реагуючи так на нерегульовані спекулятивні переливи капіталу. З часом даний факт набув постійності, що означало відхід від фіксованих валютних курсів і початок нового періоду в міжнародних грошово-кредитних відносинах.

У 1974 р. Радою Європи прийнято рішення щодо підвищення ступеня інтеграції у співтоваристві та програму стабілізації, економічного зростання і забезпечення повної зайнятості.

З березня 1979р. на території країн - членів валютної системи спільного ринку почали використовувати європейську валютну одиницю - ECU. Вартісний паритет екю визначався на основі стандартного "кошика валют" країн - учасниць ЄВС.

Великобританія ж, будучи свідком зростання економічної могутності Німеччини, ще в той час ставила питання: якщо Європа повинна мати спільну валютну політику, то де вона буде прийматись - в офісі Бундесбанку чи в європейських інституціях на користь всіх країн-членів ЄС?[10]

У 1988 р. почався другий етап економічного і валютного союзу. Групі експертів під керівництвом Жака Делора, президента Європейської Комісії, було доручено розробити план створення ЄВС. "Звіт Делора" наголошував на тому, що світ дуже змінився останнім часом, а саме, з тих пір, як писався "звіт Вернера"[11], хоча обидва звіти увійшли в історію валютного союзу як епохальні.

В червні 1989 р. на Мадридському самміті було прийнято Звіт Делора, і це поклало перший крок до Маастрихтської зустрічі. На Мадридському самміті було прийнято рішення почати перший етап переходу до економічного та валютного союзу з 1 липня 1990 р.. До грудня 1990 р. був підготовлений проект статуту Європейського центрального банку. Та, нарешті, вирішальної угоди досягли під час самміту в Маастрихті (лютий 1992 р.).

Окрім угоди про ЄС та визначення інституційної структури ЕВС, в Маастріхті був узгоджений остаточний точний графік переходу до економічного та валютного союзу , а також затверджені критерії конвергенції – обов'язкові умови вступу до ЕВС. Ратифікація Маастрихтських угод далеко не у всіх країнах пройшла буз ускладнень. Особливо важко цей процес відбувався у Великобританії. Швидко збільшилася кількість тих, хто виступав проти єдиної валюти. Але валютна інтеграція йшла слідом за економічною та політичною.

В червні 1995 р. з'являється так звана "Зелена книга", "Одна валюта для Європи", в якій викладені практичні засоби по введенню єдиної валюти: сценарій переходу, контрольні задачі кожного з учасників та, враховуючи суспільні настрої, основні напрямки роз'яснення проекту та завоювання підтримки з боку суспільної думки. Цей документ був затверджений Європейською Радою в грудні 1995 р. на засіданні в Мадриді. На тому ж засіданні було прийняте рішення про те, що спільна валюта буде називатись євро.[12]

Створення спільного ринку вимагало і введення єдиної валюти. "Один ринок - одна валюта"[13] проте далеко не всі сили з цим погоджувались.

Основні критерії участі в ЄВС, прийняті в Маастрихті, були такими: рівень інфляції не повинен перевищувати середній рівень інфляції трьох європейських країн із найнижчою інфляцією більше як на півтора відсотка; відсоткові ставки не повинні перевищувати середні ставки трьох країн – членів ЄС з найменшими показниками більш як на 2%; обмінний курс валют має бути сталим у діапазоні коливань в існуючому в ЄС механізмі стабілізації обмінних валютних курсів протягом щонайменше двох років; рівень державного боргу має становити не більше 60% від ВВП; дефіцит державного бюджету не повинен перевищувати 3%.

Бюджетний дефіцит в ЄС у 1997 р. становив 2,8%, що на 3 пункти нижче від пікового значення 1993 р. За останні роки відмінності в темпах росту ВВП в країнах ЄС були в основному в діапазоні 1 – 2,5%, зближувалися також номінальні та реальні ставки процента. Валюти Австрії, Бельгії, Голландії, Данії, Люксембургу та Франції практично

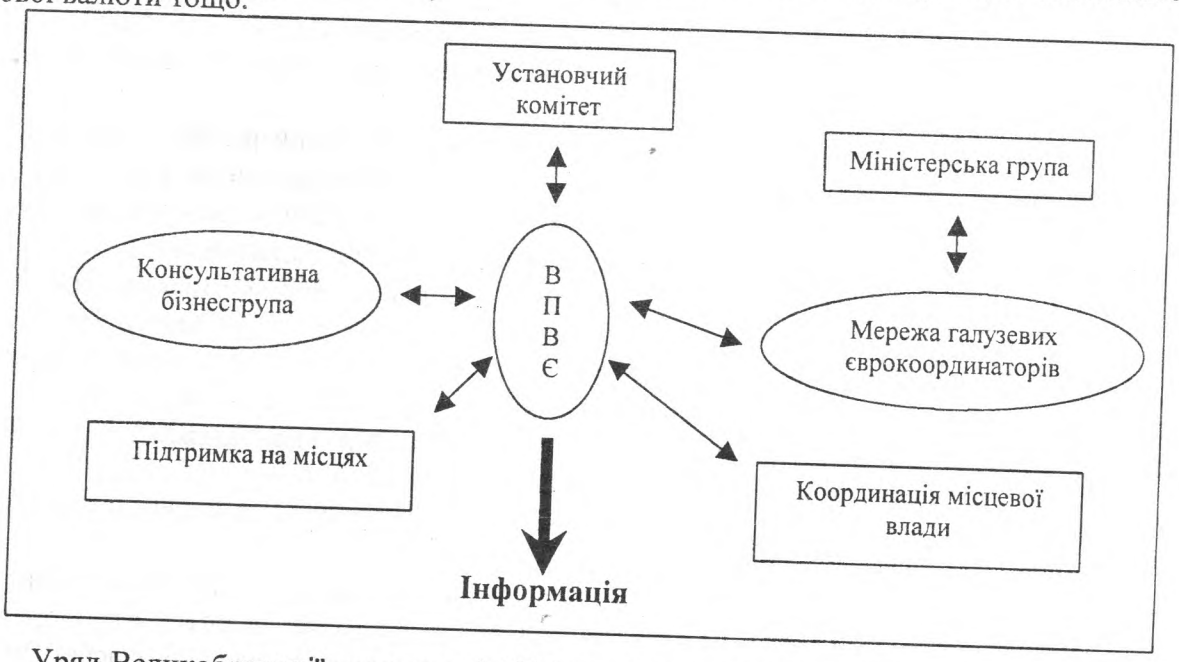
перестали коливатися відносно німецької марки.

Незважаючи на політичні декларації про неприєднання до єдиної валюти, такі ж тенденції простежуються і у Великобританії та Данії. Іншими словами, перехід до євро використовується урядами і для наведення порядку в своєму "фінансовому домі"[14].

Великобританія за своїми економічними показниками не відповідала на момент введення євро вимогам Маастрихтської угоди. Але, зважаючи на роль фунта у світовій економіці, їй було дозволено вступити до зони євро, коли вона того забажає.

Великобританія завжди намагалась триматись осторонь політичної інтеграції і визнавала лише економічну співпрацю. А на думку багатьох британських економістів, функції Європейського Центрального Банку прогнозувались швидше не як нейтрального незаангажованого арбітра, й передбачалось, що його політика буде визначатись закулісною боротьбою між урядами країн, а не обумовлюватись виключно економічними підрахунками.[15] Не приєднавшись до єврозони, Великобританія все ж розпочала активну підготовку до запровадження євро як грошової одиниці ЄС.

Уряд Великобританії витратив чималі кошти на інформування бізнесменів та широких верств населення про введення євро й ті заходи, що будуть прийняті у зв'язку з цим. Наприклад, урядом були випущені спеціальні буклети, в яких просто і доступно пояснювались найпростіші питання: що таке Європейський валютний союз і що він значить для Сполученого Королівства, що буде означати введення євро для місцевої влади, що робиться для можливого вступу Великобританії в подальшому до валютного союзу, що вже застосував уряд Великобританії, щоб допомогти адаптуватись населенню до нової валюти тощо.[16]

Уряд Великобританії ще в липні 1997 р., після приходу до влади лейбористської партії, утворив Консультативну бізнес-групу (BEG), щоб забезпечити зворотній зв'язок між урядом та бізнесменами для практичного і швидкого вирішення питань, які виникатимуть в процесі підготовки та впровадження євро. З ініціативи консультантів, що входили в цю групу, та через паралельні зв'язки з громадськістю були вироблені та прийняті наступні основні пропозиції. Уряд повинен розширити консультаційну мережу, щоб охопити населення регіонів так само, як і на рівні центру; пріоритетним завданням поставити поширення інформації, щоб всі організації Сполученого Королівства мали змогу підготуватись до моменту введення євро; передбачити, які кроки у внутрішній політиці допоможуть бізнесу використовувати євро; разом з бізнес-сектором здійснити заходи по прогнозуванню та моніторингу використання євро.[17]

У Великобританії була розроблена ціла мережа допоміжних структур, які мали полегшити перехід до введення єдиної європейської валюти. Див схему.[18]

Лорд Сімон був призначений відповідальним міністром по нагляду за приготуваннями уряду до введення євро. Установчий комітет виконував функції нагляду за всіма приготуваннями, включно з обговоренням адміністративних та інституційних підготовок у випадку, коли б Великобританія все-таки вирішила приєднатись до єдиної європейської валюти.

Консультативна бізнес-група, утворена в липні 1997 р., забезпечувала всі основні контакти між урядом та представниками бізнесу в практиці адаптації до приходу євро. Членство в ній забезпечувало широке представництво навіть таких організацій, пов'язаних з бізнесом, як Конгрес британських тред-юніонів та Асоціації споживачів.

Для нагляду за приготуваннями в громадському секторі уряд створив Міністерську групу, котру очолила Елен Ліддел – економічний секретар Міністерства фінансів. Кожне міністерство уряду призначало свого представника в цій групі. Так само кожне міністерство призначало координатора з питань введення євро. Їх представники збирались разом лише для обміну інформацією та обговорення спільних питань в моментах, де вони перетиналися.

У центрі схеми знаходиться Відділ підготовки та впровадження євро (EPU). Він був заснований Міністерством фінансів, щоб забезпечити аналітичну та адміністративну підтримку названим комітетам і працював як центральне джерело інформації.[19]

Тисячі співробітників Сіті вийшли на свої місця, щоб з четверга, 31 грудня, до неділі, 3 січня, зустріти перехід Європи на єдину валюту євро. Газети охрестили цей перехід "конверсійним уїк-ендом".[20]

Майже повним складом заступив на вахту головний гарант надійного функціонування фінансової системи Великобританії – Англійський банк. Адже щоденний оборот на лондонському фінансовому ринку перевищує аналогічний показник Нью-Йорка та Токіо, разом узятих.

Однією з основних проблем при підготовці до "конверсійного уїк-енду" був високий рівень взаємозв'язку між різними фінансовими інститутами. Сіті – виключно взаємопов'язаний ринок. Якщо механізм Сіті, в котрому обертається третина світових фінансових засобів, дав би збій, то його відчули б всі фінансові центри світу.

Перехід на євро міг викликати паніку і в найбільших фірмах Великобританії. Щоб не сталось кризи, компанії, які мають значні торгові інтереси на континенті, мали вчасно забезпечити надійну комп'ютерну мережу, яка б гарантувала швидкий перерахунок фінансових операцій у євро. В протилежному випадку, фірми не могли б проводити оплати і виявилися б без готівкового капіталу. Компанії, що залежать від швидкого обороту коштів, ризикували опинитися у кризовій ситуації, оскільки кредиторам було теж нелегко адаптуватися до нової грошової одиниці. Підпасти під такий удар могла будь-яка європейська, а не лише британська компанія.

Не обминув перехід на євро і малі та середні компанії Великобританії. Щоб з'ясувати, як саме реагували ці компанії на введення нової валюти, було проведено опитування дослідницькою групою MORI разом з газетою "Financial times".[21] Дослідженням були охоплені 753 фірми з числом працівників більше 10 осіб. "Після року жорстких суперечок між політиками та бізнесменами з приводу входження Європи в єдине поле євро перше незалежне опитування громадської думки виявило, що більша частина британських компаній вважає, що рано чи пізно, але вступити в цей союз [валютний - О.Н.] доведеться", – вважають автори дослідження. 26% компаній переконані, що Великобританія повинна перейти на євро якомога швидше, точніше, до закінчення повноваження парламенту нинішнього скликання – до 2002 р.. 37% висловили думку, що це повинно відбутись після наступних загальних виборів. І лише 14 відсотків заявили, що цього не потрібно робити ніколи. Не визначились 14 відсотків опитаних.

Згідно з висновками авторів опитування, 63% представників британського бізнесу вважають, що Сполученому Королівству варто вступити до валютного союзу в найближчі 4-8 років, а 48% висловлюють думку, що подібний крок позитивно відіб'ється на

британській економіці". 17% респондентів сказали, що "нічого не зміниться". 28% опитаних не схвалили такого кроку.

Найактивнішими прихильниками переходу на єдину європейську валюту, окрім вже згаданих великих компаній, виявились фірми Шотландії. Цей регіон єдиний у Сполученому Королівстві, де переважна більшість бізнесменів вважають, що приєднання до валютного союзу позитивно відіб'ється на британській економіці. Така позиція зовсім не виглядає незрозумілою і легко пояснюється популярністю автономістських ідей в цій частині Сполученого Королівства. Подібні настрої передбачались ще результатами голосування на загальних парламентських виборах 1997 р., коли від Шотландії та Уельсу не пройшло жодного депутата-консерватора, але в той же час 22% голосів у Шотландії взяла Шотландська національна партія, яка виступає за повне відокремлення регіону[22]. І звісно, як і по всій країні, перемогу отримала лейбористська партія на чолі з Тоні Блером, який чітко зайняв проєвропейську позицію. Таким чином шотландські націоналісти мають намір забезпечити собі більшу автономію.

Представники іноземних компаній на території Великобританії, а їх нараховувалось на кінець 1998 р. 11% від загальної кількості компаній на Британських островах, були майже єдині в думці, що перебування Великобританії в найближчому часі поза межами євро жодним чином не може вплинути на їх інвестиційні плани. Лише 10% вважали, що ця обставина так чи інакше вплине на інвестиції.

Рішуче "так" сказали входженню в "поле євро" британські інвестори (81%) та компанії, що працюють на експорт (81%).

Як видно з дослідження, більшість британських бізнесменів погано орієнтовані як про кроки ЄС по створенню єдиної європейської валюти, так і про спроби уряду Сполученого Королівства підготувати країну до євро. Лише 8% сказали, що дуже добре інформовані про євро, 33% - "задовільно", 44% - "незадовільно", 15% - зовсім неінформовані. Понад 75 відсотків респондентів повідомили, що не здійснили жодних практичних кроків по підготовці до роботи з євро. Почали готуватись до цього 22% учасників опитування.

Що ж стосується ширшого питання про необхідність участі в ЄС, то 76% висловились на користь цього і 16% - проти.

Але незалежно від різниці в поглядах щодо євро більшість бізнесменів переконані, що вони будуть "регулярно" використовувати грошові знаки єдиної європейської валюти в 2010 р.

Конфедерація британської промисловості заявила, що дані дослідження лише підтверджують висновки її власного опитування, котре свідчить, що 72% бізнесменів хочуть бути в єдиній європейській валютній сім'ї.

З ентузіазмом на користь євро висловився головний прихильник валютного союзу в уряді міністр торгівлі та промисловості Пітер Мендельсон після своєї поїздки в США. Британська економіка, сказав він, може втратити вигідні торгові угоди та позбавиться значної долі інвестицій американських підприємців, якщо не визначиться чітко з термінами приєднання до євро.

Одночасно активізувались противники приєднання Великобританії до єдиної євровалюти: ними створено загальнонаціональний рух.

Зпоміж найтвердіших противників вступу у валютний союз – консерватори, що знаходяться в опозиції. Їх непокоїть, що потужний Брюссель буде диктувати Лондону, що потрібно робити у власному домі. Вони всі виховані в дусі тетчеризму і змиритись з думкою, що Брюссель буде нав'язувати свою політику Лондону, для них є неприпустимим.

Великобританія, орієнтуючись на Сполучені Штати Америки, знову повторила ситуацію післявоєнних років, коли вона не стала в авангарді європейської інтеграції і пізніше змушена була пристосовуватись до умов, які запровадили інші країни без її участі. Подібним чином Великобританія відмовилась і від участі у формуванні Європейської

валютної системи.

Європейський Центральний Банк (ЄЦБ) є центральною частиною ЄВС. Він виконує функції центрального банку для всієї системи ЄВС та буде єдиним емітентом нової європейської валюти - євро. Знаходиться ЄЦБ в німецькому місті Франкфурті.

Маастрихтський договір передбачає, що головна мета ЄЦБ - це збереження "стабільності цін", тому банк повинен підтримувати економічну політику зони євро, але лише в тому випадку, коли вона не суперечить стабільності цін. Тому навіть якби європейські центральні банкіри і захотіли б керувати обмінним курсом євро, у них надто мало влади для того, щоб змінити з цією метою відсоткову ставку, вважають розробники ЄВС.

У другій статті Маастрихтського договору йдться про те, що ЄЦБ не повинен отримувати інструкцій та вказівок з боку інститутів ЄС та від урядів країн - членів ЄС та інших органів.

Рада керівників ЄЦБ складається з членів правління та керівників національних центральних банків країн - членів ЄВС. Члени Ради повинні бути незалежними від політичного втручання з боку своїх країн.

Національні центральні банки ще продовжують відігравати важливу роль в ЄВС. Разом з ЄЦБ національні центральні банки утворюють Європейську систему центральних банків (ЄСЦБ). Операції ЄСЦБ сильно децентралізовані.

В той час як Рада керівників ЄЦБ визначає майбутню загальну спрямованість політики, відповідальність за її виконання несуть центральні банки. Керівництво різних центральних банків, зрозуміло, має розбіжності у поглядах на ступінь децентралізації. Але ці розбіжності обмежені єдиною відсотковою ставкою. А це означає, як писав американський журнал "Newsweek", що одна з найфундаментальніших цін, ціна грошей буде однією для всього спільного європейського ринку.[23]

Великі переваги єдиної валюти в тому, що вона знизить витрати на інформацію та угоди й створить широкий валютний блок, який буде рівноцінний долару. Євроентузіасти впевнені, що євро зможе бути резервною валютою. Необхідність валютного союзу, на їх думку, є для завершення руху до повнокровного спільного ринку, такого, який існує в Сполучених Штатах. "Євро - це найкращий страховий поліс в нашому розпорядженні проти неотрайбалізму, повернення до націоналізації економічної політики в Європі, протекціонізму, недолугої податкової політики та змін обмінних курсів незалежно від основних показників", - говорить Норберт Вальтер, головний економіст "Дойче банк" у Франкфурті.[24] І все ж є занепокоєння відносно шкоди, пов'язаної з відмовою від інструмента здійснення обмінних курсів.

Встановлюючи суворі межі для бюджету, боргу та інфляції в країнах - членах ЄС, ЄВС радикально змінює спосіб життя Європи. Це змушує змінити "європейську соціальну модель", як її назвав Ширак: поєднання соціальних витрат, захисного трудового законодавства та сильної ролі уряду як наймача, акціонера, регулятора, що надає соціальні послуги від телекомунікацій до охорони здоров'я та освіти. Це також змінює спосіб функціонування бізнесу в Європі, посиливши конкуренцію.

Але хоча заплановані зміни поступаються за глибиною тим, що були проведені у Великобританії в еру Тетчер, багато європейців непокояться, що врешті-решт все це призведе до поєднання німецької фінансової дисципліни та англійського вільного ринку.

Таким чином, виникає прірва між політичною та діловою елітою Європи і широкими верствами стривожених людей, які бачать, що дорога до ЄВС сповнена парадоксами: прагнучи більшої інтегрованості, стверджують її опоненти, Європа відкидає щедрість післявоєнної моделі та приймає регресивну в соціальному плані "англосаксонську модель", близьку до системи США. Зникає цілий світогляд.[25]

Якщо обмінні курси країни не відповідають курсам всередині союзу, то країну чекає болісна і досить невигідна для неї операція, щоб привести внутрішні ціни у відповідність до тих, що діють в союзі. Великобританія випробувала це на собі,

вступивши до Європейської валютної системи в листопаді 1990 р., а потім вийшовши з механізму обмінних ставок у зв'язку з його кризою в 1992 р. Але цей епізод допоміг їй зламати інфляційні очікування.

Коли вартість фунта стерлінгів у 1998 р. знову була майже на вершині свого циклу відносно марки, Великобританія вважала за краще почекати з вступом до ЄВС. Хоча її фінансовий стан був кращим від будь-якого іншого члена ЄС (не беручи до уваги крихітний Люксембург), це політичне рішення відклалося до наступних виборів. Тим часом Великобританія може узгодити свою політику з політикою ЄЦБ. Сигналом для ринку, що фунт досяг рівноваги з євро, стане момент, коли процентні ставки в Англії опустяться до їх рівня на континенті.

Після того, як країни будуть знаходитись у валютному союзі достатньо довго, зарплата, ціни та відсоткові ставки пристосуються до єдиного рівня. Під час кризи механізму обмінних ставок новачкам, подібним до Великобританії, довелось вийти з нього, боячись потрясінь. Але досвід країн Бенілюксу та Австрії був зовсім іншим. Не зважаючи на асиметричний шок об'єднання в спільну економіку, ці дрібніші країни змогли зберегти паритети своїх валют тим, що продовжували керувати своєю валютною політикою з допомогою платіжного балансу.

Економісти вважають, що повинен пройти "період псевдоконвергенції – перетин в певній точці рівнів банкової відсоткової ставки" Британії та європейських держав. Окрім того, темпи інфляції у Сполученому Королівстві, як правило, вищі, ніж, наприклад, у Німеччині. У процесі підготовки до вступу у валютний союз Британія, вважає Лондон, повинна скоротити цей рівень, привести даний показник у відповідність з німецьким. В іншому випадку британська економіка буде програвати в конкурентоздатності Німеччині та іншим європейським державам.[26]

Прем'єр міністр Тоні Блер, сам будучи прихильником євро, поспішив зупинити найбільш прудких єврофілів, в тому числі в кабінеті лейбористів. Він виступив за входження до валютно-економічного союзу ЄС, але уряд, як підкреслив прем'єр, не збирається робити поспішних кроків і проведе референдум з цього питання лише після 2002 р. Таким чином, британські компанії знову були поставлені в незручне становище, через невизначеність моменту приєднання до "зони євро".

В лютому 1999 р. Тоні Блер представив у Палаті громад 60-сторінковий "національний план перебудови", згідно з яким лейбористи сподіваються вводити Британію в єврозону, в якому говорилось, що приблизно на початку 2004-го Британія вже зможе стати частиною Європейського валютного союзу.

З огляду на історію взаємин Великобританії та ЄС це здається нереальним, але якщо порівняти опитування початку 1999 р. з даними 1996 р., то пересування точок на графіку працює більше на оптимістів, ніж на песимістів. На початок 1999 р. послідовних противників вступу Британії в єврозону було 24% (в 1996 таких було 33%); за ті ж три роки чисельність твердої підтримки зросла з 10% до 17%. Але головне, що майже 50% електорату віднесли себе до тих, "кого можна переконати". Те ж опитування показало, що сім з десяти британців вважають, що вони або їх діти вступлять у зону євро протягом наступного десятиліття.[27]

Незважаючи на те, що табір британських євроскептиків відомий потужними, правда в минулому, політичними фігурами, доповнений групою дуже багатих людей (а проєвробізнес неохоче спонсорував кампанію підтримки), Блер наполегливо прокладає шлях в євро-Європу.

Центральна преса країни в перші місяці після введення євро поділилась начебто порівну. П'ять з них підтримали Блера (The Mirror, Express, Daily Star, Independent, Financial Times), та п'ять склали табір скептиків (The Sun, Mail, Times, Telegraph, Guardian). Однак у "скептиків" близько 20 млн. читачів у день, а у єврооптимістів – лише 12. В боротьбі євроентузіастів та євроскептиків засоби масової інформації відігравали і продовжують відігравати особливу роль, оскільки саме через них формується суспільне

сприйняття чи навпаки відторгнення ідеї все більшого зближення в рамках Європейського Союзу. Достатньо важко уряду Тоні Блера переконати пересічного британця в тому, що йому необхідна євро і потрібно передати частину повноважень у валютній політиці від національного банку до Центрального Європейського Банку, коли преса євроспектиків пише, що ЄЦБ настільки ж далекий від людей, як був двір Людовіка XVI від французького народу напередодні революції.[28]

Хоча Блеру важко узгоджувати свою спрямованість до єдиної валюти з раціональним скептицизмом відносно успіхів євро, він все ж не забув згадати, що Британія приєднається лише до "успішного євро". Це означає, що лейбористи зарезервували собі шлях для успішного відступу, і на проведення референдуму підуть лише при стовідсотковій впевненості у перемозі. Якщо подальші опитування громадської думки покажуть опозиційність британців до євро – референдуму не буде.

Така ремарка зовсім не сподобалась британському бізнесу, особливо малому й прихильному до євро. Справа в тому, що Блер після впровадження євро виступив не стільки за приєднання до єврозони, скільки за необхідність почати термінову підготовку до нього. А ця підготовка до євро обійдеться для малого бізнесу в чималі гроші.

Торі, головні опоненти євро-Британії, звинуватили Тоні Блера в тому, що розгортаючи процес тотальної підготовки, він позбавив країну можливості вибору та створює умови примусового вступу до єврозони.

Британський прем"єр проявив ініціативу в сфері євро не лише у внутрішній політиці, але й в зовнішній. На початку березня на зустрічі європейських соціалістів в Мілані Тоні Блер спробував вплинути на політику ЄВС, не входячи до неї. Непокоячись – у власних британських інтересах – про успіх майбутнього євро, закликав Європу перейняти досвід США в зниженні рівня державних витрат та підтримці вільного підприємництва. З приводу цього німецький міністр Лафонтен різко заявив, що нові робочі місця в Європі будуть створюватись за рахунок більших витрат держави та нижчих відсоткових ставок. Великобританії знову нічого робити, окрім як прийняти правила гри, що запроваджує в Європі Німеччина.

Перехід на нову валюту не буває простим. Найважче до нього пристосуватись людям. Вони звикли до розрахунків у національних валютах, кожному з 375 мільйонів людей в Європейському Союзі належить вчитись по-новому зрівнювати ціни та думати про них. Потрібна також і емоційна перебудова. Заміна в 2002 р. банкнот із зображеннями облич національних героїв на безликі арки і мости - це сильна емоційна травма, на зразок втрати національного спадку. Посилиться смуток за втратою валютного суверенітету, який завжди був ключовим компонентом політичного суверенітету.

Введення єдиної валюти зміцнює Європу, формує її як економічну та політичну цілісність, і більшість погоджується з такою тезою. Але на думку багатьох аналітиків, це було не новим кроком, а черговим тесом на міцність співпраці в об'єднаній Європі. І незалежно від того, наскільки успішним може бути проект євро, це має значення лише для економічної інтеграції, а для формування європейської ідентичності введення єдиної валюти значить досить небагато, оскільки спільнота формується не валютою, а спільністю історичних подій, ідей та героїв.[29]

Великобританія вагається у прийнятті євро. Історичний досвід та сучасна економічна і політична ситуація в країні ускладнюють однозначне вирішення питання на користь чи проти єдиної валюти як ознаки все тіснішої співпраці європейських країн-членів ЄС. На думку її прем'єр-міністра Тоні Блера, якщо ідея єдиної валюти виявиться успішною і сприятиме інтересам британської економіки, Великобританія приєднається до цього економічного союзу. І попри те, що остаточне рішення щодо цього питання прийматиме народ на референдумі, очевидним є такий момент, про який зауважував Т.Блер: для Великобританії перебувати в опозиції до концепції єдиної валюти, витрачаючи час на її критику та підрив, було б виявом поганої та незграбної зовнішньої політики, не кажучи вже про внутрішню економічну ситуацію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Селінков С.Л. Економічний і валютний союз як форма загальноєвропейської економічної інтеграції. Автореферат. - К., 2000; 2. Комаров И. Долгая дорога к евро. // Персонал. - 1999. - №2. – С.93; 3. Там само; 4.Там само; 5. Круль О. Час євро// Політика і час. - 1999. - №1. -С.3; 6. Kenen B. Peter. Economic and monetary union in Europe. Moving beyond Maastricht. - Cambridge University Press, 1995. - P.5; 7. McKay David. The political Sustainability of European Monetary Union // British journal of political science. – 1999. – July. – Volume 29. – Part 3. – P.464; 8. Цит. за: Юрий Левченко // Новое время. - 1988. - № 49. - С. 17; 9. Kenen B. Peter. Economic and monetary union in Europe. Moving beyond Maastricht. Cambridge University Press, 1995. - P.9-10; 10. Там само. - P. 10; 11.Там само. - P. 11; 12. Комаров И. Долгая дорога к евро // Персонал. - 1999. - №2. – С.98. 13. Kenen B. Peter. Economic and monetary union in Europe. Moving beyond Maastricht. Cambridge University Press, 1995. - P.9; 14. Круль О. Час євро// Політика і час. - 1999. - №1.- С.6; 15. McKay D. The Political Sustainability of European Monetery Union // British Journal of Political Science. - Volume 29. - Part 3. - July 1999. - P.481-482; 6. Euro. Get ready for the euro. January 1, 1999. - HM Treasury, Euro Preparations Unit. - London. – 1998; 17. EMU. Steps for 1999. - HM Treasury, Euro Preparations Unit. - London. - 1998. - P.2; 18. Там само. - P.3; 19. Там само. - P.4; 20. Зайцев Б. Великобритания: осторожный подход к эвро// Компас. - №49.- С.33; 21. Дані названого опитування подаються за виданням: Зайцев Б. Великобритания: осторожный подход к эвро// Компас - №49. - С.34-35; 22. Перегудов С. Великобритания после выборов 1997 года: обычная смена власти или прорыв в XXI? // Мировая экономика и международные отношения. - 1998. - № 3. - С.75; 23. Building of Europe that works. The single currency represents a great opportunity. With the right policies in place, it will knit Europe's economies together and create the jobs the Continent needs. - Newsweek. Special issue. - November 1998 - February 1999. - P.103; 24. Трещина на континенте: многие европейцы опасаются последствий плана единой валюты // Компасс. - 1996. - №36. - С. 73; 25. Там само - С. 72; 26. Зайцев Б. Великобритания: осторожный подход к эвро // Компас. - №49. - С.37; 27. Загоруйко Ю. Страсти вокруг евро // Зеркало недели. - 1999. - 13 марта - С.10; 28. ECB should change its tune. Guardian the. - 2000. - October 9. - P.25; 29. Money for Mars. The euro has no reference to a common past that has been widely forgotten. Who is preperad to die for Europe? - Newsweek. Special issue. - November 1998 - February 1999. - P.104.

В.І.Бурдяк

БОЛГАРСЬКИЙ ШЛЯХ У ЄВРОПУ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОШУКУ МІСЦЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

При всьому "зачаруванні" суспільства постреволюційною свободою прагнення країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) до здобуття (чи відновлення) повноцінної європейської ідентичності визначалося цілком прагматичними, найперше соціально-економічними і політичними факторами та міркуваннями. Зміни в суспільстві та нова політична ситуація на континенті поставили перед колишніми соціалістичними країнами безліч складних питань, пов'язаних з формуванням нового для них внутрішнього і зовнішньополітичного курсу. Ці питання торкалися нової розстановки сил у Європі і того, як їм будувати свою політику в сфері безпеки, які напрямки цієї політики вважати першочерговими і необхідними для створення сприятливих зовнішніх умов вирішення своїх внутрішніх проблем. На які політичні сили Європи орієнтуватися? Чи зберігати старі пріоритети у стосунках з новими країнами, утвореними на теренах СРСР, чи прискорити розвиток нових відносин з нейтральними країнами континенту? Чи рухатися шляхом інтеграції із західними економічними, політичними і військовими структурами? Як в нових умовах вирішити проблеми, пов'язані з суперечками національно-територіального і міжнаціонального характеру, що негативно впливають і на загальну ситуацію на континенті, і на взаємовідносини держав ЦСЄ? Певна річ, що всі ці питання бурхливо обговорювалися в країнах і в ході дискусій вироблялися конструктивні підходи до їх вирішення.

На фоні краху системи "реального соціалізму" природною і привабливою моделлю суспільного розвитку вбачалася західна з її порівняно стабільною і ефективною економікою, сталими і сильними демократичними інститутами, розвинутою соціальною сферою, надійною системою колективної безпеки. В залежності від обставин, що складалися в тій чи іншій країні в конкретний період, від розстановки опозиційних сил в ідейно-політичній боротьбі як об'єкт для наслідування висувалися різні конкретні взірці:

"шведська модель", англійська чи американська двопартійна політична система, іспанський варіант досягнення громадянського миру тощо. Зазвичай більшість впливових громадсько-політичних сил (одні – без будь-яких суттєвих застережень, інші – з певною пересторогою) висловлювали бажання "вписатися" в західний політичний і економічний простір, освоїти основні євроатлантичні цінності, що мають загальнолюдське значення. Водночас при цьому постійним рефреном звучало застереження про необхідність врахування і збереження національної самобутності та історичних традицій своїх країн.

Різні події, що відбувалися у світі, прискорювали процес прийняття країнами рішення про вектор подальшого розвитку. Так, розпуск Організації Варшавського Договору (ОВД) створив для колишніх її членів складні проблеми. Утворився вакуум безпеки в регіоні, а разом з цим виникла потреба вироблення стратегії національної безпеки для кожної країни зокрема. Виникли труднощі з реалізацією договору про звичайні збройні сили і озброєння в Європі, оскільки раніше переговори про заключення договору велися на блоковій основі, а після розпаду ОВД і СРСР встановлені в договорі квоти виявилися застарілими і вимагали перегляду. Отже, політичні еліти країн ЦСЄ змушені були швидко вирішувати проблеми забезпечення національної безпеки.

У пошуках вирішення цього питання вони звертають свої погляди, в першу чергу, на вже існуючі на Заході військово-політичні і економічні інститути: НАТО, Європейський Союз (ЄС) та інші. Особливе значення надається тісному співробітництву з НАТО, оскільки в такий спосіб вони розраховують забезпечити собі і всьому регіону сприятливі політичні, а в перспективі і економічні умови розвитку. Падіння берлінського муру в 1989 р., що символізувало кінець епохи "холодної війни" та розпад Радянського Союзу в 1991 р., відкрили шлях до діалогу та співпраці між Заходом і Сходом. Зміни спонукали утворення клімату безпеки, і НАТО скористалося цією нагодою, щоб адаптувати альянс до нових умов. НАТО запросило до себе нових членів і розвиває нові форми партнерства з метою поширення миру і стабільності в усьому Євроатлантичному регіоні [1]. Отже, як бачимо, Захід не заперечує проти розширення НАТО на схід Європи.

Політична еліта Республіки Болгарії (РБ), як і інших країн регіону, будує свій зовнішній курс саме з урахуванням європейської орієнтації. "Намічаючи свої зовнішньополітичні принципи, пріоритети і акценти у відповідності з сучасними внутрішніми і зовнішніми реальностями, ми керуємося суверенними правами і корінними інтересами країни, які визначають нашу нову зовнішню політику як демократичну, національну, співзвучну із загальнолюдськими принципами, - відзначав у 1991 р. заступник голови Ради Міністрів, міністр закордонних справ Болгарії В.Вилков.- Філософія зовнішньої політики - сфера, по відношенню до якої існує найвищий ступінь консенсусу і в парламенті, і серед політичних сил, і серед громадської думки в країні. Ми вважаємо, що наша сучасна стратегія на міжнародній арені є реалістичною, прагматичною, має багатосторонню орієнтацію. Її полівалентність зовсім не виключає наявності пріоритетів, один з них – європейська орієнтація – займає головне місце" [2].

Такий зовнішньополітичний курс країни виглядає цілком природним і закономірним. Болгарія – одна з найдавніших країн континенту і належить до Європи не тільки за географічною та історичною ознаками, але також і за політичною, духовною та інтелектуальною. Болгарія є колискою слов'янської писемності і культури, вона зробила відчутний внесок у розвиток багатої європейської цивілізації. З кінця 1989 р. однозначно визначилася орієнтація країни на інтеграцію в європейський політичний і економічний простір[3]. Впродовж останнього десятиліття Болгарія не лише декларувала, але й приймала офіційні документи, які оформляли її наміри приєднатися до найважливіших міжнародних інституцій 90-х рр., які уособлюють собою "велику Європу" - ЄС і НАТО.

Відомо, що претенденти на вступ у ЄС і НАТО повинні відповідати досить жорстким критеріям у політичній, економічній, правовій та військовій сферах. Основні вимоги до країн-кандидатів на повне членство включають: забезпечення у певній країні верховенства закону, дотримання прав і свобод людини, гарантію прав національних

меншин, врегулювання на базі міжнародних правових норм територіальних, етнічних та інших протиріч і суперечок з іншими державами, включення в єдине правове поле Євросоюзу, що, крім іншого, передбачає передачу останньому частини прав, пов'язаних з національним суверенітетом, наявність ринкової економіки, здатної витримати конкуренцію, в тому числі і серед країн ЄС, встановлення громадського контролю над військовими відомствами, реорганізацію і приведення у відповідність із стандартами НАТО збройних сил і озброєння, інфраструктури і бюджету [4]. Щоб досягнути бажаного, Болгарія свідомо вирішила пройти важкий і довгий шлях змін та реформ.

Зрозуміло, що переорієнтація РБ з раніше пріоритетних політичних і економічних відносин з СРСР на країни Заходу була викликана закінченням епохи "холодної війни", руйнацією комуністичних ідеалів і центральної ролі Москви, як лідера центрально-східної частини Європейського континенту, переходом практично всіх держав, колишніх членів РЕВ, до об'єктивно необхідних реформ у кожній сфері життєдіяльності суспільства.

Можна констатувати, що країні вже вдалося досягнути значних практичних результатів. Так, у 1992 р. Болгарію прийняли до Ради Європи, а в травні 1994 р. вона першою серед посткомуністичних країн зайняла посаду голови в цій організації. Того ж року РБ одержала статус асоційованого члена Західноєвропейського Союзу, а з лютого 1995 р. володіє аналогічним статусом у ЄС. Угода з ЄС про асоційоване членство дає формальне право претендувати на повне членство і відповідні привілеї. У грудні 1995 р. у Мадриді РБ подала офіційну заяву про вступ у ЄС як повноправний член. Отже, країна поступово втілює в життя своє прагнення до інтеграції в європейські структури [5]

У березні 1997 р. уряд країни подав заяву про вступ до НАТО. Зазначимо, що країна однією з перших включилася у натовську програму "Партнерство заради миру" (ПЗМ), започатковану в 1994 р. для співпраці між НАТО та країнами – не членами альянсу. Болгарія співпрацює з НАТО за Індивідуальною програмою партнерства. Такі програми, що виходить за межі діалогу і співробітництва, відіграли вирішальну роль у становленні тривалих відносин між країнами-партнерами та альянсом. У 1997 та 1999 рр. ПЗМ було вдосконалено шляхом розширення та поглиблення діяльності у галузі політики, безпеки військового та інституційного розвитку. Політичні консультації між країнами-партнерами та НАТО також розширюються. Вони включають розвиток спроможності країн ПЗМ до співпраці з силами НАТО; співпрацю у підготовці країн-партнерів до участі в операціях з підтримки миру, пошуково-рятувальних та гуманітарних операціях; сприяння прозорості процесу військового планування та розробки оборонного бюджету; посилення спроможності країн-партнерів робити внесок в операції ООН та ОБСЄ; забезпечення демократичного контролю над збройними силами [6]. Безперечно, це позитивно впливає на політичний та економічний розвиток країн-партнерів.

Виступаючи ув квітні 1997 р. перед Парламентською асамблеєю Ради Європи (ПАРЕ), Президент Болгарії П.Стоянов визнав, що його країна в порівнянні з іншими державами ЦСЄ відстає в рівні готовності до приєднання до НАТО. Проте він підтвердив раніше висловлювану схильність РБ до принципу рівних стартових можливостей. Уряд РБ вважає, що переговори про вступ у НАТО повинні розпочатися з усіма кандидатами одночасно, в іншому випадку болгарський народ втратить впевненість у своєму прагненні до атлантичної інтеграції [7]. На думку Президента, Болгарія має переваги в порівнянні з іншими претендентами: геополітичний статус країни, добрі відносини з сусідами, бездоганна поведінка під час міжнародного "югоембарго", висока технологічна і загальна культура болгар [8].

Посол Болгарії зі спеціальних доручень при НАТО С.Тафров під час зустрічі з представниками держдепартаменту і Пентагону вказав на чудові стосунки Болгарії з її сусідами, відсутність у неї територіальних претензій. Особливо відзначалося, що країна має однаково добрі стосунки з членами НАТО – Грецією і Туреччиною. Також він навів досить цікаву і оригінальну історичну аналогію: примирення Болгарії з Грецією і Туреччиною порівнювалося з примиренням між Францією і Німеччиною після Другої

світової війни. Він вважає, що Болгарія вносить в НАТО надійність [8]. Однак для НАТО цього виявилося недостатньо, а принцип рівних стартових можливостей не спрацював.

Зважаючи на сучасний стан економіки країни, сумнівно, що вона в найближчий час зможе адаптуватися до жорстких вимог євростандарту і стати повноцінним учасником євроатлантичного економічного простору. Але фактом є й те, що для досягнення своїх прагнень Болгарія примножує зусилля, щоб набути і ствердити такий власний імідж, який би задовільнив тих, від кого залежить прийняття поданих нею заяв. Нещодавно ЄС визначився щодо країн, які протягом найближчих років будуть включені до його складу. Він може розширитися до 25 - 28 країн. Серед кандидатів на вступ є й Болгарія [9].

Вступ до ЄС і НАТО - "цивілізаційний вибір", як його називають у ЗМІ Болгарії, підтримує (безумовно, чи з певними пересторогами) більшість впливових громадсько-політичних сил країни. Болгари надають важливого значення досягненню повноправного членства в основних європейських і євроатлантичних структурах. Реалізація цього вибору розцінюється як надійна гарантія повного розриву з тоталітаризмом та забезпечення демократичних перетворень. Президент П.Стоянов заявив, що "успіх Болгарії можуть принести два стовпи, на яких базується наша зовнішня політика, - вступ у ЄС і НАТО. Визнаючи ці пріоритети, розвиваючи партнерство з цими організаціями, ми стимулюємо стійкий процес створення демократичних інститутів і ринкових механізмів" [10].

Водночас відзначимо, що всі роки посткомуністичного періоду Болгарія, спостерігаючи за тим, як колишні європейські члени РЕВ і ОВД поволі, але цілеспрямовано відвертаються від Росії (яка рішуче виступає проти НАТО) до Заходу, сама прагне мати з нею добрі стосунки. Підкреслюючи відсутність альтернативи членству країни в НАТО, болгарські соціал-демократи не можуть не рахуватися з позицією Росії з питання про розширення альянсу, вказуючи, що з нею потрібно розвивати дружні відносини і її не можна залишати поза системою європейської колективної безпеки. "Я не раз підкреслював, - вказує П.Стоянов, - що наше бажання вступити в НАТО ні в якій мірі не слід тлумачити як виклик чи, не дай Боже, ворожий акт стосовно Росії..." [10].

А голова болгарського МЗС пані Н.Михайлова, наприклад, заявила, що неприпустимо, щоб "треті країни" накладали вето і контролювали процес розширення НАТО [11]. Не важко здогадатися, що в словах "треті країни" є натяк на Росію. З цього видно, що РБ прагне проводити свою самостійну зовнішню політику. І це має пояснення. По-перше, вона в політичному відношенні тісніше, ніж колишні соцкраїни, була зв'язана з Росією до відомих подій листопадової революції 1989 р. І не тому, що копіювала найближчу собі за духом країну, яка по суті відрізнялася лише за розмірами територій, але також, напевно, і тому, що була більше, ніж інші, пов'язана з Росією економічно.

По-друге, відношення до "натівської теми" по віялу політичного ландшафту РБ дуже відмінне. Зробимо деякі зауваги стосовно внутрішньої розстановки політичних сил країни. Так, на позиції Болгарської соціалістичної партії (БСП) впливає існування різних течій – від "ортодоксів" до "реформаторів", які по-своєму трактують проблему членства. У програмних документах БСП середини 90-х рр. записано, що "найсприятливішим було б, якби взаємодія і можливе приєднання Болгарії до НАТО супроводжувалося б трансформацією цієї організації в універсальну систему загальноєвропейської і глобальної безпеки, що дасть можливість брати в ній участь всім європейським державам, включаючи і Росію"[12]. Для Руху за права і свободи (РПС), електорат якого складається переважно з болгарських турків і мусульман, членство в НАТО важливіше, перш за все, з погляду на можливість перетворення Болгарії в союзницю Туреччини. Це допомогло б РПС більше впливати на внутрішню політику країни по впорядкуванню становища турецької нацменшини. Очевидно тому ще в 1990 р. лідер РПС А.Доган заявляв, що шлях Болгарії в Європу лежить "через Босфор і ісламський світ"[13]. Болгарський Бізнес-Блок (ББЬ) – партія дрібних і середніх підприємців вважає, що поспішати до НАТО не варто, тому що це надто витратна справа, яка і не дає повної гарантії безпеки. На думку ББЬ, у сфері національної безпеки Болгарія повинна покладатися на власні ресурси, зміцнюючи

свою обороноздатність і активізуючи зовнішню політику [14]. Отже, бачимо, що кожна з партій болгарського парламенту має свою позицію у вирішенні проблеми, визначеної її соціальною базою, програмними цілями, політичною кон'юнктурою, власними розрахунками плюсів і мінусів, які може принести членство в НАТО [15]. А уряд змушений (для того він і існує) враховувати всі точки зору і вибрати єдино правильний шлях.

По-третє, вирішуючи проблеми відповідності критеріям Євросоюзу, Болгарія була змушена змінити структуру своєї економіки, що передбачало пріоритетний розвиток сільського господарства та туризму [16]. І перше, і третє без активної взаємодії болгарського і російського ринкових просторів неможливе. Росія звикла до болгарських поставок ще за радянських часів і цей шлях добре апробований. Стосовно туризму, то знання більшістю болгар, особливо тими, хто працює в цій сфері, російської мови і близької до неї болгарської мови, дозволяє росіянам чудово відпочивати на болгарських курортах, набагато дешевших, ніж в інших країнах Чорно- і Середземноморського узбережжя Європи і при тому не поступаються їм комфортабельністю. Разючі зміни на краще в болгарському туристичному бізнесі відбулися в дуже короткі строки, здебільшого завдяки вдалій моделі приватизації і відповідних заходів з боку уряду, що забезпечив напрочуд сприятливий податковий клімат для своїх підприємців.

По-четверте, Софія досить серйозно будує свої стосунки з Москвою в плані створення сприятливих умов для подальшого споживання російської нафти й газу. При цьому інтереси вступу Болгарії в НАТО і ЄС тісно пов'язані з поставками з Росії. Так, наприклад, з одного боку, ЄС вимагає від Софії закриття двох із шести енергоблоків на АЕС в Козлодуї, що може перетворити країну з експортера в покупця електроенергії. Тому болгарський уряд вже в жовтні 2000 р. обіцяв опублікувати програму структурної перебудови своєї енергетичної галузі, після чого російський "Газпром", що має в Болгарії дочірнє підприємство АТ "Топенерджі", напевно, прискорить будівництво нових енергетичних потужностей у цій країні, щоб ліквідувати прорив, який утворився.

Водночас чотири енергоблоки в Козлодуї, які працюватимуть і далі, вимагають ядерного палива. Тому в найближчий час повинна вирішитися доля чотиристоронньої угоди про транспортування в Болгарію з Росії, через територію України і Молдови, ядерних матеріалів для цієї АЕС. Відомо, що серед інших питань В.Путін під час візиту до Молдови обговорював і це питання. Вказана проблема до деякої міри ускладнюється тим, що РБ, яка раніше завжди працювала на ядерному паливі Росії, по мірі наближення до вступу в ЄС дещо змінила власний вектор схильності. Дирекція АЕС "Козлодуй" недавно заявила про наміри закуповувати уран на конкурентній основі і обіцяла до кінця 2000 р. оголосити тендер на поставку палива для 5-го і 6-го енергоблоків, причому до участі в ньому запрошені всього дві компанії – традиційний російський постачальник "Атомекспорт" і британська фірма BNFL, з якою вже нібито підписали угоду про участь у конкурсі. Монополія Москви може бути порушена, хоча у росіян є переваги: вони завжди не лише постачали паливо, але і забирали ядерні відходи, забезпечуючи замкнутий цикл, чого британська сторона, очевидно, не буде робити.

Що ж стосується нафти, то російська компанія "ЛУКОЙЛ" закупила 51% акцій найбільшого болгарського концерну "Нафтохім" і разом з РБ бере участь в американському проекті будівництва трансбалканського нафтопроводу з Бургаса (Болгарія) в албанський порт Влєра протяжністю 900 км. Він пройде через Болгарію, Македонію та Албанію, щоб розвантажити експлуатацію по перевезенню каспійської нафти через турецькі протоки Босфор і Дарданелли, які з'єднують Чорне і Середземне моря.

Незважаючи на прагнення вступити в ЄС, який планує створити свої військові структури, та в НАТО, Болгарія активно цікавиться російською зброєю і військовою технікою для переоснащення своєї армії. Російські зброярі, в свою чергу, дають гарантії виготовлення такої зброї за європейськими і натовськими стандартами. Так що і тут болгарсько-російські і болгарсько-європейські інтереси тісно переплітаються.

Описані події розгортаються на тлі спільного засідання Ради ЄС, що недавно відбулося в Люксембурзі на рівні міністрів закордонних справ країн-членів з головами МЗС 12 країн, які ведуть переговори про вступ у Євросоюз. Під час зустрічі, як свідчать ЗМІ, ЄС проявляв стриманість і обережність, а 12 кандидатів, серед яких і Болгарія, - нетерплячість. Переговори вступили у вирішальну стадію з "люксембургською шестіркою", до якої входять Угорщина, Польща, Кіпр, Словенія, Чехія та Естонія, а "гельсінській шестірці" у складі Болгарії, Латвії, Литви, Мальти, Румунії та Словаччини пообіця ли прискорити розвиток переговорів.

Процес просування Болгарії в напрямку НАТО і ЄС був не так давно затьмарений політичним скандалом. Колишньому віце-прем'єру і міністру промисловості Болгарії О.Божкову (головний представник на переговорах з ЄС), голова уряду запропонував залишити цю посаду, і цілком ймовірно, що йому можуть висунути звинувачення в посадових зловживаннях – причетності до великої афери з виплатою компенсацій власникам нерухомості, відчуженої на користь держави. О.Божков раніше керував приватизацією, яка зрушила з місця реформи, але мала багато супротивників. Зазвичай і тут можна побачити подібність з російськими проблемами. Цей скандал розворушив ліву опозицію. Побоюючись нових зловживань, лідери трьох провідних опозиційних партій (БСП, РПС та "Європейські ліві") відразу ж виступили зі спільною заявою, в якій запропонували ввести мораторій на ті великі приватизаційні угоди, що в даний момент готує уряд. Перед парламентськими виборами, запланованими, якщо не буде дострокових, на квітень 2001 року, ці партії можуть збільшити свої шанси на формування коаліційного уряду. Однак позиції правих ще досить стабільні і вони продовжують йти наміченим курсом, балансуючи між бажанням вступити в західні структури і не зіпсувати відносин з Росією, з якою мають багато спільних проектів і рис.

Отже, у сфері зовнішньої політики Болгарія фактично здійснила переорієнтацію на західні структури (НАТО, ЄС та інші). Нову зовнішню політику країни, конкретніше її європейську орієнтацію, необхідно розглядати в тісному зв'язку зі здійснюваними радикальними соціально-економічними й політичними змінами, прискореним мирним переходом до демократичного суспільства, до багатопартійності і ринкової економіки, чіткого дотримання прав і свобод людини. У зовнішній політиці РБ прагне до створення максимально сприятливих міжнародних умов, щоб завершити демократичні перетворення в країні, створити систему національної безпеки держави [17]. На жаль, на реформи в країні періодично негативно впливає складна міжнародна обстановка, обтяжена кризою в Перській затоці, "югоембарго", війнами в сусідній Югославії, розбалансованістю міжнародних фінансових ринків та іншими несприятливими факторами [18].

Зазвичай РБ визнає необхідність балансу інтересів з сусідніми країнами регіону і навіть з країнами, що розміщені далі на схід. Цей курс Болгарії у сфері зовнішньої політики дещо відрізняється від інших посткомуністичних країн. Вони проявляють прагнення, відокремившись від країн Східної Європи, до західноєвропейської регіональної ідентичності, обійшовши та ігноруючи свою власну, тобто центральноєвропейську. Проте історія має докази, що одностороння орієнтація лише на Захід (в міжвоєнний період) привела до Мюнхена, а орієнтація лише на Схід (після Другої світової війни) також завершилася крахом [19]. На наш погляд, є підстави вважати, що найбільш правильною залишається орієнтація на самих себе, на розвиток самодостатності регіону, тобто на утвердження нової центральноєвропейської регіональної ідентичності.

Щоправда, сучасна Болгарія у цьому розумінні подібна до лицаря на роздоріжжі. Будучи вимушеною йти одночасно і вліво, і вправо, вона обирає єдино правильний шлях – прямо, даючи зрозуміти партнерам на Заході і Сході, що час поділяти світ на своїх і чужих вже належить історії. При цьому болгари приймають своїх партнерів і з того, і з іншого боку щиро і привітно, пригощаючи знаменитими болгарськими винами, дивуючи вишуканою болгарською кухнею і екзотикою чудових болгарських курортів. Переговори з партнерами, як правило, проводяться не лише в Софії, але і на самому коштовному

курорті північного узбережжя – "Рів'єрі".

Водночас історія розпорядилася так, що сучасний шлях РБ у велику Європу лежить через Балкани, через активну і плідну участь у вирішенні субрегіональних проблем, усуненні внутрішніх слабкостей і, можливо, звільненні від деяких властивих їй як державі і як нації "балканських" рис – надмірної масової емоційності, не завжди достатньої толерантності, але при збереженні , звичайно, своїх кращих якостей і традицій. Шлях важкий, але, гідно пройшовши через "балканське чистилище", можна зміцнити довіру до себе Заходу, набути досвіду, гарту, які знадобляться на загальноєвропейському і євроатлантичному політичному і економічному просторі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.НАТО - Теми: Відділ інформації та преси НАТО.- Брюссель, 1999. – С.2; 2.Труд..1991.23 мая; 3.Зудинов Ю.Ф. Болгария: трудный путь в «Большую Европу» // Славяноведение. - 1999. - № 3. - С.44; 4.Copenhagen Peace Research Institute. (COPRI). Working Papers. – 1998. – 15. – P.1-38; 5.Поздняков В., Ганжа С. Новые страны на пороге Европейского союза // Международная жизнь. – 1999. - № 3. - С.37 – 44; 6.НАТО - Теми: Відділ інформації та преси НАТО.–С.10; 7.Демократия. - 1996. - 1 октомври; 8. Демократия.1997.24 април; 9.День.2000.14 вересня; 10.Компас (ИТАР-ТАСС).- 1998.-№ 34.-С.7; 11."24 часа".1998.22 февруари; 12.Тодоров А. Алиансът като елемент на българския междупартиен дебат // България и НАТО: Недовършеният дебат.-София, 1997.-С.16-17; 13.Отечествен вестник.-1990.11 юли; 14.Тодоров А. Вказ. праця.- С.18; 15.Кръстев И. Полупарламентарният режим. Структура и перспективи на партийната система в България (декември 1989 – октомври 1994 г.) // Политически изследования.-1995.-№4.-С.393; 16.International Moneratary Fund. Working Papers.-1998.– P.1-27; 17. Центрально-Восточная Европа и Россия: проблемы трансформации // Новая и новейшая история. – 1998. - № 3. – С. 91-118; 18.За публ. ООН: "Трансформація в 1999 р.: звіт про розвиток людського потенціалу в ЦСЄ та СНД". Веб-стор.: http://www.un.org/ publication; 19.Задорожнюк Э.Г. Революции 1989 года и поворот к новой региональной идентичности восточноевропейских стран (по материалам Архива Горбачев-Фонда) // Славяноведение. – 2000. - № 3. – С.14.

Ю.І.Поп

ІДЕЙНИЙ РОЗВИТОК ЧЕСЬКОГО РОБІТНИЧОГО РУХУ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Історія робітничого руху Чеських земель давно цікавить вчених Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Югославії. Природно, що ідейний розвиток чеського робітничого руху на рубежі століть вивчається в тісному взаємозв'язку з розвитком робітничого руху в Австро-Угорщині, з діяльністю його лідерів у Другому Інтернаціоналі, на фоні активізації пролетарських виступів, широкого розмаху національно-визвольної боротьби в кінці XIX – на початку XX ст. в монархії Габсбургів.

Головною тенденцією післявоєнної історичної науки в Чехословаччині було витіснення традиційних буржуазних напрямків і шкіл, яке в певні періоди набувало необгрунтовано рішучого і безкомпромісного характеру, і постійне розширення впливу марксистської методології. На цьому шляху мали місце і різні крайності в оцінці спадщини і результатів прогресивної буржуазної історіографії і догматичних пізнавальних принципів марксистської методології. Якраз догматизм мислення, партійність та ідеологія, зробили чи не найбільш негативний вплив, виробився певний стереотип "дослідника-марксиста", для якого головним було не об'єктивне висвітлення дійсної картини чеської історії, а в угоду партійним функціонерам показувати цю картину в кривому дзеркалі, робити вигляд, що вона правильна. Все це не могло не відбитися на історіографії Чехословаччини.

І все ж результати, досягнуті чехословацькою історіографією у вивченні соціально-економічної та революційної тематики, є значними. Разом з тим, перебільшена увага до даної тематики призвела до однобічності у висвітленні розвитку чеського суспільства на різних етапах, нав'язування і поширення догматизованих оцінок важливих проблем минулого, ідеологізації підходів до подій нової і новітньої історії, викривлення реального пізнавального процесу. Спроби перебороти встановлені обмеження в 60-70 роках зустріли сильний опір офіційних кіл, викликали невдоволення і навіть протест у професійному науковому середовищі.

Неправомірною виявилась і підвищена увага до дослідження революційної боротьби перш за все робітничого класу, при цьому ігнорувалась роль інших суспільних кіл у революційній боротьбі на різних етапах розвитку.

Впродовж повоєнних років однозначно стверджувалось, що Другий Інтернаціонал – це "погано", соціал-демократія – "погано", реформізм – "погано". Що таке "добре"? Тільки більшовизм, тільки революційна боротьба в минулому і тепер за перемогу над буржуазією у міжнародному масштабі, боротьба, яка вимагає розриву із зрадниками-опортуністами, є "добре".

Звернемо увагу і на таке. Вивчаючи історію чеського робітничого руху, діяльність Чехословацької соціал-демократичної партії у Другому Інтернаціоналі, чехословацькі, як і радянські дослідники (особливо історики КПРС і КПЧ), нерідко керувалися менталітетом лише однієї політичної сили – більшовиків. Звідси і прагнення, яке проявлялось у більшості праць: довести, що партії Другого Інтернаціоналу повинні були рівнятися на більшовиків (нехай і з врахуванням конкретно-історичних особливостей своїх країн), або, в крайньому випадку, симпатизувати їм, підтримувати їх. Очевидно, що подібні підходи ведуть до спрощень і викривлень історичної правди.

У 60-ті роки, під час короткочасного "потепління" періоду "Празької весни", виходить ряд досліджень, в яких автори намагались більш об'єктивно підійти до

висвітлення ряду проблем чеського робітничого руху. Так, з-під пера відомого чехословацького історика Зденека Шолле, автора кількох книг з історії чеського робітничого руху в кінці XIX – на початку XX століть, написаних з позицій офіціозу, виходять праці про проблеми націоналізму та інтернаціоналізму в робітничому русі Австро-Угорщини. Зіставляючи позиції керівництва обох партій, загальноавстрійської та чехослав'янської, З. Шолле відзначає, що основними принципами функціонування австрійської соціал-демократії були "національна самостійність і міжнародна солідарність", відкидаючи цим самим різкий поділ на націоналістів і інтернаціоналістів[1]. Відомий чехословацький історик О. Урбан опублікував статтю та короткий нарис про життя і діяльність Франтішека Модрачека, неординарної людини як в чеському, так і в міжнародному робітничому русі, теоретика кооперативного соціалізму, ідеї якого на десятиліття випередили час. Це він, Модрачек, відстоював свій шлях до соціалізму, значно відмінний від марксистського, і тому партійна наука не проявляла інтересу до його творчих надбань[2].

З-під пера З. Карніка в 1968 р. вийшла монографія "Соціалісти на роздоріжжі. Габсбург, Масарик або Шмераль?". Розглядаючи в широкому спектрі чеський національно-визвольний і робітничий рух періоду першої світової війни, автор, окрім інших точок зору, відстоює і таку: Росія, підписавши Брестський мир, кинула напризволяще чеський національно-визвольний рух, і тому він пішов на зближення з Заходом[3]. У 1971 р. відомий чехословацький історик Й. Колейка опублікував монографію, присвячену аналізу національних програм у Центральній та Південно-Східній Європі. Частково роблячи зауваження, автор аналізує позицію Маркса і Леніна з національного питання, піддає сумніву і навіть критиці ряд їх висновків і тверджень[4].

У монографії Й. Гарни висвітлюються програмні установки Чеської національно-соціальної партії в кінці XIX – на початку XX століття. Змальовуючи в цілому правильну картину процесу становлення цієї чеської робітничої партії, автор все-таки її програмні установки, стратегію і тактику оцінює з класових, партійних позицій, які ставили її фактично в один ряд з чеськими буржуазними партіями[5]. Безперечно, такий висновок сьогодні не може вважатися правильним.

Вісімдесяті роки були плідними на наукові дослідження з питань національно-визвольного і робітничого руху в чеських землях в кінці XIX – на початку XX століття. Найбільш повно виступи чеських трудящих вказаного періоду розглядаються у праці О. Кодедової[6]. Що ж стосується монографії О. Урбана "Чеське суспільство 1848-1918 рр."[7], то це найбільш грунтовна праця, яка висвітлює майже всі проблеми розвитку чеського суспільства у вказані роки. Спираючись на документи, численні архівні матеріали, праці відомих політичних діячів того часу, в тому числі і лідерів робітничих партій, автор проаналізував тактичні і програмні установки багатьох партій на етапах згаданого періоду. Одним із перших дав правильну оцінку факту федералізації соціал-демократичної робітничої партії Австрії в 1897 р., підкресливши, що вона відбулася на основі рівноправності національних організацій по відношенню одна до одної і віденського центру, зберігалась і програмна єдність. І якраз тому процес федералізації, здійснений у період кульмінації національної боротьби, розглядається О. Урбаном, як в цілому виключне і зразкове вирішення питання.

Автор показав форми і методи боротьби за національну незалежність впритул до проголошення Чехословацької республіки в 1918 р. У цілому ряді моментів автор відходить від традиційних, догматизованих оцінок тих чи інших подій чехословацької історії 1848-1918 рр.

Свій внесок у вивчення проблем чеської історії кінця XIX – початку XX ст. зробив ще один відомий чехословацький історик Ян Галандауер. У першій книзі автор подає широку картину робітничого руху в Цислейтанії від з'їзду робітничої партії в Хайнфельді 1889 р. до утворення Комуністичної партії Чехословаччини в 1921 р. Висновки і оцінки подій чеського робітничого руху тут традиційні: в класовому і

партійному дусі. Друга монографія присвячена чеській історії періоду Першої світової війни. Об'єктом дослідження Я. Галандауера є, насамперед, ідейні проекти чеських політиків, включаючи і соціал-демократів, реалізовані і нереалізовані. Автор прослідковує еволюцію їх поглядів у роки Першої світової війни. Він аналізує різні проекти про класовий характер майбутньої чехословацької держави, розглядає питання про те, хто в цій державі буде мати політичну владу, якою буде її соціально-економічна структура, кордони, наскільки глибокими будуть економічні і соціальні реформи – вийдуть вони за рамки буржуазного ладу чи ні. Цінність монографії – в широкому використанні архівних матеріалів, чимало з них включено в науковий обіг вперше. Але оцінка соціалістичних програм лідерів чеського робітничого руху залишилась традиційною. У книзі "Відгуки на Велику Жовтневу соціалістичну революцію в чеському суспільстві" Галандауер практично повторює старі заідеологізовані штампи впливу Жовтневої революції на Чехословаччину[8].

Ще одна тема дослідження Я. Галандауера – життя та революційна діяльність Б. Шмераля. Їй присвячено монографію "Богумір Шмераль. 1880-1914". Автор найбільш об'єктивно намагається показати всі плюси і мінуси в діяльності Шмераля, хоча і в ній помітний наголос, що Б. Шмераль все-таки був найбільш послідовним революціонером у чеському робітничому русі[9].

В монографії В.Крала висвітлюються питання чеської історії в роки першої світової війни. Автор використав цілий ряд архівних матеріалів, спробував по-новому оцінити ряд історичних моментів, дає критичну оцінку ряду положень із досліджень З.Карніка. І все ж автор залишається на старих позиціях в оцінці тих складних процесів, які проходили в чеському політичному таборі в роки Першої світової війни. На першому місці в нього Б.Шмераль як послідовний революціонер-марксист, а не доктринер[10]. У загальних рисах події чеської історії періоду Першої світової війни розглядає Ю.Кржижек в монографії "Виникнення Чехословаччини", яка вийшла в світ в 1978 році[11]. Р.Волгемутова широко досліджує анархістський рух в чеських землях на початку XX століття та напередодні першої світової війни[12].

Після краху комуністичного тоталітарного режиму в Чехословаччині група відомих чехословацьких істориків-дисидентів – В.Менцл, М.Гаєк, М.Отагал, Е.Кадлецова опублікували монографічне дослідження "Перехрестя 20-го століття. Світло правди на білі плями в новітній історії", де в загальних рисах з позицій історизму розглядають провідні точки світової та чехословацької історії, в тому числі і історії робітничого руху[13].

Обширна тематика робітничого руху Ціслейтанії знайшла своє відображення і в історіографії Австрії. Ще в 1923-1925 р.р. Л. Брюгель опублікував "Історію австрійської соціал-демократії" в чотирьох томах[14]. Після Другої світової війни кількість досліджень збільшилася і їх тематика розширилась, а з початку 70-х років Інститут історії робітничого руху ім. Л.Больцмана (М.Лінц, Австрія) публікує серію досліджень, присвячених діяльності партій і організацій австрійського багатонаціонального робітничого класу. Книга, написана відомим віденським істориком Раймундом Льовом, входить в дану серію. Автор аналізує взаємовідносини робітничих організацій багатонаціональної Австро-Угорщини в період з 1889 по 1914 рік. Відзначимо, що хоча автор і показує неспроможність практичного вирішення національного питання лідерами різних загонів робітничого класу Ціслейтанії, все ж більшу долю вини за розкол в робітничому русі на початку XX ст. він покладає на чеських соціал-демократів. Така точка зору навряд чи може бути визнана правильною. Адже в багатонаціональній монархії Габсбургів чехи були пригніченою меншістю і тому їх сепаратистські тенденції в рядах соціал-демократії були наслідком великонімецької лінії держави. З цим багато в чому були згодні і лідери загальноавстрійської соціал-демократичної партії В.Адлер, О.Бауер, К.Реннер та деякі інші. Відсутність у них правильного підходу до законних вимог чеської меншості викликало відповідну реакцію у чеських соціал-демократів. Природно, що ця обставина, пояснюючи природу сепаратизму, зовсім не виправдовується останнім. В той же час цілий

ряд висновків Льова збігаються з оцінками істориків-марксистів 80-х років[15].

Ще однією книгою із серії "Матеріали з робітничого руху" є дослідження австрійського політолога Ернеста Панценбека "Німецький міф. Карл Реннер і Отто Бауер про ідею й політику аншлюсу". Об'єктом свого наукового аналізу автор вибрав теоретичні розробки національного питання відомими діячами австрійської і міжнародної соціал-демократії Карлом Реннером і Отто Бауером, а також їх практичні зусилля, спрямовані на створення єдиної німецької держави, складовою частиною якої була б і Австрія. В цілому висновки Панценбека майже ідентичні висновкам Льова[16].

Ряд австрійських істориків досліджують таке явище австрійського і міжнародного робітничого руху, як австромарксизм. Серед них слід назвати книгу Н.Лезера "Між реформізмом і більшовизмом. Австромарксизм як теорія і практика". З нинішніх позицій ми можемо з впевненістю відзначити, що автор уже в кінці 60-х років критично віднісся до ленінських проектів вирішення національного питання і вбачав в СРСР не державу рівноправних народів, а тоталітарну імперію під керівництвом КПРС. Разом з тим, Лезер справедливо пише, що австромарксистські проекти вирішення національного питання в монархії Габсбургів на початку XX століття були приречені на невдачу. Обставини визначили розпад імперії, а не її реорганізацію в федерацію рівноправних народів[17]. Цієї ж теми торкається ще один автор – П.Кулеман. Аналізуючи робітничий рух в Австрії від з'їзду соціал-демократичної партії в Хайнфельді і до середини 30-х років XX століття, в книзі помітні позитивні і негативні риси австромарксизму. П.Кулеман обгрунтовує об'єктивні, на його думку, причини невдач австромарксистів як у вирішенні національного питання, так і в інших питаннях суспільно-політичного розвитку вже Австрійської республіки[18]. Слід підкреслити, що переважна більшість австрійських істориків, зв'язаних так чи інакше з Інститутом історії робітничого руху ім. Л. Больцмана, належали до ліберального напрямку в історіографії, хоча в деяких моментах і близького до марксистського.

Певна увага проблемам робітничого руху Австро-Угорщини приділяється німецькими та югославськими істориками. Г. Молмзен, відомий спеціаліст з проблем робітничого руху та національного питання, в 60-70-х роках написав і видав дві монографії на цю тему. В першій із них подається глибокий аналіз австрійського робітничого руху, робиться спроба вияснити причини його кризи в кінці XIX – на початку XX століття. Автор вперше вводить в науковий обіг багато нових матеріалів з архіву австрійської соціал-демократичної партії. Його твердження в деяких випадках близькі до висновків істориків-марксистів 60-х років. Подібних трактувань автор дотримується і в другій своїй книзі[19].

Югославський історик Ф.Клопчич у невеличкій брошурі "Ленін, Крістан і Реннер про культурно-національну автономію" доводить, що була суттєва різниця між реформізмом Реннера і поглядами Е.Крістана[20].

Аналіз досліджень свідчить про те, що ідейний розвиток чеського робітничого руху цікавив багатьох вчених Чехословаччини, Австрії, Німеччини. Їх узагальнення фактичного матеріалу, висновки мають суттєве значення для істориків та історіографів, які вивчають проблеми багатонаціонального робітничого руху Ціслейтанії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Šolle Z. Die Sozialdemokratie in der Habsburger Monarchie und die tschechische Frade. //Archiv fúr Sozialgeschichte. – Hannover, 1966 – 1967. Bd VI-VII; idem: Die tschechische Sozialdemokratie zwischen Nationalismus und Internationalismus. //Archiv fúr Sozialgeschichte. – Hannover, 1969 – Bd IX; 2. Urban O., Bohumir Šmeral a František Modraček jako představitele dvou ideologickyh linii v českе socialni demokracii před prvni svetovou valkou. //Československy časopis historicky. 1963 – č.4; idem: František Modraček //Revue dějin socialismu. 1969 – N4; 3. Karnik Z. Socialiste na rozcesti. Habsburg, Masarýk či Smeral? – Praha 1968; 4. Kolejka J. Narodnostný programý pro středni a jihovýchodni Evropu. Z dějin socialisticke teorie narodnostni otazký 1847-1917 od Marxe k Leninovi. - Brno, 1971; 5. Harna J. Kritika ideologie a programu českeho narodniho socialismu. - Praha, 1978; 6. Kodedova O. Lidove hnuti a ohlas prvni ruske revoluce v českych zemich v letech 1905-1907 – Praha, 1980; 7. Urban O. Česka společnost 1848-1918.- Praha, 1982; 8. Galandauer J. Od Heinfeldu ke vzniku

KSČ. Ceske dělnicke hnuti v letech 1889-1921. – Praha, 1986. idem: Vznik Československe Republiky, 1918. Programy, projekty, perspektivy. – Praha, 1988; idem: Ohlas Vělke rijnove socialistske revoluce v ceske společnosti.- Praha, 1977; 9. Galandauer J. Bohumir Šmeral 1880-1914. – Praha, 1977; 10. Kral V. Vznik ČSR. – Praha, 1985; 11.Křižek J. Vznik Československa – Praha, 1978; 12. Wohlgemuthova R. Přispever k dějinam českeho anarchistickeho hnuti v letech 1900-1914.- Praha, 1971; 13. Menzl V., Hajek M., Otahal M., Kadlecova E. Križovatky 20 stoleti. Svetlo na bila mista v nejnovejšiem dejinach. – Praha, 1990; 14. Brúgel L. Geschichte der osterreichischen Sozialdemokratie. – Wien, 1923 – 1925. Bd I-IV; 15. Lóv R. Der Zerfall der „kleinen Internationale", Nationalitatenkonflikte in der Arbeiterbewegung des alten Östbreich. (1880-1914). Wien, 1984; 16. Panzenböck E. Ein deutscher Traum. Die Anschlußidee und Anschlußpolitik bei Karl Renner und Otto Bauer. – Wien, 1985; 17. Leser N. Zwischen reformismus und bolschewismus. Der Austromarxismus als Theorie und Praxis. – Wien – Frankfurt – Zúrich, 1968; 18. Kuleman P. Am Beispiel des Austromarxismus. Sozialdemokratische Arbeiterbewegung in Österreich von Heinfeld bis zur Dollfus-Diktatur. – Hamburg, 1979; 19. Mommsen H. Die Sozialdemokratie und Nationalitatenfrage in habsburgischen Vielvökerstaat – Wien, 1963 – Bd 1; idem: Arbeiterbewegung und nationale Frage. – Göttingen, 1979; 20. Klopčic F. Lenin, Kristan a Renner o kulturno-nacionalnoj avtonomii. – Beograd – Kotor, 1967.

В.С.Мазурик

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ 80-90-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Різноманітні аспекти селянського питання, тобто проблеми звільнення селян від кріпосної залежності, в середині XIX століття становили і становлять інтерес для історичної думки в останні роки існування СРСР та період розбудови незалежних держав. У цій ситуації не обходилось без "актуалізації", коли реформи кінця XX століття порівнювались із схожими процесами 150-річної давнини (знайшли навіть у часописах 1859 р. модне тоді слово "перебудова"). Цим шляхом пішов Н.Ейдельман, побіжно дослідивши російське реформаторство протягом кількох століть і належне місце приділивши при цьому селянському питанню[1]. Про те, що такий підхід до цього часу має право на існування, свідчать матеріали Круглого столу "Влада і реформи в Росії", який відбувся в Москві наприкінці 1997 р. Учасники симпозіуму констатували, що "реформи завжди (виділено нами - М.В.) йшли в Росії повільно, із скреготом і чималим запізненням, з постійними відступами", і найбільш показовим у цьому плані є селянське питання[2]. Крім того, відзначалось, що характерною особливістю російських реформ була "відсутність власної точки зору на події, які відбуваються, самого народу і, як наслідок, - йому залишалось або покірно приймати нововведення, або бунтувати проти них"[3]. Дещо іншим шляхом пішли автори навчального посібника для муніципальних службовців, які присвятили названим проблемам цілий розділ, назвавши його "Державна влада і самоуправління: закономірності формування в Росії (XIX-XX ст.)". Квінтесенцією авторського дискурсу є прагнення висвітлити відносини центру і регіонів з точки зору "здійснення еволюційного характеру реформ", а також протиставлення декількох пар понять (на кшталт перебудова – реформа, централізована – децентралізована влада). Враховуючи це, період 1802-1864 рр. характеризують як "централізовану владу при наявності розвинутої приватної власності і державної власності, що розвивається", а суттю реформаційних подій є відміна кріпосного права[4]. В цілому історичні праці названого періоду, в яких йдеться про селянське питання, можна умовно поділити на п'ять груп.

1.Кріпосне право як система.

Парадоксально, але у дослідженні цього аспекту основна роль належить історикам із "далекого зарубіжжя". Маємо на увазі монографію Стівена Лі Хока[5] та цикл праць відомого французького дослідника Деніеля Бовуа[6]. Лі Хок – представник соціальної школи – поставив за мету розібратись у механізмах контролю за селянами, який використовувався державою і поміщиками. В результаті він дійшов висновку, що кріпосне право "являло собою дещо більше, ніж правовий і екологічний інститут; воно було високоінтегрованою, хоча й гідною презирства, соціальною системою, точною, хоч і хиткою рівновагою екологічних, демографічних, економічних, соціальних і політичних

сил[7]. Деніель Бовуа, який спеціалізується на історії українського Правобережжя XIX ст., дав навдивовижу точну характеристику української історії 1795-1914 рр.: "досліджуваний період став передусім періодом боротьби між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, та душі в прямому сенсі, бо їх треба було вирвати зі сфери польського впливу і переробити на вірних підданих царя"[8]. В цілому погоджуючись із названими тенденціями, російський історик О.Сахаров стверджує, що селянське питання з точки зору системного підходу являло собою зразок кардинальних зрушень у "політично нерухомій" Російській імперії[9].

2. Селянство як суб'єкт селянського питання.

Цей аспект селянського питання, який так трепетно полюбляла радянська історіографія, практично не висвітлювався у 90-і роки. Та й у другій половині 80-х серйозні дослідники писали про неї з явною відразою до горезвісного "класового" підходу[10]. Явно давались взнаки зміни у політичних і соціальних відносинах в СРСР періоду "перебудови". Найбільш виважено, на нашу думку, підійшла до розгляду цього питання українська дослідниця Д.Ліповська, яка згрупувала погляди і вимоги дореформених українських селян згідно з їх ставленням до поміщицької влади і землі[11]. А.Зінченко наголошував на специфіці південно – західних губерній і стверджував, що уряд Росії в середині XIX ст.. повинен був враховувати селянський фактор при виробленні законодавчих актів[12]. М.Рахматуллін намагався поєднати соціальні настрої кріпосного селянства з його боротьбою за свої права, "на основі аналізу чуток, що циркулювали серед селян, встановити їх (чуток) місце у формуванні соціальних настроїв поміщицьких селян і підтримці антикріпосницької боротьби на селі у передреформні десятиріччя"[13]. Через декілька років дослідник значною мірою скорегував свій погляд на зазначених проблемах: "при класовому підході ми наполегливо приписували селянству "ідеологію"...Потім йшлося про соціальну психологію, коли погляди селянина сприймались на емоційному рівні...При цьому слід уникати ідеалізації селянина, звертати увагу на його інертність та затурканість"[14]. Можна вважати, що М.Рахматуллін тим самим сформулював усталений наразі погляд на цей аспект селянського питання.

3. Суспільний рух і селянське питання.

Ще одна улюблена тема радянської історіографії, практично повністю переосмислена в період, який аналізується в даному матеріалі. Для цього досить звернути увагу на вдумливу статтю Ярослава Дашкевича, присвячену Василю Капністу і порівняти її основні положення, приміром, з текстом Г.Марахова про М.Гулака[15]. Василь Капніст традиційно розглядався, як автор антикріпосницької "Оди на рабство", і в цьому контексті наступне зауваження Я.Дашкевича звучить принаймні несподівано: "Я відкидаю як необґрунтовану стереотипну інтерпретацію оди як твору, спрямованого проти кріпацтва. Необхідно спокійно, без упередженості перечитати цей твір, щоб погодитись з положенням Д.Бантиш- Каменського, що Капніст своєю одою виступив за відновлення гетьманського правління"[16]. Отож нові часи – нові акценти. У зв'язку з цим заслуговує на увагу і інтерпретація притчової творчості Григорія Сковороди О.Сирцовою. Аналізуючи притчу "Убогий жайворонок", дослідниця зауважує, що не міг Сковорода не знати, як "прагнучи урівнятись в правах з російським іменитим дворянством, "малоросійські тетеряки" власноруч запроваджували кріпацтво в Україні і зрештою довели справу до остаточного скасування всіх українських вольностей"[17].

Нового забарвлення у 90-і роки набула і "вічна" тема – рух декабристів. Ця тенденція стала помітною вже в невеликій за обсягом статті А.Замалєєва та Є.Овчинникова. Автори, досліджуючи погляди дворянських революціонерів на народну свободу, спромоглись на майже "крамольний" як для тих часів висновок: "народ, маючи звичку до кріпосного рабства,.. спроможний перетворити волю на сваволю, гіршу за будь – яку державну опіку"[18]. Основним питанням статті Т.Андрєєвої, присвяченої російському суспільству 1825 року, стало вирішення проблеми "вічного зволікання з реформами". Висновок: якби правлячі кола спромоглись на реформування існуючого ладу, навряд чи

декабристський рух мав би основу для свого функціонування[19]. Не змінив тенденцію, яка сформувалась у новій історіографії, і цикл статей, що побачили світ в грудні 1995 р. – до 170-річчя повстання на Сенатській площі. Автор однієї з них – О.Киянська – вказала на роздвоєність у моральних засадах дворянської інтелігенції, яка взялась у 1825 р. штурмувати бастіони російського самодержавства: "Факти примушують чітко розмежовувати політичні і морально – філософські ідеї, якими жила в той час російська інтелігенція, і сама революційна дія – це результат втілення названих ідей в життя"[20].

Об'єктом інтересу дослідників стала також діяльність Кирило – Мефодіївського братства та ідеї щодо селянського питання, які продукували його члени. В першу чергу тут слід згадати опублікування документів та матеріалів, присвячених кирило - мефодіївцям, безперечно, найповнішої збірки з цієї теми[21]. Польський історик А.Торбус, аналізуючи селянське питання через призму російського, українського і польського національних рухів, твердить, що погляди "братчиків" на селянську проблему були неоднозначними. Він звертає увагу на ту обставину, що в статуті товариства відсутня чітка уява про шляхи знищення кріпацтва, а відтак, кирило – мефодіївцям притаманна ідеалізація ранньохристиянських спільнот і козацьких кошів[22]. В явно антиукраїнській праці М.Ульянова взагалі стверджується, що М.Костомарову "стала ясною несправедливість нападок на Катерину II як головну винуватицю закріпачення українського селянства"[23]. Проте остання монографія – це, радше, політичний памфлет, ніж науковий доробок.

4. Політичні течії і селянське питання.

Можна стверджувати, що саме у цьому сегменті знаходиться нинішній епіцентр інтересів істориків до селянського питання. Спроби диференціювати і зіставити погляди консерваторів, лібералів, просвітників, радикалів ect на дану проблему налічують вже досить солідну бібліографію. Ми торкнемось лише декількох аспектів цієї теми.

Найбільшу еволюцію у досліджуваний період здійснили погляди пошуковців на лібералізм як явище реформаторської діяльності. Якщо автори кінця 80-х постійно наполягали на "близькості позицій кріпосників та лібералів в об'єктивно – історичному сенсі"[24] та, невпинно цитуючи Леніна, обзивали лібералізм "поміщицьким"[25], то всього через декілька років картина разюче змінилась. В.Моряков стверджує, що лібералізм прагнув запровадити в маси ідею необхідності розуміння кожним станом свого призначення[26], а з статті Д.Андрєєва випливає, що саме ліберали "намагались реалізувати найбільш вільний статус особистості в суспільстві[27]. В монографії В.Шелохаєва та рецензії на ній А.Степанського проводиться думка, що ліберальні програми середини XIX ст.. не могли бути реалізованими через їх невідповідність масовій свідомості, в якій домінували екстремістські настрої. "Росія – країна лівацька",- підсумовує А.Степанський свою рецензію[28].

Змінилась тональність дослідників і при аналізі консервативної опозиції реформам середини XIX століття. Зникло трактування консерватизму як реакціонерства. Згадувані вже на початку цієї статті автори монографії "Власть и реформы" переконані, що суть конфлікту всередині правлячих кіл Росії щодо селянського питання полягала саме у виборі способу ломки існуючої інфраструктури. А ось способи були різні – від консервативного до ліберально – реформаційного[29]. В іншій монографії, присвяченій консерватизму середини XIX століття, стверджується, що він не являв собою догму, а наближався до ліберальних тенденцій. У зв'язку з цим пропонується навіть застосовувати термін "консервативний лібералізм"[30], з чим автор цього матеріалу категорично не погоджується. На нашу думку, консерватизм і лібералізм все ж слід чітко диференціювати, протиставляючи їх одночасно радикальним течіям. Спільні в них лише еволюційні методи, а реформа 1861 р. – це перемога лібералізму передусім над консерватизмом.

5. Персоналії діячів, пов'язаних із селянським питанням.

Ще одна модна нині галузь історіографії, в якій через призму особистостей

досліджується розвиток і особливості селянського питання. Як зауважує О.Потапенко, "нове селянське законодавство (середини XIX ст. –М.В.) не лише російське, але й значне європейське питання"[31]. Звідси прагнення істориків дати об'єктивну характеристику представникам російської правлячої династії кінця XVIII – середини XIX ст.., їхньому ставленню та безпосередній участі у вирішенні селянської проблеми – досить актуальної для більшості тогочасних країн Східної та Центральної Європи[32]. М.Долбилов акцентує увагу, що імператор Олександр II пріоритетними сферами розвитку Росії вважав зовнішньополітичний і військовий престиж та імперські інтереси, до селянської ж реформи він ставився з прохолодою. Саме з цією особливістю світосприйняття російського монарха пов'язує сучасний дослідник фіскальний характер викупної операції[33]. Цікавою і вельми показовою є характеристика реалізації становою бюрократією рескрипта 1857 р.: "Міністерство внутрішніх справ почало "конструювати згоду" дворянства – через тиск, обіцянки, повчання і звичайні недомовки, адміністрація добивалась реляцій про відкриття в кожній губернії комітету для "влаштування побуту селян"[34].

Окремої оцінки заслуговують дослідження, присвячені активним провідникам селянської реформи. П.Солоницин спромігся дати вичерпну характеристику Якову Ростовцеву, фактичному "хрещеному батькові" Положення 19 лютого 1861 р. На думку дослідника, саме Ростовцеву вдалось "стати головним виразником монаршої волі в селянському питанні, не пов'язуючи себе груповими і відомчими інтересами, надати процесу підготовки реформи більший динамізм, вправно лавірувати поміж різними інтересами"[35]. Роль великої княгині Олени Павлівни в розвитку селянського питання стала об'єктом наукового інтересу О.Рєзникової. Особливої уваги заслуговує аналіз т.з. "Карлівського експерименту" (Карлівка – полтавський маєток княгині, селяни якого ще в середині 50-х років отримали особисту свободу –М.В.) та плану М.Мілютіна 1856 р., який став основою остаточного проекту Редакційних комісій[36].

У 90- і роки науковці активно переосмислюють роль історичних персонажів, погляди на яких раніше вважались усталеними і однозначними. Як приклад може бути названий граф Аракчеєв. Ось пасаж із статті О.Сахарова, присвяченої відносинам Аракчеєва з імператором Олександром I: "Істина полягає у відповіді на запитання, яким чином у кріпосній Росії уряд намагався впровадити цілком цивілізовані зразки організації воєнізованих поселян (виділено нами – М.В.), і чому ті вперто опирались і відмовлялись від переваг чистого і більш влаштованого життя"[37]. Схожі думки простежуються і в дискурсі Т.Кандаурової[38].

Отже, протягом останніх 15 років погляди істориків на різні аспекти селянського питання істотно модифікувались. Можна не сумніватись, що ця проблема найближчим часом не втратить своєї актуальності завдяки черговій реформі на селі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Эйдельман Н. «Революция сверху» в России.-М.,1989; 2. Тютюркин С. Трудные дороги российской модернизации. Круглый стол «Власть и реформы в России».// Отечественная история.-1998.-№2.-С.24; 3. Там само.-С.25; 4. Основы местного самоуправления. В 3-х частях. Учебное пособие для муниципальных служащих.-М.,2000.-С.176, 184; 5. Ли Хок С. Крепостное право и социальный контроль в России.-М.,1995; 6.Beauvois. La bataille de la terre en Ukraine, 1863-1914. Les Polonais et les conflits socio –ethniques.- Lille.,1993; Бовуа А. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863).-К.,1996; 7. Цит. за: Федоров В.А.Рецензия на книгу Стивена Ли Хока «Крепостное право и социальный контроль в России» // Отечественная история.-1996.-№3.-С.182; 8.Бовуа А. Вказана праця.-С.68; Карліна О. Кінець міфові про Україну –Аркадію // Український гуманітарний огляд. Вип.1.Критика.-К.,1996.-С.61; 9.Сахаров А.Н. Конституционные проекты и цивилизационные судьбы России // Отечественная история.-2000.-№ 5.-С.12-13; 10.Див.: Литвак Б.Г. О периодизации крестьянского движения в России // Вопросы истории.-1986.-№2; Лаверычев В.Я., Пирумова Н.М. Некоторые проблемы истории освободительного движения в России XIX века. // История СССР.-1986.-№2; Швейковская Е.Н. К характеристике мировосприятия черносошных крестьян (XVII век. Север) // История СССР.- 1992.-№1; 11. Липовская Т.Д. Особенности изучения проблем классовой борьбы помещичьих крестьян на Украине в первой половине XIX в. в процессе развития советской историографии // Теоретико –методологические вопросы развития

советской исторической науки. Межвузовский сборник научных трудов.-Днепропетровск.,1987.-С.104-113; 12. Зінченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII- першій половині XIX ст.// Український історичний журнал.-1991.-№1.-С.44; 13. Рахматуллин М.А. Социальные настроения крепостного крестьянства и классовая борьба (1826-1857 гг.) // История СССР.-1986.-№3.-С.54-55; 14. Менталитет и аграрное развитие России в XIX-XX вв. Международная конференция в Москве // Отечественная история.-1996.-№1.-С.196; 15. Дашкевич Я.Р. Василь Капніст –український політичний діяч // Український історичний журнал.-1991.-№7; Марахов Г.И. Роль Н.И.Гулака в выработке идеологии Кирилло-Мефодиевского общества // Вопросы истории.-1986.-№9; 16. Дашкевич Я.Р. Вказана праця.-С.78; 17. Сирцова О. Притча і міф в історіософії Г.Сковороди // Київська Старовина.-1996.-№3.-С.57; 18. Замалеев А.Ф., Овчинников Е.А. Концепция общественного переустройства в идеологии русского Просвещения и декабризма // Социальная революция. Вопросы теории.-Л.,1989.-С.107-108; 19. Андреева Т.В. Русское общество и 14 декабря. // Отечественная история.-1993.-№2.-С.153; 20.Киянская О.И. К истории восстания Черниговского пехотного полка // Отечественная история.-1995.-№6.-С.22; 21. Кирило – Мефодіївське товариство. Т.1-3.-К.,1990; 22. Торбус А. Крестьянский вопрос в идеологии русского, украинского и польского освободительных движений 40 –х годов XIX века. // Советское славяноведение.-1991.-№5.-С.18-20; 23. Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма.-М.,1996.-С.176; 24. Китаев В.А. Славянофильство и либерализм // Вопросы истории.-1989.-№1.-С.135; 25. Аврех А.Я. Русский буржуазный либерализм: особенности исторического развития // Вопросы истории.-1989.-№2.-С.17; 26. Моряков В.И. Русское просветительство второй половины XVIII века. (Из истории общественно – политической мысли России).-М.,1994.-С.87; 27. Андреев Д.А. Российский либерализм и государственная дума (Обзор англо – американской историографии) // Вестник Московского университета. Серия 8: История.-1995.-№2.-С.16-17; 28.Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства России.-М.,1996; Степанский А.Д. Рецензия на книгу В.В.Шелохаева Либеральная модель переустройства России // Отечественная история.-1998.-№1.-С.197; 29.Власть и реформы. От самодержавной к советской России.-СПб.,1996.-С.564; 30.Российские консерваторы.-М.,1997. Див. також: Христофоров Н.А. «Аристократическая» оппозиция реформам и проблема организации местного управления в России в 50-70-е годы XIX века // Отечественная история.-2000.-№3.-С.4-5; 31.Потапенко О.А. Переписка А.Гакстгаузена и Э.Раден как источник по истории освобождения крестьян в России // Вестник Московского университета. Серия 8: История.-1995.-№2.-С.38; 32.Капустина Т.А. Николай I // Вопросы истории.-1993.-№ 11-12; Захарова Л.Г. Александр II // Романовы. Кн.2.-М.,1997; Долбилов М.Д. Александр II и отмена крепостного права // Вопросы истории.-1998.-№10; 33.Долбилов М.Д. Вказана праця.-С.33; 34.Там само. - С.38; 35.Солоницын П.С. О роли Я.И.Ростовцева в подготовке крестьянской реформы 1861 г. (1857-1860 гг.) // Вестник Омского университета.-1999.-Вып.4.-С.70; 36. Резникова Е.Е. Крестьянский вопрос в России и проекты великой княгини Елены Павловны (1830-е годы - 1861 год) // Вестник Московского университета. Серия 8: История.-1999.-№1.-С.16, 23; 37.Сахаров А.Н. Александр I и Аракчеев // Отечественная история.-1998.-№4.-С.36; 38. Кандаурова Т.Н. Социальная организация военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8: История.-1997.-№4.-С.69.

О.П.Іваницька

ТОТАЛІТАРИЗМ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Теорія тоталітаризму, її концептуальна розробка має довготривалу історію. Термін "тоталітаризм" (від лат.totus - весь, цілий, повний) – один з найсуперечливіших у науці. Вперше у політичний лексикон його ввів італійський філософ Д.Джентіле, який вважав, що пріоритетна роль держави у суспільстві полягає в тому, щоб втілити в життя національне призначення, і оскільки, міркував він, держава покликана реалізувати долю нації, то й повинна мати необмежену владу і бути всеосяжною, тобто тоталітарною.[1] Згодом Б.Муссоліні запозичив це слово і проголосив своєю метою створення "тоталітарної держави". Пізніше у Німеччині нацистські правознавці у поняття "тоталітарна держава" вкладали тільки позитивний зміст.

Але за межами ідеологій італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму слова "тоталітарний", "тоталітаризм" мали в основному негативне значення. Згодом вони стали термінами політологічних наукових розробок. Уже в 20-і роки XX ст. проявляються певну риси подібності між політичними системами, що складалися в Італії та СРСР, а у 30-і роки – між ідеологією і практикою сталінізму та нацизму. Коли у 40-х роках почалася "холодна війна", "тоталітаризм" став почасти словом-гаслом, словом-зброєю – на цей раз в ідеологічній боротьбі між Заходом і Сходом. У повоєнний час у Західній Європі та США тривало наукове опрацювання теорії тоталітаризму, яке, цілком природно, не могло не

нести на собі відбиток "холодної війни". Дослідження, що з'явилися тоді, являли собою, як правило, порівняльний аналіз з політичних систем нацистської Німеччини, СРСР періоду сталінізму і меншою мірою – фашистської Італії. Пізніше до них почали приєднувати Китай епохи Мао, інколи - інші тоталітарні режими.[2]

Таким чином, слова "тоталітаризм", "тоталітарний" позначені були відтінком двоїстості: застосовували їх як у емоційно-оціночному і навіть пропагандистському плані, так і у плані науковому. Ряд вчених вважають, що із завершенням "холодної війни" термін "тоталітаризм" вийде з ужитку.[3] Нам видається дещо поспішною така заява, оскільки дослідницька увага до цієї парадигми, її меж та сутності зростає. Окрім цього, вона, на нашу думку, може перетворитися в узагальнююче, якщо не універсальне, означення тоталітарних режимів при всіх їх розмаїтості та конкретиці. Та якою б не була доля цього терміну, аналіз "тоталітарних режимів", здійснений західноєвропейськими, американськими та російськими вченими, став великим науковим здобутком, а, отже, й базою для подальших наукових пошуків.

Першими, хто зініціював цілісні підходи до вивчення феномену тоталітаризму, були німецький філософ Макс Вебер (1864-1920), російський – М.О.Бердяєв (1874-1948), італійський філософ, історик, теоретик комуністичного руху, практикуючий комуніст А.Грамші (1891-1937).

М.Вебер констатував всезростаючу "соціалізацію" і "все більше виключення (зменшення частки – О.І.) приватного капіталу" в сучасному йому світі. Така капіталістична раціоналізація, на його думку, неминуче призводить до поєднання інтересів державної бюрократії та приватного капіталу, що слугує грунтом для виникнення "суспільства несвободи", або іншими словами, держави нового "ідеального типу", щось на зразок того, що було у стародавньому Єгипті, тільки у більш раціональній та неминучій формі. У пошуках альтернативи такому суспільству М.Вебер був дуже песимістичним, хоча схилявся до захисту особистої свободи як противаги державі "ідеального типу".[4]

М.О.Бердяєв підтримував веберівську тезу про те, що "рух до соціалізму є світовим явищем" і що нове суспільство можливе через перехідні стадії. Таку перехідну стадію він називав "державним капіталізмом", при якому відбувається "абсолютизація держави". Зрозуміло, що М.О.Бердяєва цікавив досвід Росії. Він підкреслював: "Російська комуністична держава є зараз єдиним у світі типом тоталітарної держави, що грунтується на диктатурі світогляду, на ортодоксальній доктрині, обов'язковій для всього народу". Витоки російського тоталітарного більшовизму М.О.Бердяєв шукав у культурно-політичній та національній минувшині Росії: "Через російський духовний склад революція могла бути тільки тоталітарною. Всі російські ідеології завжди були тоталітарними, теократичними або соціалістичними. Росіяни – максималісти, і саме те, що є утопією, в Росії найбільш реалістичне." Як альтернативу тоталітаризмові М.О.Бердяєв пропонував "відроджене" і "творче" християнство, яке спроможне "захистити людину" від "поневолення її старими космічними і новими технічними силами".[5]

Не дивно те, що враховуючи італійську реальність 20-х років XX ст., що А.Грамші переймався теорією та практикою тоталітаризму. Він не сумнівався у тому, що "період диктатури…характеризує початок усякого нового типу держави". Правда, не кожну диктатуру А.Грамші вважав "тоталітарною". Такий термін він застосовував для ідентифікації особливого типу влади. Розглядаючи умови його виникнення, А.Грамші писав: "Там, де встановлюються тоталітарні режими, традиційне функціонування верховної влади привласнюється насправді відповідною партією, яка є тоталітарною через те, що виконує цю функцію." У такому випадку, розмірковував італійський філософ, тоталітарна партія " не виконує більше чисто політичних функцій – вона виконує… тільки технічні, пропагандистські і поліцейські функції, а також функції морального та культурного впливу."[6] Маємо вичерпну характеристику ролі партії, її монопольного становища, узурпації нею всіх форм влади у тоталітарному суспільному організмі, що є,

на нашу думку, однією із його визначальних ознак. В той же час А.Грамші передбачав, що тоталітарна система не буде "нерухомою і статичною", також аналізував процеси, що зроблять її недієздатною.

В той же час концепція тоталітаризму була вилучена у колишньому СРСР не тільки з науково-дослідницької практики, але й з побутових історичних уявлень. Причина зрозуміла, адже навіть поверхове зіставлення прикмет тоталітаризму з радянською дійсністю переконувало в ідентичності цих явищ. Натомість у радянській марксистсько-ленінській та зарубіжній комуністичній історіографії набула монопольного поширення концепція фашизму, яке грунтувалося на класово зорієнтованій комінтернівській дефініції: "Фашизм (при владі) – відкрита терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш агресивних і найбільш шовіністичних елементів фінансового капіталу."[7] Таке визначення суворо детерміноване, воно ігнорує міжкласову масову соціальну базу фашизму і поширює специфічне італійське явище на режими інших країн, перш за все на німецький націонал-соціалістичний режим. Зауважимо, що така ж інтерпретація фашизму зустрічається в деяких працях і нині.[8]

На Заході ж продовжувалися наукові пошуки сутності та системоутворюючих тоталітарного феномену. З'явився ряд фундаментальних праць, серед них грунтовні монографії Х.Арендт, К.Фрідріха та З.Бжезинського, Р.Арона, праці інших дослідників, які ввійшли до класичної немарксистської соціології та політології. Ханна Арендт терміном "тоталітаризм" вперше об'єднала прямо протилежні, як здавалось радянським дослідникам, системи – фашизм і сталінізм. Нагадаємо, що радянська історична наука характеризувала ці системи та ідеології необ'єктивно, стереотипно: першу – як "реакційну", другу – як "прогресивну". На думку дослідниці, тоталітарні режими спричиняються двома обставинами: по-перше, наявністю у суспільстві аморфної соціальної структури, і, по-друге, - "тоталітарного вождя". Найвиразнішою прикметою тоталітарного режиму є, за Х.Арендт, масовий терор, що набрав абсолютних форм і мав на меті змінити саму людську природу, тобто здійснити "фабрикацію людства".[9] Ханна Арендт виявила найістотніше у тоталітаризмі – за допомогою ідеологічної конструкції та відповідних репресивно-примусових заходів цілком перебудувати суспільство.

К.Фрідріх та З.Бжезинський, за їх власним висловлюванням, прагнули сконструювати "загальну модель тоталітаризму як нової форми державного управління" і дали визначення тоталітаризму на основі критеріїв, котрі згодом дістали назву "тоталітарного синдрому". Цих критеріїв шість: 1) офіційна унітарна ідеологія, що охоплює всі життєво важливі аспекти людського існування, в основі якої несприйняття наявних дотепер суспільних порядків, згуртування членів партії заради побудови нового суспільства, у тому числі насильницькими методами; 2) єдина масова партія, очолювана, як правило, однією людиною-диктатором, вона стоїть над бюрократичною державою, або повністю з нею переплетена; 3) система терористичного поліцейського контролю: терор, спрямований не тільки проти "ворогів" режиму, а й проти довільно обраних груп, класів, населення; 4) контроль партії над усіма засобами масової інформації; 5) контроль партії над збройними силами; 6) централізоване керівництво всією економікою та більшістю громадських організацій.[10] Так автори визначили загальні риси тоталітаризму, що стали згодом хрестоматійними.

Щодо "тоталітарного синдрому" К.Фрідріха та З.Бжезинського, то слід погодитися з російським дослідником Ю.І.Ігрицьким, який вважає, що по-справжньому суттєвими у концепції згаданих учених є перший та другий критерії, які стосуються офіційної ідеології та єдиної масової партії, яка перебирає державні функції. Що ж стосується п'ятого і шостого пунктів їхньої концепції, які декларують контроль партії над армією та економікою, то вони притаманні і "конституційним системам", тобто ліберальним демократіям.[11]

У 60-70-х роках на Заході піднялася хвиля критики теорії тоталітаризму, спричинена післясталінськими позірними змінами в СРСР. Проте диверсифікація

політичних розробок і пропозиції нових термінів суттєво не вплинули на концепцію тоталітаризму, її не заперечували, були лише спроби внести певні корективи з урахуванням нових реалій. У ході дискусій виникли певні труднощі. Перш за все, виявилося, що деякі ознаки тоталітарного синдрому (другий та третій) властиві обмеженому колу суспільних систем – фашистській Італії, нацистській Німеччині та сталінському СРСР; по-друге, згадані прототипи тоталітарних режимів різнилися за шкалою "синдрому": в основі економік фашистської Італії та нацистської Німеччини, з одного боку, і економіки СРСР, - з другого, були абсолютно протилежні принципи та механізми; по-третє, розлого трактувалися хронологічні рамки тоталітаризму як явища.

Підходи до розв'язання назрілих проблем були різні. Щодо хронологічних меж тоталітаризму, то більш аргументованим видається висновок, що це соціальний феномен XX ст., породжений епохою індустріалізму, першою та зокрема другою світовими війнами. Висловлювалися й інші міркування. Так, німецький політолог Г.Нольте взагалі вважає, що термін "тоталітаризм" може бути застосований лише до сталінізму, причому у найтрагічніші його періоди; до націонал-соціалізму і фашизму його можна застосувати зі значними застереженнями. Даний термін, на думку вченого, залишає поза увагою не тільки політичну структуру, а й економіку та менталітет, він не враховує особливості Заходу і Сходу. Автор висловлює сумнів у спроможності даної дефініції через її громіздкість та нездатність охопити й пояснити всю складність і суперечливість тоталітарного соціального організму. Проте власного визначення не дає.[12] Болгарський політолог Желю Желев, екс-президент Болгарії, у свою чергу, наголошує, що досконалою і довершеною моделлю тоталітаризму є сталінізм.[13]

Новітня актуалізація названої проблематики спричинена розпадом СРСР, світової соціалістичної системи та пошуками постсоціалістичними державами нових моделей суспільного розвитку і оптимальних варіантів переходу до демократії. Інтенсивно працюють у цьому напрямі вчені Росії. Тут опубліковано ряд колективних досліджень, статей, проведено "круглі столи".[14] Наукові розвідки ведуться здебільшого навколо ідентифікації радянського режиму. Автори фундаментальної праці "Тоталітаризм в Європі. З історії ідеологій, рухів, режимів та їх подолання" (Москва,1996) схильні вважати, що пошуки додаткових ознак "тоталітарного синдрому", їх кількісне зростання, аж ніяк не розкриють сутності тоталітаризму, ще менше такий підхід дозволить вияснити причини його появи та динаміку розвитку. На їх думку, найважливішою особливістю класичних тоталітарних режимів є масовий рух у формі суворо ієрархізованої партії, очолюваної харизматичним "вождем-фюрером" та пронизаної унітарною ідеологією, яка повністю перебирає державні функції.[15]

Підсумовуючи цей екскурс, зауважимо, що більшість зарубіжних, зокрема російських науковців, схильні розрізняти, принаймні, два типи моделей даної категорії, умовно кажучи, лівого, "марксистсько-ленінського" і правого, або "фашистського".[16] Такий погляд найбільш поширений.

Все ж питання реального змісту та системоутворюючих характеристик тоталітаризму залишається актуальними. На нашу думку, традиційна схема тоталітаризму дуже жорстка і детермінована, і більш плідним був би підхід до тоталітаризму як до процесу: у тоталітарному феномені варто виділити його сутнісні риси і похідні від них. Глибинна сутність цього феномену полягає у тому, що він проголошує цілковиту руйнацію старого суспільства і побудову на його уламках абсолютно нової соціальної моделі у відповідності зі штучно сконструйованими ідеологічними принципами. Відомо, що особливість будь-якої життєздатної суспільно-політичної системи полягає у тому, що вона є сукупністю не тільки однопорядкових, подібних між собою елементів – людей, соціальних груп, стосунків, установок, але й також їх відмінностей. На кожному історичному витку ці елементи, взаємообумовлені і взаємопереплетені, модифікуються і в такий спосіб забезпечують природний хід суспільно-політичного розвитку.

Отже, теоретична модель тоталітарного режиму постає у таких сутнісних

параметрах: 1)наявність масової ієрархічно організованої партії, яка генерує нову унітарну ідеологію, що ставить за мету тотальну перебудову суспільства; 2) монополізація всіх форм державної влади цією партією, а самої партії – одним лідером. Всі інші складові тоталітаризму – політичний та фізичний терор, контрольовані засоби пропаганди, економіка, армія – є похідними, тобто засобами досягнення мети. Вони можуть модифікуватися, мати ту чи іншу конкретику, масштаби та глибину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Сумбатян Ю.Г. Тоталитаризм как категория политической социологии // Социологические исследования.-1994.-№1.-С.13; 2. Серебряный С. Тоталитаризм.//50/50. Опыт словаря нового мышления. – М.-1989.-С.368-372; 3. Там само.- С.372-377; 4. Вебер М. Избранные произведения.-М.-1990.-С.96; 5.Бердяев Н.А. История и смысл русского коммунизма.-М.-1990.-С.117,126,153; Його ж. Русская идея. О России и русской философской культуре.-М.-1990.-С.263; 6.Грамши А. Фомирование человека.-М.-1983.-С.187; Його ж. Избранные произведения. В 3-х т. Том 3. Тюремные тетради. – М.-1959.-С.134-136; 7.Седьмой конгресс Коммунстического Интернационала и борьба против фашизма и войны: Сборник документов.-М.-1975.-С.71-75,121; 8. Галкин А. О фашизме – всерьез. // Свободная мысль.-1992.-№5.-С.13-23; Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство. –М.-1991.-С.34-39; 9.Арендт Х. Происхождение тоталитаризма. Временный союз черни и элиты.// Иностранная литература.-1990.-№4.-С.242-243; Мушинский В. Ханна Арендт и ее главная книга. // Свободная мысль.-1992.-№8.-С.72-81; 10. Фридрих К., Бжезинский З. Тоталитарная диктатура и демократия. – М.-1991.-С.67; 11.Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многочисленных дискуссий на Западе //История СССР.-1990.-№6.-С.178; 12.Нольте Ганс Генрих. Сомнения о тоталитаризме. //Век XX и мир.-1994.-№5-6.-С.110-115; Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство.-С.11-12; 14. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. –М.-1996.-С.540; Миллер А.И. Тоталитаризм как процесс //Преподавание истории в школе.-1991.-№4; Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века. //Вопросы филосифии.-1992.-№2; Авторитаризм и демократия // Латинская Америка. – 1992. - №1; 16.Тоталитаризм в Европе XX века, С.501-502; 17.Чернявский Г.И. Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма:Учебное пособие. –Харьков.-1993.-С.35.

М.В. Стопчак

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМИН УРЯДІВ УНР ТА ЗУНР У 1919 Р. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Утворення в листопаді 1918 р. на уламках Австро-Угорської імперії Західноукраїнської Народної Республіки створило сприятливий грунт для запровадження у життя ідеї соборності України, за яку боролось багато поколінь українського народу. Початок реалізації цієї ідеї був покладений Актом Злуки, урочисто проголошеним 22 січня 1919 р. на Софіївській площі у Києві. "Віднині, - говорилось в Універсалі Директорії з приводу об'єднання гілок українського народу, - воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка."[1]

Реалізація високої мети – створення соборної Української держави вимагала від урядів УНР і ЗУНР подальшої напруженої спільної співпраці. Проте, розпочавшись із тісного співробітництва, стосунки між двома українськими урядами завершились через 11 місяців повним розривом.

Відсутність порозуміння між державницькими центрами УНР і ЗУНР не лише спинила на півдорозі справу дійсного об'єднання роз'єднаного українства в одну соборну державу, а й поряд з іншими факторами зумовила загальну поразку Української національно-демократичної революції. Тому в сучасних умовах, коли український народ розбудовує незалежну демократичну українську державу, визначає вектори своєї міжнародної політики, своє місце серед інших європейських народів, аналіз такого надзвичайно важливого аспекту історії українського державотворення у 1919 р., як взаємини урядів УНР і ЗУНР, стає одним з важливих напрямків історичних досліджень.

На сьогодні історіографія взаємин урядів УНР і ЗУНР представлена значною

кількістю літератури, різноманітної за жанрами, формами, тематикою. Але всебічний комплексний аналіз цих праць у сучасній історичній науці відсутній. Тим часом такий аналіз дозволить поглибити наукову концепцію історії українського державотворення в роки Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., виявити ті аспекти досліджуваної проблеми, які потребують подальшого вивчення фахівцями-істориками.

Вивчення історіографії взаємин урядів двох державницьких центрів дозволяє виділити кілька етапів дослідження цієї проблеми. Перший з них охоплює 20-30-ті роки XX століття. Другий – 40-80-ті рр. Третій етап розпочинається на початку 90-х років в умовах значних політичних змін, що мали місце як на теренах колишнього Радянського Союзу, так і світі в цілому.

Враховуючи, що повне висвітлення цієї проблеми потребує кількох публікацій, автор обмежився висвітленням історіографії цієї проблеми лише в перший, тобто довоєнний період. Інші періоди будуть висвітлені в подальших публікаціях.

Стосунки в соборному українському таборі у 1919 р. в українській історіографії 20-30-х рр.. були представлені переважно працями безпосередніх учасників тих подій - голів Директорії та урядів обох республік, діячів зовнішньополітичних відомств, українських дипломатів, військових керівників, лідерів та активних діячів провідних українських політичних партій, громадських організацій. Йдеться про праці В.Винниченка, І.Греківа, Д.Дорошенка, О.Доценка, М.Капустянського, А.Кравса, К.Левицького, М.Лозинського, Б.Мартоса, А.Марголіна, І.Мазепи, О.Назарука, М.Омеляновича-Павленка, С.Петлюри, В.Панейка, М.Рафеса, Ю.Тютюнника, П.Христюка, Л.Цегельського, А.Чайковського, О.Шульгіна, М.Шаповала, С.Шелухіна та інших авторів.[2]

У деякій мірі до проблем взаємин урядів УНР і ЗУНР звертаються і професійні історики, зокрема В.Бородайко, М.Камінюк, М.Чубатий[3].

Дослідження праць названих авторів дає змогу певною мірою з'ясувати картину взаємовідносин між урядами УНР і ЗУНР, яка склалася зразу після проголошення Акту Злуки. Вже перше ознайомлення з оцінками самого Акту з боку найбільш причетних до цієї події осіб – В.Винниченка, М.Шаповала, П.Христюка, І.Мазепи, М.Лозинського та інших насторожують. Ці оцінки, на відміну від урочистого тону Універсалу, досить стримані. В.Винниченко, який був головою Директорії на момент укладання Акту Злуки, у своїй праці "Відродження нації" повідомляє про цю подію надто буденно, безпристрасно, присвятивши їй лише півтора десятка рядків[4]. Декоративним назвав факт проголошення злуки І.Мазепа [5]. Так само про це висловились П.Христюк[6] та М.Шаповал. "Одначе, - писав М.Шаповал, - ця злука була більш теоретичною, юридичною, ніж фактичною ..." [7]. З цією точкою зору погоджується і представник політичного табору ЗУНР М.Лозинський, який був членом її Державного Секретаріату. У своїй книзі "Галичина в р.р. 1918-1920" він писав: "Всі сі акти про з'єдненнє не утворили нової, з'єдиненої з дотеперішніх двох українських держав зложеної Української Народної Республіки, а тільки проголошували утвореннє її і намічали шлях до її утворення"[8].

Стриманість тону в характеристиці Акту Злуки стає зрозумілою після глибокого аналізу цих праць. Він засвідчує наявність значних перешкод для досягнення справжньої соборності українських земель зразу ж після підписання Акту. В найбільш загальному вигляді ці перешкоди зводились до двох тісно пов'язаних між собою моментів. Перший – це відмінність у політичному становищі і зовнішньополітичних пріоритетах. Автори вищезазначених праць наводять численні приклади, які свідчать про розходження зовнішньополітичних пріоритетів в обох українських державницьких таборах.

Іншим фактором, що відіграв негативну роль у погіршенні відносин між урядами УНР і ЗУНР, була міжпартійна боротьба. Вона, на думку дослідників Української революції, випливала з відмінностей у програмних засадах політичних сил, які входили до складу урядів УНР і ЗУНР. Свою характеристику соціальних сил, на які спирались урядові структури ЗУНР, дав В.Винниченко. "Більшість національної Ради, - писав він у

"Відродженні нації", - складалась з представників дрібнобуржуазних партій, з парламентських і сеймових послів, у більшості своїй націонал-демократів[9].

З міщанською, дрібнобуржуазною характеристикою природи галицького уряду погоджуються М.Шаповал[10] та П.Христюк. "У себе дома, в Галичині, - писав, зокрема, П.Христюк, - він (уряд – авт.) вороже ставився до руху робітництва та селянства і поборював галицьких соц. демократів"[11].

Така класова природа політичних сил, що прийшли до влади в ЗУНР, зумовлювала, на думку дослідників, негативне ставлення цих сил до питань поглиблення революції, надання їй радикального характеру. М.Шаповал, який навесні 1919 р. перебував у Галичині, відзначав, що в уряді ЗУНР відсутнє розуміння революції, інтересів українського трудового люду. Керівництво ЗУНР, в переважній своїй більшості, писав М.Шаповал, вважає українців з Наддніпрянщини "… за руйників, "анархістів" і мрійників, які думають про таку "нісенітницю", як визволення селян і робітників із соціальної неволі. На думку галицької "інтелігенції", селяни і робітники існують для того, щоб робити, виконувати обов'язки "супроти народу", наче б той народ не були ті самі робітники й селяне"[12].

Як завжди образно, але досить виразно, змалював політичні уподобання провідних сил керівництва ЗУНР В.Винниченко. Ці сили, на думку В.Винниченка, вперто ухилялись від реального зближення з Наддніпрянською Україною, оскільки наддніпрянська демократія обстоювала широкі революційні перетворення в соціальній і політичній сферах. "Це, - писав у "Відродженні нації" автор, - мусіло лякати парламентські, кулуарно-канцелярські душі галицьких рутенців – проводирів. Вони зовсім не мали на увазі ніяких соціальних чи навіть глибоких політичних революцій. Їм ходило переважно о те, щоб вирвати з-під польського національного панування Галичину, зробити з неї маленьку українську державу… Самим же мати змогу не тільки не випрохувати урядових посад, а ще й роздавати їх "своїм людям"; та до того, щоб можна було вмочити урядовий пиріг у нафту й смачненько уминати його все життя"[13].

Але, на думку дослідників, саме широких революційних змін на українських землях прагнули представники УСДРП і УПСР, які складали більшість в Раді Міністрів, а, отже, визначали політику уряду УНР. Ці розбіжності у розумінні цілей і тактики, роблять висновки дослідники, ще більше поглиблювали недовір'я між двома соборними українськими центрами. "…Які могли бути добрі відносини, - резюмував М.Шаповал, - коли уряд УНР вважався в колах галицької дрібної буржуазії і її уряду за "большевиків". Що хоч трохи лівіше від буржуазної реакції, то вже отим "революціонерам" з Галичини здавалось большевизмом"[14].

Не сприяла зміцненню українського соборного табору, за свідченням перших дослідників Української революції, і відсутність єдності в середині кожного з українських державницьких центрів. В Східній Галичині не могли дійти згоди з багатьох принципових питань представники національно-демократичної і радикальної партії, з одного боку, і партій соціалістичного спрямування – з іншого, а в Наддніпрянській Україні було наявним протистояння між правими партіями і партіями, що виступали з лівих, більш революційних позицій. Ці міжпартійні чвари згодом були перенесені і на відносини між обома державницькими центрами, згубно на них вплинувши.

Значне погіршення взаємин двох українських урядів в результаті міжпартійних чвар сталось у квітні 1919 р., після того, як під тиском Червоної Армії Директорія відступила до Рівного. Ці події знайшли досить широке відображення у вищезазначених працях дослідників Української революції. Зокрема, досить детальному аналізу піддані події, пов'язані з формуванням нового уряду УНР на чолі з Б.Мартосом, заколотом проти Петлюри командуючого Волинським фронтом армії УНР отамана Оскілка. На думку дослідників, програма уряду Б.Мартоса була досить поміркованою, буржуазно-демократичною за характером, але через міжпартійні незгоди в самій Директорії стався розкол. Соціалісти-самостійники, до яких належав і член Директорії П.Андрієвський, не

погодились з соціалістичною, на їх погляд, програмою дій цього уряду. Як зазначав І.Мазепа, хоча програма самостійників – соціалістів була надзвичайно лівою, визнавала соціалістичний ідеал, але "фактично вони проводили свою діяльність в дусі тих консервативно-отаманських настроїв, що тоді панували серед провідників цієї партії"[15]. З ним погоджується і П.Христюк. "Член Директорії П.Андрієвський, - писав П.Христюк, - просто не визнавав цього правительства, гуртуючи коло себе в Галичині колишніх остапенківських міністрів і взагалі всіх незадоволених отаманів, колишніх вищих урядовців і безробітних тепер буржуазних діячів"[16]. В результаті незгоди із складом уряду Б.Мартоса, його політикою, до якої приєдналось і керівництво ЗУНР, П.Андрієвський відмовився переїхати до Рівного, де перебували інші члени Директорії. "…Фактично був такий стан, - зазначав І.Мазепа, - неначе було дві Директорії: одна з Петлюрою, Макаренком і Швецем у Рівному, а друга – з Андрієвським і Петрушевичем у Станіславі"[17].

На думку дослідників, соціалісти-самостійники вирішили зробити знаряддям своєї боротьби з Наддніпрянським керівництвом отамана Оскілка, "…молодого і політично невиробленого старшину, що свою власну справу ставив понад усе"[18]. "Самостійники – соціалісти, - пише далі І.Мазепа, - відверто займались звеличуванням Оскілка, називаючи його "молодим українським орлом", на якого, мовляв, з подякою і надією дивиться ціла Україна тощо. "[19].

Аналіз подій, пов'язаних з виступом Оскілка 29 квітня 1919 р., грамот, які він оприлюднив в день перевороту, дав підставу дослідникам зробити висновок про мету виступу. Із заяв Оскілка, зазначав І.Мазепа, - "…мов шило з мішка вилізла головна мета оскілкового бунту: не якийсь там "большевизм" нового уряду був причиною цього бунту, а бажання мати нового голову Директорії і нового головного отамана українських військ. Іншими словами: це був бунт проти Петлюри, як провідної особи в українській боротьбі "[20].

Правда, думки дослідників, зокрема П.Христюка і І.Мазепи не завжди збігаються щодо причин виступу Оскілка, що згодом провалився, але негативний його вплив на долю української справи відзначають усі. "Оскілківщина, - писав П.Христюк, - остаточно зліквідувала український фронт і довела до цілковитої втрати українським правительством території"[21]. Цю ж думку висловив також І.Мазепа. "Поза всім цим, - писав він, - виступ Оскілка був тяжким ударом для української боротьби. Фактично сталося так, що Оскілко відкрив фронт большовикам, стягнувши до Рівного значні військові сили. Чутки про державний переворот у Рівному викликали на фронті паніку й замішання"[22]. При цьому І.Мазепа звернув увагу на те, що оскілківщина призвела до кризи у Директорії, з якої за участь в оскілківському виступі був виключений П.Андрієвський, значно загострила відносини між Галицьким і Наддніпрянським урядами. "До формального розриву між Галицьким і Наддніпрянським урядами не дійшло, - зазначав І.Мазепа, - але фактично вони йшли своїми окремими шляхами"[23].

Хоча відсутність порозуміння призвела у травні 1919 р. до територіальних втрат обома державницькими центрами, а уряд УНР на чолі з Б.Мартосом взагалі змушений був перебратись до Галичини, це не змінило ситуацію у відносинах між ними на краще. Як свідчать праці дослідників, ці відносини продовжували погіршуватись, для них були притаманні підозра, недовіра, взаємні звинувачення. На підтвердження цього в працях дослідників наводяться нові факти, дається їх аналіз. Зокрема значна увага приділена двом подіям, які стались практично в один і той самий день – 9 червня 1919 р.. Йдеться про виступ отамана Болбочана і проголошення голови Державного Секретаріату ЗУНР Є.Петрушевича диктатором.

Проголошення в умовах наступу поляків Є.Петрушевича диктатором було сприйнято надзвичайно негативно наддніпрянськими соціалістичними партіями, урядом УНР і Директорією. Вони вважали цей акт антизаконним, здійсненим неконституційним шляхом. "Ми, - зазначав І.Мазепа, - ніяк не могли оправдати такого кроку з боку

відповідальних представників галицького громадянства, що проводило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства. ….Директорія і уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот і тому не признавали диктатури Петрушевича правною установою[24]. При цьому І.Мазепа дуже невисоко оцінював особисті якості Є.Петрушевича як керівника. Це, на його думку, була людина без твердої волі, без ширшого горизонту й без революційного темпераменту, схильна до постійних компромісів. "Просто жах брав при думці, - писав І.Мазепа, - як це галицьке громадянство в найкритичніший момент своєї боротьби поклало всю відповідальність на плечі цієї одної людини, вже немолодої…, а головно психологічно далекої від революційної стихії"[25].

Водночас дослідники тісно пов'язували з подіями у Галицькому державницькому центрі і прагненнями його керівництва заколот отамана Болбочана. Болбочан, на їх думку, планував заарештувати С.Петлюру і Раду Народних Міністрів, захопити владу і, створивши власний уряд, проголосити диктатуру Є.Петрушевича для всієї України. Зокрема В.Винниченко вважав, що витоки змови слід шукати саме у галицьких правих політичних колах. "Випроваджений під почесним караулом головним отаманом у Галичину, цей злочинець знайшов собі теплий і сердечний притулок у галицького уряду, Державного Секретаріату, - писав В.Винниченко. – Реакційність Болбочана цілком відповідала напряму галицьких керуючих політиків… "[26]. Цю точку зору повністю поділяє також І.Мазепа. "…Праві наддніпрянські групи, - зазначав автор, - находили моральну і матеріальну піддержку своїм опозиційним виступам у Галицького уряду. Це надавало їм сміливості та рішучості, з якими вони організували спочатку один державний переворот у Рівному, тепер другий у Чорному Острові"[27].

У відповідь на проголошення диктатури Є.Петрушевича, що супроводжувалось заколотом Болбочана, Директорія 4 липня 1919 р. створила окреме "Міністерство Західної Області Республіки (Галичини)" на чолі з галицьким соціал-демократом С.Вітиком, а сам Диктатор був виключений з Директорії. Але ці заходи, звісно, не тільки не поліпшили взаємовідносини двох урядів, навпаки, вони ще більш загострились; Є.Петрушевич сприйняв утворення Міністерства у справах ЗОУНР як особисту образу і кожна із сторін продовжувала залишатись на своїх позиціях. "…Настрої правих провідників, - констатував І.Мазепа, - не змінились й після ліквідації виступу Болбочана"[28]. Свідченням цього став розвиток взаємовідносин між двома українськими урядами після переходу 16-18 липня 1919 р. Уряду ЗУНР і УГА на територію Наддніпрянської України. Праці дослідників, у яких глибоко аналізуються обставини цього переходу, свідчать про вимушеність цього кроку з боку ЗУНР, а також про те, що і в цій складній ситуації обидві сторони продовжували дотримуватись різновекторних стратегічних і тактичних установок. "Примущене уступити перед Польщею і Антантою з Галичини, - зазначав активний діяч ЗУНР М.Лозинський, - Галицьке правительство пійшло з армією на Велику Україну під кличем "Через Київ до Львова". Побити більшовиків і укріпити українську державність на Великій Україні, а тоді звернути всі сили української держави проти Польщі за визволеннє Галичини…"[29]. В той же час Директорія, зазначає далі дослідник, дбаючи на контакт з керівництвом ЗУНР, мала лише на меті поставити під свій контроль УГА, без якої Наддніпрянському урядові годі було й думати про війну з більшовиками. Тому правительство Директорії при помочі лівих галицьких груп повело завзяту боротьбу проти існування окремого галицького правительства, за переведеннє повного "єдинення під одною владою"[30].

Фактично підтверджує наявність розходжень представник наддніпрянського політичного табору М.Шаповал. У своїй праці "Велика революція і українська визвольна програма" він критично оцінює зовнішньополітичні орієнтації керівництва ЗУНР, підзначаючи, що навіть втративши власну територію, лідери ЗУНР намагалися й надалі удувати "державу в державі", всіляко відстоюючи власні привілеї, проводячи власну політику, яка часто не збігалася з політичним курсом УНР[31]. Як результат "…на Україні уло дві українські армії, два уряди, два головних штаби, дві тактики, дві дипломатії,

лише була одна земля і один народ, як єдине джерело здобування харчів, коней, податків тощо. Двоєвластя ніде на світі не толєрується ніким, лише на Україні було допущено таку розкіш, як дві державні влади на одній території. Між урядами була глуха, але вперта боротьба"[32]. При цьому у працях дослідників звертається увага на те, що обидва уряди, взаємно потребуючи допомоги іншого, часто не виконували зустрічних обіцянок про співпрацю. Прикладом цього, на думку В.Винниченка, було ставлення Ради Міністрів УНР до фінансування Галицького уряду і його армії. У кам'янецького уряду були кошти, зазначає В.Винниченко, - "...але на нього напав несподіваний гедзь ощадності: роздаючи без усякого відчиту й контролю торбами міліони різним отаманам, пройдисвітам і шарлатанам, ні разу не пославши за кордон ні одної ревізії над десятками своїх місій і комісій, які сотні мілліонів гривень розкидали і розкрадали, - кам'янецькі чудодії раптом пройнялись надзвичайною строгостю щодо галицької армії, вимагаючи від неї відчитів, справоздань у грошах, затримуючи видачу цих грошей тощо."[33]. Таке ставлення до галичан і їх лідера Є.Петрушевича, яке особливо демонстрував Голова Ради Міністрів і міністр фінансів Б.Мартос, лише посилювало ворожнечу між двома урядами і згодом спричинило, на думку В.Винниченка і І.Мазепи, відставку наддніпрянського прем'єра.

Але всупереч конфліктам, підкреслюють дослідники, об'єктивні причини і, в першу чергу, важке становище збройних сил обох державницьких центрів штовхало їх уряди до порозуміння, хоч і досягнутого на компромісній основі. Умови співробітництва, які наводить у своїй праці "Україна в огні і бурі революції" І.Мазепа, зводились до згоди уряду УНР на проведення більш поміркованої демократичної політики без ухилів у бік радянства, зміни соціалістичного уряду Б.Мартоса, скасування особливого міністерства для Галичини[34]. Уряд УНР фактично визнав диктатуру Є.Петрушевича. Для координації військових операцій в середині серпня 1919 р. був створений штаб Головного Отамана на чолі з генералом М.Юнаковим і квартимайстром генералом В.Курмановичем, який представляв УГА.

Відкинувши на певний час суперечки, об'єднані українські армії почали 2 серпня 1919 р. успішний наступ на Київ. Успіхи на фронті сприяли пом'якшенню взаємовідносин між двома державницькими центрами, тим більше, що згідно з попередньою домовленістю 28 серпня 1919 р. замість відправленого у відставку уряду Б.Мартоса був сформований коаліційний уряд на чолі з соціал-демократом І.Мазепою. Проте примирення, як відзначають дослідники, виявилось надто короткочасним; незабаром відносини між двома урядами знову значно погіршились, особливо після того, як захоплений 30 серпня 1919 р. українськими військами Київ наступного дня за наказом командувача УГА генерала Кравса був практично без опору відданий денікінцям. З гіркотою констатуючи цей факт, І.Мазепа писав: "Так славно почався й так славно скінчився похід обєднення української армії на Київ. Захопивши українську столицю ціною великих жертв в боротьбі з большевиками, ми вже другого дня без бою і без жадної користи для української справи здана її новим ворогам" [35].

Дослідники у своїх працях намагаються з'ясувати причини подій, пов'язаних із здачею галичанами Києва денікінцям. Зокрема, на думку М.Шаповала, поступки, на які пішов Наддніпрянський уряд галичанам, були не здатні змінити загальну картину їх взаємовідносин. "...Галицькі політики, що купчились коло Диктатора, - писав автор, - почували себе весь час незадоволеними: скаржились, що їх "обдурено", що замісць зміни цілого курсу політики уряду й складення нового, буржуазного, поставлено на місце одної неприємної особи (Мартоса) другу, так само неприємну (Мазепу). В своїй пресі вони безперестанно лаяли наддніпрянське правительство за його "безладну політику" і за "нездатність налагодити управління краєм", підхвалюючи в той самий час ріжних денікінців"[36].

Більш глибоко аналізує ситуацію В.Винниченко. Він зазначає, що обидві сторони, і галичани, і наддніпрянці, не зуміли подолати розходження, вони, як і раніше, у своїх стратегічних і тактичних установках залишались на старих позиціях. "Для галичан, -

писав автор, - насамперед була Галичина, нафта, а потім усе інше. Вони могли дати свої сили на боротьбу за всю Україну тільки з тою певностю, що, здобувши велику Україну, неодмінно підуть зміцненими силами на здобування меншої, Галичини"[37]. Кам'янецький же уряд своїми діями такої певності галичанам не давав. Не маючи нізвідки реальної допомоги, уряд УНР, на думку автора, чекав такої допомоги від агентів Антанти, "...від тої самої Польщі, яка вкрала, яка грабіжницьким способом видерла в української нації Галичину"[38]. Така зовнішньополітична орієнтація керівництва УНР, підкреслював В.Винниченко, "...не могла бути до душі галичанам"[39], і це штовхало їх в обійми білогвардійців-денікінців, за допомогою яких галичани сподівались відстояти свою незалежність. Саме цим, на думку Винниченка, в значній мірі пояснюється здача галичанами Києва Денікіну. Разом з тим, і орієнтація Директорії на Польщу, зазначає дослідник, була помилковою, оскільки поляки не збирались реально їй допомагати у розбудові української державності. Польщі потрібно було лише досягти порозуміння з Денікіним щодо Галичини, підкреслював автор, "...й тоді ніяких Україн їй не треба було, а особливо – сильної, великої України, яка, розуміється, найбільше мала би претензій на Галичину. З своїх інтересів поляки не могли дуже зміцнювати українців"[40].

Підбиваючи підсумки, В.Винниченко доходить невтішного висновку про одну з причин невдач у боротьбі за українську соборність. Вона, на його думку, полягала у тому, що ідея соборної України була для керівництва обох державницьких центрів лише привабливим гаслом, яке вони не збиралися реалізовувати, ширмою, за якою вони приховували своє прагнення будь за що втримати в руках владу[41].

Поділяючи в цілому точку зору В.Винниченка, І.Мазепа, який на той момент очолював уряд УНР, звертає увагу на те, що і Наддніпрянський уряд на певному етапі не відкидав можливості співробітництва з білогвардійцями. При цьому він наводить розпорядження Штабу Головного Отамана, підписане генералом М.Юнаковим ще до вступу білих армій у Київ, у якому пропонував військовим формуванням УНР не чинити ворожих акцій щодо військ Денікіна, шукати з ними порозуміння [42]. Така тактика, на думку І.Мазепи, виявилась помилковою, а розрахунок на співпрацю з білим рухом – ілюзорним, оскільки білогвардійський генерал Бредов не тільки не захотів вступати ні в які переговори з "армією Петлюри", а й заявив про те, що розстріляє генерала М.Омеляновича-Павленка, якщо той прибуде до Києва. Завершуючи аналіз подій навколо здачі Києва, І.Мазепа, хоча і визнав певних хитань з боку Наддніпровського уряду щодо білогвардійців, все ж покладає головну провину саме на галицьку сторону. "...Київські події, - писав автор, - були логічним вислідом того політичного москвофільства, точніше денікінофільства, яким жили в той час Галицький уряд і командування. Звідси та легкість, з якою провідники Галицької Армії при першій же зустрічі з денікінцями безоглядно кинулися їм в обійми"[43].

Разом з тим праця І.Мазепи містить факти, які свідчать про спроби галицької сторони перекласти провину за здачу Києва на Наддніпровський уряд, керівництво Директорії. Зокрема І.Мазепа цитує О.Назарука, який в урядах В.Чеховського та С.Остапенка займав посаду міністра преси і пропаганди. О.Назарук називав здачу Києва "соромом, який не має собі рівного в нашій історії", звинувачуючи у цьому людей, "що й підпрапорщиками ніколи не були й навіть військової карти не уміють перечитати"[44]. Зрозуміло, що подібні висловлювання, взаємні звинувачення аж ніяк не сприяли зближенню сторін.

Подальші після здачі Києва події, відзначається у працях деяких дослідників, засвідчили і подальше посилення протиборства в соборному українському таборі. Навіть скасування 14 вересня 1919 р. Наддніпрянським керівництвом Міністерства для ЗОУНР з метою поліпшити взаємовідносини з галичанами не справило на них особливого враження. Зокрема, призначену на цей же день присягу уряду і війська на вірність УНР галичани проігнорували. Правда, як зазначає І.Мазепа, денікінський терор на українських землях примусив обидві сторони на якийсь час відсунути суперечки на другий план. На

початку третьої декади вересня 1919 р. за участю Директорії, Кабінету Міністрів і представників Галицького уряду було проведене спільне засідання, на якому було схвалено рішення оголосити війну армії Денікіна, а для забезпечення тилу надіслати до Варшави спільну дипломатичну місію на чолі з міністром закордонних справ УНР А.Лівицьким [45]. Але вже перші серйозні поразки від денікінців засвідчили хиткість порозуміння, а важке, майже трагічне становище, в якому опинилось українське військо в жовтні - на початку листопада 1919 р., і яке зафіксоване в працях багатьох дослідників[46], відродило боротьбу двох протилежних зовнішньополітичних стратегій з новою силою. Галичани знову почали активний пошук контактів з Денікіним, а наддніпрянці шляхів порозуміння із сусідніми західними державами, передусім з Польщею і Румунією. Реалізація на практиці обох концепцій, як свідчать історичні джерела, відбувалась паралельно. При цьому в галицькому таборі ініціативу переговорів з денікінцями взяло на себе керівництво УГА; незадоволене надзвичайно важким становищем армії та політичними хитаннями Є.Петрушевича, воно вдалося до підписання сепаратної угоди з денікінцями 5 листопада 1919 р. За нею УГА повністю підпорядковувалась денікінському командуванню, а діяльність Галицького уряду припинялась.

Практично усі дослідники приділяють значну увагу аналізу договору керівництва УГА з денікінцями, намагаючись з'ясувати причини його підписання, наслідки для справи Української революції. Більшість з них схиляється до думки про те, що підписання договору не є спонтанним актом або пов'язаним лише з важким становищем на фронті в кінці жовтня – на початку листопада 1919 р.. Це результат добре продуманої політичної позиції, яка почала впроваджуватись у життя ще задовго до листопадових подій. Зокрема, на думку М.Шаповала, підготовка командування УГА до сепаратної угоди з денікінцями почалась ще з літа 1919 р., коли ідею союзу з Денікіним почали активно пропагувати Лівицький, Назарук та інші провідними галицького табору [47]. При цьому М.Шаповал наводить конкретні факти, які свідчать про наміри командування УГА порозумітись із Денікіним. Зокрема дослідник цитує у своїй праці "Велика революція і українська визвольна програма" наказ командування УГА від 25 серпня 1919 р., у якому зазначалось: "…ген.Денікін не є вашим ворогом, а є приятелем. В складі своєї армії він має 75% таких же українців, як і ви, які йдуть до одної цілі – визволення свого народу від большевиків. Не маєте виступати вороже проти армії ген.Денікіна"[48]. А 29 серпня 1919 р., - відзначає М.Шаповал, - представники УГА уклали з денікінцями таємну угоду про розподіл сфер впливу у Києві [49].

Позицію М.Шаповала щодо невипадковості укладання угоди між УГА та денікінцями поділяють також І.Мазепа і В.Винниченко. У своїй праці " Україна в огні і бурі революції" І.Мазепа, посилаючись на свідчення головного державного інспектора В.Кедровського, зазначає, що галицькі вояки відступали перед денікінцями навіть тоді, коли останні були чисельно у значній меншості [50]. Хоча при цьому І.Мазепа вважає не причетним до укладання угоди Є.Петрушевича. У свою чергу В.Винниченко, відзначивши надзвичайно важкий стан, у якому опинилась УГА на осінь 1919 р., разом з тим на противагу І.Мазепі доводить, що головними ініціаторами укладання угоди з денікінцями були галицькі представники на Паризькій мирній конференції, зокрема В.Панейко, а також сам Диктатор. Після наради галицької старшини 4 листопада 1919 р., пише автор, на якій виразно визначився їх курс на союз з Денікіним, "Диктатор Петрушевич дав таємний наказ командуючому галицькою армією Тарнавському, й той підписав договір між галицьким командуванням і командою добровольчої армії, по якому вся галицька армія переходила під повну владу Денікіна.

Політичним пунктом цього договору була автономія Галичини в "єдіной, неделімой"[51].

Звичайно, знаючи реакцію Петрушевича на цю подію під час наради у Деражні, а також його наказ про арешт і здійснення суду над генералом Тарнавським й іншими

причетними до підписання договору осіб, можна погодитись з думкою про те, що угода була підписана керівництвом УГА без відома Диктатора. Але це не заперечує того факту, що зовнішньополітична орієнтація галицької сторони восени 1919 р. остаточно визначилась як проденікінська.

Незважаючи на певні розходження серед дослідників щодо подій, пов'язаних з договором УГА з денікінцями, його оцінки у всіх дослідників – представників наддніпрянського табору, однозначні – це велика біда для спільної української справи. "Зміст договору був страшний", - заключає І.Мазепа[52]. "Ця зрада, - зазначає слідом за І.Мазепою інший дослідник – М.Шаповал, - нанесла останній і найтяжчий удар урядові УНР і взагалі Українській революції... По суті вже все було скінчене. Дух упав. Наддніпрянська армія почала спішно відступати під натиском денікінської армії... "[53].

Укладання УГА договору з денікінцями ще більш загострило взаємовідносини між Наддніпрянським і Галицьким урядами. Почались взаємні звинувачування, докори, претензії. Зокрема з галицької сторони були висунуті вимоги змінити склад Директорії і уряду УНР шляхом включення до цих органів представників Галичини, усунути від оперативного керівництва С.Петлюру, на що останній, за свідченнями О.Доценка – колишнього ад'ютанта С.Петлюри, відповів відмовою: "Відійти завше лекше, - сказав Головний Отаман, - а відповідальність? Я її беру на себе і в слушний момент сам дам справоздання зі своєї роботи перед народом, представленим в організованому вигляді"[54]. У свою чергу уряд Наддніпрянщини 12 листопада 1919 р. звернувся до Є.Петрушевича з пропозицією підпорядкувати УГА С.Петлюрі, що викликало негативну реакцію Диктатора. "Довгі розмови, - свідчив М.Шаповал, - не довели ні до чого, бо Петрушевич відмовився категорично передати команду Петлюрі, кажучи, що він не може відважитись передати армію людям, які її дорешти зруйнують, бо він їм не вірить тощо, скінчилось нічим"[55].

Реалізація другої зовнішньополітичної концепції - орієнтації на Польщу, здійснювалась наддніпрянською стороною паралельно. Як свідчать праці дослідників, направлена до Варшави спільна дипломатична місія обох державницьких центрів на чолі з А.Лівицьким не виконала під час переговорів з Польщею одну з найбільш важливих директив з точки зору взаємовідносин обох українських урядів – не йти ні на які компроміси в питаннях, що стосуються Галичини. Хоча у Декларації місії польській стороні від 28 жовтня 1919 р. і містилась вимога керуватись етнографічним принципом при визначенні кордонів між Польщею і Україною, наддніпрянська частина місії не особливо наполягала на цьому. Більш того, під тиском польського керівництва на чолі з Ю.Пілсудським, яке вимагало встановлення українсько-польського кордону по р.Збруч, та в умовах невдач армії УНР у боях з Червоною Армією, наддніпрянські делегати почали все більше схилятись до думки про необхідність поступок полякам. А це означало, що Східна Галичина знову мала опинитись у складі Польщі, хоча і на правах автономії.

Отже, праці перших істориків Української революції свідчать про те, що взаємовідносини між двома українськими урядами на середину листопада 1919 р. сягнули критичної межі. Будь-який наступний крок кожної із сторін з метою реалізації своєї, окремої зовнішньополітичної доктрини міг стати останнім для цих стосунків. І такі кроки обома сторонами були зроблені майже одночасно, що знайшло своє відображення у працях І.Мазепи та Ю.Шаповала. Так, І.Мазепа у вже згадуваній праці "Україна в огні і бурі революції", розповідаючи про засідання Ради Міністрів 14 листопада 1919 р., яке дало згоду на здачу Кам'янця полякам, цитує і постанову уряду УНР, у якій містились остаточні директиви варшавській місії А.Лівицького щодо взаємовідносин з Польщею. "Маючи на увазі всі умови і обставини, в яких перебуває УНР в сучасний момент, - говорилось у постанові, - визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між У.Н.Р. і Республікою Польською по лінії Бертелемі через територію Галичини і по річці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності – по річці Стирі. Зазначений територіяльний кордон є той максимум, на який може піти уряд"[56].

Таким чином, уже ця постанова свідчила про фактичну відмову керівництва Наддніпрянського уряду відстоювати ідею соборності України.

Отримавши цю директиву, українська місія у Варшаві руками представників Наддніпрянського уряду досить швидко реалізувала її на практиці. Як зазначає В.Винниченко, 2 грудня 1919 р. польській стороні було передано Декларацію, у якій проголошувалось, що кордон між Польщею і Україною має проходити по річці Збруч[57]. "По цьому договору, - констатує дослідник, - ці два панки (А.Лівицький та С.Петлюра – авт.) насамперед віддавали Галичину в руки польської шляхти"[58].

Практично одночасно свої кроки у напрямку роз'єднання українських сил зробила і галицька сторона. 15 листопада 1919 р., - свідчить М.Шаповал, - дізнавшись про рішення Ради Міністрів УНР, Є.Петрушевич заявив на нараді: "Я особисто за тим, аби наша армія переходила до Денікіна, бо це є конечність. На щось інше надії нема"[59]. 15 листопада 1919 р. Є.Петрушевич виїхав через Румунію до Відня, а 17 листопада в Одесі галичани уклали остаточний договір з денікінцями, згідно з якою УГА у повному складі переходила на бік Добровольчої армії. Це означало фактичне припинення військового співробітництва двох урядів. Згодом це торкнулось і дипломатичної співпраці. Після підписання 2 грудня 1919 р. договору наддніпрянців з Польщею представники Галичини вийшли із складу варшавської місії, заявивши, що цей договір не матиме ніяких правових наслідків. Офіційний протест від імені галицької Національної Ради висловив також і Є.Петрушевич.

Отже, відносини між двома урядами - УНР і ЗУНР, започатковані 22 січня 1919 р. Актом Злуки, завершились повним розривом. Через цілком протилежні зовнішньополітичні пріоритети, внутрішні чвари керівництво обох державницьких центрів виявилось неспроможним втілити у життя всенародне прагнення до возз'єднання і врешті-решт опинилось у різних таборах історичних ворогів незалежної України. Констатуючи цей скорботний для української історії факт, М.Шаповал писав: "Славно почалась і розвинулась Велика Українська Революція 16 листопаду 1918 р., але вже через рік, рівно ж 16 листопаду 1919 р. українська влада передала добровільно свою останню столицю Кам'янець-Подільський польській шляхті, що зі своїми прапорами вступила на попілище української революції. Безславно скінчили свої дні Директорія і останній млявий, хиткий уряд УНР і ЗУНР"[60].

Праці перших дослідників Української революції містять і певні уроки, які випливають з історії взаємовідносин двох українських урядів протягом січня – листопада 1919 р.. Найважливіший із них полягає у тому, що до спільної мети, якою і була для обох урядів соборність українських земель, не можна йти поодинці, роз'єднано. "Не будуймо трьох окремих держав, - закликав М.Шаповал, - і не кажім, що інтереси у нас ріжні тому, що живемо одні під Карпатами, другі – під Кавказом"[61]. Практично в унісон з думкою М.Шаповала висловився і І.Мазепа. "…Кам'янецька доба показала, - підкреслював автор, - що дійсна соборність нації досягається не деклараціями і взагалі не словесними заявами, а лише фактичним співжиттям та співпрацею на одній території і в однакових умовах"[62].

Таким чином, вже у період 20-30-х років було зроблено важливий внесок у вивчення проблеми взаємин двох українських державницьких центрів у 1919 р. Разом з тим, українська історіографія цієї проблеми не була позбавлена і певних недоліків. Будучи представлена переважно працями безпосередніх учасників національно-визвольного руху, вона мала такі вади, як вузька джерельна база, надмірна полемічність, суб'єктивізм, апологетика власної поведінки. Це нерідко призводило до спрощених оцінок деяких аспектів взаємовідносин урядів УНР і ЗУНР, не завжди аргументованих і обгрунтованих висновків щодо діяльності окремих історичних осіб, зокрема Є.Петрушевича, П.Болбочана, а отже, до перекручення історичної істини. Ці недоліки намагались подолати дослідники, які представляли українську історіографію повоєнного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т.ІІІ. – Прага, 1921. – С.6; 2. Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень, 1920. – Тт. 1-3; його ж: Перед новим етапом. – Торонто, 1939; Греків В. Переговори з Антантою в Одесі. – Відень, 1927; Дорошенко Д. Історія України. – Ужгород, 1930. – Тт. 1-3; Доценко О. Літопис української революції. – Львів, 1924. – Тт.1-5; Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 р.. – Львів, 1922; Кравс А. За українську справу. – Львів, 1926.; Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часів світової війни 1914-1918 рр. – Львів, 1928; Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Прага, 1922; Мартос Б. Оскілко і Балбочан. – Мюнхен, 1956; Марголін А. Україна і політика Антанти. – Берлін, 1921; його ж: Українські твори. – Берлін, 1923; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921 рр. – Мюнхен, 1951. – Тт.1-3; його ж: Творення держави. Збірник пам'яті С.Петлюри. – Прага, 1930; Назарук О. Рік на великій Україні: Спомини з української революції. – Відень, 1920; його ж: Галицька делегація в Ризі 1920 р. – Львів, 1930; Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Прага, 1929; Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956; Панейко В. Ѯ'єднинені держави Східної Європи. Галичина й Україні супроти Польщі і Росії. – Відень, 1922; Рафес М. Два года революции на Украине. – М., 1920; Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків, 1924; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. – Відень, 1921. – Тт.1-4; Цегельський А. Спогади. – Філадельфія, 1937; Чайковський А. Спогади комісара ЗУНР. – Львів, 1930; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928; Шульгін О. Відновлення Української держави. "ЕУ". – Львів, 1934; Шелухін С. Варшавський договір між Польщею та С.Петлюрою. – Прага, 1926; 3. Бородайко В. До 10-річчя існування Західної Української Республіки. // Літопис революції. – 1928. - № 6; Камінюк М. До характеристики зовнішньої політики ЗУНР (з нагоди Х річниці галицьких подій). // Більшовик України. – 1928. - № 21-22; Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921; 4. Винниченко В. Відродження нації. Ч.ІІІ. – К. – Відень, 1920. – С.242-243; 5. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Т.І. Центральна Рада. – Гетьманщина. – Директорія. – Прага, 1942. – С.87; 6. Христюк П. Вказана праця. – С.60; 7. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.127-128; 8. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Прага, 1922. – С.69; 9. Винниченко В. Вказана праця. – С.395; 10. Шаповал М. Вказана праця. – С.232; 11. Христюк П. Вказана праця. – С.161; 12. Шаповал М. Вказана праця. – С.227; 13. Винниченко В. Вказана праця. – С.396-397; 14. Шаповал М. Вказана праця. – С.150; 15. Мазепа І. Вказана праця. – С.179; 16. Христюк П. Вказана праця. – С.124; 17. Мазепа І. Вказана праця. – С.193; 18. Там само. – С.170; 19. Там само. – С.156; 20. Там само. – С.183; 21. Христюк П. Вказана праця. – С.128; 22. Мазепа І. Вказана праця. – С.186; 23. Там само. – С.194; 24. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. Т.ІІ. Кам'янецька доба. – Зимовий похід. – Мюнхен, 1951. – С.16; 25. Там само. – С.84; 26. Винниченко В. Вказана праця. – С.53; 27. Мазепа І. Вказана праця. Т.І. – С.210; 28. Там само. – С.209; 29. Лозинський М. Вказана праця. – С.171; 30. Там само. – С.172; 31. Шаповал М. Вказана праця. – С.230; 32. Там само. – С.150; 33. Винниченко В. Вказана праця. – С.462-463; 34. Мазепа І. Вказана праця. Т.ІІ. – С.19; 35. Там само. – С.71; 36. Шаповал М. Вказана праця. – С.163; 37. Винниченко В. Вказана праця. – С. 466; 38. Там само. – С.467; 39. Там само. – С.468; 40. Там само. – С.469; 41. Там само. – С.471; 42. Мазепа І. Вказана праця. – С.64; 43. Там само. – С.71; 44. Там само. – С.71-72; 45. Див.: Там само. – С.85-88; 46. Див.: Винниченко В. Вказана праця. – С.470-472; Мазепа І. Вказана праця. Т.ІІ. – С. 124-135; Шухевич С. Спомини з українсько-галицької армії. Ч.ІІІ. – Львів, 1929. – С.57 та ін.; 47. Див.: Шаповал М. Вказана праця. – С.158; 48. Там само. – С.159; 49. Там само ; 50. Мазепа І. Вказана праця.Т.ІІ. – С. 111, 119; 51. Винниченко В. Вказана праця. – С.472; 52. Мазепа І. Вказана праця. Т.ІІ. – С.137; 53. Шаповал М. Вказана праця. – С.158; 54. Доценко О. Літопис Української революції. Т.2. Кн.4. – К., - Львів, 1923. – С.313; 55. Шаповал М. Вказана праця. – С.161; 56. Мазепа І. Вказана праця. Т.ІІ. – С.145; 57. Винниченко В. Вказана праця. – С.473; 58. Там само; 59. Шаповал М. Вказана праця. – С.162; 60. Там само. – С.158; 61. Там само. – С.251; 62. Мазепа І. Вказана праця. Т.ІІ. – С.117.

О.В.Зінько

ЛІТЕРАТУРА 20-Х РОКІВ XX СТ. ПРО УЧАСТЬ МОЛОДІ В РЕЛІГІЙНОМУ ТА АНТИРЕЛІГІЙНОМУ РУХАХ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Українська революція 1917-1921 років призвела до поляризації церковної діяльності в Україні. З одного боку, існував релігійний рух, який підтримував російську православну церкву, на чолі з патріархом Тихоном. Церква вважалась частиною єдиної Російської церкви, але з особливими перевагами на засадах автономії, що підтверджувало її самостійність та автономію[1]. В її лоні залишалась більшість віруючих України. З іншого - рух, який підтримував Українську автокефальну православну церкву, на чолі з Василем Липківським, яка в 1927 році вже мала 34 єпископи, майже 11 тисяч священиків, 2800 парафій та 6-7 млн. парафіян[2].

Історіографічний аналіз літературних джерел 20-х років дозволяє говорити про спробу дослідження участі української молоді в релігійному русі доби національно-культурного відродження України. Більшість авторів віддавали перевагу розгляду участі молоді не стільки в національно-культурних перетвореннях в Україні, скільки в культурному будівництві. Національно-культурне відродження передбачає досягнення економічного, політичного та культурного суверенітету. Його суттю є гуманізм, соціальна та національна справедливість. Культурне будівництво ж в Україні 20-х років не сприяло руху за самоусвідомлення української нації, бо йшлося йшла про будівництво соціалістичної культури ідейно-спрямованого класового характеру, складової частини будівництва комунізму.

Література 20-х років не роз'яснювала сутності дискусій між Російською православною церквою та Українською автокефальною, умовно назвавши їх "тихонівщиною" та "автокефалією"[3]. Прихильність більшості авторів офіційній ідеології не дозволяла поряд з вирішенням завдань соціалістичних перетворень в Україні побачити специфіку українського суспільства в підтримці релігійних рухів. Дослідники мали показати, що головною рисою української радянської культури є служіння інтересам класової боротьби пролетаріату.

Незважаючи на первинну заданість, автори 20-х років констатували факт наявності релігійних рухів, які охопили цілі області України[4]. Вони акцентували увагу також на появі сектантських груп, релігійних спілок та намагались пояснити причину активної участі молоді в них. "Сектанти та автокефальна церква в Україні організовують вистави, привертають своїми постановками молодь. Вони займаються висвітленням таких проблем, як культура душі, культура духу, культура відпочинку, культура тіла тощо», - саме це, на думку авторів 20-х років, подобалось молоді в роботі релігійників[5].

Констатуючи прихильність української молоді до сектантського руху, дослідники пояснювали це тактикою сект в організації не тільки релігійних комун, а й господарчих, що створювало ілюзорність участі молоді у будівництві національного соціалізму. Сектам надавались землі поміщиків, пільги, кредити. Колективне господарство, на їх думку, використовувалось керівниками сект в релігійних цілях, для ізоляції молоді від оточуючого світу. Серед причин вказувалась і нейтральність середняка, що уможливлювало релігійні проповіді. Характерним було пов'язування релігійності з роботою закордонних груп та спілок, таких як Всесвітня спілка баптистської молоді та Американська Християнська спілка молодих людей[6].

Класовий підхід при вивченні історії молодіжного руху 20-х років примушував дослідників того часу розглядати участь молоді в релігійному русі як прояв антирадянщини та націоналізму. Вони попереджали молодь, що в умовах нової економічної політики, при пожвавленні діяльності монархістів за кордоном у найбільш консервативних елементів духовенства, які тісно пов'язані із старими експлуататорськими класами, виникає надія на реставрацію старого економічного ладу через капіталістичне переродження пролетарської диктатури. Саме звідси - бажання уникнути повного розмежування з старим ладом та згода на тимчасове замовчування справжньої політичної визначеності під гаслом "аполітизму"[7]. Такими поясненнями автори намагались обґрунтувати необхідність боротьби з релігією, як боротьби з класовим ворогом.

Література 20-х років розглядала релігійні молодіжні групи та спілки як штучні, що створювались сектантською верхівкою та українськими націоналістичними партіями. Умовою обмеження впливу релігії на молодь було, на думку авторів, посилення ідейно-політичної роботи серед молоді. Вважалось, що визнання деякими сектантськими організаціями Радянської влади не повинно послабити ідейну боротьбу з релігією, тому що сектантство змінило гасло, але не змінило своєї "куркульської суті". Визнання Радянської влади релігійними організаціями отримало назву "радикалізації" або розглядалось як "обновленство". При цьому традиційно акцентувалась увага на дрібнобуржуазній суті будь-якої форми релігії[8].

Дослідники визначили часові рамки існування юнацьких релігійних спілок та груп в 20-ті роки, які почали створюватись відразу після проголошення нової економічної політики, як в рядах прихильників тихонівщини, так і в рядах прихильників автокефалістів. Припинили своє існування ці об'єднання на початку 30-х років. У літературних джерелах це пов'язувалося з проведенням колективізації, яка нібито відштовхнула молодь від релігії. В них ідеалізувалась роль колективізації в розпаді релігійних молодіжних груп та спілок. Справжньою ж причиною було переслідування релігії та руйнування церков офіційною владою.

Більшість авторів віддавала перевагу показу антирелігійної діяльності комсомольської молоді, яка розглядалась крізь призму ідеологічної боротьби. Це було пов'язано з тим, що релігія ототожнювалась, разом з націоналізмом, як діюча ідеологічна сила реакції[9]. В літературі пояснювалось, що система занять комсомольських гуртків антирелігійної пропаганди збудована як доповнення до роботи марксистських гуртків, показувався позитивний бік саме антирелігійного руху молоді[10].

Літературні джерела вказували на "корисні" антирелігійні починання української комсомольської молоді, яка брала участь в роботі спілок "Безвір'я", створювала гуртки атеїстів, проводила диспути, антирелігійні збори. Молодь брала участь у проведенні таких кампаній, як "комсомольське різдво", "комсомольська пасха", які перетворювались на антирелігійні карнавали, акції, інсценування судів над релігією, демонстрації біля церков[11]. Все це нагадувало не стільки дослідження історичної правди, скільки намагання реалізувати схему, в якій головна увага приділялась обґрунтуванню позитивності антирелігійної діяльності молоді навіть і тоді, коли непопулярність антирелігійних кампаній була очевидною.

Широка "атеїстична пропаганда", яка зводилась до висміювання релігії, змусила авторів 20-х років визнати прорахунки антирелігійного руху, не відмовляючись від боротьби з релігією. Одні, називаючи спілки та гуртки безвірників стихійними новоутвореннями, стверджували, що вони не змогли протиставити свою діяльність роботі релігійних організацій. Дослідники посилались на Всеукраїнську нараду агітпропів (квітень 1925 р.), яка визнала недоцільним створення в Україні будь-яких організацій по боротьбі з релігією. Не отримало підтримки самостійне утворення гуртків безвірників. Прорахунки пов'язувались не з прихильністю української молоді більше до релігійного руху, ніж до антирелігійного, а з прорахунками агітаційної роботи серед молоді. Це пояснювалось тим, що антирелігійна пропаганда мала проводитися тільки через систему політосвіти, центрами якої були сільбуди та хати-читальні. Вони масово організовувались у період національно-культурного відродження 20-х років під гаслами "Письменний, навчи неписьменного"[12]. Інші визнавали, що "в більшості наша масова антирелігійна робота нічим не відрізняється від старого «молитовного будинку». Від неї, як від чуми, тікають і комсомольці, і безпартійна молодь»[13].

Акцентуючи увагу на більш слабкій підготовці керівників антирелігійних гуртків та спілок, ніж слухачів, автори 20-х років наполягали на зміні тактики пропагандистської діяльності молоді. Замість образу віруючих, на їх думку, необхідно застосовувати більш науковий підхід до антирелігійної роботи. Вони говорили про "необхідність роз'яснення і розкриття історії християнства, походження релігійних свят, але пам'ятаючи, що віруючий все одно що неписьменний, тому необхідно навчити його переборювати свою темноту та відсталість, показати, що релігія, як православна, так і католицька, а також будь-яка інша – це релігія багатих»[14]. Це підтверджувало тенденцію літератури 20-х років щодо пошуків об'єктів для політичних звинувачень.

Деякі автори намагались пояснити помилки антирелігійної діяльності молоді в юнацькому романтизмі та максималізмі. Молодь, вважали вони, намагалася створити більш цікаве життя, ніж "сірі будні", але їм заважала це зробити відсутність системи в антирелігійній роботі. Інші вважали, що "було б неправильно стверджувати, що широкі антирелігійні компанії, які сколихнули село, не дали результатів. Вони зміцнили в

комсомольців безвір'я[14]». В цілому у публікаціях перебільшувалась роль антирелігійної діяльності молоді, домінував антицерковний характер.

Посилення політизації суспільства, підтримка більшістю дослідників молодіжного руху офіційної ідеології, яка вимагала пошуку об'єктів для політичних звинувачень, призвела до непопулярності вивчення не тільки проблем релігійного руху та участі в ньому української молоді, а й вивчення самого періоду національно-культурного відродження України 20-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій. - К.,1999. - С.404-405; 2. Історія України /Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. - Львів, 1996. - С.262; 3. Блакитный В. Украинская автокефальная церковь и её предшественники. - Х., 1922; Хвиля А. Автокефалія // Пути антирелигиозной пропаганды. – Х., 1925. – С.26-31; Услаевич В. Раскол тихоновщины на Украине. // Там само. – С.7-9; Сухоплюев И. Украинские автокефалисты. – Х., 1925; 4. Космомол в борьбе с националистическими организациями молодёжи - Херсон, 1925; Путинцев Ф. Политическая роль сектантства. – Л., 1928; Евдокимов А. В борьбе за молодёжь. – Л., 1928; Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник. - 1928. - №2. - С.67-73; Элиашевич И. Религия в борьбе за рабочую молодежь – Л., 1928; 5. Тухачевский Н. Давайте учиться у врагов и друзей // Юный коммунист. – 1928. - №12. - С.18-20; Вольный С. Почему мы против общества по борьбе с религией // Пути антирелигиозной пропаганды. – С.69-71; 6. Клибанов А. Классовое лицо сектантства. – Л., 1928. – С.66-68; Скрипник М. Про огляд антирелігійної роботи освітніх установ // Безвірник. - 1928. - №14. – С.6-10; Вайсберг А. Антирелигиозная работа среди молодёжи // Пути антирелигиозной пропаганды. – С.115-119; 7. Лекционная работа среди молодёжи. Сб. статей. – М., 1924; Зырянов И. Антирелигиозная пропаганда. Методология, содержание и задачи. – Х., 1926; 8. Вольная С. Те кто справа // Юный коммунар. – 1921. - №5-6. – С.17; Окулик М., Яковлев А. На пути исканий. – Х., 1924. – С.90-91; 9. Глан Я.М., Кононов А.Т. Антирелигиозная пропаганда в школе. – М.,1926. – С.29; 10. Сенис. Опыт работы кружка антирелигиозной пропаганды // Коммунистическая мысль. – 1922. - №5. – С.37-99; Тезисы по антирелигиозной пропаганде // Коммунистическая революция. – 1922. - №15. – С.83-84; Олещук Ф. Комсомол и антирелигиозная пропаганда в деревне // Молодой большевик. – 1924. - №1. – С.54-58; 11. Ножницкий Г. К практике антирелигиозной агитации. // Юный коммунар. – 1921. - №3-4. – С.35-36; Квиринг Э. К проведению комсомольской пасхи // Спутник Донецкого пропагандиста. – 1923. - №3 – С.61-62; Антирелігійна пропаганда і молодь // Безвірник. – 1927. - №3. – С.3-7; Вороницын И.П. История атеизма. – М., 1929; Клибанов А. Комсомол на фронте безбожия. – Л., 1929; 12. Вольний С. Почему мы против общества по борьбе с религией // Пути антирелигиозной пропаганды. – С.69-71; 13. Тухачевский Н. Давайте учиться у врагов и друзей // Юный коммунист. – 1928. - № 12. – С.17. 14. Марченко Д.Весняна антирелігійна кампанія /практика комсомольської роботи // Молодий більшовик. – 1925. - №3. – С.59-62; Івановський А. Як вести комсомольцю антирелігійну пропаганду на селі // Молодий більшовик. – 1925. - №8-9. – С.41; Мурин В. Ячейка против бога. – М.-Л., 1925; Маринский А. Против попов и сектантов. – М., 1929; Сутулов Л. Комсомол в борьбе с религией. – М., 1929.

А.М.Тростогон

АГРАРНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В УМОВАХ НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В сучасній українській історіографії не вщухає інтерес до історії нашої держави, різних її аспектів, вивчення часто унікального і цінного досвіду реформ двадцятих років. Протягом останнього десятиріччя вийшло чимало монографій, колективних праць, опубліковано статей, захищено дисертацій з проблем соціально – економічного, політичного, культурного розвитку України в складі радянської держави в 20-ті роки ХХст.

Цей період недарма обирається багатьма авторами як хронологічні межі певних досліджень, оскільки саме він став визначальним для формування майбутньої долі української держави. Найбільшу увагу приділено новій економічній політиці, її впровадженню на теренах України, прорахункам і економічним новаціям непу, з'ясуванню його нереалізованих можливостей, податкової політики, проблемі взаємовідносин селянства і радянської влади в період згортання непу тощо.

Історіографія непу починається з двадцятих років, тобто з часу запровадженням цієї політики більшовиками. Під час аналізу ленінських праць стає помітною еволюція

поглядів вождя радянської держави щодо селянства. Вже наприкінці громадянської війни, проаналізувавши причини занепаду селянських господарств, Ленін запропонував змінити економічні стосунки між державою і селянством, визнав продрозкладку основною причиною глибокої економічної і політичної кризи, яку переживала країна на початку 1921 р., критично оцінив досвід політики "воєнного комунізму", переосмислив роль і значення кооперації у соціалістичному будівництві[1].

На думку Кульчицького С.В., вождь більшовиків визнав легітимність непу, правда, тільки в межах державного капіталізму радянського зразка[2]. Неп у контексті відомої службової записки членам Політбюро, наркомюсту, членам ВЦВК від 20 лютого 1922 р., написаної Леніним, міг розглядатися тільки як комуністичний капіталізм. Цим неймовірним словосполученням чітко окреслювалась майбутня доля непу[3].

Сучасні дослідники звернули увагу і на те, що Ленін був не першим, хто помітив прорахунки попередньої політики стосовно селянства, адже в програмних документах есерів і меншовиків ще у 1919-20 рр. пропонувалась заміна продрозверстки продподатком, підтримка і розвиток багатоукладності економіки[4].

Література першої половини двадцятих років дає науковцям значний матеріал щодо впровадження нової економічної політики, боротьби укладів, кооперативного руху тощо. Проте серед авторів майже не було фахівців-істориків, а роботи з "непівської" проблематики писали в основному економісти-аграрники, партійні і радянські функціонери, такі як О.Г.Шліхтер, І.Я.Клименко, Г.І.Петровський, М.І.Бухарін та ін. Аналіз цієї літератури наштовхує на висновок, що її еволюція суперечлива і непослідовна, адже ще недавно її творці були апологетами воєнно-комуністичної практики, а тепер, переосмисливши, хто більш успішно, хто менше, поворот у політиці партії, стали на захист села[5].

Не слід забувати і про те, що існувала немарксистська література, яку не можна ігнорувати, оскільки її автори зайняли позицію активного несприйняття всієї аграрної політики більшовиків, в тому числі в галузі кооперації[4].

В середині 20-х років потік літератури з кооперації набув лавиноподібного характеру. Для дослідників цього періоду загибель індивідуальних селянських господарств є безперечною, помітним у їх працях стає уявлення про наростання, навіть в розпалі непу, зачатків формування поглядів на кооперування через призму колективізації. Позитивним моментом праць науковців двадцятих років є те, що вони висвітлили різні форми кооперації на селі, розвиток контрактації та кредитування, соціально-класову диференціацію селянства в період непу, орендну політику радянської влади. Плідно досліджувались й інші теми, як от: відбудова і реконструкція сільського господарства, участь різних прошарків селянства в ринкових відносинах тощо.

Проте із встановленням тоталітарного режиму в країні починається процес сталінізації суспільних наук. На початку 30-х рр. промови Сталіна набули директивного характеру, тому і для практиків, і для теоретиків, і для дослідників суперечки про неп, кооперацію були фактично вирішені підсумковими оцінками колективізації.

З праць і виступів Сталіна видно, як поступово згортали неп. У грудні 1929 р. на конференції аграрників-марксистів, не добираючи чемних висловів, Сталін відкинув неп "до дідька"[7], хоча головні опоненти генсека з питань непу продовжували відстоювати свою думку. Так , наприклад, М.І.Бухаріну перетворення селянських господарств уявлялось у вигляді їх поступового еволюційного вростання через різні види кооперації в систему соціалізму. Потрапивши під жорсткий ідеологічний контроль, історики різко скоротили дослідження, присвячені доколгоспному селянству, багато хто потрапив під репресії, особливо з тих осіб, що поділяли погляди Бухаріна, Чаянова, Кондратьєва.

З появою "Короткого курсу історії ВКП(б)" 1938 р. в основу наступних історичних праць були покладені його догматичні ідеї з будь-якої проблематики. Спостерігалося прагнення офіціозної науки забути і спотворити реалії двадцятих років. Досвід непу був значно принижений, тому що наука і практика не потребували

поглибленого вивчення його проблем. У працях істориків цього періоду стає помітним вихваляння колгоспно-радгоспної системи, недостатнє використання джерел, захоплення цитатно-ілюстративним методом тощо[8].

Отже, для літератури 30-сер.50-х рр. характерним є ідеологічна заангажованість, одноманітність оцінок, догматизм. Разом з тим у працях цих дослідників використано багатий фактичний матеріал, і хоч заідеологізованість цих досліджень завдає великої шкоди їх науковості, але все ж повністю її не перекреслює, і їх можна безперечно вважати певним внеском в історичну науку. Бідою науковців цього періоду було те, що вони були приречені не тільки цитувати Сталіна, повторювати його слова, але й доводити їх повну відповідність ленінському вченню про неп і плану побудови соціалізму.

З середини 50-х рр. починається новий етап у радянській історіографії непу і в цілому аграрної політики радянської влади на селі в 20-30 рр. Інтерес до "непівської" проблематики особливо відроджується в середині 60-х рр. у зв'язку з економічною дискусією, яка позитивно вплинула на якість досліджень, критикою культу особи Сталіна, усуненням найбільш одіозних догм "Короткого курсу", розширенням джерельної бази.

Проте в державі продовжувала панувати командно-адміністративна система, яка зберігала свою монополію і на ділянці історичної науки. Це позначилось на загальному рівні й змісті досліджень. Перші узагальнюючі праці є спробою дати проблемну характеристику непу в цілому, виявити закономірності його еволюції, особливості етапів, розкрити значення[9]. Автори розглядали неп як важливу складову частину ленінського плану побудови соціалізму, політику, яка, на їх думку, вичерпала себе з перемогою соціалізму в середині 30-х рр.

Таким же чином можна охарактеризувати праці з розглядуваної тематики, видані в 50-80-х рр. в Україні. Автори були впевнені, що політика Комуністичної партії була єдино правильною, суцільна колективізація – об'єктивна необхідність, її проведення – тріумф ленінського кооперативного плану[10].

У 70-80-ті роки серед великої кількості монографій, брошур і статей з'являються праці, які можна визначити як провідні серед решти праць з питань аграрної політики і переходу країни до непу. Грунтовною монографією стала праця Полякова Ю.А. і дві великі монографії Данілова В.П. Ці дослідження можуть бути яскравою ілюстрацією того, як важко і не безболісно проходив процес переосмислення положень і оцінок стосовно історії непу, аграрних відносин на селі, які ще недавно в історичній науці вважались непорушними[11].

У зв'язку з перебудовними процесами в Радянському Союзі громадський інтерес до непу значно зростає. В публікаціях цього періоду, газетних і журнальних статтях, помітна тенденція не стільки дати об'єктивну оцінку становищу країни в 20-х рр., політиці непу, скільки використати "непівську" тематику для зміцнення позицій тих чи інших політичних сил, зустрічається ідеалізація непу, спроби механічного перенесення "непівських рецептів" для лікування хвороб сьогодення без урахування відмінності конкретно-історичних умов сучасності і двадцятих років. Позитивним було те, що в пошуках виходу з кризи вчені звернулися до досвіду минулого, під новим кутом зору почали розглядати весь комплекс питань життя країни в 20-х рр.

Серед науковців навіть почались дискусії щодо хронологічних рамок непу. Виникла пропозиція датувати неп 1921-1927 рр., оскільки надзвичайні заходи 1928-29 рр. ніяк не вписувались в рамки непу. Проте більшість істориків дотримуються думки, що неп остаточно було ліквідовано на рубежі 20-30-х рр. Серед сучасних авторів зустрічається і таке міркування: перехід до непу відбувся у 1921 р. із заміною продрозкладки продподатком і завершується він 1925 р., коли в економіці України (СРСР) було досягнуто показників 1913 р. Фактично, на думку Корновенка С.В., це був час існування непу без сталінських перекручень[12].

Завдяки новим дослідженням як досвідчених, так і молодих науковців історіографія 80-90 рр. значно збагатила і розширила наші знання про неп, розкрила нові,

раніше неопубліковані факти становлення і розвитку його концепції тощо. Українські історики зробили значний внесок в цю справу, до них можна віднести таких дослідників, як: Лях С.Р., Калініченко В.В., Сургай Г.І., Кульчицький С.В., Диланян А.А., Ганжа О.І., Нікольський В. та інш[13]. Аналізуючи історію 20-х рр., вивчаючи "непівську" проблематику, кожний з цих вчених зробив цікаві, відмінні від шаблонних підходів, висновки. Так, наприклад, Сургай Г.І. однозначно наголошує на тому, що в період непу в розвитку аграрного сектора України відбувались позитивні процеси, неп добре вплинув на українську економіку. Насильницьку колективізацію автор зображає як величезне нещастя в долі нашого народу. В монографії Калініченка В.В. подана широка палітра соціально-економічного розвитку індивідуальних селянських господарств в роки непу, охарактеризовано склад сільського населення, селянське землекористування тощо.

В дисертації Диланяна А.А. простежується еволюція поглядів більшовицької партії на ринкові відносини. Автор вважає, що осмислення необхідності відмови від командно-адміністративного методу керівництва, характерного для періоду воєнного комунізму, і переходу до гнучкого маневрування, відбулось під впливом господарської практики, масового незадоволення з боку селянства земельною та продовольчою політикою, що проводилась більшовицьким урядом.

Досить цікавою з наукової точки зору є монографія Ляха С.Р., в якій аналізується процес розширення найманої праці у сільському господарстві України 20-х рр., його основні джерела, соціальний склад робітників радгоспів та батраків в індивідуальних селянських господарствах, наведено дані про їх чисельність та матеріальне становище.

В.Нікольський розглянув соціальні аспекти непівського періоду в Україні, О.Ганжа зробив спробу поставити питання і дати на нього аргументовану відповідь: що являв собою селянський рух при переході до мирного будівництва – чи це був бандитизм, чи збройний опір людей, які піднялись на захист своїх інтересів.

Не можна обійти увагою і працю Даниленка В.Н., Касьянова Г.В., Кульчицького С.В. "Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки", видану у 1991 році, у першому розділі якої безпосередньо розглядаються проблеми непу в Україні.

Дослідження 80-х–поч.90-х років зробили значний внесок у висвітлення багатьох аспектів історії непу, зокрема були розглянуті основні форми організації господарської діяльності: кооперація, оренда, поява оптових бірж, ринкові відносини в контексті непу тощо. Науковці України вперше звернулись до історії розвитку приватного сектора народного господарства, перестали розглядати непманську буржуазію як деструктивний фактор в економіці.

В українській історіографії цього періоду з'явились різноманітні ідеї щодо оцінок здобутків непу, сформувався широкий діапазон думок, часто протилежних: від надмірної ідеалізації непу до тверджень, що він закінчився невдачею.

Значний інтерес до "непівської" проблематики і взагалі історії аграрних відносин в 20-ті роки проявили і зарубіжні дослідники. Останні сходяться на думці, що двадцяті роки були одним з найсприятливіших періодів в історії України щодо економічного та соціального розвитку[13].

Можна вважати, що в кінці 80-х – поч.90-х років почала формуватись нова тенденція в історіографії, відкриття досі закритих архівних фондів, реабілітація політичних діячів створили нові можливості висвітлення реальної історії. Політологи і історики спробували сформулювати альтернативні моделі розвитку радянського суспільства в рамках його соціалістичного вибору. Зріс інтерес до спадщини М.Бухаріна, О.Чаянова та їх концепцій розвитку сільського господарства.

Аналіз вищенаведеної літератури показує, що українськими науковцями закладена фундаментальна основа, яка дає можливість вприту підійти до предметного вивчення непу на Україні як принципово самостійної проблеми, розгляду його здійснення в окремих регіонах держави.

Разом з тим залишається низка нерозв'язаних питань, які вимагають глибокого

подальшого дослідження, адже не всі проблеми непу вивчені однаковою мірою, помітною є політизація проблеми, що призвело до її певних деформацій.

У дослідників 90-х років залишилось широке поле невивчених проблем: іншого підходу і переосмислення потребують, на думку Каспрука І.І[14], такі опановані історіографією ділянки, як концепція непу, заходи переходу до нього, його окремі елементи. Поглибленого вивчення вимагає як фактичний, так і принциповий аспект процесу визрівання непу в надрах воєнного комунізму; актуальним залишається показ непу крізь призму висвітлення його унікального досвіду, який міг бути впроваджений частково і сьогодні; недостатньо ще використані архівні матеріали. Автор вважає, що перед українськими науковцями постає завдання детального наукового аналізу всього комплексу питань, пов'язаних із зародженням, обгрунтуванням і здійсненням непу.

Зробивши історико-політичний аналіз непу на Україні в 1921-1923 рр., автор робить висновок, що методи, рішучість і гнучкість дій, багато змістовних моментів непу не втратили своєї актуальності; вважає необхідним досліджувати наукову і практичну цінність прорахунків непу, його негативних сторін, оскільки це дозволяє простежити і оцінити закономірність виникнення і механізм формування деяких теперішніх економічних труднощів в країні, розглянути альтернативні можливості практичних дій, уникнути помилок в майбутньому.

В опрацювання тематики українського минулого 20-х рр., а саме, соціально-політичного аспекту здійснення нової економічної політики на Україні, певний внесок зробив Бакуменко О.П.[15] . У своїй праці автор наголошує на тому, що він, по-перше, категорично не погоджується з думкою ряду істориків, які ототожнюють неп з горбачовською перебудовою і, тим більше, з економічною політикою, що проводиться в Україні сьогодні, по-друге, звертає увагу на значні відмінності конкретно-історичних умов, сутності і змісту цих політик.

Надмірна політизація проблеми непу призвела до її неминучих деформацій, вважає вчений, для багатьох праць властива ілюстративність, описовість, прагнення вписати фактичний матеріал у схему висхідного поступального розвитку в створенні соціалістичних засад в СРСР. Тому безпідставно вихвалялись одні сторони і замовчувались ті, що не вкладалися в офіційні трактування історії радянської держави.

У своїй праці Бакуменко О.П. намагався уникнути цих недоліків, об'єктивно подивитись на події двадцятих років, врахувавши, звичайно, позитивний досвід досліджень українських істориків попередніх десятиліть, особливо накопичений ними фактичний матеріал.

Багатогранність і різноманітність постановки проблем української історії 20-х років за останнє десятиріччя справляє позитивне враження: тематика, підходи, оригінальність викладу, самостійні, неординарні висновки. Це стосується як монографій відомих українських дослідників, так і праць молодих вчених. Майже десятилітнє існування незалежної України відкрило широкі можливості для справді наукового дослідження минулого нашого народу. В проблематиці, яку вивчає національна історіографія, чільне місце продовжує займати історія впровадження і здійснення непу на Україні, його уроки, причини згортання, в цілому аграрні відносини в українському селі в 20-30 рр. XX ст.

З нових позицій розглядають різні аспекти непу у своїх кандидатських і докторських диссертаціях Волосник Ю.П., який досліджує діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921-1928 рр.; Бубін І.В., що розкриває роботу легкої промисловості України в умовах непу (1921-1925 рр.), Слотюк П.В., який зупиняється на проведенні державної хлібозаготівельної політики на Україні в 1926-1929рр.; Морозов А.Г., котрий висвітлює роботу кредитної сільськогосподарської кооперації в роки непу[16].

Плідно працюють вчені Інституту історії Національної Академії наук України. В серії "Історичні зошити" вийшла цікава робота досвідчених українських вчених

Кульчицького С.В. і Мовчан О.М. "Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні", в якій вперше використано багато нових архівних матеріалів і документів[17]. Спробу побудови концептуальних засад реальної історії зроблено в монографії Кульчицького С.В. "УСРС в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.)"(Київ, 1995). Автор зупинився на широкому спектрі проблем: від міжнародного становища і запровадження непу на поч.20-х років до згортання і кінця непу. У праці наводиться багато партійних документів, цитат з ленінських праць, які є яскравою ілюстрацією більшовицької політики і вдало введені в канву основного матеріалу про історію непу в Україні. Неп як результат переходу від концепції "світової революції" до концепції "капіталістичного оточення" – ось як бачить дослідник причини зміни більшовиками політичного курсу, який підштовхнув голод 1921-1923 рр. на Україні. Робота Кульчицького С.В. справді є спробою нового бачення "непівської" проблематики і так званої "української специфіки " історичного розвитку в 20-х роках.

Своєрідним і фундаментальним дослідженням, що розглядає історію українського селянства в період становлення тоталітарного режиму 1917-1927 рр., стала монографія Ганжі О.І., видана в Києві у 2000 році[18]. Попередній доробок цього історика характеризувався вище.

У дослідженнях останнього часу простежується стійкий інтерес до проблем історії українського селянства, його взаємовідносин з більшовицькою владою, аграрних відносин на селі в 20-30-х роках XX ст., податкової політики в українському селі в роки непу.

Обравши темою кандидатської дисертації аграрні відносини в українському селі в 20-30-х рр., Скотнікова Л.С. на широкому архівному матеріалі, із залученням нових джерел розглядає суперечливий розвиток цих відносин в період 1921-1939 рр. на Україні[19].

Авторка доводить, що першопричиною всіх складностей в розвитку українського села було те, що аграрний сектор України розглядався не як складова її економіки, а, насамперед, як частка аграрного сектора всієї тодішньої держави. Тому Україна не могла розпоряджатись своїм аграрним потенціалом, а змушена була діяти відповідно до настанов партійних і радянських органів. В добу непу, на думку дослідниці, з'явилися альтернативні підходи до вирішення аграрного питання шляхом розвитку різних форм власності і ведення сільськогосподарського виробництва, проте всі ці підходи були відхилені сталінським тоталітарним режимом, а суцільна колективізація призвела до позбавлення селян статусу власника і господаря.

Скотнікова Л.С. вважає, що застосування адміністративних, насильницьких методів порушило віковічний уклад українського села, стало однією з причин трагедій і негараздів, які мали місце протягом 80-ти років в аграрному секторі України. В цій дефініції, звичайно, дослідниця підтримує думки, висловлені Субтельним О., Кульчицьким С., Ганжою О. та інш.

У дисертації Корновенко С.В. розглядається такий цікавий аспект непу, як податкова політика радянської влади в українському селі в 1921-1925 рр.[20]

Проаналізувавши податкову політику влади в українському селі, дослідник доходить висновку, що пом'якшення податкового гніту, перехід до нових пріоритетів в оподаткуванні були здійснені більшовиками тільки в результаті загострення соціальної напруженості на селі і в місті. Автор дотримується пануючої серед істориків думки, що радянське керівництво започаткувало неп, враховуючи необхідність втримати владу у своїх руках. Оподаткування було використане більшовиками як інструмент маніпуляції селянством, його розколу на ворогуючі соціальні групи, хоча, безсумнівно, нововведений податок 1921 р. був кроком вперед у порівнянні з політикою "воєнного комунізму".

Комплексне, системне вивчення всього спектра взаємовідносин селянства і радянської влади у другій пол.20-х років здійснив у своїй кандидатській дисертації Сарищев В.І.[21]. На матеріалах Півдня України автор визначив найважливіші фактори

трансформації аграрного курсу держави та їх вплив на соціально-економічне становище українського села, дослідив процес штучного розшарування селянства за політичними та майновими ознаками під час підготовки масової колективізації, проаналізував передумови кардинальних змін хлібозаготівельної політики в 1927-29 рр., реальні причини застосування системи "надзвичайних заходів" та їх наслідки, розкрив основні напрямки опору селянства "воєнно-комуністичному" характеру хлібозаготівель, визначив спрямованість і особливості антиколгоспного руху, встановив причини зростання активних форм опору і проаналізував масові селянські виступи напередодні суцільної колективізації.

Досліджуючи другу половину двадцятих років, автор доводить, що на тлі підготовки до колективізації згортаються товарно-грошові відносини, розбалансовується хлібний ринок, тобто відбуваються кардинальні зміни курсу більшовиків.

На думку дослідника, саме вирішуючи силовими методами проблеми колективізації, оподаткування, заготівель, держава тим самим спровокувала ескалацію напруженості в стосунках із селянством. Відповіддю на радикальні зміни аграрної політики влади в 1928-29 рр. була суттєва трансформація характеру селянського руху, вважає автор. Він розглядає різноманітні форми протидії селянства владі, зокрема безкомпромісними стали, на його думку, форми економічного протесту – псування реманенту та забій худоби, масове приховування зерна, відмова від землі, саморозкуркулення. Активними формами опору були збройні заворушення, "баб'ячі бунти", терористичні акти, викривальна антирадянська агітація. Ці виступи були спорадичними, погано озброєними і підготовленими, вони швидко локалізувалися в межах своїх районів, проте все ж певною мірою стримували шалений тиск влади.

В кінці 90-х років з'являються дисертаційні роботи, що висвітлюють аграрні відносини, більшовицьку практику вирішення селянських проблем в 20-і роки на основі вивчення історії окремих регіонів. В даному контексті цікавим є дослідження Горюнової Є.О. "Соціально-політичні процеси в селі Кримської АРСР 1920-х років"[22]. Авторка проаналізувала наслідки аграрної політики більшовицької партії у кримському селі протягом двадцятих років, висвітлила заходи радянської влади щодо вирішення земельного питання та регулювання поземельних відносин, розшарування селянської маси, протиставлення бідняцько-батрацьких елементів заможним верствам, обмеження господарських можливостей останніх. Розглядаються національні моменти у земельній політиці владних органів, їх вплив на міжнаціональні відносини в республіці. Характеризуються репресії органів влади щодо селянства, його політичні настрої.

Провівши наукове узагальнення проблем соціально-політичного розвитку кримського села 1920-х років, автор робить логічні висновки про те, що політика радянської влади не тільки не відповідала інтересам найбільш хазяйновитої і працелюбної частини селянства, а була їм відверто протилежна, що основне гасло більшовиків – "земля – селянам" по суті ніколи не було ленінським, оскільки його висунула есерівська партія, на чому, як вище вже зазначалося, наголошував у своїй праці і Бакуменко О.П.

Над проблемою непу і аграрної політики радянської влади в українському селі окремих регіонів продовжують плідно працювати молоді науковці.

Отже, історіографія непу і аграрної політики радянської влади у 20-ті роки нараховує десятки книг, статей, дисертаційних досліджень.

Всі вони, починаючи з двадцятих років і до сьогодення, демонструють різні оцінки, позиції і ставлення авторів до нашого історичного минулого. Кожен період розвитку нашої держави, зміна політичного курсу відбивались на формуванні поглядів та історичних підходів дослідників. За останнє десятиліття відбулись докорінні зміни у поглядах українських істориків на "непівську" проблематику і в цілому політику радянської влади на селі. Помітним у працях 90-х років є грунтовний аналіз джерел, використання недоступних раніше для дослідників документів і матеріалів, розширення архівної бази, вивчення таких аспектів історії 20-х років, які ніколи не піднімалися в

попередні часи. У багатьох дослідженнях простежується спільність поглядів і оцінок на ряд досліджуваних проблем з історії двадцятих років, це стосується і хронології непу та колективізації, і обмеженості проведення нової економічної політики, через відомі всім причини специфіки її впровадження саме в Україні.

У дослідженнях останнього періоду поступово відтворюється справжня цілісна картина соціально-економічного і політичного розвитку українського села в 20-х роках, поступово зникає у працях описовість, догматизм, заідеологізованість, авторами висловлюється власне бачення проблеми через призму всього попереднього досвіду історичних досліджень. Проте для молодих науковців залишається ще чимало тем, що вимагають свого вивчення, особливо впровадження непу в окремих регіонах України, об'єктивне висвітлення діяльності і творчої спадщини захисників селянства, тих репресованих партійних і державних діячів, які розуміли, що розорене і деморалізоване село ніколи не буде соціальною опорою радянської влади, потребує ретельнішого дослідження і розробка концепції непу, реалізація його механізму, здійснення непу саме в аграрному секторі економіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В.І. Про кооперацію. - ПЗТ.-Т45.- С.351-358; 2. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 р.р.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії- К., 1995.-С.53.; 3. Там само; 4. Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні/ Соціально-політичні аспекти проблеми // Автореф. дис. канд. істор. наук. – К., 1992; 5.Атоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – нач.30-х годов //Автореф. дис. канд. истор. наук. – К., 1990. – С.13; 6. Там само; 7. Сталін Й.В. До питань аграрної політики в СРСР. Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. // Питання ленінізму. – К., 1953. – С.283; 8. Трапезников С.П. Борьба партии большевыков за колективизацию сельского хозяйства в годы первой пятилетки. – М., 1951; Абрамов Б.А. Партия большевиков – организатор борьбы за ликвидацию кулачества как класса. – М., 1952; Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике. – М., 1954; Коваль М.К. Успехи развития сельского хозяйства Украины к концу восстановительного периода / 1923-1925 г.г./ // Автореф. дис. канд. истор. наук. – К., 1951; 9.Поляков Ю.А., Дмитренко В.П., Щербань Н.В. Новая экономическая политика. Разработка и осуществление. – М., 1955; 10. Кучер О.О. Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громодянської війни. . – К., 1959; Бакуменко П.І. УРСР в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр. – К., 1960; Історія селянства УРСР. – К., 1967. – Т.2; Історія УРСР (у десяти книгах). – К., 1977. – Т.6; 11. Поляков Ю.А. Переход к непу и советское крестьянство. – М., 1967; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М., 1977; Його ж: Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М., 1979; 12. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовний період 1921-1925 р.р. // Автореф. дис.канд.істор.наук. – Донецьк, 2000; 13.Лях Ф.Д. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К., 1990; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період 1921-1929 рр. – Харків., 1991; Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К., 1991; Кульчицький С.В. Нова економічна політика: уроки і сьогодення.// Маршрутами історії. – К., 1990; Диланян А.А. Ринкові відносини в теорії і практиці більшовицької партії в умовах непу: Автореф. дис. докт. істор.наук. 07.00.01. / Киевский ун-тет им. Т.Г.Шевченко. – К., 1992; Ганжа О.І Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми України: факти, судження, пошуки. – К., 1992. – Вип.2. – С.30-35; Нікольський І. Соціальні прорахунки непівського періоду в Україні – досвід та майбутнє // Український час. – 1992. - 12. 14. Krawchenko B. Social and National Conscigysness in Twentieth Century Ukraine. – Edmonton, 1987; Lorski C. Cienie Nep-u. Sprzecznoci socialismu w Latach 1921-1929. – W-wa, 1986; 15. Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр.: Автореф. дис.канд.істор.наук. 07.00.01./ Киевский ун-тет им. Т.Г.Шевченко. – К., 1994; 16. Бакуменко О.П. Вказана праця; 17. Волосник Ю.П. Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921-1925 рр. // Автореф. дис.канд.істор.наук. - Запоріжжя, 1993; Бубін І.В. Втка промисловість України в умовах непу 1921-1925 р.р. // Автореф. дис.канд.істор.наук.- Одеса, 1994; Котюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 рр. // Автореф. дис. канд. істор. наук.– К., 1992; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу // Автореф. канд.докт.істор.наук. – К., 1994; 18. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму 1917-1927 р.р. – К., 2000; 19. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х роках XX ст. // Автореф. дис.канд.истор. наук. – К., 2000; 20. Корновенко С.В. Вказана праця; 21. Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-1929 р.р.: проблема взаємовідносин (за матеріалами півдня України)// Автореф. дис.канд.истор. наук. –Дніпропетровськ, 2000; 22. Горюнова Є.О. Соціально-політичні процеси в Німецькій і Кримської АРСР 1920-х років// Автореф. дис.канд.істор.наук..- Запоріжжя, 1999.

Л. М. Лашкевич

ІНФОРМАЦІЙНІ ЗВЕДЕННЯ ДПУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАСТРОЇВ РОБІТНИЦТВА УСРР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х РР. ХХ СТ.

Історія радянського суспільства у 20-х роках, робітничого класу зокрема, попри багату історіографічну традицію, має ще досить перспективні напрямки вивчення. Одним із них є дослідженя настроїв, свідомості мас. Пріоритет свідомості як синтезу історичного досвіду та імперативу історичної дії – це один з генеральних ідей світової історичної думки. М.С. Грушевський досить влучно зазначив, що для історика "...кінець кінцем не менше, а часом навіть і більш важно знати не тільки те, як проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити) – а як вони були прийняті і відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості, і які враження вони викликали. "[1]

Різноманітні джерела, серед них і нетрадиційні для істориків, дозволяють відтворити бодай у загальному вигляді дійсний стан суспільної свідомості . Одним із джерел, які найбільш адекватно відображають ставлення робітництва до політики радянської влади, є інформаційні зведення Державного політичного управління (ДПУ). І хоча з початку 20-х років діють такі інформативні органи як губкоми, губвиконкоми, губНК, фактично збір, аналіз та опрацювання інформації здійснювали працівники ДПУ.

У другій половині 20-х років все більше почала проявлятися тенденція повернення до воєнно–комуністичних методів та курсу на витіснення приватного сектора, що в свою чергу, вимагало від партійного керівництва посилення контролю за політичною та економічною ситуацією в країні.

Централізація влади, низький рівень життя призвели до великого розчарування серед робітництва країни. Саме тому в цей час органам держбезпеки необхідна була робота налагодженої чіткої системи збору інформації. Були організовані інформаційні відділи у повітах і губерніях у місцевому апараті, звідки надходили статистичні та періодичні звіти, в яких характеризувалися настрої мас. Крім офіційно призначених інформаторів, подавати різноманітні відомості в ДПУ повинен був кожен член партії, особливо інформацію про факти ворожих дій стосовно радянської влади та її заходів.

Отже, в органах ДПУ поступово збиралась велика кількість даних про справжнє становище в країні. Одержані матеріали узагальнювалися, аналізувалися й групувалися наступним чином: зведення, доповіді, бюлетені, огляди, листи. На кожному з повідомлень обов'язковим був гриф "секретно" чи "абсолютно секретно". Періодичність надходження інформації теж була різною: або раз на місяць, або кожні два тижні, або ж ще частіше.

Структура зібраних звітів загалом складалася з наступних розділів: 1) загальна політична ситуація – подавались матеріали про діяльність політичних партій, груп, про повстання, страйки, контрреволюційні прояви; 2) економіко – продовольча ситуація – містилась інформація про ставлення робітництва до економічної політики радянської влади, про роботу на підприємствах, низьку заробітну плату, страйки; 3) становище в культурній сфері – відомості про освітній рівень населення, роботу шкіл, культурних установ, результати проведення українізації.

Так, наприклад, " Зведення ДПУ УРСР про найважливіші моменти, виявлені в настроях робітників, що поступили в ЦК КП(б)У за 1926 – 27 рік", були побудовані за наступною схемою: ставлення до міжнародних подій; страйки; зарплата; колдоговори; скорочення; взаємовідносини з адміністрацією; взаємовідносини з профспілками; антирадянські прояви; житлові умови.[2]

Як приклад, можна розглянути "Огляд № 9, 16, 17, 20, 23 Інформаційного відділу ЦК КП(б)У про політичні настрої робітників, селян, червоноармійців за жовтень 1928 р.". В основному ці настрої були викликані зниженням зарплати.

"Дніпропетровськ: робітники Депо одержали зниження заробітку пересічно від 13 до 23%. Для окремих здольщиків зарплатню буде знижено на 50 крб.

Луганськ: за інформацією залізничної адміністрації намічається зниження заробітної плати для 60% робітників.

Незадоволення робітників набуває форми "волинок", "італьянок", а іноді навіть страйків.

Страйковий настрій спостерігається на південно – західній Донецькій залізниці та в Ізюмській залізничній майстерні.

Бригадир заявив – страйку не вдасться зробити в зв'язку з тим, що більшість з наших комуністів вийдуть на роботу в той час, коли ми будемо страйкувати. З іншого боку, нас можуть арештувати, а на наше місце прийняти безробітних. Розмови та вимоги ні до чого не приведуть. Минулий місяць ми випустили 14 паровозів, а ось коли зменшимо 7-8 паровозів, тоді з нами інакше будуть говорити і підуть знову на процентний виробіток."[3]

Щодо металістів, гірників та інших груп робітників, то серед них зазначаються моменти незадоволення, викликані, головним чином, невиконанням колдоговорів, бюрократичною поведінкою адміністрації, занедбанням побутових потреб робітників з боку профспілок.

Також у зведеннях містяться різноманітні чутки, які поширювалися серед робітництва, дається аналіз їх виникнення та значення. Слід відзначити, що в багатьох повідомленнях розкривається не лише практика радянського будівництва, а й справжня реакція населення на політику Радянського уряду.

Для підтвердження наведемо витяги із зведень про політнастрої робітників за травень 1928 р.: "Настрої невдоволення продовжуються. Найбільше нарікань викликає розмаїтість норм і розцінок, поясів дорожнечі. Робітники вважають, що реформу проведено без належної проробки з боку адміністрації й профспілки, скаржаться на те, що з думкою робітників у цьому питанні ніхто не рахується."[4] Внаслідок цього – спостерігається посилення ворожих настроїв до адміністрації і технічного персоналу, що проводять корегування норм і розцінок, загрози, обвинувачення в контрреволюції тощо.

Робітники висловлюються: " Ви, бюрократи, тиснете на робітників, п'єте з них останню кров."[5]

Звертає на себе увагу й негативний настрій серед робітників залізниць у зв'язку з скороченням штатів. Прослідковуються навіть випадки помсти за скорочення, погрози, "…якщо мене скоротять, то я такого натворю, що буде жарко в усьому Дебальцево."[6]

Помітне місце у зведеннях та бюлетенях відводилося політичному життю. Зокрема, йшлося про політичні процеси, діяльність політичних партій і груп, змови і повстання, страйки й контрреволюційні явища. Причому, подавалася не просто констатація фактів, а й певний їх аналіз. Так, у доповіді про політичне та економічне становище робітників України за лютий – березень 1927 р. аналізувалися наступні події: " Настрій робітників у звітний період значною мірою відобразився в минулих перевиборах міськрад:

1. У передвиборчий період робітники виявили досить значну пасивність, що виразилось в слабкому відвідуванні ними звітних передвиборчих зборів.

2. Пасивність ця, з одного боку, пояснюється поганою підготовчою роботою в багатьох місцях, а з іншого – стомленістю від досить частих зборів та доповідей (з яких більша частина мала казенний характер), незадоволеністю окремих груп робітників у реальності роботи міських рад, як органів влади, і врешті-решт, ставленням до передвиборчих зборів, як до таких, що не вирішують складу Рад. "[7]

Якщо аналізувати страйковий рух періоду 1927 р., то страйки в більшою мірою припадають на робітників вищої і середньої кваліфікації, тому що раніше це спостерігалось більшою мірою серед чорноробочих. У більшості випадків тривалість страйків не виходила за межі одного робочого дня. Таким чином, затяжного характеру страйки не мали.

Відносини між членами партії та безпартійними теж не були спокійними,

"…тепер робітники не так, як в минулі часи, що складали одну дружну сім'ю. Тепер робітники поділом на партійних та безпартійних налаштовані один проти одного і, звісно, відстояти себе не можуть."[8]

Антирадянські прояви за період 1927 – 28 рр. почали набувати характеру агітаційних дій. Так, в Дніпропетровському газовому заводі були знайдені прокламації наступного змісту: "Робітничо-селянська влада – гірше татарської орди. Давно пора признатися, що ми обмануті і попали в царство неволі до нових господ. З білого генерала вийшов червоний, білого інженера також пофарбували, але від цього робітнику краще жити не стало. Якщо стара влада стригла, то нова – бриє. Давно пора признатися, що партія протиставила себе робітничому класу, що вона робітничий клас зігнула в баранячий ріг, наповнила заводи агентами ДПУ, а різного роду комсомольця і члена партії перетворила в охоронця."[9]

Більш поширеними стали скорочення робітників на заводах. Робітники, щоб не допустити цього, наполягали на переході на триденний робочий тиждень на тих підприємствах, де вже перейшли на шестигодинний робочий день. Простежується незадоволення робітників: "…в кінці кінців побудували соціалізм – скоро будемо працювати не 6, а 2 години, а далі і нічого робити не будемо", йдуть розмови, що "це буде не скорочення, а чистка для того, щоб робітник був ще менш вимогливим", або "…чи довго над нами будуть знущатися, коли прийде цьому кінець."[10]

Досить поганими були житлові умови робітників, які, не вбачаючи ніякого виходу з кризи, висловлювали незадоволення політикою радянської влади і компартії. Відзначалось незадоволення новим законом про квартплату. В окремих випадках робітники говорили: "Коли комуністи не мали власних будинків, тоді вони і не підвищували ставок на квартплату", або "…завдяки новому квартирному закону робітники знову підуть жити в погріб, оскільки вони не зможуть платити за квартплату в центрі міста."[11]

Негативні настрої серед робітничих мас були спричинені й продовольчими труднощами, перебоями в постачанні хлібом. Гнівні виступи набували щораз більших масштабів: "…давно слід було всіх цих мерзотників розігнати, ось уже й хліба нема, а держава не може забезпечити своїх робітників. В селян забрали зерно й відправили в Китай, а з євреями-переселенцями багато не попрацюєш."[12]

Таким чином, інформаційні зведення дають можливість спростувати пануючу в радянській історіографії тезу про безумовну підтримку робітниками радянської влади. Незадоволення робітників, як і інших верств населення, політикою радянської влади у другій половині 20-х років стало одним із чинників згортання непу та переходу до "генеральної лінії " партії у кінці 20-х – на початку 30-х рр..

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Витанович І. Уваги до методології й історіографії М. Грушевського // Український історик. – 1966. - № 1-2 (9-10). – С.51; 2.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. - Спр.25. - Арк.23; 3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2824. – Арк. 14 – 16,50; 4. Там само. – Арк. 46; 5. Там само. – Арк. 47; 6.Там само. – Арк. 49; 7.ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. – Спр.2523. – Арк. 28; 8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2824. – Арк. 48; 9.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2523. – Арк. 6; 10.Там само. – Арк. 4; 11.Там само. – Арк. 5; 12.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2824. – Арк. 52.

О.Є.Зубко

УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМ.М.ДРАГОМАНОВА В ПРАЗІ (1923-1933РР.). ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Вивчення історико-культурного життя українців поза межами Батьківщини стало сьогодні завданням надзвичайної ваги. В цьому плані яскравою сторінкою є історія української еміграції в Чехії у період між двома світовими війнами. Як відомо, після 1920 р. багато відомих українських державних, політичних, громадських

діячів, вчених, письменників, художників змушені були емігрувати до Чехії. Це пояснюється, передусім, національною близькістю українського та чеського народів, схожістю історичної долі та багатовіковими зв'язками. З іншого боку, еміграції українців в Чехію сприяли президент ЧСР Томаш Масарик і уряд республіки на чолі з Едуардом Бенешем, завдяки підтримці яких і були сформовані освітні установи української науки, зокрема, Український Високий Педагогічний Інститут ім. М.Драгоманова в Празі (далі – УВПІ).

У розвитку досліджень з названої проблематики можна умовно виділити чотири основних етапи, принагідно зауваживши, також про майже повну відсутність спеціальної літератури, присвяченої цьому навчальному закладу.

1920-1930-ті роки.

Характерними рисами двадцятих років були поступова стабілізація життя української еміграції й набуття нею рис своєрідного соціуму з чіткою внутрішньою організацією, політичним, громадським і культурним життям, що всіляко відображалось на сторінках чисельної як на той час емігрантської преси: понад 98 газет, бюлетенів і журналів у всіх видах і політичній палітрі.

Авторство значної кількості публікацій належало, зокрема, колишнім діячам Української Народної Республіки – В.Винниченку, Н.Григор'єву, І.Мазепі, М.Шаповалу. Так, останній на сторінках "Засад української визвольної програми" писав: "Набагато складніше подолати наслідки денаціоналізації й, зрештою, обернути українців в культурну націю. Адже культуру не здобудеш жодним іншим способом, як створенням її. Культурна робота в розумінні розучування гопаків, січових вправ чи приміром перегонів – не може містити суто етнографічного підходу, вона має бути організацією матерії відповідно до людських потреб. Культурна робота для нас неграмотних вчити грамоті, неосвічених робити освіченими, писати і друкувати підручники, виробляти плани та проекти, за якими будувати залізниці, шляхи, будинки, пароплави, машини тощо.". Торкаючись питання безпосередньо Педагогічного Інституту на сторінках місячника "Нова Україна", він охарактеризував його появу, як такої просвітньої установи, "що подбала б про організацію і підготовку робітників на полі роздроблення й витворення духовної української культури."[1]

Паралельно з цими публікаціями з'являються праці і радянських дослідників. Так, наприклад, М.Любченком було звернено увагу на ставлення різних кіл української еміграції в ЧСР до радянської влади, а також до питання її повернення додому.[2]

В цілому ж уся радянська історіографія була просякнута гостротою ідейної боротьби з ідеологами колишньої УПРС (есерами шаповалівської течії та й не тільки з ними – О.З.), що вносило в наукові розробки надмірну полемічність.

1930-ті рр. стали своєрідним рубежем в житті української наукової спільноти. Кардинальна зміна становища була спричинена початком Другої світової війни та послідовною окупацією німцями східно- і західноєвропейських країн, що призвело до дезорганізації більш-менш усталеного життя емігрантів, їх нових територіальних переміщень, припинення діяльності багатьох політичних, громадських та інших структур, що в свою чергу обумовило появу праць такого ж підсумкового характеру. Це, наприклад, роботи І.Мірного[3] та М.Галагана[4].

Перша з них присвячена власне історії створення та діяльності УВПІ і є унікальною з фактологічної точки зору. Тоді як праця М.Галагана із підсумками десятилітньої діяльності Української Громади в ЧСР, пов'язана з педагогічним закладом лише опосередковано, вона побіжно торкалась останніх років його функціонування.

Аналізуючи про 20-30-ті рр., не можна не торкнутись і питання ініціатив української наукової еліти щодо збирання пам'яток національної культури, а, отже, української історичної документації. Так значна частина документального матеріалу Педагогічного Інституту зберігалась в Українському національному музеї-архіві, створеному на базі Українського Громадського Комітету в 1924 р., а згодом

підпорядкованому Соціологічному Інституту. Інша ж частина стала надбанням Музею Визвольної Боротьби України.

1940-і роки.

Цей період важливий тим, що на тлі майже повного згасання історичних досліджень, зумовленого Другою світовою війною, в 1942 р. в Празі побачила світ перша частина книги С.Наріжного "Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами"[5]. Її можна вважати першою спробою узагальнити науково-освітню та культурницьку діяльність в українському еміграційному середовищі Чехо-Словаччини. Як і праця Мірного, вона оперує значним фактажем: зібрані в ній дані про наукові установи, матеріали до біографій багатьох визначних представників української еміграції, зокрема вчених, без перебільшення можна віднести до розряду енциклопедичних.

1950 – поч.1990-х рр. – це етап відновлення роботи науковців по вивченню спадщини української міжвоєнної еміграції в Чехо-Словаччині, характерною рисою якого є відсутність спеціальних праць з досліджуваної проблематики, як з боку радянської історіографії, так і української еміграційної. Парадоксальність ситуації пояснюється перемогою СРСР в Другій світовій війні, внаслідок чого українці-емігранти ЧСР в першій половині 1945 р. змушені були емігрувати далі на Захід, в так звану "американську окупаційну зону", рятуючись від рук радянських "визволителів". Останні, в свою чергу, розпочали масштабну акцію вивезення матеріалів (переважно документів, архівів) українських установ та організацій, що залишились в Чехо-Словаччині без господарів. Так, серед перших вже в червні-липні 1945 р. були вивезені архіви УВПІ та Українського Громадського Комітету, згодом у вересні того ж року – архів Українського Історичного Кабінету, а ще згодом матеріали Музею Визвольної Боротьби України. Всі матеріали, вивезені з Праги в 1945-46 рр., були передані до Центрального історичного архіву м.Києва, де з них до 1951 р. було сформовано 340 фондів загальним обсягом близько 40 тисяч справ. З них 258 фондів (23410 справ) було передано Центральному державному архіву Жовтневої Революції (ЦДАЖР) в м.Києві, (нині-Центральний державний архів вищих органів влади і управління України), а 70 фондів (12923 справи) - Центральному історичному архіву СРСР в Москві. Цікаво, що доля цих матеріалів залишається ще й досі невідомою. Згодом до них були долучено празькі надходження 1958 р., загальним обсягом понад 10 тонн, які в Центральному історичному архіві були опрацьовані в 1959-63 рр.. З них було сформовано 173 фонди (7332 справи) і передано в ЦДАЖР та інші архіви України, 30 фотоальбомів – в Центральний державний архів кінофотофонодокументів м.Києва. Частина матеріалів потрапила до архіву КДБ та Архіву Інституту історії партії (нині – Центральний державний архів громадських об'єднань) в м. Києві, бібліотечного фонду науково-довідкової бібліотеки ЦДІА, а звідти – до спецфондів різних наукових бібліотек; музейні речі – до Київського державного історичного музею[6]. Ті ж речі, "які не мали історичного та наукового значення", на підставі актів від 31.03. та 4.04. 1962 р. були спалені[7]. Упорядкований спеціалістами архівної справи в 50-80-х рр. такий величезний матеріал був суворо засекречений і схований в так званих "спецфондах" аж до 1992 р.

Гриф "цілком секретно" мав і архів Педагогічного Інституту. З нього було створено окремий фонд за № 3972 під назвою "УВПІ ім. М.Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.)", який має три описи. Укомплектування першого опису було завершено ще в листопаді 1948 р. і нараховує 924 справи, що охоплюють матеріали про заснування та організацію навчання, списки викладачів, студентів, матеріали секретаріату, адміністрації (спр.1-180). В окремі справи виділено документи всіх трьох факультетів закладу: історико-літературного (спр.181-186), математично-природничого (спр.204-221), музично-педагогічного (спр.222-225).Зафіксовано структуру та звіти про діяльність кожної кафедри. Окремими справами виступають матеріали контрольно-

іспитової комісії (226-236) та бібліотеки (237-240). Особисті справи мають всі професори та лектори (241-288). У 50-х рр. описи були поповнені ще трьома. До них увійшли габілітаційні роботи професорів і майже всі курсові та дипломні роботи студентів, третій опис містив доповнюючу документацію, зокрема, про поганий фінансовий стан закладу. На деяких справах є печатка "Центральный Государственный Архив Октябрьской Революции и Социалистического Строительства УССР. г.Харьков", що свідчить про перебування архіву спочатку в Харкові, а згодом його переведення до ЦДАВО м. Києва.

Багатющі матеріали архіву Українського Громадського Комітету (фонд за № 3801), що теж зберігаються в ЦДАВО, упорядковані за окремими відділами. Найбільший інтерес для автора становили справи Культурно- Просвітнього відділу по створенню педагогічного вузу (спр.19, 23, 24, 281-287, 366, 480-481, 526 та 608.).

Окремі матеріали можна знайти і у фонді Музею Визвольної Боротьби України (№ 4026), хоча значна частина документів цього архіву знаходиться в ЦДАГО в стані ревізії і до цього часу, а також в ряді особистих фондів професорсько-викладацького складу: М.Шаповала (3563), Л.Білецького (3876), М.Тимченка (3862), С.Шелухіна (3695), С.Русової (3889), Ф.Швеця (4002), В.Сімовича (4446), С.Наріжного (4432).

Досить цінною є "Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних еміграційних установ, організацій, осіб" (фонд 4465), опис якої було завершено 3 березня 1963 р. Фонд був спершу опрацьований в ЦДІА, а згодом переданий до ЦДАВО і включає 1130 одиниць збереження.

Враховуючи вищезазначене щодо радянської історіографії, а також історичні реалії тих часів, відзначимо такі характерні її процеси: 1) дослідження історичних фактів та явищ, пов'язаних з діяльністю української еміграції, відбувалося з позицій класового підходу, що призвело до замовчування багатьох історичних фактів; 2) діяльність інституту в пропагандистських цілях зводилася до викриття "українського буржуазного націоналізму"; 3) перетворення історії української еміграції в цілому з предмету наукового дослідження на один із видів ідеологічної боротьби.

1990-ті роки – початок, становлення та поступовий розвиток української національної історіографії. Проголошення незалежності України дало новий імпульс для її розвитку стосовно теми нашого дослідження. Історики, отримавши доступ до засекречених раніше документів, почали об'єктивно вивчати спадщину українських емігрантів міжвоєнної доби в Чехо-Словаччині. Серед нових монографій та публікацій слід відзначити спільну роботу С.В.Ульяновської та В.І.Ульяновського[8], які зробили значний внесок у дослідження функціонування українських наукових установ на території ЧСР в міжвоєнний період. Освітній діяльності української еміграції присвячені праці М.Євтуха, В.Кеміня[9], а також Г.Саган[10]. До праць загального характеру можна віднести дослідження С.В.Віднянського[11], що характеризує політику чеського уряду щодо українців-емігрантів, як аполітичну, здійснювану на засадах русофільських, а, отже, спрямовану виключно на культурну сферу, та роботу В.П.Трощинського[12], яка є першим підсумковим дослідженням з історії української еміграції міжвоєнного періоду в усіх європейських країнах.

Певні здобутки у вивченні досліджуваної проблематики має і чеська історіографія. Чехи, передусім, торкнулися питання чисельності української еміграції, її відмінних рис з російською та допомоги їй з боку чеських урядових структур (праці Б.Єржабкової[13], З.Сладек[14] та Б.Зілінського[15]).

Щодо джерелознавчих розробок цього часу, то у 1999 р. побачила світ друга частина праці С.Наріжного[16], підготовлена Головним архівним Управлінням України, а в Чехо-Словаччині в 1996 р. Р.Махатковою було опрацьовано і описано ту частину архівного матеріалу, що через різні причини не була вивезена до Радянського Союзу і становить окремий фонд під назвою "Український музей в Празі"[17]. Ця праця того ж року була перекладена українською мовою.

Отже, підсумовуючи історіографічний огляд, зауважимо, що, незважаючи на наявну літературу та архівні матеріали, УВПІ ім.М.Драгоманова як об'єкт потребує спеціального комплексного дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Шаповал М. Засади української визвольної програми.-Прага, 1927; Його ж: Український Високий Педагогічний Інститут ім.М.Драгоманова в Празі.//Нова Україна.-1923.-Ч.7-8.-С.152-153; 2.Любченко М. Чотири роки української еміграції.//Червоний шлях.-1923.-№2.-С.111-117; Його ж: Далі шляхом розкладу (Українська еміграція в 1923 році.) // Червоний шлях.-1924.-№2.-С.28-31; 3. Мірний І. УВПІ ім.М.Драгоманова в Празі.(1923-1933 рр.) /Історія інституту/.-Прага,1934.-С.144; 4.Галаган М. Десять років української громади в ЧСР: огляд життя та чинності (1927-1937рр.).-Прага.,1938.-С.104; 5.Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.1919-1939рр.-Ч.1.,-Прага,1942.-С.388; 6.Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення.//Архіви України.-Київ.- №1-6.-С.18-30; 7. Там само.- С.27; 8.Українська культура: лекції за редакцією Дм.Антоновича./Упор.С.В.Ульяновська; Вст. ст. І.М.Дзюби; Перед.слово М.Антоновича; Додатки С.В.Ульяновської та В.І.Ульяновського.-К.: Либідь, 1993.-С.592; 9.Євтух М. Кемінь В. Освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині між двома світовими війнами (1921-1945рр.).-К.,1997; 10.Саган Г.В. Мости єднання (Співпраця української та іноземної науки 1918-1939рр.); 11.Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період.//Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки.-К.,1993.-Вип.3; 12.Трощинський В.П. Міжвоєнна еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище.-К.,1994.-С.260; 13.Єржабкова Б. Українці в Празі між двома світовими війнами.//Визвольний шлях.- Лондон,1990.-Кн.8.508.-С.993-1000; 14. Сладек З. Русская и украинская эммиграция в Чехословакии.//Советское славяноведение.-1991-.№6; 15. Zilinskyi B.Ukrayincі v Čechach a na Morave (1894) 1917-1945.-Praha.1995; 16.Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами .1919-1939рр./Матеріали, зібрані С.Наріжним до другої частини./-К.,1999.-С.272; 17.Український Музей в Празі.1925-1948.Опис фонду, упорядкувала Р.Махаткова.-Науково-довідкові видання з історії України.-Вип.41.-Київ-Прага.,1996.-С.296.

В.В.Дудар

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

У філософській та історичній літературі активно обґрунтовується думка про необхідність визнання у структурі суспільної свідомості такої форми, як історична свідомість. Думку про необхідність формування історичної свідомості суспільства, про її доленосну соціальну функцію в житті усіх поколінь людей проводять вітчизняні та зарубіжні вчені: історики, філософи, соціологи.

Вперше у нашій літературі визначення історичної свідомості подав відомий філософ Ю.А.Левада: "Цим поняттям охоплюється вся багатоманітність форм, що стихійно склалися, або створених наукою, в яких суспільство усвідомлює (сприймає та оцінює) своє минуле, …відтворює свій рух у часі"[1]. М.Н.Барг так відзначає історичну свідомість: "Історична свідомість… - це така форма суспільної свідомості, в якій поєднані всі три модуси історичного часу – минуле, теперішнє і майбутнє"[2]. "Пам'ять про минуле, знання, розуміння і переживання його характеризують собою історичну свідомість", - визначає останню А.В.Гулига[3].

Не заперечуючи статусу історичної свідомості і необхідності її теоретичного аналізу, наголосимо, що ніхто з авторів не визначив, яке місце належить історичній свідомості у структурі суспільної свідомості, за якими суттєвими ознаками відрізняється історична свідомість від інших форм суспільної свідомості. Форми суспільної свідомості розрізняються своїми предметними сферами відображення дійсності або способом відображення, або ж особливістю функціонування. Крім того, кожній формі суспільної свідомості властиві свої категорії, які відрізняють одну форму від іншої.

Про такі особливості історичної свідомості ми поки що сказати не можемо.

Не претендуючи на повну і вичерпну характеристику сутності історичної свідомості, вважаємо за потрібне виділити в структурі цього феномена два рівні, два компоненти: теоретичний та духовно-практичний (буденно-психологічний).

Теоретичний рівень репрезентує *історична наука* (історіографія), духовно-практичний – *історична пам'ять*.

У формуванні та розвитку історичної свідомості суспільства провідна й визначальна роль належить історичній науці, котра покликана дати об'єктивне, глибоке та всебічне висвітлення реальної історії народу, закономірностей історичного процесу, зітканого з унікальних, неповторних фактів і подій, дій і вчинків осіб й широких народних мас.

Історична наука є теоретичною формою історичної свідомості. Вона відтворює минуле в реконструйованому вигляді, створює теоретичну модель минувшини. Ця модель і реальні історичні події й процеси лише приблизно збігаються (якщо збігаються) одне з одним і за змістом, і за обсягом. На це є низка причин, пов'язаних зі специфікою історичної науки. Зазначимо лише деякі з них.

Історична наука використовує для побудови своєї теоретичної моделі минулого писемні джерела, що фіксують і описують історичні події, здебільшого офіційні документи, писемні свідчення державних мужів тощо. Цілком природно, що всі ці джерела та матеріали висловлюють думку, оцінку й позицію панівних верств суспільства, серед яких була і головним чином поширена писемність. Тим самим зазначені джерела нав'язують сучасному історикові своє "бачення" історичних фактів і явищ. Відомий російський історик С.М.Соловйов відзначав: "Історія має справу з людиною, з її життям у всіх його проявах. При цьому в історії ми не можемо спостерігати явища безпосередньо, ми дивимось тут чужими очима, слухаємо чужими вухами"[4]. Окрім того, відомо, що досить часто багато літописів наступними літописцями переписувались, переінакшувались, перероблялись, доповнювались відповідно до свого світобачення і світорозуміння або на догоду черговому князю, монарху, правителю. Тим самим "затуманювалися", блякли, "затиралися" наступними інтерпретаторами об'єктивно-реальні історичні процеси. Тому довіра до цих писемних джерел повинна бути обережною з огляду на те, що й вони можуть перекрутити історичну дійсність. Пошук історичної правди вимагає від історика-дослідника тривалих наполегливих й копітких зусиль, наукової сумлінності, професійної майстерності та здібностей.

З іншого боку, кожен історик судить й оцінює минуле з позицій тих соціальних відносин, культури, духовності, продуктом яких є він сам. Тим самим історик свідомо чи несвідомо (треба вважати, несвідомо), відтворюючи історичне минуле, нав'язує сучасникам своє "бачення" й оцінку реальної історії.

Історична наука, прагнучи виявити та встановити закономірний зв'язок фактів, подій, явищ в історичному процесі в його хронологічній послідовності й порядку, губить зі свого поля зору такі людські чинники, як сприйняття, оцінки, переживання історичного процесу людьми, які включені у цей процес як його суб'єкти. Ця емоційно-оцінна сторона учасників і свідків історичного процесу не фіксується, як правило, у писемних документах і не виступає джерелом для історичної науки. (Мемуаристика, як відомо, для історичної науки є лише додатковим джерелом за умови підтвердження фактів, описаних у цьому жанрі літератури, офіційними документами чи іншими архівними матеріалами).

Інакше кажучи, історична наука базується на тому, що їй "з гори видно все довкола", але не менш важливо для нас "бачення зсередини" цього історичного процесу: спонукальні мотиви, сприйняття, умонастрої і оцінки безпосередніх творців історії (особи, соціальних груп, народів, націй в цілому).

Таким чином, ми доходимо висновку до думки, що історична свідомість суспільства не обмежується, не охоплюється історичною наукою, котра схематизує, препарує реальну історію, позбавляючи її "живого життя". Це "живе життя": світосприйняття та світорозуміння, умонастрої і переживання, оцінки та устремління (ідеали), традиції та звичаї індивіду, класу, народу, людства, в яких вони усвідомлюють своє минуле, теперішнє і майбутнє, являє собою такий феномен як історична пам'ять.

Історична пам'ять – це такий духовно-практичний феномен, у якому знаходить свій

вираз емоційно-оцінне ставлення людей (індивідів, класів, етносу, нації) до навколишнього світу й до самих себе. Історична пам'ять – це минуле, що живе у нас, у сьогоденні й інтенційоване у майбутнє. Пам'ять про минуле – це розмірність, порівняння нашого життя з життям наших предків, народу, це усвідомлення нашої причетності і відповідальності до того і за те, що було і що залишилось, що не повинно вмерти і зникнути з нашою власною смертю. Ми переживаємо і оцінюємо теперішнє і очікуване майбутнє крізь призму духовності наших предків. Якщо носіями історичної свідомості в історичній науці є *науковці-професіонали*, то носіями історичної свідомості, яку ми називаємо історичною пам'яттю, є *народ*. Якщо історична наука, описуючи минуле, ставить нас у становище небайдужого чи стороннього спостерігача, то історична пам'ять – це минуле, яке живе в нас, у сьогоденні: воно спонукає нас співпереживати, співчувати, любити й ненавидіти. Якщо висловлюватись афористично, історична наука – це пам'ять розуму, історична пам'ять – це пам'ять серця народу.

В історичній свідомості ці два види пам'яті – " пам'ять розуму" і " пам'ять серця" – взаємопереплетені і знаходяться в складному, а то й суперечливому поєднанні. Людині потрібно знати не тільки теперішнє, а й минуле, щоб не заблукати у вічному і безмірному лісі його ж людської історії. Проте важливо і відчувати, розуміти не лише розумом, а й серцем діяння своїх попередників. Поза емоційним не існує і моральне. Без моральної ж підвалини людська історія перестає бути історією людей. Адже не лише "чисте наукове" знання відкриває простір для самопізнання суспільства, а й пам'ять людська. "Завчені" знання, вигравши часто в широті перед пам'яттю, що живиться життєвим досвідом, мають меншу оцінювальну стійкість, меншу глибину. Вони не пройшли через емоційну сферу людини і, отже, ними легше маніпулювати.

Виділення і вивчення феномену історичної пам'яті зумовлюється і теоретичною потребою розкриття цілісного історичного процесу як єдності об'єктивного і суб'єктивного. На жаль, через відомі ідеологічні настанови, догми, стереотипи, нав'язані історичній науці і всьому суспільствознавству в нашій країні, суб'єктивний, людський фактор зовсім випадав з поля зору дослідників. Такий широкий спектр чинників історичного процесу, як світогляд і світобачення, світосприйняття і світопереживання, спонукальні мотиви діяльності основних суб'єктів історії – народних мас, розглядались побічно, як щось другорядне, похідне від виробничих і соціальних факторів. Окрім цього, спрощене розуміння тези про матеріальне буття, що детермінує свідомість людей, вело до того, що свідомість народних мас взагалі майже повністю випадала з поля зору істориків. Офіційно визнавалось, що рівень науковості і професіоналізму вченого визначався тим, якою мірою історичні події обґрунтовувались соціально-економічними чинниками, а процес життя людей, соціальних груп, народів, що складає предмет історії, підмінювався соціологічним і політико-економічним дослідженнями. Проста людина з її світобаченням, переживаннями, вірою, системою цінностей і моральних суджень не лише випадала з поля зору історичної науки, а й взагалі виключалась як об'єкт дослідження. "Звичка бачити безпосереднього виробника "зі спини", зігнутим над плугом або верстатом, заважає історику заглянути цій людині в обличчя і поцікавитися її думками, почуттями, віруваннями, настроями, її поглядами на природний і соціальний світ і, зрештою, на самого себе", - пише відомий історик А.Я.Гуревич[5].

У результаті зосередження уваги на політико-економічній і соціологічній проблематиці людина - реальний учасник і творець історії – була витиснута з історичного процесу або зовсім забута. Злиття історії з соціологією і політекономією вело до дегуманізації самої історії. В історичних дослідженнях відбувся штучний відрив духовного, ідеального життя суспільства від соціально-економічного.

Поки що оцей суб'єктивний, соціально-психологічний аспект історичного процесу, духовно-практичне, емоційно-оцінне ставлення людей до соціальних явищ, до свого минулого і самих себе утворює царину історичної пам'яті народу.

Традиційна історична наука у зв'язку із своїми особливостями, про які мовилось

вище, не стала наукою про людину та її історію в усьому багатстві проявів її життєдіяльності. Історична наука "загубила" людину, замінивши її соціально-економічними та політичними факторами, що фактично призвело до втрати наукою свого власного предмету дослідження. Історична пам'ять якраз і утримує в собі те, що історична наука втратила: живу людину, її духовний світ, менталітет і культуру.

Лише в органічній єдності історичної науки та історичної пам'яті ("пам'яті розуму" і "пам'яті серця") набуває своєї повноти, завершеності, життєвості, повчальності і цінності такий важливий для нас духовний феномен, який ми називаємо історичною свідомістю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Левада Ю.А. Историческое сознание и научный метод //Философские проблемы исторической науки. – М.,1969. - С.191; 2. Барг М.А. Историческое сознание как проблема историографии // Вопросы истории. – 1982. - №12.- С.49; 3. Гулыга А.В. Искусство истории. – М.,1980. - С.8; 4. Соловьёв С.М. Наблюдения над исторической жизнью народов // Вестник Европы – 1968.- №12. - С.677; 5. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы философии. – 1988 - №1. - С.62.

С.І. Дровозюк

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ТА ДУХОВНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА 20-30-Х РР. XX СТ. В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У пошуках історичної правди світова наукова думка давно прийшла до переконання, що предметом історичної науки повинно бути не лише матеріальне виробництво, а й духовне життя народу. Радянська історична наука віддавала перевагу класовій боротьбі та соціально-економічним відносинам. Тривалий час ігнорувалося національно - культурне та духовне життя українського народу. Згодом з'ясувалося, що жорсткий економічний детермінізм призвів до кризи історичної науки. На початку 90-х рр. XX ст. у дослідженні цих фундаментальних проблем українська історіографія відставала не лише від європейської, а й від російської. Це дало підставу цілком обгрунтовано говорити про те, що «соціально-психологічна історія радянського періоду і взагалі всіх періодів історії України є колосальною лакуною нашої історіографії»[1].

Нині йдеться про відродження української історіографічної традиції. Адже духовну історію нашого народу розробляли М.Драгоманов, М.Костомаров, М.Грушевський. Ця тематика була провідною на сторінках журналу "Киевская старина". Нарешті представники історичної школи М.Грушевського, збагатившись європейським досвідом, продемонстрували у 20-ті рр. XX ст. ряд оригінальних підходів до питань духовного життя українського народу. Особливо активно у цьому напрямі працювала К.Грушевська. Планувалося навіть створити спеціальний науково - дослідний інститут.

На сучасному етапі особливо актуальними є питання національно-культурного та духовного життя українського селянства, яке було носієм традиційної народної культури, джерелом національного відродження. Йдеться насамперед про 20-30-ті рр. XX ст., оскільки за силою та глибиною духовних потрясінь, що їх пережило у той час українське село, даний період різко виділяється на історичному фоні.

Дослідження національно-культурного та духовного життя є надзвичайно важливим для розв'язання проблеми причинності в історії тоталітарної епохи. Не випадково сучасні українські історики вказують на те, що донині залишається нерозгаданим феномен поведінки людей, мотиви їхніх вчинків в умовах більшовицьких експериментів.

Якісні зрушення в українській історіографії сталися у 90-х рр. XX ст. Почалося критичне переосмислення шляху, пройденого українською історичною наукою в умовах тоталітарного режиму, накреслене широке коло питань, що потребують першочергового опрацювання. Важливі орієнтири щодо висвітлення духовно-культурного аспекту життєдіяльності народу дають історіографічні праці Я.Дашкевича, В.Коцура,

С.Кульчицького, В.Солдатенка, О.Реєнта[2] та інших дослідників. Так, В.Коцур, розглядаючи історіографію соціальних змін в Україні у 20-30-ті рр., звернув увагу на ті питання історії українського селянства, що донині залишаються нез'ясованими. Серед них - соціально-психологічні аспекти колективізації, сприйняття селянством комуністичної ідеології. Автор критично оцінив твердження радянської історіографії щодо зрушень у свідомості селянства. Однак ще необхідно докласти чимало зусиль, щоб повною мірою збагнути феномен радянської історіографії, процес її переходу на нові методологічні позиції, з'ясувати соціальні функції історичної науки у різних суспільно-політичних системах.

Важливою передумовою продуктивного вивчення національно-культурного та духовного життя народу є дослідження процесу відображення цих явищ історичною наукою, формування та побутування основних підходів та ідей. Однак ще не створені спеціальні історіографічні дослідження з питань національно-культурного та духовного життя українського народу. Тому завдання цієї історіографічної розвідки - з'ясувати стан висвітлення зазначеної проблеми в сучасній історіографії і накреслити орієнтовну схему дослідження.

На нашу думку, заслуговує на увагу еволюція термінології української історичної науки, система понять та категорій, якими вона оперувала в умовах командно-адміністративної системи, їх зміст і пізнавальні можливості у сучасних умовах. Зокрема у контексті досліджуваної проблеми важливе значення має зміст та співвідношення понять «національно-культурне життя», «духовне життя», «духовність». У сучасній літературі знаходимо різні точки зору щодо цього. Наприклад, І.Дзюба, розглядаючи про концепцію української культури як ціле, наголосив, що вона повинна охоплювати «все духовне й інтелектуальне життя...»[3]. С.Кульчицький, навпаки, як складові духовного життя суспільства розглядає культуру, релігійне життя, освіту, науку.[4] Часто поняття "духовне життя" вживається як синонім словосполучення "релігійне життя". В сучасній історіографії все частіше використовується поняття "менталітету", яке необхідно наповнити конкретно-історичним змістом. Різні точки зору щодо змісту та обсягу згаданих понять можна пояснити складністю та багатогранністю предмета дослідження.

Окремі аспекти національно-культурного та духовного життя українського селянства у 20-30-ті роки XX ст. розглядаються у працях С.Кульчицького, В.Марочка, Є.Шаталіної, Г.Касьянова, В.Даниленка, В.Калініченка, Ю.Шаповала, П.Бондарчука, О.Ганжі, О.Мороза, С.Злупка, Я.Малика, Н.Романець, В.Анісімова[5] та інших дослідників. Зокрема С.Кульчицький визначив основні параметри проблеми "тоталітарна держава і культура" і наголосив, що "...тоталітарна держава прагнула обмежити внутрішній світ людини тільки тими цінностями, які не суперечили комуністичній доктрині "[6].

Культурним процесам у контексті національної політики присвячене дослідження Л.Новохатька. Автор зосередив особливу увагу на з'ясуванні соціально-економічних підвалин самобутності селянства, зауваживши, що упродовж багатьох десятиліть історична наука не торкалася теми виявлення національно-соціальної ідентичності та ментальності українських селян. У дослідженні виділяється група факторів, від яких залежала національна ментальність. Аналізуючи крізь призму духовного життя народу боротьбу двох тенденцій, - традиційного російського централізму і незалежного розвитку республіки як цілісного організму, - автор зробив висновок, що «...культурна революція ... зруйнувала основи духовного життя, які формувалися протягом століть...»[7].

Проблему взаємодії сільської та міської культур одним з перших розглянув О.Криворучко. Предмет його дослідження - процес взаємодії міської та сільської культур, який мав визначальний вплив на хід всього українського культуротворчого процесу даного періоду. Автор зазначив, що на відміну від суто української культури села з його майже однорідним українським населенням, культура зденаціоналізованого міста зазнала значних деформацій в ході проведення російським царизмом асиміляторської політики. Дослідник зробив висновок, що культура села відігравала роль основного

«постачальника» етноматеріалу, що забезпечувало українській культурі набуття національних рис[8].

Я.Мандрик розглянув культуру українського села в період сталінізму. Незважаючи на те, що автор подає структуру культури у традиційному плані, він ставить ряд актуальних питань. Зокрема дослідник зробив спробу виявити механізми підміни партійно-державною владою суті і поняття національно-культурного будівництва, коли мова, звичаї, література вміло використовувалися для денаціоналізації українського народу. Автор дійшов висновку, що культурно-масова робота на селі переслідувала одну мету - подальше зміцнення комуністичної ідеології, повне підкорення їй всіх сільських жителів. У монографії простежуються зміни у загальноосвітньому рівні сільського населення, висвітлюється діяльність культурно-освітніх закладів. На основі аналізу фактичного матеріалу автор дійшов висновку, що у 30-ті рр."... розпочалася девальвація, знищення всього українського, посилюється почуття смертельної загрози і просто тваринного страху серед національно свідомих селян...". Я.Мандрик констатує, що зі сфери духовного життя села силоміць була вилучена релігія, а на її місце прийшла нова релігія - релігія марксизму. Він виділив провідні тенденції у сільській культурі - її уніфікацію і цілковиту ідеологізацію[9].

Ряд актуальних питань функціонування народної культури в умовах тоталітарного режиму поставив В.Г.Виткалов. Характеризуючи українську культуру 20-х рр., він зауважив, що українське село як соціальна база "буржуазного націоналізму" "терпіло подвійний гніт - і як селяни, і як українці"[10].

П.С. Григорчук виділив як одну з характерних ознак того періоду нігілістичне ставлення до національно-культурної спадщини, посилення адміністративно-ідеологічного контролю над українською культурою[11].

Привертає увагу дослідження І.В.Рибака, який розглянув національно-культурне життя у контексті соціально-побутової інфраструктури українського села. Він, зокрема, охарактеризував вплив освітніх та соціально-культурних закладів, поштового та телеграфного зв'язку на рівень культури селянства [12].

Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-ті роки проходило у різноманітних конкретно-історичних формах. Одна з них - релігійне життя. Могутнім чинником національно-культурного та духовного розвитку українського селянства була Українська автокефальна православна церква. Вагомим внеском у дослідження діяльності УАПЦ є праці А.Зінченка. Автор показав, що рух за відновлення Української православної церкви «мав основні живлющі джерела в українському селянстві».[13] Ряд сторін національно-церковного життя українського селянства автор простежив на прикладі Поділля. Прикметно, що автор не оминає й суперечливих моментів у національно-церковному будівництві, вказує на нерозуміння частиною неосвічених віруючих власних національних інтересів[14]. Ряд аспектів проблеми "церква і держава" розглянув В.Пащенко. Аналізуючи приклади протесту селян проти закриття церков, автор відзначив, що наруга над почуттями віруючих не могла не викликати опору населення[15].

Серед конкретних організаційних форм функціонування національно-культурного та духовного життя українського селянства особливе місце займали «Просвіти». Діяльності цих товариств присвячено чимало праць, однак їхній внесок у національно-культурний та духовний розвиток селянства розкрито ще недостатньо. Ряд аспектів цієї проблеми розглянули Л.Євселевський, С.Фарина. [16], В.Воловик, С.Вінніковецький [17], Я.Мандрик[18].

Окремі питання національно-культурного та духовного розвитку українського селянства розглянули у контексті українізації О.Бондар, Я.Верменич, О.Коляструк[19]. Зокрема О.Коляструк торкається мовного аспекту проблеми «селянство і українізація». На думку авторки, «наближення до народного мовлення пішло шляхом примітивізації і вульгаризації мови», а «умисна селянізація українізації посилювала упосліджуваність української мови і культури»[20].

Основу національно-духовного буття селянства становила традиційна народна культура - свята, обряди, вірування, народнопоетична творчість. Наслідки колективізації для етнокультурного розвитку охарактеризував С.Павлюк. Він підкреслив, що етнос позбувся грунту, яким був для нього великий пласт традиційної культури - ритуали, обряди, звичаї господарського змісту. Адже, на думку автора, " ...сферою, в якій синтезувалися етнокультурні традиції, було село, яке разом із власністю на землю втратило і морально - психологічну та естетичну стійкість". Тому, переконаний С.Павлюк, необхідно залучати вчених до дослідження історичної динаміки процесу становлення етнічної свідомості та її трансформації у національну[21].

Ряд авторів поставили питання у контексті взаємодії, зіткнення двох культур - народної і радянської. Так, В.Наулко констатував, що примусова колективізація сприяла втраті багатьох традиційних звичаїв і обрядів, а "... так звані радянські соціалістичні свята й обряди, внаслідок свого неприродного походження, не набули поширення і практично не були визнані"[22]. О.Удод також висловив думку про те, що "серед українського селянства ... нові радянські свята приживались дуже важко і боляче". Автор навів приклад конфлікту між селянами і представниками місцевої влади і дійшов висновку, що "... зустрілись, по суті, дві протилежні ціннісні установки"[23]. У цьому ж руслі висловилася Л.Віола, яка оцінила колективізацію як війну "... між двома різними культурами, двома різними способами мислення і буття..."[24].

Ще один важливий аспект функціонування народної культури - відображення реалій тогочасного життя, особливо політики більшовицького режиму, у традиційних народнопоетичних формах. Цікаві спостереження висловили у зв'язку з цим О.Г.Мороз та С.М.Злупко. Вони, зокрема, зауважили, що антиколгоспні пісні "були майже однаковими за формою і змістом у протилежних кінцях України...", що є однією із найсуттєвіших ознак єдності народу[25]. В.Васильєв та Ю.Хоптяр проаналізували виявлену ними у архівах соціальну поезію селянства, яка, на думку авторів, « ... є феноменом народної культури, важливим джерелом вивчення різних настроїв, почуттів, ментальностей подільського селянства, без яких не можливо відтворити закінчений образ народного буття»[26].

У народнопоетичній творчості відображена також найжахливіша трагедія українського народу - голод 1932-1933 рр. Цьому питанню присвячені публікації І.Бугаєвича, В.Пахаренка, В.Дубравіна[27].

Важливе завдання української історичної науки - осмислення змін у духовному житті селянства, спричинених колективізацією, розкуркуленням та голодомором. Зокрема, предметом конкретно-історичного дослідження має стати психологія українського селянства. Слід сказати, що психологія була обов'язковим елементом радянської концепції історії селянства, але звернення істориків до цього аспекту духовного життя мало на меті лише одне - показати психологічну готовність селян до колективізації. Водночас, як визнають провідні дослідники цього періоду, особливостями тієї ж психології селянства, тільки вже "віджилої" та "дрібнобуржуазної", пояснювалися негативні явища колгоспного будівництва[28]. В останні роки поступово вибудовується нова концепція психології селянства, що базується на дослідженні реальних процесів у духовній сфері. У зв'язку з цим привертає увагу спроба С.Кульчицького та Є.Шаталіної поглянути на процес розкуркулення очима селян[29]. Є.Шаталіна, вивчивши архівні документи, зробила висновок, що процес розкуркулення «... породжував соціальну напруженість, викликав протистояння різних верст села, наганяв страх на людей бути розкуркуленим за будь-що і будь-коли. Все це створювало вкрай гнітючу морально-психологічну атмосферу»[30]. Характеризуючи морально-психологічний стан селян під час виселення, авторка зауважила, що проблему виселення необхідно досліджувати не просто як заплановану акцію насильства, але й як прояв глобального наступу на інакомислення, в тому числі в селянському середовищі[31].

Ряд духовних явищ, що були реакцією на політику тоталітарного режиму, проаналізувала О.Ганжа. Вона вказала на витоки зрівняльних настроїв серед селянства,

настроїв утриманства, зародження у психології певної частини селянства зневажливого ставлення до сільськогосподарського виробництва. Заслуговує на увагу спроба дослідниці з'ясувати конкретні вияви суспільної свідомості селянства на основі аналізу матеріалів безпартійних селянських конференцій. Наведені нею факти вказують на те, що на цих конференціях селяни висловлювали не лише економічні, а й політичні вимоги, що свідчить "про усвідомлення селянством своїх потреб та інтересів"[32].

Досліджуючи першу хвилю суцільної колективізації, В.Васильєв виявив посилення есхатологічних настроїв селянства, відчуття апокаліпсиса, поширення чуток про поголовне розкуркулення, початок війни, падіння радянської влади, хрестовий похід проти комуністів, повернення кріпацтва тощо[33].

Ставлення селян Поділля до політики радянської влади розглянула О.Лойко. Проаналізувавши документи, що відображають настрої селян, вона зробила висновок, що комуністичний тиск викликав незадоволення і обурення селян[34].

Особливо актуальним є питання про соціально-психологічні та моральні наслідки голоду 1932-1933 рр. Одними з перших питання про необхідність дослідження духовних втрат українського народу під час голоду, його морально-етичних та психологічних наслідків поставили Л.Коваленко[35] та В.Марочко[36].

Окрім суто соціально-психологічних наслідків голоду, історики розглянули його національний аспект. Дискутувалося питання про те, чи був голод наслідком економічної політики чи спеціально спланованою антиукраїнською акцією, що мала на меті зруйнувати національно-духовну сферу селянства. На думку Т.Ралдугіної, голод завдав невиправданої шкоди українському національному життю, він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями та "...імплантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність..."[37].

Дослідники зафіксували широкий спектр психічних станів, явищ та деформацій, спричинених голодом - від страху та доносів до повного руйнування психіки, що виявилося у численних фактах канібалізму. На черзі - створення узагальнюючої праці, яка б повною мірою розкрила руйнування духовної сфери народу під час голодоморів.

У сучасній історіографії активізувалися джерелознавчі дослідження, які відкривають нові можливості для реконструкції національно-культурного та духовного життя селянства. Так, Р.Подкур здійснив аналіз інформаційно-аналітичних матеріалів радянських спецслужб, у яких "розкриваються настрої ... населення, аналізується комплекс пріоритетних питань у сфері національної політики, релігійного життя..."[38]

Отже, сучасна українська історіографія становить новий етап у розвитку вітчизняної історичної думки. Значно розширився тематичний діапазон досліджень, збагатився понятєво - категоріальний апарат. Зокрема історики активно використовують для характеристики духовного життя поняття "менталітету". Історична наука практично звільнилася від стереотипів на зразок "зростання соціалістичної свідомості", "розквіт радянської культури" тощо. Натомість історики почали активно ставити питання національно - культурного та духовного життя українського народу, в тому числі селянства. Вони одностайно констатують згубний вплив більшовицької політики на українську національну культуру. Чітко виділяються окремі явища, що домінували у духовному житті. Серед них - почуття страху, що охопило українське селянство. Однак нерідко ці питання розглядаються або на рівні загальнотеоретичних тверджень, або ж зводяться до окремих епізодів, що відіграють допоміжну роль у традиційній тематиці. Недостатньо висвітлено конкретно-історичні форми національно-культурного та духовного життя селянства, особливо функціонування традиційної народної культури селянства та його соціальна психологія. Отже, ще не відтворена цілісна картина національно - культурного та духовного життя українського селянства. Тому необхідно, на нашу думку, чіткіше окреслити предмет дослідження, побудувати його структуру, адекватну реальним суспільно - історичним процесам. Зокрема духовне життя варто розглядати як сукупність ідей, настроїв, переживань, психічних станів, які функціонують

у конкретно - історичному просторі . Йдеться про все розмаїття інтелектуально - психічної діяльності, без якої історія народу позбавлена змісту. Історична наука має у цій сфері свій власний предмет - конкретно-історичні форми та вияви духовного життя. У зв'язку з цим можуть бути запропоновані, зокрема, такі тематичні напрями дослідження: функціонування традиційної народної культури в умовах "культурної революції"; національна свідомість селянства; національні аспекти загальнокультурних процесів; "зіткнення", взаємодія двох феноменів - української народної і радянської культур; писемне та усне мовлення селянства; суспільна свідомість (політична, економічна, правова); соціальна психологія, менталітет українського селянства; національно-релігійне життя, інші релігійні течії та явища у духовному житті селянства; національно-просвітницький рух у селянському середовищі; руйнування духовного світу селян тоталітарним режимом тощо. Особливо важливо дослідити критичний напрям у народній суспільній думці, що може розглядатися як одна з форм опору духовній агресії більшовизму. З'ясовуючи динаміку народної думки, важливо визначити етапи її розвитку, домінуючі мотиви на кожному історичному відрізку. Адже ті загалом об'єктивні оцінки духовного стану, що даються у сучасних історичних та етнографічних працях, фіксують лише статику духовного життя. Необхідно, на нашу думку, відтворити процес національно-культурного життя українського селянства у його динаміці, цілісності і багатогранності. Зрозуміло, що для цього необхідно суттєво розширити джерельну базу, основу якої можуть становити селянські ділові документи (заяви, скарги, листи); стенограми виступів селян та їхніх ідеологів на з'їздах, конференціях, зборах; матеріали судів та прокуратури; інформаційно-аналітичні матеріали радянських спецслужб; художня література; селянська поезія соціального змісту; прислів'я, приказки тощо. Все це допоможе дати відповідь на питання, що має важливе наукове та суспільно-політичне значення: як змінився духовний світ українського селянина і як ці зміни вплинули на долю українського народу?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Касьянов Г. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-і - 30-і рр.: соціально-психологічний фон // Другий міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення : Історія. Ч.ІІ.- Львів,1994.-С. 51; 2.Дашкевич Я.Р. Стан і напрямки джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX - XX ст.) : Доповідь про друковані праці, подані на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.-К.,1994; Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х - 30-х рр.: історіографія).-К.,1998; Кульчицький С.В. Історія і час: роздуми історика // Укр.іст.жур.-1992.-№4; Солдатенко В.Ф. Українська революція : концепція та історіографія.-К.,1997; Реєнт О.П.Деякі проблеми історії України XIX - початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр.іст.жур.-2000.-№2; 3.Дзюба І.М. Що за обрієм?: (Наша культурна спадщина і культурне майбуття) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.1.-К.,1992.-С.26; 4.Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 - 1939 рр.).-К.,1999; 5.Кульчицький С.В. Ціна "Великого перелому".-К.,1991; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 - 1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії.-К.,1995; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 - 1928).-К.,1996; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 - 1939 рр.); Марочко В.І. Українська селянська кооперація : історико - теоретичний аспект (1861 - 1929 рр.).-К.,1995; Марочко В.І. 1932 - 1933 рр. Голодомор в Україні : Причини і наслідки. Конспект лекцій .-К.,1994; Шаталіна Є.Експропріація селянських господарств в Україні у 1929 - 1932 рр. // Укр.іст.жур.-1992.-№3; Шаталіна Є.Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928 - 1932 рр.).-К.,1997; Касьянов Г.Теорії нації та націоналізму.-К.,1999; Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні : 20-30-ті роки.-К.,1991; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу : історико - економічне дослідження.-Х.,1997; Шаповал Ю.Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні).-К.,1994; Бондарчук П. Національно - культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років.-К.,1998; Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР.-К.,1996; Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 - 1927).-К.,2000; Мороз О.Г., Злупко С.М. Українське селянство першої половини XX століття: трагедія і героїзм.-Львів, 1997; Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 - 1920 рр.) : Дис... д-ра іст. наук.-Львів, 1997; Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928 - 1933 роках : проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області) : Дис... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ,1995; Анісімов В.В. Земельні громади україни (1921 - 1929 рр.) : Дис... канд. іст. наук.-К.,1997; 6. Кульчицький С.В. Україна між

двома війнами (1921 - 1939 рр.).-К.,1999.-С.102; 7. Новохатько Л.М. Соціально - економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті - середина 30-х рр. XX ст.) : Автореф... дис. докт. іст. наук.-К.,1999.-С.38; 8.Криворучко О.І. Проблема взаємодії сільської та міської культур в УСРР в 20-х роках (історичний аспект) : Автореф... дис. канд. іст. наук.-Запоріжжя, 1994.-С.19; 9.Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму 1929 - 1938 рр.-Івано-Франківськ,1998.-С.135,211,255; 10.Виткалов В.Г. Українська культура : сторінки історії XX-го століття.-Рівне,1997.-С.51,85,59; 11.Григорчук П.С. Вплив сталінізму на культуру Поділля в 30-х рр. XX століття // Культура Поділля: Історія і сучасність. Матеріали другої науково - практичної конференції, присвяченої 500-річчю м.Хмельницького.-Хмельницький, 1993.-С. 92, 93; 12.Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села.-Кам'янець-Подільський, 2000; 13.Зінченко А.Л. Визволитися вірою : життя і діяння митрополита Василя Липківського.-К.,1997.-С.402,233; 14. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.) -К.,1993.-С.58; 15. Пащенко В. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років.-К.,1994.-С.133; 16. Євселевський Л., Фарина С. Просвіта в Наддніпрянській Україні : Історичний нарис.-К.,1993.-С.109,112-114,119; 17.Воловик В.П., Вінніковецький С.Я Культурно-масова робота на Поділлі в 1921 - 1925 роках // Культура Поділля : Історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м.Хмельницького.-Хмельницький,1993.-С.88. 18.Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму. 1929 - 1938 рр.-Івано-Франківськ, 1998.-С.137; 19.Бондар О.М.Українізація та національні формування у військах УВО у 1922 - 1935 роках : Дис... канд. іст. наук.-Одеса,1996; Верменич Я.В.Здійснення українізації у 20-30-х роках : політичні і культурні аспекти проблеми : Дис... канд. іст. наук.-К.,1993; Коляструк О.А. Влада і преса в контексті політики українізації (20-30-і роки) // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.3.-К.,1999; 20.Коляструк О. Вказана праця.-С.170; 21. Павлюк С. Українська етнографія: стан і перспективи // Народна творчість та етнографія.-1995.-№2-3.-С.48,49; 22.Наулко В. Село на нашій Україні : сучасний стан, проблеми, тривоги (етнографічний нарис) // Народна творчість та етнографія.-1992.-№4.-С.6; 23.Удод О. Історія і духовність.-К.,1999.-С.119; 24.Віола Л. Колективізація та історія // Васильєв В.,Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.).-Вінниця, 1997.-С.29; 25. Мороз О.Г.,Злупко С.М. Українське селянство у першій половині XX століття (трагедія і героїзм).-Львів, 1997.-С.110; 26.Васильєв В.Ю., Хоптяр Ю.А. Соціальна поезія селянства Поділля (30-ті рр.XX ст.) // Культура Поділля : Історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м.Хмельницького.-Хмельницький, 1993.-С.91. 27.Бугаєвич І.В. Кобзарська дума про голод // Народна творчість та етнографія.-1990.-№4; Пахаренко В. Слово, що здолало смерть : записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // Народна творчість та етнографія.-1991.-№6.-С.51; Дубравін В. Народна пам'ять про голодомор // Народна творчість та етнографія.-1993.-№5-6.-С.35; 28.Даниленко В.М., Касьянов В.Г., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.-К., 1991.-111; 29.Кульчицький С.,Шаталіна Є. Процес розкуркулення 1929 - 1932 рр. очима селян // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць.-К.,1992.-Вип.2; 30.Шаталіна Є. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929 - 1932 рр. // Укр.іст.жур.-1992.-№3.-С.109; 31.Шаталіна Є.П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928 - 1932 рр.).-К.,1997.-С.53,64; 32. Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР.-К.,1996. С. 16; 33. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство // Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.).-Вінниця,1997.-С.75; 34.Лойко О. Ставлення селян Поділля до політики радянської влади в початковий період НЕПу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип.II. Серія: Історія: Збірник наукових праць.-Вінниця, 2000.-С. 130; 35.Коваленко Л. Духовна руїна // 33-й : Голод. Народна книга - меморіал.-К.,1991.-С.17; 36.Марочко В.І. 1932 - 1933 рр.: Голодомор в Україні. Причини і наслідки. Конспекти лекцій.-К.,1994.-С.25,57; 37.Ралдугіна Т. Радянські Ради: гасла та сутність // Хроніка 2000.-1998.-Вип.27-28.-С.379; 38.Подкур Р.За повідомленнями радянських спецслужб.-К.,2000.-С.108.

С.Л. Калитко

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проблема українсько-польських відносин у роки другої світової війни має важливе не лише історичне, а й суспільно-політичне значення. Об'єктивне висвітлення та осмислення подій, які у заяві Президентів обох держав - Л.Кучми та А.Кваснєвського - визначено як трагічні сторінки в історії сусідніх народів[1], необхідне для утвердження доброзичливого взаємовигідного братерського співробітництва та партнерства України і Польщі на сучасному етапі.

У повідомленні не охоплено всієї літератури з даної проблеми, проте використані

праці відображають тенденції в її дослідженні.

Висвітлення цього складного питання в українській історіографії має певні особливості, пов'язані з політичною заангажованістю авторів.

В українській радянській історіографії взаємини між українським та польським населенням на західноукраїнських землях в роки другої світової війни насамперед пов'язувалися з темою спільної боротьби слов'янських народів проти німецької агресії, єдності трудящих різних національностей у війні з фашизмом. На це наголошувалося у фундаментальних колективних працях українських радянських істориків та в монографіях окремих дослідників[2]. У цих виданнях наводилися відомості про участь осіб польської національності у радянських партизанських формуваннях та створення у них окремих польських підрозділів. Одночасно вказувалося на існування труднощів у розгортанні радянського партизанського руху в західних областях України. Їх причинами радянські дослідники називали діяльність українських та польських націоналістичних організацій, спрямовану на розпалювання міжетнічних конфліктів. Радянські автори розглядали керівництво ОУН та її збройних формувань як безпосередню агентуру німецьких спецслужб, які виконували директиви гітлерівської влади. На доказ цього твердження В. Замлинський, В.Чередниченко наводили висловлювання нацистів - співробітника розвідки Е.Лахузена, воєнного злочинця Г.Франка, - які позитивно оцінювали ворожий характер відносин між українським і польським населенням на окупованих західних теренах України[3].

Наведене твердження щодо керівництва ОУН – УПА було запозичене дослідниками із політичних документів радянського керівництва. Про це свідчить радіограма ЦК КП(б)У, надіслана 1943 р. командирам радянських партизанських з'єднань, яку процитував В.Замлинський. Там вказувалося, що "у нашому ставленні до українських націоналістичних "партизанських" загонів ми завжди повинні пам'ятати..., що керівники українських буржуазних націоналістів - це німецькі агенти, вороги українського народу..."[4]. Ця політична оцінка набула аксіоматичного характеру для всіх радянських дослідників.

У співробітництві з нацистами українська радянська історіографія звинувачувала і польські організації.

Позиція польської сторони висвітлювалася більш докладно. В монографії І.Бречака та колективній праці "Торжество історичної справедливості" викладено суть тактики "тримати гвинтівку при нозі" та теорії "двох ворогів", які здійснювалися підрозділами Армії Крайової та іншими організаціями, що контролювалися еміграційним урядом у Лондоні і були спрямовані на відновлення владних структур польської держави на західноукраїнських землях. В.Варягіна, Г.Вакуленко відзначають, що навіть польські комуністи, які мешкали в окупованому німцями Львові, були прибічниками відновлення у післявоєнний період кордонів Польщі станом на 1 вересня 1939 р.

Обережну спробу відійти від офіційної спрощеної схеми пояснення кривавих ексцесів у взаєминах українського і польського населення зробив І.Бречак. У своїй праці він процитував донесення командування партизанського загону імені Михайлова, що діяв на півночі Тернопільщини. У документі зазначалося, що "збереглися відчутні сліди національної нерівності, що її культивував буржуазний польський уряд. Так, поляки, що становили тут не більше п'ятої частини населення, були власниками доброї половини, причому кращих, земель. Природно, що поляки жили краще, аніж українці. Це довело до роздмухування національної ворожнечі, яку всіляко підігрівала німецька та націоналістична пропаганда"[5].

В узагальнюючих працях та монографіях І.Бречака, В.Замлинського, В.Чередниченка більшою чи меншою мірою наведено відомості про криваві сутички, зокрема про нищення польських сіл на Волині, Галичині. Одночасно вказувалося і на криваві дії польської поліції щодо українців, щоправда, наголошувалося на злочинних діях українських загонів.

Отже, українська радянська історіографія розглядала українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях в роки другої світової війни насамперед як спровоковану німецькими окупантами та їх агентурою акцію, спрямовану на збереження окупаційного режиму.

Значно детальніше проаналізовано проблему в працях дослідників з української діаспори[6]. Т.Гунчак, В.Косик, А.Семенюк, О.Субтельний одностайні, в тому, що в часи німецької окупації України на її західних землях діяли чотири політичні сили: німецька окупаційна влада, українське національне підпілля, радянський партизанський рух, польський підпільний рух. Кожна з цих сил прагнула досягти своєї мети методами збройної боротьби.

Особливої гостроти набрав польсько-український конфлікт. Глибинні причини конфлікту, на думку всіх авторів, полягають у польській політиці на цих землях в попередні часи, зокрема в 1918-1939 рр., спрямованій на спольщення українського населення. Як вказує А.Семенюк, польський уряд проігнорував право українців на реалізацію одного з 14 пунктів президента США В.Вільсона про післявоєнний устрій світу - самовизначення народів на своїй етнічній території.

Також не було виконано умов Ради послів у Версалі щодо включення західноукраїнських земель до складу Польщі, які передбачали надання українцям автономії, паритетне функціонування української мови поряд з польською, відкриття українського університету.

Особливо дошкульним для українського населення були передача земель польським переселенцям-осадникам, закриття православних церков, ліквідація мережі українських шкіл, яка існувала з часів Австро-Угорщини.

О.Субтельний та А.Семенюк вказують на загострення міжнаціональних стосунків за часів німецької окупації. Безпосередні причини збройного конфлікту названі дослідники вбачають у непримиренних позиціях радикальних угруповань з обох сторін.

Л.Шанковський причиною кривавих сутичок вважає шовіністичні настрої та негативне ставлення частини польського населення західноукраїнських земель до українців, її співпрацю з німецькими окупантами у боротьбі проти українського національного руху, зокрема у складі польських підрозділів німецької поліції.

Т.Гунчак, В.Косик, О.Субтельний вказують, що головним завданням Армії Крайової було політичне: не стільки вести боротьбу проти німців, скільки створити умови для повернення українських земель до складу Польщі в межах кордонів станом на 1 вересня 1939 р. Щодо форм боротьби проти цих планів, то дослідники вказують на різні точки зору серед українського національного підпілля. Найбільш радикальні позиції займало керівництво ОУН-б.

Л.Шанковський наголошував на прагненні керівництва УПА та українського самостійницького підпілля уникнути "непотрібного третього фронту – поляків", вказував, що в 1943-1944 рр. тричі відбулися переговори між польським і українським підпіллям, які не мали успіху. Ним наведені дані української підпільної преси ОУН-УПА, в яких висловлювалося прагнення до порозуміння.

Кривава боротьба, від якої найбільше постраждало цивільне населення обох національних громад, розпочалася за даними В.Косика в 1942 р.

Д.Шанковський стверджує, що нищення українських сіл на Холмщині і Підляшші почалося у 1941 р.Наведено численні приклади протиборства з обох сторін.

Таким чином, українські історики діаспори вважають українсько-польську збройну боротьбу на Волині та Галичині в роки другої світової війни кульмінацією протистояння українського населення експансії пануючих кіл польського суспільства на цих землях. Політика польської правлячої еліти спровокувала частину українського суспільства на збройну боротьбу. Ця боротьба мала негативні наслідки для обох народів.

Сучасні українські історики дещо по-іншому розглядають проблему. В.Сергійчук у великій статті[7], присвяченій діяльності УПА, відповідальність за виникнення і

розгортання українсько-польського конфлікту покладає на німецьких окупантів та керівників радянського партизанського руху. Широко цитуючи архівні радянські та оунівські документи, дослідник стверджує, що названі політичні сили, розпалюючи міжнаціональний конфлікт, прагнули використати поляків для знищення українського національного руху. Наведено матеріали про участь поляків у німецькій поліції або радянському партизанському русі, терорі проти мирного населення. Початком конфлікту В.Сергійчук вважає антиукраїнські дії на Холмщині в 1942р. Дослідник вказує, що підґрунтям конфлікту слугувала антиукраїнська політика польських правлячих кіл в попередні часи.

Проблеми взаємин між українським та польським населенням західноукраїнських земель в часи нацистської окупації торкаються у своїй монографії І.Муковський та О.Лисенко. На їх думку, діями гітлерівського та сталінського режимів традиційне українсько-польське суперництво в регіоні було піднесено до рівня міжнаціональної "вендетти"[8]. Автори віддають перевагу українським джерелам щодо перебігу подій.

М.В. Коваль дії УПА проти загонів Армії Крайової та польського цивільного населення пояснює спробою деполонізації західноукраїнських територій, блокуванням можливості створення тут польських владних структур і, таким чином, уникнення можливості сприятливих для Польщі умов у ймовірних у майбутньому плебісцитах. Дослідник вважає, що від цієї кривавої боротьби у виграші залишалися лише німецькі окупанти[9].

М.Коваль вказує на замовчування в радянській історіографії фактів про діяльність у Львові штабу Армії Крайової 27 липня 1944 р. під час звільнення міста від німців радянським військами. Було зроблено спробу встановити контроль польських владних структур над містом, вбито 728 представників українського національного руху та інтелігенції[10].

Досить детально проаналізував причини конфлікту та розвиток подій Я.Грицак[11]. Він розглядає їх на тлі боротьби на теренах краю за контроль над ним між німецькими окупантами, українським та польським національним підпіллям, радянськими партизанами.

Німці та керівництво партизанів прагнули скористатися з давнішнього польсько-українського антагонізму на цих землях.

Радянські партизани користувалися підтримкою польської спільноти, за що німці піддавали репресіям все місцеве населення, зокрема українське. Посиленню міжнаціональної напруги сприяла заміна польськими підрозділами окупаційної поліції українських підрозділів, які перейшли до УПА.

Спроби встановлення контактів між українським і польським підпіллям з метою вироблення домовленостей були марними через непримиренність позицій обох сторін щодо державної приналежності краю.

Методом вирішення цієї суперечки була обрана збройна боротьба. Моральна деградація, спричинена війною, посилила гостроту польсько-українського антагонізму.

Я.Грицак вважає, що через відсутність документів неможливо вияснити, хто першим розпочав криваву різанину і встановити кількість жертв з обох боків. Безпосередню вину за ці події дослідник покладає на українське та польське військово-політичне керівництво.

Роздаючи місцевому українському населенню землі, які раніше належали полякам, керівництво УПА, на думку Я.Грицака, надало терору масовості, залучаючи до нього селян. В підсумку, вказує дослідник, жодна сторона у цьому конфлікті не була ані цілковито права, ані повністю винна.

Подібну думку висловлює М.Камінський, вважаючи, що той, хто відповідає злом на зло, теж бере на себе моральну відповідальність[12].

Отже, сучасні українські дослідники, попри певну розбіжність у їх поглядах, розглядають відносини між українською та польською спільнотами на теренах

дноукраїнських земель в роки другої світової війни як прояв давнього польсько-аїнського антагонізму, в основі якого лежала суперечність про державну належність краю. М.Коваль, Я.Грицак, М.Камінський не схвалюють методу збройної отьби для її вирішення.

Я.Грицак вважає безперспективними пошуки конкретних винуватців початку ору, оскільки обидві сторони конфлікту були схильні використовувати його як засіб ягнення мети. Тому жодна сторона конфлікту не має монополії на виправдання своїх

В цілому українські дослідники проблеми вказують на політичне підґрунтя фронтації між обома спільнотами, яке полягало в суперечці за державну належність західноукраїнських земель.

На відміну від радянської історіографії, сучасні дослідники та вчені з діаспори вітлюють її в контексті польсько-українських взаємин, які склалися на теренах краю одовж тривалого часу. В українській історіографії відсутня героїзація подій.

Більша частина дослідників негативно ставиться до збройної боротьби і терору як оду вирішення складних міжнаціональних проблем.

Дослідники, які більш прихильно ставляться до діяльності українського підпілля, олошують на вимушеному характері здійснюваних акцій. Одностайно відзначається ативність наслідків збройної боротьби для обох народів.

Осмислення проблеми в українській історіографії свідчить про прагнення аїнського суспільства визнати свою частку вини за трагічні події минулого з метою ягнення порозуміння між обома народами і державами в сучасний період, розбудови росусідських відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання" // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ - 1997 - № 1/2 (4/5) - С. 5-6. 2 Історія Української РСР: у восьми томах, десяти книгах. - К., 1977. - С. 163, 313, 362, 377-379; История Украинской ССР в десяти томах. - К.. 1984. - Т.8. - С.103-104, 351-353. 365.432; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр. - К., 1967 - Т.1. - С.382-383; 1968 - Т.2. -С.166-167, 196-197, 203,.239. 241; 1969 - Т.3. - С.70. 76-77. 91, 112-113, 116; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945 гг. - К.. 1975 - Т.1. - С.371-373; Т.2. - С.165-166, 241. 267-269; Т.3. - С.89, 95. 115. 118-119; Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі .- Львів, 1968, С.617, 620-622, 629-630, 622-625, 640. Бречак І. Бойові побратими: З історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. - Львів, 1974. - С.18-29, 37, 44, 49. 55-57, 62, 68-93, 146-147, 174; Варягина В., Вакуленко Г. Народна гвардія імені Івана Франка: Сторінки героїчної боротьби підпільно-партизанської організації західних областей України. 1942-1944 рр. - Львів, 1979. - С.27-30, 37, 40-41, 53; Замлинський В. З вірою у перемогу: Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України. 1941-1944. - К., 1976. - С.48, 60-65.74, 93-98, 105-108, 113-114, 129-131; Замлинський В. Шлях чорної зради. -Львів. 1969. - С.68, 87, 88, 94-106, 130-131, 136; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 191-1944-. -К., 1985. - Книга 2. - С.322-323; Старожилов Н. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. - К., 1983. -175, 183. 211. 3. Замлинський В. Шлях чорної зради. - С.68; Чередниченко В. Націоналізм проти нації. - К., 1970. С.135. 4. Замлинський В. Шлях чорної зради. - С.131. 5. Бречак І. Вказ. праця,-С.146-147. 6. Гунчак Т. Україна: перша половина двадцятого століття: Нариси політичної історії. - К.. 1993. - С.227, 231-232. 239.; Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - Париж -Нью-Йорк - Львів, 1993; - С.31-36, 44, 110. 153-155, 208-209, 218, 334, 392; Косик В. Україна під час другої світової війни. 1938-1945. - Київ - Париж - Нью - Йорк - Торонто, 1992. -С. 7-15. 19. 23-32, 118-124, 159-162, 226-262, 308-312,333-334, 362, 394-395, 398. 442-458. 476.; Семенюк А. На тему українсько-польських відносин: Критичні зауваження. - Міннеаполіс, 1996. - 168с.; Субтельний 0. Україна. Історія. - К., 1991. - С.369, 407-408.; Шанковський Л. Українська повстанча армія //Історія українського війська. - К., 1991. – С.-33-35, 65-73. 7. Сергійчук В. Наша кров - на своїй землі //Визвольний шлях. -1996. - № 5. - С.630-633; №6. - С.740-751. 8. Муковський І.; Лисенко 0. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни. - К., 1997, - С.420. 9. Коваль М.В. Україна. 1939-1945. Маловідомі та непрочитані сторінки історії. - К., 1995. - С.153-154; Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). -К., 1999. - С.152-153. 10. Коваль М.В. Україна в другій світовій війні і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). -К., 1999.- С.109-110. 11. Грицак Я. Нарис історії України:

Формування модерної української нації. XIX - XX століття. - К.,1996. - С.189-192, 231,240, 245-255.
12.Камінський М. Через трагедію до порозуміння: Українсько-польська угода про переселення від 9 вересня 1944 року: позиції і цілі. Дзвін - 1997 - № 5/6.- С. 89.

А.І. Безуглий, Л.В. Дячук

МІЖ ТРАДИЦІОНАЛІЗМОМ ТА ПРОСВІТНИЦТВОМ: ІСТОРИЧНІ ІДЕЇ ГРИГОРІЯ ПОЛЕТИКИ

Особа Григорія Полетики (1723/1725 - 1784), з творів якого, на думку Миколи Василенка, починається нова українська історіографія[1], спочатку зацікавила дослідників через вірогідне авторство "Історії Русів" та депутатську діяльність у Законодавчій комісії 1767-1768 рр. Дещо розширити проблематику дослідження життя та діяльності "видатного діяча українського автономізму" намагався Олександр Оглоблин[2], який зокрема зауважив, що хибна думка про авторство "Історії Русів" мала шкідливий вплив на дослідження справжньої біографії Григорія Полетики, його громадсько-політичної діяльності та ідеології[3].

Для порівняння з "Історією Русів"[4] частіше використовувався його твір - "Историческое известие. На каком основании Малая Россия была под республикою Польскою, и на какихъ договорах оддалась Российским Государям, и патриотическое рассуждение, каким образом бы оную ныне учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому Государству без нарушения прав ее и вольностей"[5]. Суспільно-політичні погляди Григорія Полетики переважно досліджувались шляхом аналізу політично-правових трактатів доби Законодавчої комісії - "Возражение депутата Григория Полетики на наставление Малороссийской коллегии депутату Димитрию Натальину", "Мнение на читанный в комиссии проект прав благородных", а також промови на шляхетському зібранні у Глухові 1763 року "О поправлении состояния Малороссии", що ймовірно належала Григорію Полетиці[6]. У більшості публікацій, в тому числі історіографічних, історичні концепції Григорія Полетики розглядались в найбільш загальних рисах[7]. Питання про місце Полетики в контексті розвитку української історичної думки та історіографії лише недавно стали предметом зацікавлення дослідників, але поки що в контексті дослідження біографії та ідейно-політичних поглядів[8].

Інтерес викликає новизна історизму Григорія Полетики в контексті цінностей доби Просвітництва, української "історіографічної традиції" та сучасного йому розвитку історичної думки, його ретроспективний історико-правовий аналіз інститутів українського суспільства та історичних форм державності. Важливою є також проблема трансформації українського ранньонаціонального міфу XVII ст. в міфоісторичну концепцію "Переяславська легенда"[9], яскравим виразником якої був Григорій Полетика, а також особливості історичного дискурсу в умовах доби Просвітництва.

Цінним матеріалом для вирішення цих питань є маловідомі записки Полетики, опубліковані Миколою Василенком[10], що згадувалися в літературі переважно як пам'ятки його суспільно-політичних поглядів.

У "Записці", відомій під назвою "Как Малая Россия во время польского владения разделена была и об образе ее управления", що складається з шести пунктів, Григорій Полетика з'ясовує проблеми адміністративно-політичного та судового устрою "Малої Росії", походження козацтва, формування реєстрового війська та полкового устрою, соціальної організації суспільства та її еволюції в період "Руїни", дає аналіз походження, розвитку та специфіки інституцій суспільства та держави до і після виходу з-під польської протекції.

Передусім автор "Записки" з'ясовує питання території "Малої Росії", що, на його думку, в часи польської протекції обмежувалась Київським та Чернігівським воєводствами. Київське воєводство було поділене на три судові (Київське, Житомирське та Овруцьке) та п'ять несудових старостств (Переяславське, Ніжинське, Любецьке, Носівське та Лубенське). Окрім того, воєводство складалась з трьох повітів – Київського,

Житомирського та Овруцького – у яких знаходились "Земські суди". Чернігівське воєводство вміщувало одне Чернігівське староство та два повіти: Чернігівський та Новгород-Сіверський. Григорій Полетика вперше в тогочасній історичній літературі подав цілком ясну картину адміністративного та судового устрою двох українських воєводств Речі Посполитої. Топографічні описи намісництв на Лівобережній Україні з'являться лише після його смерті. Про наукову вагу висновків стосовно українських воєводств свідчить те, що на початку XIX століття його "Записку" використовує і частково доповнює знавець чернігівської старовини Михайло Марков[11]. Завдяки ж "Истории Малой России" Дмитра Бантиш-Каменського висновки Григорія Полетики ввійшли в новітню українську історіографію[12] і на загал відповідають сучасним науковим уявленням про кордони українських воєводств[13].

Разом з тим виникає питання: чому відомий своїми патріотичними настроями Полетика, який максимально використовував численні історичні факти для доведення особливого становища та значущості своєї батьківщини, обмежився для визначення території "Малоросії" лише Київським та Чернігівським воєводствами колишньої Речі Посполитої? Очевидно, відповідь слід шукати в його концептуальних конструкціях історичної території Русі - "Малоросії". Для Полетики (записка писалась до 1772 р.) сучасна йому "лівобережна" Малоросія – прямий спадкоємець Русі, яка ж за його свідченням, у наступній "Історичній звістці", складалась з Київського, Чернігівського та Переяславського князівств. Відсутність "Переяславського князівства" у схемі "Записки" пояснюється (в "Историческом известии") тим, що в часи польської протекції Переяславське князівство належало до Київського і через це не ввійшло в титул польських королів[14]. Титулатура протекторів Русі-України була в ті часи важливим критерієм визначення її території і підкреслювала легітимність адміністративно-територіального поділу.

На висновки Полетики очевидно вплинуло введення в науковий обіг та дослідження у другій половині XVIII століття (Татіщевим, Баєром, Шлецером та Міллером) давньоруських літописів. Взагалі традиція князівської Русі, як історична підстава легітимності особливих прав та привілеїв в умовах польського, пізніше російського протекторату, використовувалась в історичній літературі впродовж двох віків, починаючи з "Протестації" Йова Борецького (1621 р.) та Густинського літопису і закінчуючи "Запискою про малоросійських козаків" (1824 р.) князя Миколи Репніна-Волконського[15]. В літописах "козацьких канцеляристів" вона звучить більш приглушено, а в історичних та політико-правових працях другої половини XVIII та початку XIX століть знову актуалізується (наприклад, в "Записці про малоросійське дворянство" Василя Полетики). Такому повороту, безперечно, сприяли праці Григорія Полетики.

Використання понять "Київське воєводство" і "Чернігівське воєводство" - історичних синонімів "Київського" та "Чернігівського князівств" - фіксувало історичний зв'язок форм державності, ідею тяглості української історії та легітимності прав Малоросії. "Територія" як важливий складник держави, що пов'язувалась з символами князівської доби, посилювала підстави такої легітимності.

Разом з тим Григорій Полетика не відкидав козацько-гетьманської традиції, хоча й використовував її "творчо". Ймовірно, що територіальний масив Малоросії у Полетики міг коригуватися цілком легітимним з погляду української історичної та політико-правової думки другої половини XVIII та початку XIX століть актом, як Зборівська угода 1649 р., що залишала за межами Гетьманщини етнічні українські землі, належність яких до Русі (України) чітко фіксується в першій половині XVII століття.

Варто мати на увазі також геополітичні тенденції та соціально-релігійні процеси у Східній Європі в другій половині XVIII століття, пов'язані з поступовою ліквідацією Речі Посполитої. Очевидно, визначення традиційних земель Малоросії з Київським, Овруцьким та Житомирським повітами Київського воєводства, як спадкоємця Київського князівства, які реально в час написання "Записки" (напередодні першого поділу Речі

Посполитої) належали до польської держави, що було історичною підставою необхідності приєднання цих земель до Малоросії.

Отже, історична територія Малої Росії конструювалась Полетикою, виходячи з трьох історичних традицій – князівської, річпосполитської та гетьманської, а також обумовлювалась політичними реаліями третьої чверті XVIII століття. Але, як переконаний легітиміст, він не міг визнати за Малоросією західні етнічні українські землі, оскільки етнічність в "донаціональний період" не була визнана за принцип державно-територіальної належності. Однак, виходячи з козацько-гетьманської традиції, Полетика був переконаний, що Малоросія повинна бути по обидва боки Дніпра.

Тема козацького адміністративно-територіального устрою, походження та інституалізації реєстрового і низового козацтва, його стосунків з правителями-протекторами розглядається в п. 2 "Записки" Григорія Полетики. Проблема походження українського козацтва тривалий час була і залишається однією з центральних в українській історіографії, оскільки поняття "козацтво" певний час було емблематичним знаком України, часто ототожнювалось з українським народом і від початку XVII та до перших десятиліть XIX століття мала цілком практичне значення для українського суспільства.

Характерними рисами полетиківської концепції походження та інституалізації козацтва були раціоналізм, автохтонність (це особливо дається взнаки у порівнянні з попередньою літературою з її біблійною генеалогією українців та "орієнтальними" міфами скіфо-сармато-хозарського походження) та легітимізм. Принциповий прихильник історичного легітимізму, Григорій Полетика підкреслював, що формування козацтва почалося з "дозволу польського короля Сигізмунда I" і вказав на два джерела його походження: 1) королівські та шляхетські піддані; 2) околична руська шляхта – земяни[16], яка згодом, на його думку, стала основним джерелом формування козацтва, оскільки "мужикам" на прохання шляхти було заборонено вписуватись в козаки. Остання теза цілком відповідає сучасній, так званій "боярській" теорії козацтва, прихильники якої вважають, що козацький стан переважно сформувався з дрібної української "околичної" шляхти, військового служилого боярства, "рицарства", обійденого нобілітацією після Люблінської унії[17]. Полетика неодноразово звертав увагу на дрібно-шляхетське походження козацтва, що посилювало підстави його станового імунітету значною мірою зближувало в правах з шляхтою[18]. Важливу роль в організації козацтва і наданні йому легітимності відіграла "реформа Баторія", за якою козаки були поділені на 10 полків на чолі з гетьманом, полковниками та старшиною. Особливий акцент Полетика робить на титулатурі гетьманів, які вони мали: "Гетьман війська Його Королівської Величності", а після приєднання до Росії - "Гетьман військ Його Царської Величності Запорозький", "Гетьман Малої Росії" або "Гетьман Малоросійський". Мабуть, на думку Полетики, це надавало інституту гетьманства особливої легітимності, а також поширювало його суверенітет на всю "малоросійську" територію.

В п. 5 "Записки" з'ясовується причина конфлікту козаків з державою та зміни соціального складу козацького війська під час війни під проводом Богдана Хмельницького, а також історичні підстави козацької території по обидва боки Дніпра. Григорій Полетика повинен був пояснити, чому виник конфлікт між цілком легітимним за походженням козацтвом та державою. Сакралізований міф "козацько-руської вітчизни" (кін. XVII – поч. XVIII), творці якого – Величко, Граб'янка та Пилип Орлик (у вступі до Конституції) з'ясовували складну проблему легітимності козацько-гетьманівської держави та правомірності розриву з Річчю Посполитою, набрав у Полетики більш раціонального вигляду[19]. Влаштовані Стефаном Баторієм козацькі полки по обидва боки Дніпра повинні були нараховувати двадцять тисяч козаків, але фактично, як зауважує Полетика, їх було значно більше – більше тридцяти і навіть сорока тисяч. Цей факт, очевидно, повинен був викликати незадоволення польського уряду. Надалі стосунки обох сторін загострились у зв'язку з тим, що поляки були незадоволені загрозою з боку козаків та різними

"возмущеннями, бывшими при разныхъ Гетманах, которые они всчинили", а козаки через образи, утиски та "принуждение к униатской вере Малороссийского простого народа"[20]. Нарешті, скасування "гетьманського чину", призначення для керівництва козацьким військом комісарів, обмеження реєстру шістьма тисячами та перетворення інших на селян зумовили повстання проти поляків.

Богдан Хмельницький не тільки повернув тих, що залишились поза реєстром, до лав козацтва, а й "всех Малороссийских жителей, приглашал к принятию оружия, обещая, что таковые будут пользоваться привилегиями и вольностями козацькими"[21]. Підтвердження козацьких вольностей російськими царями надавало їм легітимного характеру і, з огляду на попередню тезу, частково розповсюджувало козацькі вольності на інші стани Гетьманщини. Разом з тим підтвердження царем козацьких прав, вольностей та привілеїв підкреслювало неприродність обмеження Гетьманщини лише Лівобережжям, оскільки, зауважує Полетика, до і після Хмельницького військо Малоросійське було по обидва боки Дніпра.

Особливе місце в політико-правовій та історичній концепції Полетики займають положення третього пункту "Записки", де йдеться про суспільний лад та судову систему на Україні до і після розриву з Річчю Посполитою. "Все сии чины, вместе с Гетманом, - зауважує Полетика, - просили утверждения прежних своих прав и привилегий, и оныя от царя Алексея Михайловича получили, как то можно видеть из договорных Гетьмана Хмельницкого пунктов и привилегий, данных шляхетству, Гетману и войску Запорожскому, митрополиту Киевскому с духовенством и Малороссийским Магистратам". Після цього, на його думку, кожний стан ("чин") залишався при своїх порядках та установах. Зберігалась при Хмельницькому та Виговському і традиційна система статутових судів (земські, міські, підкоморські). З часів же Юрія Хмельницького, вважає Полетика, почав формуватися новий суспільно-політичний лад ("особливый род правления сделался"): "Гетманы, полковники, и сотники остались одни шляхетству и козакам начальниками и судиями"[22]. Разом з тим Полетика цілком слушно зауважив, що верховенство гетьмана, полковників та сотників у судах стосувалось лише військових справ. У цивільних справах частково склалась змішана система, коли усі стани ("шляхта, козаки, міщани та мужики") судились в магістратах та ратушах: в полкових містах присутні були полковники чи їх представники, а в сотенних – сотники, отамани, городові та війти з бурмістрами. Апеляції подавались з судів ратушних до тих, де був присутній полковник, а далі в Генеральний Суд чи прямо до Гетьмана.

Григорій Полетика, на відміну від багатьох, у тому числі новітніх авторів, які вважали, що повстання та війна під проводом Богдана Хмельницького знищили існуючий суспільно-політичний лад, адміністративну та судову системи[23], правильно помітив момент поєднання старої та нової судових систем, вказавши, що важливі зміни почалися після гетьманування Івана Виговського. Українські дослідники ще в кінці XIX - на початку XXст. підтвердили правильність концептуальної схеми Полетики. Дійсно, процес злиття сотенних та полкових судів з ратушними та магістратськими почався в 60-ті роки XVIIст., коли активну участь в ратушних та магістратських судах почали брати сотники та полковники. Питання, коли почалось таке втручання, викликало навіть дискусію. Так, Михайло Слабченко вважав, що старшина почала втручатись у справи міських судів від 1669 р. Микола Василенко доводив, що це почалося ще в 1662 р. Ярослав Падох в дослідженні, присвяченому грунтовому судочинству цього часу, приводить приклади 1660р[24]. Отже, висновки Полетики щодо судової системи Гетьманщини та її еволюції в добу "Хмельниччини" та "Руїни" не втратили актуальності і понині, оскільки дотичні до низки проблем, які ще й досі не знайшли відповідного розв'язання.

Він також виклав свою версію (п. 4.) походження таких важливих інститутів політичної системи Гетьманщини, як "Військова Генеральна Канцелярія", "Генеральний Військовий Суд" та "Скарбова Канцелярія". Формування головних інституцій Гетьманщини, за Полетикою, відбувалось у процесі поступової ліквідації цивільних

установ, посилення військового характеру держави, узурпації владних повноважень виключно представниками старшини та втручання у внутрішні справи російських правителів, які згідно з договірною теорією, мали бути гарантом існуючого суспільного та державного ладу Гетьманщини та їх представників, які всупереч традиції займали важливі посади у владних структурах гетьманської України.

У той час, коли відомий прихильник просвітницької ідеї "добре регульованої держави" Григорій Теплов не зважав на інституційний досвід минулого, Григорій Полетика вважав, що реформа повинна спиратись на традицію[25]. Варто зауважити, що інтерес до тих чи інших інституцій Гетьманщини або інституційний підхід до історичного минулого не характерний для української історіографії XVIII століття. В цьому також виявилось новаторство Григорія Полетики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко Н. К истории малорусской историографии й малоруського общественного строя // Киевская Старина, 1894. - Кн.11. - С.246-247.; 2. Оглоблин О. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - С.86, 121, 143, 174.; 3. Там само. - С. 193.; 4. Яковлів А. До питання про автора "Історії Русів"// Записки НТШ. - Львів, 1937 - Т. 154.- С.81-90. Возняк М. Псевдо-Конiський і псевдо-Полетика. - Л.,К.,1939; Мишанич Я. Історія Русів: історіографія, проблематика, поетика. - К.,1999.; 5. Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVШ вв. // Український археографічний збірник. - К.,1926. - Т.1. - С. 147-161.; 6. Теличенко Ив. Сословные нужды и желания малороссиян в епоху Екатерининской комиссии // Киевская Старина. - 1890. - № 9. - С.407-409; Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская Старина. - 1897. - № 1. - С.1;. Kohut Z. E. A Gentry Democracy within an autocracy: The Polities of Hryhorii Poletyka (1723/25 - 1784) // Harvard Ukrainian Studies, Vol. III/IV 1979-1980. - Part 2. – S.507-519. "Записка о начале Киевской Академии" та рукописний збірник з передмовою "Права, привилегии, преимущества вольности и свободы Малороссийского шляхетства" (Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф.VШ. - Спр.173 (207)), лише згадуються в історичній літературі.; 7. Див.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - Прага, 1923. - С.50; Багалій Д. І. Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталізму // Архіви України. -1993. - № 1-3. - С. 57; Марченко М.І. Українська історіографія . - К.,1959. - С.106-107; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження. - Х.,1996.- С.72-73.; 8. Литвинова Т.Ф. Общественная мысль Украины второй половины XVIII - первой половини XIX веков: Григорий и Василий Полетики // Автореферат дисс. канд. истор. наук. -Днепропетровск, 1993; 9.Див.: Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Історичні есе. В 2 т. Т. 1. - К.,1994. - С. 71-82; Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфові (на пам'ятках XVII - початку XVIII ст) // Генеза. - С.118-126; 10. Василенко М. Збірка матеріалів. -С.142-146; 11. Марков М. Ответ на некоторые вопросы о Малой России // ЧОИДР. - 1847. - Кн.І. - С.3; 12.Бантиш-Каменский Дм. М.История Малой России. - К.,1993. - С.86; 13. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.IV. - К,1993. - С.422; Т.У. - К.,1994. -С.339-341. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV - XVIII ст.: Кордони воєводств в світлі джерел. - К.,1992; 14. Василенко М. Збірка матеріалів. - С.151; Грушевський М.С. Історія України Русі. -Т.IV.- С.422; 15.Див.: Дячук Л. "Записка про малоросійських козаків" Миколи Рєпніна-Волконського // Четверта академія пам'яті В.Б Антоновича. - К.,1999. -С. 120-144; 16.Про категорії української шляхти див.: Яковенко Н. Українська шляхта. - К.,1993. - С.60-73; 17. Див.: Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996. - С.27-44; 18. Возражение депутата Григория Полетики. - 92, 94-96; 19.Див.: Яковенко Н. Нарис історії України. - К., 1996. — С.247-249; 20. Василенко М. Там само. -С.146; 21.Там само. -С.146; 22.Там само; 23.Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. - К.,1995. - С.166; 24. Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні. - Львів, 1994. - С.39-40; 25. Теплов Г. "Записка о Малой России" // Мельник.Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. - К.,1997.

Л.С. Мельничук

ГОНЧАРСТВО ПОДІЛЛЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЕКСАНДРА ПРУСЕВИЧА

Гончарне виробництво на землях України є стародавнім народним промислом, витоки якого сягають епохи раннього неоліту.[1] Воно належить до числа тих небагатьох винаходів минувшини, які, залишивши глибокий слід в історії культури і суспільства, продовжують і сьогодні вносити істотний вклад у формування особистості людини та її буття.

Жоден з історико-етнографічних регіонів України не позначений таким

багатством різновидів кераміки як Поділля.[2] Наявність різноманітних високоякісних гончарних глин, доступність їх видобування, тривалість історичного періоду побутування кераміки в художньо-виробничій діяльності населення сприяли формуванню своєрідних гончарних традицій і художньо-стильових особливостей краю.

До вивчення гончарства Поділля не раз зверталися історики, етнографи, археологи. Перші спроби у цьому напрямку були здійснені у П пол. XIX ст. у зв'язку із зростанням інтересу науковців з інших регіонів Російської імперії до Малоросії в цілому і Поділля зокрема, а також і з розвитком місцевого краєзнавчого руху. Важливу роль у розгортанні збирацької і дослідницької роботи на Поділлі відіграли Етнографічно-статистична експедиція в Західно-Руський край, проведена в 1869-1870 рр. під керівництвом П.П. Чубинського,[3] та Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства (1873-1876 рр.).[4] В результаті публікації і розсилки етнографічних програм відділ зібрав значний матеріал, що містив відомості про традиційно-побутову культуру українців у пореформений період, в тому числі і з Поділля.

З метою розгортання та поглиблення краєзнавчої роботи в губернії були створені перші відповідні структури, які безпосередньо займалися вивченням історії та культури регіону. Це Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865-1903 рр.)[5], реорганізований у 1903 р. в Церковне історико-археологічне товариство, яке функціонувало в краї до 1920 р.[6]; Єпархіальне церковне Давньосховище – історичний музей (1890 р.), яке вже у 1909 р. мало понад 7,6 тис. пам'яток матеріальної культури, в тому числі і гончарних промислів Поділля[7]; Товариство подільських природодослідників і любителів природи (1911 - 1916 рр.)[8] та ін.

Значний внесок в етнографічне вивчення краю П пол. XIX – поч. XX ст. зробили місцеві періодичні видання: "Труды Подольского губернского статистического комитета" (187б-1916 рр.), "Подольские губернские ведомости" (1838-1917 рр.), "Подольские епархиальные ведомости" (1862-1907), "Экономическая жизнь Подолии" (1913-1918 рр.), "Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности" (1899-1914 рр.), що з 1915 до 1917 рр. видавався під назвою "Подольский хазяїн",[9] на сторінках яких публікувалися важливі відомості і про кустарні промисли губернії.

Цінний фактичний матеріал про стан гончарного виробництва в губернії почерпуємо з досліджень В.Гульдмана,[10] К.Широцького,[11] Ю.Сіцінського[12] та інших авторів. І хоч стосовно гончарних промислів губернії ці дослідження мали фрагментарний, описовий характер, не переслідували мету всебічно вивчити одну з найдавніших галузей традиційно-побутової культури населення краю, значення їх у накопиченні фактичного матеріалу з означеної теми, безперечно, велике.

Початок спеціальному вивченню кустарних промислів Подільської губернії було покладено у 1912 р. у зв'язку з підготовкою до участі Губернського земства у Другій Всеросійській кустарній виставці в Петрограді (1913 р.) та Третьому Всеросійському з'їзді діячів кустарної промисловості.[13] Наявна на той час інформація про стан кустарного виробництва в регіоні була зібрана ще до введення Земств у Південно-Західному краї і вичерпувалася обстеженнями Статистичного Комітету Губернської Управи за 1866, 1899, 1903 рр. та матеріалами Першого загального перепису населення 1897 року.[14] Відомості, якими володів Комітет, не висвітлювали стан кустарних промислів в усій губернії, були поверховими і застарілими. Значна питома вага кустарного виробництва в економіці регіону, відсутність об'єктивної інформації про їх становище, підготовка до участі у вищезазначених заходах і спонукали Земство до проведення комплексного обстеження. Цій проблемі була присвячена доповідь Подільської Губернської Земської Управи черговим Земським Зборам у 1912 р., які визнали необхідною участь Земства у Другій Всеросійській кустарній виставці і Третьому Всеросійському з'їзді діячів кустарної промисловості. Окрім цього, Збори ухвалили виділити 3250 руб. на вивчення стану кустарного виробництва в губернії.

У 1912 р. Управа розпочала обстеження шляхом анкетного опитування. Були розроблені і розіслані волосним правлінням, сільським старостам і міським управам опитувальні листи. Запитання анкети мали встановити райони побутування того чи іншого промислу, кількість дворів і людей, час задіяння в ньому населення протягом року та форму збуту кустарних виробів. Всього Управою було розіслано 2243 анкетних листи, з них повернулись з відповідями 1900 (84,7% всієї кількості).[15]

Результати анкетного обстеження вимагали уточнення і більш глибокого аналізу, що і було зроблено у ході другого етапу дослідження кустарного виробництва – експедиційного, який розпочався з січня 1913 р. Управою до цієї справи були запрошені 5 дослідників, що вже мали значний досвід науково-експедиційної роботи: О.Прусевич, В.Свідзінський, Л.Трофімов, П.Штельмах, Г.Александрович. Експедиційному вивченню підлягали 10 найбільш поширених кустарних промислів губернії: гончарний, ткацький, килимового виробництва, народної вишивки, кушнірський, шевський, вичинки шкіри, кам'янотесний, деревообробний та корзиноплетіння. За 1913-1914 рр. дослідники зібрали і проаналізували значний фактичний матеріал, склали детальні описи обстежуваних промислів, в яких внесли ряд конструктивних пропозицій щодо збереження самобутності та подальшого розвитку цієї важливої галузі традиційно-побутової культури Поділля. У ході експедиції було виявлено значну кількість етнографічних пам'яток, які поповнили фонди Кустарного музею Губернського Земства.

Серед промислів, що були піддані детальному вивченню, провідне місце відводилось гончарству – одному з найдавніших і найсамобутніших занять населення краю. За дорученням Управи обстеження цього промислу здійснив член Подільського Історико-археологічного товариства, краєзнавець Поділля, історик, природознавець, етнограф, бібліограф, музеєзнавець Олександр Миколайович Прусевич. На жаль, ім'я цього талановитого вченого та громадського діяча, його наукова спадщина маловідомі широкому загалу істориків. Безперечно, життя та діяльність науковця, його праці і матеріали персонального фонду Центральної наукової бібліотеки НАН України у Львові потребують глибокого спеціального дослідження, яке дасть можливість належним чином оцінити значний науковий доробок, який залишив О.М. Прусевич з різних аспектів краєзнавства Поділля.[16]

Народився дослідник в с. Окопи, нині Тернопільської області, у 1878 р. В 1900-1905 рр. навчався на геологічному факультеті Московського університету. Під впливом В.О. Ключевського захопився в університеті історією. Перебуваючи на геологічній практиці в Подільській губернії, багато уваги приділяв вивченню історії, народознавства та природи краю. З 1907 р. О. Прусевич – член Подільського історико-археологічного товариства. У 1907-1915 рр. – головний хранитель фондів Кам'янець-Подільського Давньосховища (історичного музею). Одночасно, із заснуванням у 1911 р. Товариства природодослідників і любителів природи, до 1919 р. працював бібліотекарем, секретарем та завідувачем фондів і Музею Товариства.

З 1911 р. активно досліджував бібліографію Поділля, фактично саме О.М. Прусевич і започаткував наукову бібліографію краю.[17] У 1919 р. він залишає Поділля, емігрує до Західної України. З 1921 р. працює інспектором у справах кустарного промислу Волинського округу; а з 16 червня 1929 р. – організатором і першим директором Волинського краєзнавчого музею в Луцьку. 1940-1941 рр. – працівник Львівського етнографічного музею. Помер О.М. Прусевич у 1944 р. у Львові.[18] Спадщина дослідника свідчить про широке коло його наукових інтересів. У багатьох галузях краєзнавства О.М. Прусевич був першопрохідцем. Так трапилося і з вивченням керамічного виробництва. Саме його праці стали першими спеціальними історико-етнографічними дослідженнями в галузі народного подільського гончарства.[19]

Науковець з великою відповідальністю підійшов до виконання дорученої йому Управою справи. Експедиційне обстеження О. Прусевича тривало з 22 січня до 15 червня 1913 р., охопило 77 провідних гончарних осередків, зареєструвало 1921 кустарне

господарство, 51 з них було піддане подвірному вивченню. Вченим було складено 23 технічних описи, обстежена робота 2 гончарних шкіл: в м. Кам'янці-Подільському та с.Василівка Вінницького повіту, розроблені карти поширення гончарного виробництва на території губернії, складено ряд порівняльних таблиць, які на конкретному статистичному матеріалі ілюстрували реальний стан гончарного виробництва того часу, давали можливість прогнозувати його перспективи.

Дослідник значну увагу приділив вивченню розподілу промислу по території губернії, його розмірам за числом дворів та кількістю зайнятих осіб, аналізу та порівнянню статистичних відомостей, отриманих в ході кореспондентського (анкетного) та експедиційного обстежень, в результаті чого зумів вивести та оприлюднити узагальнюючі дані з гончарного виробництва в краї. На час експедиції, зазначав автор, керамічним промислом в губернії було охоплено 143 населених пункти, з яких – 3 міста (Бар, Летичів, Гайсин), 27 містечок, 113 сіл. У виготовленні глиняних виробів було задіяно 2029 дворів та 3145 гончарів, що становило 0,08% населення губернії.[20] Позитивним є також і те, що науковець не тільки посилався на польовий експедиційний матеріал, а й намагався проаналізувати опубліковані джерела та літературу, які також давали певну інформацію з досліджуваної проблеми. І, як результат проведеної у цьому напряму роботи, О. Прусевич в описі гончарних промислів губернії вперше зробив спробу простежити походження та розвиток цієї галузі економіки краю з її витоків і до часу обстеження. У III розділі "Виникнення промислу і його теперішнє становище" автор зазначав, що вже у I пол. XVI ст. на Поділлі існували 4 гончарних осередки і 11 гончарів, які обслуговували міське та містечкове населення на території, що складала половину губернії початку XX ст.[21] На XVI-XVII ст. припало створення в краї перших цехів гончарів – громадсько-професійних і релігійних корпорацій, які були скасовані у 1900 р., хоча у багатьох осередках цехові традиції продовжували зберігатися і на час обстеження. Для глибшої аргументації висновків про діяльність цехів на Поділлі, їх роль у розвитку економіки губернії О. Прусевич включив до цього розділу додаток: "Ремісниче становище Смотрицького цеху з прилученими до нього ремеслами різничим, кушнірським і ковальським", в якому викладені норми звичаєвого права, що регламентували діяльність цеху (117 пунктів) та визначали основні напрями його діяльності.[22]

Заслугою О. Прусевича є також і те, що він намагався вивчити гончарство не тільки з точки зору статистики, а й зсередини. В основному описі промислу та інших публікаціях, що вийшли у світ по закінченню експедиції, дослідник вперше показав багатогранний процес організації гончарного виробництва та праці гончарів, співвідношення промислу і землеробства, піддав детальному аналізу місцеву сировину та специфічні способи її видобування. В полі зору науковця були і технологія виробництва кераміки, і аналіз типових для краю гончарних виробів та їх оздоблення. Велику увагу приділяв О. Прусевич виявленню своєрідних традицій та художньо-стильових особливостей, орнаментики кераміки як Поділля в цілому, так і його окремих регіонів. Дослідження насичені значною кількістю нового, вперше введеного в науковий обіг фактичного та ілюстрованого матеріалу, у викладі інформації збережено гончарську лексику. У публікаціях О.Прусевича зафіксовано, за підрахунками автора, понад 100 прізвищ гончарів Поділля початку XX ст., зроблено спробу простежити роль династійності у збереженні самобутності промислу.

Питання санітарно-гігієнічного стану кустарних промислів не було включено в обов'язкову програму дослідження. Жоден з науковців, що брали участь в експедиції, крім О. Прусевича, не звернув увагу на цю важливу сферу функціонування виробництва.Дослідником з власної ініціативи була проведена значна робота по вивченню побуту, умов праці гончарів, впливу промислу на здоров'я людей. У 1913 1 1915 рр. вийшли 2 його статті з результатами роботи в означеному напряму, в яких науковець намагався звернути увагу земства, громадських організацій на незадовільні умови життя та праці сільського кустаря. Він писав: "Житлові умови не задовольняють найнеобхідніші

норми санітарії і гігієни й доходять до таких меж, нижче яких неможливо уявити існування здорової людини. Кожна стадія промислу породжує окремі захворювання, що ведуть до руйнування здоров'я, зокрема в підприємствах, що виробляють полив'яний посуд. Слід не випускати з поля зору того, що майстерня разом з тим служить приміщенням для житла гончара та його сім'ї, завдячуючи чому страждає і вироджується молоде підростаюче покоління. Мізерна заробітна плата – 38 коп. в день – дозволяє гончареві з сім'єю харчуватися тільки хлібом та картоплею... Все це разом взяте є причиною поширення туберкульозу, і земській громадській організації доведеться з цим рахуватися".[23] Як бачимо, беручи участь в обстеженні кустарних промислів Подільської губернії, О.М. Прусевич провів значно об'ємніше дослідження, ніж того вимагала програма його організаторів, виявив глибокий науковий інтерес до гончарства як до однієї з найважливіших галузей художньо-виробничої діяльності населення Поділля, що споконвіку зберігає його історичну пам'ять та самобутність. Зміст публікацій автора з означеної проблеми свідчить про те, що він вболівав за майбутнє промислу, з великою тривогою говорив про занепад ряду осередків, втрату їх кращих мистецьких традицій, намагався звернути увагу владних структур і громадськості на необхідність проведення конкретних заходів, спрямованих на сприяння та розбудову гончарного виробництва, яке на Поділлі є одним з "найбільш поширених і життєвих".[24] Дослідження О.М. Прусевича в галузі народної кераміки Поділля є важливим джерелом до пізнання самобутності українського народу та його культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Романець Т.А. Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки. – К., 1996. – с.14; 2. Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – С.413; 3. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой императорским Географическим обществом, Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – Спб, 1872-1879. – Т.1-VII; 4. Стаценко Н.С. Етапи етнографічного вивчення Поділля // Проблеми етнографії, фольклору, мовознавства Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.6; 5. Прокопчук В.С. Подільське історико-археологічне товариство // VI Всеукраїнська наукова конференція з історії краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – Луцьк, 1993. – С.79; 6. Там само. – С.80; 7. Проект устройства в Камянце-Подольском епархиального церковного древлехранилища // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. - № 3. – С.25-28; 8. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.41; 9.Бульба Т.С. Становлення та розвиток краєзнавчої бібліографії Поділля (II пол. XIX-XX ст..): Автореф. дис. канд. істор. наук. – К., 1995. – С.9; 10. Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольск, 1889. – 514 с.; Він же. Населённые места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1893. – 636 с. та ін.; 11. Широцкий К. Очерки по истории декоративного искусства. – Киев, 1914. – 141 с. та ін.; 12. Сіцінський Ю. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиріччя (1914-1924) // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.172-177 та ін.; 13. Кустарные промыслы Подольской губернии. – Киев, 1916. – С.5; 14. XXXII. Подольская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Спб, 1904. – С.240-250; 15. Кустарные промыслы Подольской губернии. – С.6; 16. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на поч. XX ст. – Хмельницький, 1995. – С.255-256; Центральна наукова бібліотека НАН України ім. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.XXIX. – Спр.//: № 1290-1293, 1778 та ін.; 17. Прусевич А. Материалы по библиографии Подолии. – Каменец-Подольск, 1914. – Вып. I-III та ін.; 18. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.. – С.323; 19.Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – Киев, 1916. – С.9-120; Він же. Обзор данных о кустарных промыслах в Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1913. – 32 с.; Він же. Кустарные промыслы в Винницком уезде // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 5. – С.21-28 та ін.; 20. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии. – С.10; 21. Там само. – С.15; 22. Там само. – С.21-33; 23. Прусевич А. Санитарно-гигиеническое положение гончарства в Подольской губернии // Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии. Июль. Август и Сентябрь. 1914 год. – Камянец-Подольск, 1915. – С.16-24; Він же. Обзор данных о кустарных промыслах в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 10. – С.61-62; № 14. – С.41-49 та ін.; 24. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии. – С.97.

Ю.А.Зінько

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проблема церковно-державних відносин в СРСР останнім часом привертає особливу увагу науковців. І це зрозуміло, адже в радянському суспільстві домінувала атеїстична ідеологія, і об'єктивне висвітлення питання про становище релігії і церкви було неможливе. Певний прорив у дослідженні державно-церковних відносин стався в умовах незалежної України. Розвал радянської тоталітарної системи та демократичні перетворення дозволили вітчизняним дослідникам вперше ввести в науковий обіг раніше засекречені документи про грубе втручання держави у справи церкви та активну боротьбу громадськості і віруючих за дотримання гарантованих Конституціями СРСР та Української Радянської Соціалістичної Республіки свободи совісті та віросповідання.* Однак дослідження сучасних українських науковців торкаються лише певних сторін релігійного життя в Україні XX ст. Поза увагою залишається ще чимало аспектів даної проблематики.

Особливий інтерес викликають питання становища пізньопротестантського сектантства у радянському суспільстві, доля якого була тісно пов'язана з непростими, часто трагічними сторінками радянської історії. Значний документальний масив з даної проблеми відклався у фондах Державного архіву Вінницької області (ДАВО). Документи ДАВО дозволяють з'ясувати стосунки християнських протестантських церков із радянськими державними структурами, пересвідчитись у тому, що під тиском партійно-державної ідеології нищились християнські традиції та заповіді, насаджувалась нетерпимість до людей з іншим світоглядом та релігійними переконаннями, виховувався фанатизм у боротьбі з населенням, яке мало релігійну свідомість.

У справах Вінницького, Гайсинського, Могилів-Подільського і Тульчинського окружних комітетів КП(б)У зберігаються документи про релігійну ситуацію у 20-х –30-х рр. та діяльність протестантських релігійних організацій. Цікаву групу документів складають звіти, оперативні зведення, доповідні записки, інформації окружних відділів державного політичного управління (ДПУ). Доповідаючи про "порушення революційної законності, випадки бандитизму і антирадянські виступи" в населених пунктах краю, оперативні працівники ДПУ повідомляли партійні комітети про кількість релігійних громад в області, їх чисельність, діяльність незареєстрованих сектантських груп тощо.

На початку 30-х рр. протестантські общини на Вінниччині нараховували біля 15 тис. віруючих. Документи цього часу свідчать про стурбованість влади з приводу посилення впливу релігійних громад на населення. Працівники ДПУ стежили за кожним випадком спілкування населення з віруючими, доповідали про їх повсякденне життя. Так, у період формування колективних сільськогосподарських організацій у селі Олександрівка Тульчинського району віруючими було створено колективне господарство, яке розглядалось владою не інакше, як форма впливу віруючих на населення. У звіті оперуповноваженого ДПУ Тульчинського округу говорилось, що "це найбільш небезпечна для нас форма впливу на селянські маси..., баптистський колгосп краще

---

* Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000; Войналович В. Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х – першої половини 60-х років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1997; Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000; Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). – К., 1994; Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20 -30-ті роки XX ст. – К., 1993; Його ж. – Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997; Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20 -30-ті роки XX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999; Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). – К., 1991 та ін.

функціонує іншого селянського, який там є."[1]

У 30-х рр. спецоргани все більше цікавилися настроями населення та віруючих, їх думкою стосовно можливої війни, політичних подій у країні, ставленням сектантів до військового обов'язку.[2] Для збору такої інформації оперативні працівники часто залучали так званих "повідомителів" із числа місцевих жителів, які за виконання цієї таємної функції отримували плату у розмірі від 600 до 1200 карбованців на рік.[3]

Деякі шляхи фінансування органів ДПУ на боротьбу з релігійними общинами простежуються у доповідній записці начальника окружного відділу та 24 прикордонного загону ДПУ секретареві Могилів-Подільського окружкому КП(б)У. В ній зазначається: "Відсутність у нас коштів не дає можливості вплинути на роботу окремих релігійних угрупувань для збільшення боротьби між собою і ставити керівничими цих течій тих осіб, які нами перевірені, тому звертаємось до Вас з проханням терміново відпустити нам з Ваших коштів на антирелігійну роботу 2000 карбованців".[4]

Органи ДПУ не тільки виявляли та стежили за діяльністю релігійних громад, але й займались їх дискредитацією і ліквідацією. У 1927 р. начальник Тульчинського окружного відділу ДПУ Суслов у своєму звіті писав, що "основний склад сектантів складають колишні віруючі православної церкви, яких не задовольняли її обряди. Такий перехід в цей час небажаний... сектанти більш фанатичні і важче піддаються розкладу, ніж віруючі церкви. За останнє півріччя ми ліквідували секту іоанітів, вислявши одного керівника, а тепер віддаємо під суд декілька чоловік, чим значно обезсилили на найближчий час цю секту".[5]

У фондах архіву містяться матеріали про діяльність антирелігійного товариства "Безвірник" (Спілка войовничих безвірників України). У справах, окрім інформацій про релігійну ситуацію в області, склад сектантських общин, містяться інструктивні листи партійних комітетів щодо створення та активізації діяльності місцевих організацій товариства "Безвірник", розкриваються шляхи їх фінансування. Радянська влада та комуністична партія розглядали віруючих як "контрреволюціонерів" і ворогів, з якими слід вести нещадну боротьбу. В одному з інструктивних листів завідувача агітаційно-масовим відділом Вінницького обкому КП(б)У говорилось: "Незважаючи на постанову Секретаріату Обкому КП(б)У від 16/YIII-32р. та вказівок Агітмасу в багатьох районах до цього часу не організовано Райоргбюро, причому деякі райони явно по-опортуністичному ставляться до безвірницької роботи (Славута, Літин, Козятин, Тульчин), в зв'язку з цим пожвавилася контрреволюційна діяльність сектантів, в багатьох районах є села на 60-80% засмічені сектантством".[6]

Інформації, довідки, постанови обласного та районних партійних комітетів свідчать про розмах антирелігійної роботи серед "безвірницьких" організацій. На 1939 р. на території області діяла 1591 первинна організація товариства "Безвірник". Намагаючись відірвати населення від релігії, члени товариства створювали антирелігійні гуртки, організовували бесіди з віруючими, поширювали атеїстичну літературу, газету "Безвірник". Партійними працівниками, лекторами партійних комітетів читались лекції на тему: "Жінка і релігія", "Релігія на службі фашизму", "Оборона СРСР і релігія", "Походження та класова суть пасхи" тощо.[7]

Значний інтерес викликають справи, в яких відклались документи, що свідчать про розмах антирелігійної пропаганди серед населення Вінниччини. У фонді П-136 обласного архіву привертають увагу протоколи бюро районних комітетів партії, на яких розглядались питання про антирелігійну роботу, плани тематичних антирелігійних вечорів, конференцій, бесід, лекцій, звіти обласної ради спілки войовничих безвірників про проведення заходів напередодні релігійних свят (антиріздвяні, антипасхальні тощо), організацію курсів підготовки лекторів-атеїстів. Найбільш підготовлених лекторів із числа комуністів направляли на навчання до Ленінградського політосвітнього інституту ім. Крупської на антирелігійний відділ. У фонді представлені інформації про проведення "показових" зборів мешканців сіл, на яких "грізно засуджували антирадянську діяльність

сектантів".[8]

У документах післявоєнного періоду простежується тенденція до посилення тиску держави на церкву. Це особливо проявилось у забороні діяльності релігійних общин та масовій конфіскації молитовних приміщень, особливо тих, які були зайняті під час німецько-фашистської окупації. Віруючим часто заборонялось придбання інших приміщень чи будівництво нових. Чимало архівних матеріалів розповідають про посилення в цей час антирелігійної пропаганди.[9]

Документи післявоєнних років свідчать про зміну ставлення до віри та церкви людей, які повернулись з війни чи пережили період німецької окупації. Ці зміни відчувались і серед певної частини членів комуністичної партії, які ставали все більш пасивними у боротьбі з віруючими, ухилялися від активної атеїстичної пропаганди, а іноді і самі таємно здійснювали релігійні обряди. Такі випадки були виявлені в Літинському, Турбівському, Калинівському, Джуринському, Станіславчицькому, Жмеринському, Барському, Гайсинському, Ситковецькому, Чечельницькому та інших районах. Тільки з липня 1947 по червень 1948 р. було зафіксовано більше 250 випадків участі комуністів у релігійних обрядах. Направляючи інструктивного листа секретарям райкомів КП(б)У, секретар Вінницького обкому партії М.Стахурський повідомляв про випадок, коли секретар первинної партійної організації колгоспу ім. Сталіна Шпиківського району Журба "попав під вплив сектантів і, перебуваючи на посаді секретаря парторганізації, відвідував молитовний будинок євангельських християн". У зв'язку з цим секретар обкому партії закликав секретарів парторганізацій та комуністів вести послідовну й рішучу боротьбу з релігійними пережитками, які заважають "руху суспільства вперед до комунізму". Журбу виключили з рядів комуністичної партії.[10]

До окремої групи можна віднести документи, які відклались у фондах архіву протягом 60-х - 80-х рр. Вони свідчать, що партійне керівництво та уряд України, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, виконуючи постанови ЦК партії та уряду СРСР, проводили роботу по обмеженню діяльності релігійних конфесій і течій та їх впливу на віруючих. Релігійні громади повністю знаходились під контролем державних органів, які регламентували внутрішнє релігійне життя та всупереч духовним запитам віруючих вишукували причини для припинення їх діяльності. З общинами розривалися угоди про оренду приміщень для здійснення богослужіння, встановлювались обмеження щодо кількості членів релігійних громад, накладались непомірні податки. Владні структури, разом з органами КДБ, часто вдавались до дискредитації релігійних груп, окремих віруючих та священнослужителів, відмовляли в реєстрації. Для здійснення контролю за діяльністю церков розроблялись плани для об'єднання віруючих різних релігійних течій. Стає зрозумілим, чому більшість таких документів мали суто службовий характер і видавались з позначками "Таємно", "Цілком таємно", "Для службового користування", "З приміщення державної установи не виносити". Такі документи належало зберігати тільки в спецчастинах і посилатись на них чи знайомити зі змістом священнослужителів чи віруючих категорично заборонялось.[11]

Свідченням тотального контролю з боку держави за діяльністю релігійних общин є доповідні записки уповноваженого Ради у справах релігійних культів при виконкомі Вінницької обласної Ради депутатів трудящих, які направлялись голові Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та уповноваженому Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР. У такого роду звітах подавалась інформація про всі випадки відвідування служителями культів та віруючими уповноваженого Ради, повідомлялось про зміст розмови і прийняті рішення. Звіти ретельно вивчали вищі державні установи і надсилали на місця відповіді з аналізом прийнятих рішень.[12]

З метою контролю за релігійними общинами Ради у справах релігійних культів складали списки віруючих. До таких списків потрапляли й ті громадяни, які лише симпатизували чи виявляли бажання стати членами релігійної громади. У списках подавалась детальна інформація про людину: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження,

спеціальність та місце роботи, домашня адреса та адреса релігійної громади. Такі списки складались по кожному населеному пункту області.[13]

Значний інтерес викликають справи із заявами, листами-запитами та скаргами віруючих і відповідями на них офіційних державних установ. У переважній більшості випадків це прохання про проведення богослужіння за межами молитовного приміщення, здійснення культового обряду в помешканні хворого віруючого, клопотання про переведення священнослужителя з общини в общину, скарги у зв'язку із закриттям молитовного будинку та зняття з реєстрації релігійної громади, звернення до органів влади з проханням визнати і затвердити обраний общиною актив тощо.[14]

У фондах архіву зберігаються численні пояснення щодо застосування місцевими державними органами радянського законодавства про культи, копії протоколів засідань Рад у справах релігійних культів, матеріали нарад з релігійних питань та атеїстичної роботи, зразки документів для реєстрації та здійснення контролю за діяльністю релігійних громад, вказівки з приводу збору інформації для звітів та їх оформлення тощо.[15]

Державну політику щодо протестантських церков дають можливість збагнути матеріали наради уповноважених Рад у справах релігій у Москві (1963 р.), які як спеціальні рекомендації надсилались місцевим органам влади. Зокрема доповідь голови Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР А.Пузіна "Посилити роботу для припинення нелегальної діяльності сектантів" наповнена вихваляннями про "здобутки" в закритті релігійних общин, вилученні "незаконно отриманих" молитовних приміщень та забороні будівництва нових, відсторонення від церковної діяльності священнослужителів, ліквідації молодіжних хорів, музичних та драматичних гуртків, скорочення періодичних релігійних видань та літератури, зменшення кількості духовних навчальних закладів. Від уповноважених Рад вимагалось і надалі суворо стежити за дотриманням радянських законів про культи і надалі "виявляти осіб, які проводять під прикриттям релігії ворожу, антирадянську діяльність".[16]

Документи фондів свідчать, що представники державних органів ретельно стежили за тим, щоб у релігійних общинах обряди здійснювали тільки зареєстровані органами влади служителі культу. Стороннім особам брати участь у богослужінні категорично заборонялось. За порушення встановлених правил служителів культу позбавляли реєстрації, з громадами розривались "типові угоди" про передачу у тимчасове користування приміщення. За цих умов громади змушені були припиняти свою діяльність, або здійснювати свої релігійні потреби таємно.[17]

Можливість зібрати вичерпну інформацію з досліджуваної проблеми дають щоквартальні, піврічні і річні звіти голови Ради у справах релігій по Вінницькій області, які зберігаються у фондах Вінницького обласного комітету партії та облвиконкому.[18]

Свідченням грубого адміністрування владних структур у релігійних питаннях є спроба підкорити найбільш впливові протестантські церкви. У другій половині XX ст. було намагання приєднати п'ятидесятницькі общини до Союзу євангельських християн-баптистів. Це викликало незадоволення значної частини протестантів та посіяло серед них протиріччя. Протестантська церква розділилась на визнаних, офіційно зареєстрованих та розкольників, які діяли неофіційно, підпільно. Архівний документальний масив є доказом того, що партійно-державні установи контролювали й регулювали церковне життя віруючих, втручались у релігійні справи общин та переслідували "розкольників"[19].

Зміст партійних і радянських офіційних документів з релігійних питань суттєво не змінився і в останній період існування Радянської держави. Церква та віруючі продовжували розглядатися комуністами та радянськими чиновниками як пережиток буржуазного минулого, з якими слід вести постійну боротьбу. У 80-х роках XX ст. на Вінниччині з новою силою розгорнулась антирелігійна робота. Про її важливість для партії та радянської влади свідчить обговорення питання "Про роботу партійної організації Вінницької області по виконанню постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України з питань посилення боротьби з буржуазною, буржуазно-націоналістичною, сіоністською

пропагандою і релігійним екстремізмом" на засіданні Комісії при ЦК Компартії України з питань зовнішньополітичної пропаганди та ідеологічної боротьби 19 березня 1980 р. В котрий раз визнаючи, що антирелігійна робота не дає бажаного для партії ефекту, Комісія поставила вимогу перед партійними комітетами та комуністами Вінниччини активізувати атеїстичну роботу та посилити контроль за діяльністю релігійних об'єднань.[20] Лише документи другої половини 80-х років мають менш категоричний характер у релігійних питаннях і свідчать про певне послаблення політики державного атеїзму.

Таким чином, у Державному архіві Вінницької області відклався значний документальний масив, який зберігає інформацію про релігійне життя населення краю часів Радянської держави та історію взаємовідносин між державою та пізньопротестантським сектантством.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області. – Ф. П. – 33. – Оп. 1. – Спр. 706. – Арк.84; 2. Там само. – Ф.П. – 31. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 39, 45; 3. Там само. – Спр. 379. – Арк. 28; 4. Там само. – Арк. 132; 5. Там само. – Ф.П. – 33. – Оп. 1. – Спр. 560. – Арк. 11; 6. Там само. – Ф.П. – 136. – Оп. 6. – Спр. 119. – Арк. 1; 7. Там само. – Спр. 926. – Арк. 6; 8. Там само. – Спр. 620; - Оп. – 49. – Спр. – 197. – Арк. 25; 9. Там само. – Оп. 44. – Спр. 194. – Арк. 122 –123; 10. Там само. – Оп. 13. – Спр. 176. – Арк. 36 – 38, 40; 11. Там само. – Ф.Р. – 2700. – Оп. 19. – Спр. 33. – Арк. 24; - Спр. 37. – Арк. 3; 12. Там само. – Ф.Р. – 2700. – Оп. 19. – Спр. 47, 50; 13. Там само. – Оп. – 6. – Спр. 1469. – Арк. 127-137; 14. Там само. – Спр. 1312; – Спр. 1906; 15. Там само. – Спр. 1748; 16. Там само. – Оп. 19. – Спр. 68. – Арк. 69, 82; 17. Там само. – Ф.П. – 136. – Оп. 44. – Спр. 194. – Арк. 137 – 138; 18. Там само. – Оп. 57. – Спр. 56; - Оп. 46. – Спр.199; - Оп. 44. – Спр. 194; – Оп. 40. – Спр. 272; - Оп. 17. – Спр. 257; - Оп. 13. – Спр. 175; - Ф.Р. 2700. - Оп. 19. – Спр. 32; 19. Ф.П. 136 – Оп. 57. – Спр. 56. – Арк. 22 – 32; 20. Оп. 73. – Спр. 194. – Арк. 2 – 8.

П.М.Кравченко, І.П.Мельничук

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ГОЛОД 1924-1926 РР. НА ПОДІЛЛІ

Голод в усі часи сприймався, як величезна трагедія, що завжди мала вкрай негативні наслідки для того чи іншого народу. Сам факт цього явища завжди привертав увагу дослідників, які передусім намагаються з'ясувати причини голоду, його розвиток у часі, становище голодуючого населення, реакцію держави на голод, кількість жертв тощо. В українській історичній науці тема голоду активно досліджується останні 10-12 років, коли стали доступними документи, які були раніше секретними. Увага до проблеми пояснюється просто: в Україні, яку називали житницею Європи, в XX столітті від голоду померли мільйони людей. Чому це сталося? Чи можна було запобігти трагедії? Ці та інші питання продовжують хвилювати спеціалістів і широку громадськість нашої держави.

Про голод 1921 р., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні є чимало публікацій на сторінках газет, статей, монографій, спогадів, збірників документів. Однак "білою плямою" в нашій історії на сьогоднішній день все ще залишається голод 1924-1926 рр. на Поділлі, який практично охопив усі південні райони краю. Відзначимо, що на початку 90-х рр.. відомий дослідник голодомору проф.. Шульга І.Г., використовуючи документи обласного архіву, частково торкнувся даної проблеми.[1] Проте тоді йому були ще недоступні засекречені матеріали колишнього партійного архіву, які не видавалися історикам. На даний час вони доступні для опрацювання, і, як виявилось, містять змістовні відомості про голод 1924-1926 рр. Саме ця обставина спонукала нас продовжити цю далеко ще не вичерпану тему і також розширити її хронологічні рамки.

Принагідно нагадаємо, що в результаті адміністративної реформи 1923 р. на території сучасної Вінницької області було утворено 4 округи: Вінницький, Гайсинський, Могилів-Подільський і Тульчинський, до складу яких входило 60 районів.

Опрацьовуючи розсекречені партійні документи 1924-1926 рр. (фонди Вінницького, Гайсинського, Могилів-Подільського і Тульчинського окружних комітетів

КП(б)У), автори виявили надзвичайно цінні, на наш погляд, матеріали, які перш за все розкривають причини, самі події та наслідки голоду 1924-1926 рр. на Поділлі. Аналіз матеріалів дав змогу умовно поділити їх на декілька груп.

До першої слід віднести так звані політичні доповіді окружних комітетів, які направлялися Подільському губернському комітетові КП(б)У і містили відомості про політичне та економічне становище в округах.[2] У цих доповідях виразно прослідковуються політичні настрої на селі в період голоду, незадоволення селян політикою більшовицької партії, важкий економічний стан у сільському господарстві, викликаний посухою восени 1924 та навесні 1925 рр.. Крім того, ці документи містять інформацію про офіційну версію причин голоду, до яких партійні функціонери відносили перш за все посуху та неврожай, а ще – збитки від шкідників.[3] До цієї ж групи слід віднести й інші документи з фондів окружкомів: огляди та інформаційні звіти партійних і радянських владних структур про господарський та економічний стан регіону.[4] Саме в цих матеріалах, на наше переконання, криються справжні причини голоду, які не афішувалися владою: непосильний для більшості селян так званий єдиний сільськогосподарський податок, малі земельні наділи в індивідуальних селянських господарствах внаслідок аграрного перенаселення, які погано оброблялися через відсутність тяглової сили; надзвичайно низька врожайність, яка в порівнянні з дореволюційним часом зменшилася в два-три рази; грабіжницьке кредитування селянських господарств; відсутність дієвої допомоги голодуючим з боку влади, яка фактично кинула селян напризволяще; неправильна цінова політика (так звані "ножиці цін") тощо.

Важливі відомості знайдуть дослідники у другій групі архівних матеріалів, до якої автори віднесли доповіді, листи секретарів райкомів та окружкомів до губернського комітету КП(б)У, які мали конфіденційний характер, і, як правило, писалися за відповідною формою.[5] Вагомість змісту цих листів полягає в тому, що, на відміну від офіційних звітів, які дещо прикрашалися, тут подавалася більш правдива й об'єктивніша інформація про голод, стан економіки, настрої різних соціальних верств населення, політичне життя тощо. До цієї групи слід віднести також доповідні записки та звіти уповноважених окружних комітетів про проведену роботу на селі в 1924-1926 рр.[6]

Особливо слід виділити третю групу архівних джерел: щотижневі, річні огляди, звіти, зведення органів ДПУ про політичне та економічне становище округів. Ці документи направлялися, як правило, до трьох інстанцій: до губернського відділу ДПУ, секретареві окружного партійного комітету й голові окружного виконавчого комітету. Звісно, всі ці матеріали йшли під грифом "цілком таємно". Складалися вони за чітко розробленою схемою: спочатку йшли узагальнюючі дані про політичні настрої селян, робітників, інтелігенції, працівників партійного та державного апарату, далі характеризувався економічний стан сільського господарства і промисловості. В кінці кожного звіту подавалися додатки з конкретним фактичним матеріалом, який ще чекає своїх дослідників.[7]

Для вивчення проблеми, що розглядається, значення цих документів важко переоцінити. Адже вони містять найповніші дані про голод 1924-1926 рр. на Поділлі. Називаються села, райони, які найбільше постраждали від голоду, подаються статистичні дані про кількість і відсоток голодуючих. Саме з цих звітів ДПУ перед очима дослідника постає реальна картина причин голоду, його розвитку і наслідків для селянства. Тільки в цих документах можна також віднайти і прослідкувати реакцію селян на ці страшні голодні роки НЕПу: від висловлювання незадоволення політикою більшовицької влади до прямих виступів селян проти неї.

Яскраву ілюстрацію голоду дають також документи четвертої групи. Це протоколи сільських нарад з питань розвитку сільського господарства та колективізації, які проводилися партійними органами в районах.[8] І хоча на цих нарадах виступали, як правило, сільські активісти – голови сільрад, комнезамів, колгоспів (люди у переважній

більшості випадків віддані владі), проте і вони не змогли промовчати і не згадати про голод та його наслідки. Свідчення учасників цих зібрань, хоча вони самі того не усвідомлювали, – пряме звинувачення радянській владі в її нездатності та неспроможності забезпечити хоча б мінімальну допомогу населенню в умовах голоду.

Зацікавить дослідників І група документів, які показують взаємовідносини офіційної влади і церкви в період голоду. Такими є документи агітаційно-пропагандистських відділів окружкомів, зокрема їх листування з питань антирелігійної пропаганди з вищими партійними інстанціями.[9] В них висловлюється стурбованість у зв'язку з тим, що на ґрунті голоду та неврожаю спостерігається різке пожвавлення діяльності церкви на Поділлі, релігійного руху, збільшується кількість релігійних громад, хресних ходів, з'являються різні чудеса типу "Гальчинецького дива", що мало місце в Могилів-Подільському окрузі. Церква активно підтримувала релігійні настрої, заявляючи, наприклад, що голод – це кара божа за відступництво перед ним, що винна в цьому радянська влада тощо. В умовах, коли офіційна влада майже не переймалася проблемами голодного подільського села, надавала мізерну допомогу голодуючим, а то й просто ігнорувала та не звертала уваги на ці події - що залишалося знедоленим, пограбованим, голодним і покинутим владою людям? Віра в Бога. Подібного роду інформацію знаходимо також і в попередніх документах.[10] При дослідженні документів, що стосуються релігії та церкви, необхідно зважати на ту обставину, що в середині 20-х рр.. жителі подільського села в переважній більшості були віруючими. В цих умовах нормальні стосунки радянської атеїстичної влади і селянина об'єктивно були проблематичними. А голод, важке матеріальне становище селян, економічна і політична нестабільність в українському селі 20-х рр., - все це робило співвідношення у взаєминах селян і держави, селян і церкви на користь останньої. Ось чому радянська держава не знайшла тоді кращого виходу, ніж запровадити жорсткі каральні заходи як проти церкви, так і проти віруючих, які згодом, в 30-х рр., переросли в масові репресії проти свого власного народу.

У зв'язку з вищесказаним вважаємо доцільним виділити ще одну групу архівних матеріалів, які показують, як місцева та центральна влада реагувала на події голоду 1924-1926 рр. на Поділлі. Це, насамперед, інформаційні бюлетені зведень найважливіших рішень Раднаркому та Економічної Наради УСРР, які надходили з Харкова, тодішньої столиці України, до округів в період голоду. [11] Переглянуті авторами бюлетені за 1925-1926 рр. ще раз переконують у тому, що центральна влада майже не приділяла цій проблемі уваги, а звідси й місцева влада, хоч і констатувала факти голоду на Поділлі, проте не поспішала на допомогу голодуючим, чекаючи розпоряджень та виділення коштів "зверху". А тим часом голод охопив більше 50 % селян Поділля. Можна припустити, зважаючи на масштаби голоду, що в результаті нестачі їжі вмирали люди, хоч офіційних даних про це в архівних документах нами не знайдено. Відсутність інформації про жертви могла бути однією з причин того, що питання допомоги голодуючим не піднімалося на засіданнях окружних і районних партійних комітетів.[12] Партія вважала цей голод локальним , незначним явищем в масштабах СРСР. Чому ж тоді так широко піднімалося в Україні, зокрема на Поділлі, питання допомоги голодуючим Поволжя у 1921 р.?[13] Своєрідну відповідь знаходимо не в офіційної влади, а у висловах самих подільських селян, які, наприклад, заявляли: "...Коли був голод у 1921 році на Поволжі, то ми допомагали, бо то для "кацапів", а нам зараз ніхто не допомагає, бо ми "хохли".[14]

Аналіз документів, проведений нами, класифікація їх переконливо свідчать про те, що голод 1924-1926 рр. на Поділлі виник не тільки внаслідок стихійного лиха – посухи. Його спричинила в значній мірі політика НЕПу, ставлення режиму до селянина-власника, який об'єктивно був ворогом влади і якого рано чи пізно необхідно було ліквідувати. Як наслідок – розорення селянських господарств, падіння продуктивності праці, хронічна несплата продподатку, голодні села. Врешті-решт така політика привела радянську владу до політики колективізації, яка, в свою чергу, викликала ще більш масштабну трагедію –

голодомор 1932-1933 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Шульга І.Г. Голод 1925 р. на Поділлі //Панорама. – 1992. – 12 грудня; його ж: Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993; 2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1-132; Ф. П. 33. – Оп. 1. - Спр. 177. - Арк.1-191; 3. ДАВО. – Ф. П. 30. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк.. 1-23; Ф. П. 29. – Оп. 1. - Спр. 77. - Арк. 1-151. 4. Там само. - Ф. П. 30. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 1-187; Ф. П. 33. – Оп. 1. – Спр. 337. – Арк. 1-71; Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 1-160; 5. Там само. - Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 1-58; Спр. 130. – Арк. 1-48; Ф. П. 29. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1-141; 6. Там само. - Ф. П. 33. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 1-12; 7. Там само. - Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1-325; Ф. П. 30. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 1-158; Ф. П. 29. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 1-419; Ф. П. 33. – Оп. 1. – Спр. 560. – Арк. 1-96; 8. Там само. - Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1-37; 9. Там само. - Ф. П. 33. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 1-64; Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1-5; 10. Там само. - Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 25; Спр. 57. – Арк.. 169, 170; Спр. 25. – Арк. 9; Ф. П. 29. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 1-40; 11. Там само. - Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 1-66; Спр. 117. – Арк.. 1-170; 12. Там само. - Ф. П. 33. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 1-55; 13. Там само. - Ф. П. 7. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 1-31; Ф. П. 5. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1-16; Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1-39; 14. Там само. - Ф. П. 33. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 21.

О.П.Шкробтак

ДОКУМЕНТИ ПРО ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ ФРАНКІСТСЬКОЇ ІСПАНІЇ 1936 – 1975 РР.

Вивчення зовнішньополітичної діяльності франкістського режиму забезпечене розлогою документальною базою[1]. Аналіз різнорідних документальних комплексів дозволяє виділити в історії іспанських міжнародних стосунків доби франкізму чотири періоди: 1) 1936-1939 рр. – громадянська війна; 2) 1939-1945 рр. – друга світова війна; 3)1946-1959 рр. – міжнародна ізоляція та поступовий перехід світової спільноти до визнання іспанського режиму; 4) 1960-1975 рр. - міжнародне визнання та вступ Іспанії у світові політичні та економічні організації. Характеристика документів та матеріалів буде здійснюватися відповідно до визначеної періодизації.

Документи свідчать, що у роки громадянської війни 1936-1939 рр. режим Франко розвивав стосунки з Німеччиною, Італією, Португалією. Так, для організації поставок військової техніки та спорядження у національну зону було створено у Тетуані (Іспанське Марокко) спеціальну німецько-іспанську комерційну фірму під назвою "Карранса і Бернхардт" – товариство з обмеженою відповідальністю (Хісма – ЛТД). Статут Хісми передбачав її діяльність впродовж двох років з капіталом у 200 тис. песет. Німецько-іспанська економічна та військова співпраця завершилась укладенням у березні 1937 року таємного протоколу, підписаного генералісимусом Франко та німецьким послом в Іспанії Фаупелем. Аналіз протоколу свідчить, що обидві сторони об'єднували зусилля у справі захисту своїх країн від комуністичної загрози, підтриманні постійних контактів та обопільного інформування з питань міжнародної політики, неучасті у договорах з країнами, вороже налаштованих до них, інтенсифікації економічних зв'язків. Італійський уряд Б.Муссоліні гарантував франкістському уряду відповідно до укладеної угоди 1936 р. незалежність та цілісність Іспанії, включаючи її колонії. У 1939 р. Іспанія та Португалія підписали договір про дружбу і зобов'язувались поважати недоторканість своїх територій та кордонів, відмовлялись від актів агресії та входження у недружні щодо них союзи. Відповідний інтерес складають повідомлення про юридичне визнання Великою Британією та Францією у 1939 р. режиму Франко як єдиного і законного представника Іспанії. При цьому Франція брала на себе зобов'язання повернути вивезені республіканським урядом матеріальні та художні цінності (золотий запас, цінні папери, картини, військове спорядження, кораблі, худобу тощо).[2]

Документальні матеріали, зокрема тексти договорів, промов, секретні протоколи, меморандуми, листи, мемуари, що стосуються періоду другої світової війни, засвідчують, що після перемоги у громадянській війні франкістський режим дотримувався пронімецької політики. Так, 27 березня 1939 р., за три дні до вступу націоналістів у

Мадрид, режим приєднався до Антикомінтернівського пакту. Договір про це, підписаний чотирма міністрами закордонних справ (Німеччини, Італії, Японії, Іспанії), складався з двох статей. У першій вказувалось, що "Іспанія приєднується до пакту з метою боротьби проти міжнародного комунізму, а друга стаття обумовлювала форми співпраці між керівниками держав-учасниць, які мали бути конкретизовані додатковим протоколом та майбутніми угодами". Через чотири дні, 31 березня, іспанський каудильйо підписує з гітлерівською Німеччиною угоду про дружбу, яка не була тоді опублікована. У ній йшлося про умови, на яких базуватиметься дружба між обома державами: підтримування постійних консультацій у сфері зовнішньополітичних намірів, спільні дії проти Комуністичного Інтернаціоналу, зобов'язання не виступати проти договірної сторони у випадку її військового конфлікту з третьою країною, сприяння економічній, військовій та культурній співпраці. 9 травня 1939 р. Іспанія оголосила про свій вихід з Ліги Націй (Німеччина та Японія зробили це у 1933 р., Італія – у 1937 р.).[3]

Проте не існує жодного документу, який би засвідчив конкретні зобов'язання іспанського режиму щодо підтримки акцій Гітлера у військовій царині. Каудильйо обмежувався письмовими угодами загального характеру, вербальними заявами, деклараціями намірів. Дослідник може використати текст декрету глави держави Франсиско Франко від 4 вересня 1939 р. про оголошення Іспанією з початком другої світової війни нейтралітету. Уінстон Черчілль, прем'єр – міністр Великої Британії, не приховуючи власної антипатії до іспанського генералісимуса, писав у своїх військових мемуарах: "Політика генерала Франко була впродовж війни винятково користолюбною і холоднокровною. Він думав тільки про Іспанію та іспанські інтереси. Дяка Гітлеру і Муссоліні за їхню допомогу була йому чужа. Цей тиран з обмеженими поглядами думав лише про те, щоб попередити участь свого знекровленого народу у новій війні."[4] Це засвідчують декрети про іспанський нейтралітет у війні та оголошення у червні 1940 р. статусу невоюючої країни.[5]

Провідними подіями у іспано-німецьких та іспано-італійських стосунках у роки другої світової війни стали зустрічі генералісимуса Франко з Гітлером у Андаї (жовтень 1940 року) та Муссоліні у Бордігері (лютий 1941 р.). Вивчити обставини цих зустрічей, організацію, хід та результати допоможуть протоколи переговорів та мемуари учасника переговорів, укладача основних документів, міністра закордонних справ Іспанії Рамона Серрано Суньєра. Дослідник може також використати копію секретного іспано-німецького протоколу, укладеного в Андаї, але не підписаного іспанським каудильйо.[6]

Протокол бесіди між німецьким фюрером та іспанським каудильйо засвідчує, що Гітлер прагнув будь-що втягнути Іспанію у військові дії на фронтах другої світової війни. Він переконував генералісимуса у військовій неспроможності Великої Британії щодо її висадки на Піренеях, запевняв, що вона програла війну, оскільки на Британські острови скинуто 3, 5 тис. тонни вибухівки, зруйновано порти, військові заводи, заміновано морські шляхи до островів. Німеччина, заявляв Гітлер, будує щомісячно по 10 підводних човнів і планує збільшити виробництво до 34. Проте хвалькуваті заяви німецького фюрера не справили враження на Франко, який, у свою чергу, говорив про непідготовленість Іспанії до великої війни, про необхідність великих продовольчих та військових поставок.[7]

Не полишаючи надії перетворити каудильйо у дієвого партнера та учасника своїх військових авантюр, Гітлер направляє в Іспанію 7 грудня 1940 р. адмірала Канаріса. Зустріч Франко і Канаріса зафіксована у розлогій замітці. Німецький представник передав каудильйо план Гітлера щодо захоплення Гібралтару. Операція була призначена на 10 січня 1941 р. Від іспанського керівника вимагалось пропустити 20 німецьких дивізій через іспанську територію. Натомість Німеччина гарантувала надання іспанцям негайної економічної та військової допомоги. Глава іспанської держави, як показує аналіз матеріалів, детально аргументував недоцільність операції по захопленню Гібралтару і таким чином блокування Великої Британії. Передовсім він підкреслив, що англійський флот зберігає свободу дій і має можливість окупації стратегічно важливих для Іспанії

територій – Канари, Азори, Кабоверде, Мадейру; по-друге, Іспанія переживає труднощі продовольчого та транспортного характеру (лише потреба у зерні складала 1 млн. тонн). Через це, запевняв Франко, Іспанія не може брати участь у захопленні "скали" і стати учасником війни у найближчому майбутньому.[8]

Дослідники зможуть проаналізувати донесення, доповідні записки, інформації про формування та відправку на радянсько-німецький фронт "Блакитної дивізії", її реорганізацію у "Блакитний легіон" та відкликання з фронту у жовтні 1943 року.[9]

Як засвідчують матеріали, ініціатором політики невизнання франкістської Іспанії по завершенні другої світової війни виступив Радянський Союз. Учасники Потсдамської конференції прийняли антиіспанську резолюцію, що унеможливлювала вступ Іспанії в ООН. Ця політика була продовжена Генеральною Асамблеєю ООН у 1946 р. Оонівська резолюція характеризувала франкістський режим фашистським і причетним до розв'язання другої світової війни. Країнам-членам ООН пропонувалось згорнути стосунки з Іспанією та відкликати своїх послів. Іспанія позбавлялась також права стати членом ООН та вступу у міжнародні організації, що діяли під її егідою.[10]

До антиіспанської резолюції ООН не пристали Португалія, Аргентина та Ватикан. Так, у 1946 р. Аргентина уклала з Іспанією торгову угоду, яку пролонгувала у 1947 р. Португалія та Іспанія продовжили на 10 років "Іберійський пакт". У 1950 р., за документальними даними, завершився для Іспанії період міжнародної ізоляції. 4 листопада цього ж року ООН скасувала ембарго щодо Іспанії, 39 держав-членів ООН проголосували за прийняття Іспанії у міжнародні організації, 11 – утримались, 10 – були проти (серед них: СРСР, Польща, ЧССР, Ізраїль, Мексика та інші). Іспанський каудильйо проголосив у цей день: " Війна завершилася".[11]

Таким чином, 1950 рік став переломним в історії міжнародних стосунків франкістського режиму. У цьому ж році посли США, Великої Британії та Франції вручили вірчі грамоти главі іспанської держави. Через три роки американська делегація на чолі з адміралом Шерманом прибула у Мадрид для підготовки повномасштабного іспано-американського договору, який було підписано у 1953 р. Загальна сума американської грошової допомоги іспанському уряду складала за договором 465 млн. дол. . США перебирали витрати щодо створення на іспанській території інфраструктури військового значення, будівництво доріг, портів, оборонних об'єктів. Американські зобов'язання поширювалися на поставки військової техніки, зброї та спорядження для переоснащення іспанської армії. Натомість іспанський уряд погодився на дислокацію на своїй території американських військово-повітряних та військово-морських баз. Мадрид надавав також преференції іноземному капіталу, знижував митні тарифи, вводив пільгову систему оплати при закупівлі американцями іспанських матеріалів. У 1955 р. Іспанія стала членом ООН та інших міжнародних організацій. Кульмінацією американо-іспанських відносин став візит президента США Д.Ейзенхауера в Іспанію у 1959 р. Серед інших матеріалів зберігається текст промови американського президента під час зустрічі з іспанськими урядовцями.[12]

Найбільш видатною акцією іспанської міжнародної політики 60-70-х років слід визнати вступ Іспанії у Європейське економічне товариство, що відбулося у 1970 р. Проаналізувати обставини, хід та результати підписання договору між Іспанією та "Спільним ринком" допомагає текст договору, протокол засідання членів ЄЕТ та процедури ратифікації договору.[13]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Тегеран, Ялта, Потсдам. Сборник документов. –М.,1970; ООН. Генеральная Ассамблея. Пленарное заседание. Стенографический отчет. 23 октября – 16 декабря 1946 г. – Нью Йорк, 1946; Уинстон Черчилль. Вторая мировая война. В 3-х книгах. Кн.1. – М.,1991; Jose Manuel Sabin Rodriguez. La dictadura franquista. 1936-1975. Textos y documentos. – Madrid, 1997 (далі - Textos y documentos); Documentos ineditos para Historia del Generalismo Franco. Tomo 1-4.- Madrid,1994; Ricardo de la Cierva. Un analisis dela entrevista Franco-Hitler basado exclusivamente en pruebas irrfutables. Hendaya. Punto final. Colleccion documentos. – Barcelona, 1981;

Fernando Diaz-Plaja. La España franquista en sus documentos.- Barselona, 1976; Franco Baamonde F. Discursos y mensajes de S.E. el Jefe del Estado a las Cortes españoles. 1943-1961. – Madrid, 1961; Francisco Franco. Textos de doctrina politica. Palabras y escritos de 1945 a 1950. – Madrid, 1951; Ramon Serrano Suñer. Memorias. Entre el silencio y la propaganda, la historia como fue. Barcelona, 1977; Franco Salgado-Araujo F. Mi vida junto a Franco.- Barcelona,1977; Teniente general Francisco Franco Salgado-Araujo. Mis conversaciones privadas con Franco. – Barcelona, 1976; 2.Textos y documentos, p.227-229,230-231; Documentos ineditos para la Historia del Generalismo Franco, tomo1,p.306-310; 3.Textos y documentos, p.203,234; 4. Уинстон Черчилль. Вторая мировая война. В 3-х книгах. Кн.1, т.1-2.- М., 1991, с.521; 5. Textos y documentos, p.235; 6. Ramon Serrano Suñer. Memorias. Entre el silencio y la propaganda, la Historia como fue. – Barcelona, 1977, p.311-353; Ricardo de la Cierva. Un analisis de la entrevista Franco-Hitler basado exclusivamente en pruebas irrfutable. Hendaya. Punto final. Colleccion documentos. – Barcelona, 1981,p.169-175; Documentos ineditos para Historia del Generalismo Franco, p.535-549,553-555; 7. Textos y documentos, p.169-174; 8.Ricardo de la Cierva. Un analisis de la entrevista Franco-Hitler, p.180-182; 9. Documentos ineditos para Historia del Generalismo Franco, p.547-548,553-555; Textos y documentos, p.235-236; 10.Fernando Diaz-Plaja. La España franquista en sus documentos.- Barcelona; 1976, p.198-200; Textos y documentos, p.207; ООН. Генеральная Ассамблея. Пленарное заседание. Стенографический отчет. 23 октября-16 декабря 1946. – Нью Йорк, 1946, с.239-269; 11.Textos y documentos, p.208-209; 12.Textos y documentos, p.209-211, 213-214, 269-270; 13. Там само, с. 272-273.

П.І.Хавлюк

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗОК МІЖ ЧЕРНЯХІВСЬКОЮ ТА ЗАРУБИНЕЦЬКОЮ КУЛЬТУРАМИ

Прибічники широкої хронології черняхівської культури в особі Е.О.Симоновича зробили чергову спробу довести зв'язки зарубинецької і черняхівської культур на підставі уявної схожості кераміки цих культур і близькості чи подібності її форм, сформувати своє розуміння проблеми походження черняхівської культури і вивчення пізньозарубинецьких "древностей в цілому".

Як аргумент - останні праці П.М.Третьякова і полеміка навколо них.[2]

Відомо, що П.М.Третьяков у цій та інших працях піддав гострій критиці гіпотези Е.О.Симоновича й інших адептів слов'янства черняхівської культури, їх спроби розширити хронологію вказаної культури.

Е.О.Симонович пише, що протиставлення черняхівської і зарубинецької культур одна одній раніше не піднімалось ні в російській, ні в зарубіжній довоєнній літературі.

Це твердження надзвичайно дивне. Е.О.Симонович повинен був знати, що німецькі археологи в особі школи Г.Коссіни-П.Рейнеке та інших відразу ж після відкриття В.В.Хвойкою цих культур пред'явили претензії на готську приналежність обох культур. Почалась гостра полеміка відносно етносу вказаних культур. Вона завершилась, вірніше притупилась у післявоєнний час, коли з легкої руки Б.О.Рибакова [3] черняхівська культура була віднесена до слов'ян. Відповідно була підправлена її хронологія, аби зв'язати з цією культурою походження древньоруського ремесла. Але факти, тим більше археологічні, - річ незаперечна. На це не можуть вплинути ніякі події, навіть такі глобальні, як розгром фашистської Німеччини, який скинув на деякий час готську проблему з п'єдесталу.

Саме вказана праця Б.О.Рибакова поклала початок розширенню хронології черняхівської культури і перегляду деяких питань, чим не забарились скористатись М.Ю.Брайчевський, І.С.Винокур, Е.О.Симонович та ряд інших прибічників слов'янства черняхівської культури. Тим самим заплутали вказану проблему надовго.

Ми заслужено поставили в цей ряд третім Е.О.Симоновича, бо він заперечував факти дещо обережніше і, на його думку, аргументованіше. Автор підходив до вказаної проблеми повільними кроками, хоча й написав з цього приводу чи не найбільше.

Але і цього, як видно, Е.О.Симоновичу стало замало, вірніше аргументи, на його думку, були недостатні. Він вирішив зайти до проблеми з іншого боку - зіставити зарубинецьку і черняхівську кераміку. Він зібрав нашвидкоруч "близькі зразки посуду черняхівської культури, щоб порівняти їх з зарубинецькою." Зразу скажемо, що навіть поверховий огляд, тим більше порівняння, не дає підстав зв'язувати гончарні та ліпні вироби і форми цих культур.

Якби Е.О.Симонович спробував порівняти зарубинецьку кераміку з пізньоскіфською, що у свій час ми зробили після досліджень у Сороці[4], і навіть з посудом більш раннього часу, скажімо VIII-VII ст.ст. до н.е., то тут, з першого погляду, не потрібна була б натяжка і застосування будь-яких зусиль, аби впевнитись, що саме з цього часу тягнеться безперервна лінія культурного розвитку, як і етнічна історія племен, що залишили після себе вказані древності. Це вже перевірено і доведено багатьма дослідженнями.

А тому одразу скажемо, що спроба Е.О.Симоновича не що інше, як чергова його помилка, яка не має нічого спільного з археологічними фактами і є надуманою.

Справа в тому, що наведені ним аргументи і для наочності підсилені таблицями /с.20,21/, зовсім нічого не дають і показують несумісні, до того ж різночасові й віддалені етноси і їх культури.

Тим часом І.С.Винокур і ряд інших авторів із числа вищевказаних використали зініційовану Е.О.Симоновичем версію і дійшли висновку, що виникнення черняхівської культури без будь-яких доказів пов'язують із зарубинецькою культурою, населення якої не брало в цьому процесі ніякої участі, а тому докази їхні залишаються безпідставними.

Нині все більше розширяються масштаби вивчення вельбарської групи древностей.[5] Започаткував вивчення вельбарських древностей Ю.В.Кухаренко дослідженнями готського могильника Брест-Трішин[6], який є доказом руху цього народу на Правобережну Україну.

Як би то не було, вельбарські /готські/ древності з'являються на П.Бузі лише в середині III ст. н.е., коли зарубинецька культура припинила своє існування і не змогла брати участі у формуванні черняхівської культури. Саме готські /вельбарські/ древності лежать в основі складання черняхівської культури, що доводять археологічні дослідження. Отже, порівняння черняхівської і зарубинецької кераміки є безпідставним.

І все ж І.С.Винокур продовжує відстоювати свою думку. В нещодавно виданому посібнику "Археологія України" він в досить заплутаній формі пише, що черняхівська культура склалась на основі різних /вже не зарубинецької/ етнічних груп. Початок формування припадає на кінець II - початок III ст. н.е. /с. 198/. Не маючи можливості ігнорувати появу готів на Південному Побужжі, вказує, що їх навала сталася в середині III ст.н.е. /с.141/, коли вже черняхівська культура склалася. У наступному абзаці /с.203/ вказує, що наприкінці IV - в середині V ст. на території Бакоти /поблизу Кам'янця-Подільського/ існували черняхівські поселення, на основі яких у другій половині I тис. виникли слов'янські поселення. Ця версія нічим не підтверджена. Але цим самим він вже пов'язує черняхівську культуру з слов'янами.

На другій сторінці автор пише, що "Київська культура" є безпосередній генетичний попередник слов'ян V - VII ст.ст. Зауважимо, в основі є черняхівська культура, яку він пов'язує з слов'янами. Ось вам приклад об'єднання двох припущень слов'янства черняхівців та розширення хронології черняхівської культури.

Раніше цей же автор, заплутавшись у своїх неаргументованих висновках, пише:"Навала гуннів припинила розвиток східнослов'янських племен" /375 р./ (с.202), чим суперечить фактам.

Як відомо з історичних джерел і археологічних фактів, указана навала припинила розвиток саме черняхівської культури (готів). Припинила, сказати м'яко, сказати правильно – розгромила готів. Щодо слов'ян, то вони виявились союзниками гуннів /анти/ і скориставшись походом гуннів у Західну Європу, де останні втягнулися у тривалі війни, самі заселили П.Побужжя, Подністров'я, а також Болгарію. Готи залишились у Західній Європі. Як відомо готський вождь Аларіх у 410 р. спустошив Рим, частина готів /вандали/ завоювали простори у Північній Африці /429 р./. Гуннський союз племен розпався. Такою є історія, яка не може перероблятись за чиїмось бажанням і навіть за бажанням дипломованих осіб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Симонович Е.А. Зарубинецкая и черняховская культуры в Поднепровье. Древние славяне и их соседи.- М.,1970.-С.17-22; 2. Третьяков Н.П. Финно-угры, балты и славяне на Днепре й Волге.-М.,Л., 1966 та ін.; 3.Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси.-М.,1948-.С.70; 4. Хавлюк П.І. Пізньоскіфське селище Сорока.// Археологія.-1979.- №29; 5. Хавлюк П.И. Вельбарские памятники на Южном Буге - .Люблин.-1988. - С.127-144; 6.Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришин.- М.,1980; 7.Археологія України. - К.,1992.

Ю. О. Синюк

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ПІДРУЧНИКА З МУЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ В IX – XVII СТОЛІТТЯХ

Розвиток педагогічної науки і практики настійно вимагає від вчителя нових теоретичних знань, методологічних обґрунтувань і підходів, які б відповідали сучасним вимогам.

В науково-теоретичній, методичній та навчально-виховній підготовці сучасного вчителя великого значення набуває педагогічна література та журналістика. Підручник, навчальна книга, посібник, хрестоматія (фотохрестоматія), посібник-зошит, візуальні аудіотехнічні та електронні засоби комп'ютерної інформації є важливими формами та засобами удосконалення та розвитку професіоналізму сучасного вчителя, його педагогічної думки та досвіду.

Розвиток теорії, методології та методики навчання і виховання в історичному аспекті питання, на нашу думку, неможливий без створення нових підручників, які б відповідали нормам, вимогам, змісту і меті навчання та виховання.

У створенні підручника важливого значення набуває принцип історизму, в основі якого повинні бути глибокий, змістовий, різнобічний науково-практичний аналіз, відбір, узагальнення передового досвіду, методологічних поглядів відомих в Україні та за її межами теоретиків, педагогів, композиторів, вчителів-практиків попередніх поколінь.

Історичні факти засвідчують, що основи теорії підручника з музичного виховання були закладені ще в часи виникнення та розвитку Української держави.

З появою в IX-XI століттях в Київській Русі перших шкіл книжного навчання та співу з'явилася потреба у створенні для вчителів і учнів рукописних, а згодом (XVI-XVII ст.) друкованих нотних збірок, зошитів-посібників церковних піснеспівів.[1] Першими такими книгами були Октоїхи, Осьмогласники, Триоди, Ірмологіони, Літургіаріони тощо.[2]

Вже в перших рукописних посібниках та хрестоматіях з співу, як засвідчують історичні джерела, на полях або між рядками нотного тексту можна прочитати певні методичні поради, правила, зауваження, висновки щодо методики навчання та контролю за процесом закріплення знань, умінь та навичок учнів. Це наштовхує на думку, що вже в ці історичні часи талановиті педагоги робили перші кроки теоретичного узагальнення свого практичного досвіду. Поступово індивідуальний та колективний практичний досвід перевтілювався у теоретичні методичні поради, методики навчання музики та співу, рукописні та друковані підручники, посібники, нотні хрестоматії, партитури тощо.[3]

Важливим етапом в розвитку теорії та методології підручника з музичного виховання стали XVI та XVII століття. Епоха бароко, як синтез старого і нового, сприяла розвиткові та узагальненню національного та світового досвіду з теорії та методики навчання і виховання.

В XVII столітті були закладені теоретичні, структурні та методологічні основи друкованого підручника та посібника з теорії, історії музики та методики навчання і виховання.[4] Значний внесок у створення підручників, розвиток теорії та методології навчального посібника з різних гуманітарних наук в XVII столітті зробили видатні просвітителі, теоретики та церковні діячі: С.Полоцький, П.Могила, Л.Зизаній, Г.Смотрицький, Є. Плетенецький, Л.Баранович, Є.Славинецький, Ф.Сидорович та ін.[5]

Важливу роль у створенні підручників, посібників, нотних збірок піснеспівів з теорії музики, співу та музичної грамоти, відіграла педагогічна і творча діяльність

видатних теоретиків, композиторів, вчителів і співаків України XVII століття (М.Дилецький, І.Коленда, С.Пекулицький, І.Галятовський, І.Борецький, П.Беринда, К.Ставровецький, Ф.Тернопільський) та ін.[6]

Справжнім відкриттям і зразком теоретичної думки XVII ст. в галузі музичного виховання став підручник відомого в Україні та за її межами педагога, диригента та композитора М.П.Дилецького "Мусикійська граматика".[7] Концептуальною основою цього підручника, на нашу думку, став принцип розвиваючого навчання.

Аналізуючи цю працю, ми можемо стверджувати, що кожний її розділ підпорядкований провідним і важливим для педагогічної науки і практики принципам дидактики видатного педагога цього часу Я.А.Коменського.

При створенні цього підручника М.Дилецький використовував принцип історичного та практичного аналізу різних методик музичного виховання, порівняння, відбору і узагальнення кращих зразків національного і світового (перш за все європейського) досвіду з музичної освіти та виховання.

Він вважав, що теоретичні знання музики обов'язково повинні розвиватися, поглиблюватися і закріплюватися через педагогічну і учнівську практичну та творчу діяльність. Структурна та тематична побудова "Мусикійської граматики" підтверджує цю думку.

Перша частина підручника починається з теми "Про музику". В ній розкриваються елементарні поняття теорії музики. М.П.Дилецький розкривав питання: Що таке музика? Як вона рухається? Якого буває характеру (весела чи сумна)? Яким буває спів? Що є основою музики?[8]

Частина друга "Про основні позначення" розкриває поняття "звукоряд", знаки альтерації, нотні ключі, їх види (альтовий, меццосопрановий, сопрановий, басовий, баритоновий, теноровий).

Частина третя "Про диспозицію, тобто про розподіл на частини" є поглибленням тематичного змісту попереднього матеріалу. В ній М.П.Дилецький розкриває значення взаємозв'язку музики та слова, подає елементарні правила побудови музики (хорового твору) у формі партитури. В методологічному плані знання та поняття закріплюються нотними зразками.

Частина четверта "Про творення" поглиблює знання теорії композиції, побудови мелодії, канонічного багатоголосся. М.П.Дилецький дає методичні поради учням, розкриває правила побудови музичного твору. В цій частині він використовує методи звукової ілюстрації, наочності, викладу знань від простого до складного.

У п'ятій частині "Про пунктирний рух" (контрапункт) розкриваються поняття теорії музики, пунктирний рух, ритм, концерт, інтервали, види інтервалів, фуга, форми музики. Теоретичний матеріал ілюструється нотними зразками.

Шоста частина "Про способи початку, тобто про інтервали" розкриває поняття "інтервал", співвідношення інтервалів у мелодійному та гармонійному русі. Провідний метод пізнання теми – зв'язок теоретичного матеріалу зі співом, грою на музичному інструменті.

Частина сьома "Про речі забуті, про яких забув написати" є повторенням попередніх тем з музичної грамоти та співу.

У восьмій частині "Про винахід" (інвенцію), тобто про пошуки композиторських прийомів, автор нові знання пов'язує з попередніми. Тут змістовно розкривається поняття метроритму. Підтемою цієї частини є розділ "Про диспозицію", тобто розташування композиції вже вказаної. В ньому М.Дилецький поглиблює знання з теорії музики та теорії композиції.

У дев'ятій частині підручника "Про ірмологіон" М.П.Дилецький дає методичні поради щодо написання ірмологіону. Підтемою цієї частини є розділ "Про ексордії", тобто про початок композиції. В ньому розкривається методика побудови мелодії в різних метроритмічних співвідношеннях. Наступною підтемою дев'ятої частини є тема "Про

амплифікацію", тобто розширення композиції. М.П.Дилецький використовує в ній метод поглиблення (розширення) знань учнів. Тема "Про тони" бемольні з одним бемолем є закріпленням попереднього навчального матеріалу підручника (елементарної теорії музики). В ній М.П.Дилецький дає методичні поради учням постійно повторювати навчальний матеріал із нотного букваря. Поряд з цим автор розкриває такі поняття: нотний стан, нотні лінії як драбинки, фуга, транспозиція, форма, ладове обернення, гармонійний розвиток. В цій частині автор "Мусикійської граматики" стверджує думку: "Для того щоб створювати та виконувати музику, треба мати глибокі знання теорії музики та композиції, вивчати літературу, досвід передових вчителів музики та співу". У останньому розділі підручника "Мусикійська граматика" М.П.Дилецький розкриває методику навчання дітей співу, сольфеджіо. Спосіб навчання майстром дітей співу розкриває методику освоєння учнями елементарної теорії музики, подає зразок ручного нотного стану (рука Гвідо).[9] Методичною порадою М.П.Дилецького є те, що він вважав за доцільне спочатку співати звукоряд по ручному, а потім по нотному стану. Важливим у методиці М.П.Дилецького є постійна увага до розвитку у дітей діапазону голосу, вокальних навичок, особливо до інтонування інтервалів у висхідному та низхідному русі. Це є дуже важливим і для сучасної методики музичного виховання. Завершальна частина підручника "Мусикійська граматика" є теоретичним та практичним узагальненням знань, умінь, навичок учнів. В ній М.П.Дилецький стверджував думку про те, що тільки постійний творчий підхід до навчання, свідоме осмислення навчального матеріалу, глибинні знання допоможуть кожному учню розкрити свої природні здібності, розвинути у них інтерес, самовияв, музичне мислення. Науково-педагогічний аналіз "Мусикійської граматики" М.П.Дилецького приводить до висновку, що його структура, зміст, методологія викладу тематичного матеріалу стали зразком створення підручників, посібників з музичного виховання у наступні історичні часи як в Україні, так і за її межами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Іванов В.Ф. Співацька освіта в Україні X-XVIII ст. – К., 1992. – С.7-11; 2. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С.44-45, 107-109; Іванов В.Ф. Співацька освіта в Україні X-XVIII ст. – С.7, 400; 3. Іванов В.Ф. Співацька освіта в Україні X-XVIII ст. – С.59; 4. Там само. – С.37, 40; 5. Фролова Е. Лекции по истории русской музыки. – М., 1979. – С.113; Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине второй половины XVI – первой половины XVII в. – К., 1987. – С.16, 31, 68; 6. Іванов В.Ф. Співацька освіта в Україні X-XVIII ст. – С. 41; Шреєр-Ткаченко О.Я. Історія української музики. ч.І. – К., 1980. – С.79; 7. Іванов В.Ф. Співацька освіта в Україні X-XVIII ст. – С.56-59; Шреєр-Ткаченко О.Я. Історія української музики. ч.І. – С.79-80; 8. Протопопов В.В. Николай Дилецкий и «Мусийская грамматика» // Памятники русского музыкального искусства. – 1979. – Вып.7. – С.326-327; 9. Там само. – С.410-417.

І.І. Заєць

ІСТОРИЧНА ХРОНОЛОГІЯ.-ЧЕРКАСИ. – ВІДЛУННЯ. – 1999. – 144 с.

Рецензований навчальний посібник, автором якого є декан історичного факультету Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького О.Г.Перехрест, розрахований на студентів, аспірантів і викладачів історичних факультетів, а також усіх, хто цікавиться історією.

У посібнику відповідно до програми вищих навчальних закладів зі спеціальності "Історія" подається матеріал курсу "Історична хронологія".

Розкривши суть предмета і основних завдань історичної хронології як спеціальної (допоміжної) історичної дисципліни, автор послідовно, в доступному науково обґрунтованому стилі зупиняється майже на всіх найважливіших процесах, які характеризують історичну хронологію як науку, її розвиток та практичне значення для глибокого осмислення існуючих календарних систем.

Зупинимось на цих питаннях більш конкретно.

У першому розділі, у відповідності до програми, визначені всі основні астрономічні одиниці обліку часу: доба, місяць і рік. Підкреслено, що на сучасному етапі практично всі народи і всі цивілізовані країни світу користуються сонячною календарною системою, тобто часом обертання Землі навколо Сонця. Астрологічні виміри свідчать, що тривалість такого обертання дорівнює 365 діб, 5 годин, 48 хвилин і 46 секунд. Такий рік одержав назву сонячного (астрологічного або тропічного). Всі названі природні одиниці виміру часу, як наголошується в посібнику, були в основі найдавніших календарів: місячних, сонячних, місячно-сонячних. Історик зобов'язаний знати ці календарі та їх різновиди. Назва походить від латинського слова "календа" – перший день нового місяця.

У посібнику розглядаються основні принципи календарних систем. Кожна з них має певну відправну точку відліку часу, якою були як реальні історичні події, так і міфічні та легендарні. Наводяться конкретні приклади історичних ер (олімпійські ігри, що відбулися 1 липня 776 р. до н.е. у Греції та інші).

Переконливо розкрито суть так званих святих або "світових ер". На основі біблійних даних церковники взяли за основу вихідний момент "створення світу". Проте при визначенні ери "від створення світу" представники супротивних релігійних шкіл не змогли дійти до єдиної думки щодо часу "створення світу", що спричинило виникнення багатьох таких ер, найдавніша з яких відносила "створення світу" до 6984 р. до н.е., а найкоротша – до 3483 р. до н.е. Найбільш вживаними із них були три "світові ери", які також по-різному датували "створення світу", від якого здійснювався відлік часу. Це – александрійська (5493 р. до н.е.), антіохійська (5968 р. до н.е.) і візантійська (5508 р. до н.е.). В майбутньому візантійську еру було запроваджено і на землях Київської Русі – п'ятниця 7 березня 5508 р., а з XVII ст. літописання ведеться за ерою від "Різдва Христового" (1-ий рік нашої ери), яка була створена у 525 р. н.е. римським монахом, папським архіваріусом, скіфом за походженням Діонісієм Малим.

У другому розділі автор висвітлює історію різноманітних календарних систем, зокрема місячних та місячно-сонячних календарів (Вавилонського, Давньоєврейського, Китайського, Індійського, древніх греків, давньоримського, арабів-язичників, мусульманського) та сонячних календарів (Стародавнього Єгипту, Юліанського, Григоріанського та інших).

Викликає зацікавлення опис та ілюстрація однієї з оригінальних систем лічби часу, розроблених індійцями Майя в I тисячолітті н.е. (с. 55-60).

Узагальнюючи історичні процеси створення та виникнення численнихбагаточисельних календарних систем, О.Г.Перехрест обґрунтовує необхідність введення нового єдиного Всесвітнього календаря, суть якого зводиться до наступного: рік нараховує 12 місяців, які поділяються на чотири тримісячні квартали по 91-ій добі у кожному. Кожний квартал містить 13 тижнів, причому перший місяць має 31 добу, два інші – по 30. Перші числа року і кварталу завжди припадають на неділю. У кожному місяці 26 робочих днів. До 364 днів у простому році після 30 грудня додається ще один день (без числа), як Міжнародний день миру і дружби, а у високосному році ще один святковий "день високосного року" після 30 червня. У загальному вигляді такий календар наведено у таблиці № 10 (с. 78).

Цікавим є третій розділ посібника "Історія слов'янського літочислення". Найдавнішою системою лічби у східних слов'ян була лічба часу сезонами: весна, літо, осінь, зима. Рік, тобто "літо", як тоді говорили, складав повний період зміни сезонів. Із землеробськими виробничими циклами, з порами року, з сезонами були пов'язані численні обрядові язичницькі свята.

Виникає також поділ року на 12 місяців. Місяці отримували назви в залежності від клімату (Січень, Лютий, Березозол, Цвітень, Травень, Червень, Липець, Серпень, Вересень, Жовтень, Листопад, Грудень).

Доведено, що після офіційного прийняття від Візантії Християнства (988р.) на

Русі запроваджується Юліанський календар, разом з тим увійшли в ужиток і лічба роками за візантійською ерою від створення світу, тобто з 5508 року до нашого літочислення.

В Росії, в тому числі і на українських землях, які входили до її складу, діяв Юліанський календар, а у 1918 р. було введено Григоріанський календар.

Необхідно зазначити, що автор приділив значну увагу висвітленню особливостей лічби часу в Україні, наголошується, що українці створили і широко використовували "Народний календар", який дозволяє правильно визначити дати історичних подій. Підсумовуючи культурні надбання українського народу, автором визначено основні хронологічні критерії, які існують у народному календарі: 1) народні назви місяців; 2) народний поділ доби; 3) народне датування, яке визначає дати за певними спільними ознаками; 4) народні назви свят. Наведено 135 народних назв місяців, 12 назв частин доби, біля 200 народних назв релігійних свят (с. 90-95).

Усвідомлюючи, що студенти історичного факультету, як і інших спеціальностей при вивченні курсу "Історична хронологія" зустрінуться з багатьма складними питанями, пов'язаними перш за все з узгодженням різних систем літочислення і датувань, перекладу (редукції) дат із однієї системи на іншу, визначення, перевірки і уточнення дат, автор навчального посібника в окремому четвертому розділі зупиняється на методиці хронологічних досліджень, а також подає 15 спеціальних таблиць, які відображають періодичність астрономічних явищ, співвідношень різних систем літочислення, календарів і стилів, з допомогою яких можна перевести дати на сучасну систему літочислення.

Отже, виданий навчальний посібник є незаперечним свідченням того, що автор зібрав, опрацював і в науково-обґрунтованому стилі написав цю працю. Посібник значною мірою сприятиме вивченню студентами такої важливої проблеми як хронологічне літочислення.

На жаль, книжка вийшла лише тиражем в 500 примірників, що не може задовольнити широке коло тих, хто цікавиться найважливішими хронологічними процесами, які відбувалися протягом існування людських цивілізацій на нашій планеті.

І.І. Дробот., І.М. Романюк

П.П.ПАНЧЕНКО, В.А.ШМАРЧУК. АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ – 2-ге ВИД., ВИПР. І ДОП..-К: Т-ВО "ЗНАННЯ", КОО, 2000 - 342с.

Рецензована книга – практично перше в українській літературі завершене видання такого типу, в якому на основі аналізу широкого кола документальних джерел, без ідеологічної заангажованості розкриваються аграрні відносини на українських землях в XIX-XX ст.

На відміну від першого видання, яке вийшло в 1996 р., автори доопрацювали його, доповнили методичним апаратом. Вони намагались якнайповніше висвітлити ті етапи розвитку аграрного сектора, які характеризувалися значними трансформаціями, призвели до суттєвих змін не лише в сільському господарстві, а й у житті суспільства в цілому.

Наприкінці простежується динаміка складних і суперечливих процесів економічного, соціального, культурного і політичного розвитку українського села, розкриваються причини і наслідки негативних процесів в аграрній історії України.

Хронологічні рамки праці – 40-60 роки XIX-90-ті роки XX ст. Це дозволило науковцям простежити історичне минуле сільського господарства від селянської реформи 1861 р. до аграрного сектора 90-х рр., а також показати сучасний стан сільськогосподарського потенціалу держави.

У кожному з розділів праці, а їх п'ятнадцять, простежується наступність і

поступовість, історична послідовність розвитку сільського господарства в різні її історичні періоди.

Тому закономірним є той факт, що сьогодні багато хто з істориків переходить від вивчення і розгляду локальних тем до наскрізних, вибираючи предметом дослідження і аналізу всю аграрну історію України, в даному випадку від 40-х рр. XIX до середини 90-х років XX століття.

Автори поставили перед собою завдання показати реальний історичний процес у всіх його труднощах і протиріччях, переплетенні позитивних і негативних тенденцій. Вони намагалися у тій чи іншій мірі врахувати недоліки і погрішності різноманітних джерел.

Цілком виправданим, на нашу думку, є те, що книга починається з висвітлення становища сільського господарства в Західній і Східній Європі напередодні і після селянської реформи 1861 року. Науковці виділяють такі аспекти, як сільське господарство в пореформений період, селянство України в соціально-політичних процесах, аграрне питання в період соціального вибуху початку XX ст.

Слід зазначити, що найбільш грунтовно викладений комплекс широких питань аграрної історії XX століття. Так, розглядаючи Столипінську аграрну реформу, Петро Панченко і Валентина Шмарчук розкривають причини, характер та хід реформи, аналізують значення, наслідки та уроки її в різних регіонах України. Не залишились поза увагою дослідників і такі питання, як сільське господарство України в період першої світової війни.

Значна увага приділена питанням перетворень в українському селі в 1917-1920 рр. та в роки непу. Негативно оцінюють дослідники колективізацію на селі, яка призвела до репресій, голодоморів і людоморів в Україні.

Дослідники піддають критичному аналізу багато документів партійних і радянських органів, у тому числі і опублікованих в офіційних збірниках. Спираючись на достовірні фактичні дані, багато з яких вперше введені у науковий обіг, автори прослідковують динаміку складних і суперечливих процесів економічного, соціального, культурного і політичного життя українського села, розкривають причини і наслідки негативних процесів в аграрному секторі господарства України.

Чи не вперше в працях такого типу автори цілий розділ присвятили соціально-науковим портретам українських вчених-аграрників другої половини XX ст. Як зазначають дослідники, незважаючи на труднощі та складність режимів, Україна спромоглася дати світові таких видатних вчених-аграрників як М.Туган-Барановський, В.Левицький, П.Лященко, О.Дояренко, брати Симиренки та інші.

Правда, поруч зі справжніми ученими, патріотами в аграрній науці, існували й такі особи, котрі власний добробут ставили вище за її інтереси, за самий прогрес. І було їх, на жаль, не так уже й мало. І серед них "народний академік" Т.Лисенко.

Логічним переходом до проблем розвитку сільського господарства України в сучасних умовах є розділ про стан сільського господарства України в період другої світової війни та в перші повоєнні роки.

Розглядаючи особливості аграрно-економічних відносин України в 50-70-ті роки, науковці показали половинчастість аграрних реформ, їх непослідовність та прорахунки.

Автори справедливо критикують такі догматичні уявлення і міфи аграрної теорії і багаторічної практики колгоспно-радгоспного будівництва, як відсталість селянського індивідуального господарства, протиставлення йому великого усуспільненого виробництва на селі, послідовно соціалістичної форми у порівнянні з кооперативною (а тим більше особистою) як другорядної, необхідність обмеження товарно-грошових, ринкових відносин, правомірність залишкового принципу розвитку соціальної інфраструктури тощо.

Догматична прихильність до цих принципів, вважають дослідники, – основна причина критичної ситуації, яка склалася в сільському господарстві на рубежі 70-80-х

років. Ці роки автори розглядають як щось єдине і цілісне. В цілому ж у цьому періоді переважали командно-адміністративні методи управління у всіх сферах життя суспільства.

Значна увага в кожному розділі приділена регіональним проблемам розвитку сільського господарства.

На особливу увагу заслуговують розділи, присвячені проблемам села 80-х років та змінам в аграрних відносинах в Україні в 90-х роках.

Новизною, на наш погляд, є розділ, присвячений екологічним проблемам сільськогосподарського виробництва. Репресована екологія, проблеми землекористування, вода і водні ресурси, земельна реформа в Україні – ось далеко не повний перелік піднятих в розділі екологічних, економічних і історико-соціальних проблем.

Автори роблять важливий висновок про те, що аграрна історія посттоталітарного суспільства, безперечно, має істотні відмінності порівняно з тоталітарним суспільством. В умовах незалежності здійснюється реформування сільського господарства на законодавчій базі з урахуванням інтересів селянства. Отже, структура праці побудована відповідно до принципів об'єктивності, історизму, динамічності.

В цілому праця П.Панченка і В.Шмарчук вносить значний внесок у дослідження найважливіших аспектів розвитку сільського господарства України. Вона буде корисна не лише спеціалістам, а й студентам й широкому загалу читачів, тому що за відомим висловом сфера аграрної історії є "політикою, що перекинута в минуле"(С.12).

Безперечно, рецензована монографія є помітною подією в українській історіографії і сприятиме більш глибокому та об'єктивному висвітленню однієї з важливіших і складних проблем вітчизняної історії.

М.М.Кравець

О.АПАНОВИЧ. ФЕДІР ПАВЛОВИЧ ШЕВЧЕНКО – ІСТОРИК, АРХІВІСТ, ІСТОРІОГРАФ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЕЦЬ, АРХЕОГРАФ, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ, ЛЮДИНА. - КИЇВ, 2000. - 180 с.

Федір Павлович Шевченко належить до найвидатніших істориків України. Глибоке вивчення його творчої спадщини й великої організаторської ролі у розвитку історичної науки вже почалося.

Безумовно, вченого найкраще знають ті, хто працював з ним. Серед них була Олена Апанович. Вона і присвятила свою останню велику працю Ф.П.Шевченку. Коли читаємо книгу, згадуємо неабияку людину, яка доклала всіх зусиль до того, щоб в умовах тоталітарного режиму не втратити того, що ми мали.

У розділі "Найкращий в Україні знавець архівів" О.Апанович розповідає про вихід у світ у 1949 р. збірника документів "Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.", який став бібліографічною рідкістю. Федір Павлович написав передмову й наукові коментарі. Довелося перекладати документи з німецької мови. О.Апанович пише, що наукова громадськість відгукнулася на збірник чотирма рецензіями.

Як колись Івана Франка, так і набагато пізніше Федора Павловича зацікавила постать легендарного селянського ватажка на Буковині Лук'яна Кобилиці. Він оцінив його як видатну постать у селянському русі краю. Згадував про його зв'язки з лівими депутатами австрійського рейхстагу.

О.Апанович констатувала, що після цього Федір Павлович розпочав археографічну діяльність з великою інтенсивністю і не припиняв усе своє життя. Він був упорядником, писав наукові коментарі, передмови, виступав головним редактором або членом редколегії. Важливо зазначити, що тематика видань була різноманітною, що свідчило про високу наукову ерудицію дослідника.

Докладно розповідає О.Апанович про капітальну монографію Ф.П.Шевченка "Політичні та економічні зв'язки з Росією в середині XVII ст.". У ній висвітлена роль

козацтва в історії українського народу, великий розмах його визвольної боротьби. Вперше історик використав таке історичне джерело, як реєстр усього Війська Запорізького. Цей реєстр охоплював 16 полків.

Уже тоді на Федора Павловича почалася нагінка з боку комуністичної влади. На сторінках журналу "Комуніст України" була надрукована рецензія на його монографію під промовистою назвою "Більше вимогливості і принциповості в історичних дослідженнях".

У книзі О.Апанович наголошує, що Ф.П.Шевченко був українським патріотом. Завжди розмовляв українською мовою. Знав багато українських народних пісень.

Окремий розділ книги присвячений ролі Ф.П.Шевченка в розвитку спеціальних історичних дисциплін на Україні. Він домігся створення відділу допоміжних історичних дисциплін в Інституті історії і очолив його. Через аспірантуру готував кадри спеціалістів з окремих дисциплін. Започаткував міжвідомчі наукові збірники, брав участь в організації наукових конференцій, присвячених спеціальним історичним дисциплінам, і виступав на них. Але на початку 70-х років секретаріат ЦК КПУ звільнив Федора Павловича з усіх керівних посад. Усе ж він не тільки не припиняв наукової роботи, а посилював її. В результаті був обраним членом-кореспондентом Академії наук Української РСР. О.Апанович розповіла про важливу працю Ф.П.Шевченка "Про суд історії". Вона була опублікована на сторінках "Українського історичного журналу". В ній фактично засуджено важкий стан української історичної науки в СРСР.

У книзі проаналізована праця Ф.П.Шевченка, присвячена М.Грушевському, правду про якого сказати було неможливо. Федір Павлович сміливо сказав, що це був учений із світовим ім'ям, праці якого ніколи не втратять свого значення.

Цікаві сторінки книги, присвячені роботі Ф.П.Шевченка в Інституті археології, який очолив. Як історик-енциклопедист, він добре знав археологічні пам'ятки. І на новому місці підтримував тих, які хотіли сказати щось нове. Пектораль – цей неперевершений мистецький скарб – був знайдений великою мірою завдяки підтримці Федора Павловича.

Ф.П.Шевченко редагував, рецензував, писав передмови до видань. У 1971-1973 рр. започаткував видання оригінального збірника "Середні віки на Україні". Однак встигло вийти тільки два його випуски. Видання не сподобалося партійному керівництву.

Якби редактором "Українського історичного журналу" не був Ф.П.Шевченко, на його сторінках не було б уміщено багато статей та повідомлень, в яких об'єктивно висвітлювалася історія України.

Після звільнення з посади директора інституту археології Федір Павлович став працювати старшим науковим співробітником Інституту історії. Його діяльність як науковця обмежувалася.

У незалежній Україні Ф.П.Шевченко працював ще п'ять років. Разом з іншими вченими готував до перевидання багатотомну історію України М.Грушевського.

У вміщених в рецензованій книзі спогадах показаний вплив Ф.П.Шевченка на розвиток історичної науки на Україні, надруковані привітання викладачів і студентів історичного факультету Вінницького педагогічного інституту у зв'язку з його 80-річчям.

Безумовно, праця О.Апанович є її творчою удачею. Шкода, що вона не була видана ще при житті Федора Павловича.

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф.П.С. Григорчука./ – Вінниця, 2001. – 276 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року № 3-05/11).

ISBN – 966-621- 051 - 7

Підписано до друку 6.03.2001
Формат 60x84/18. Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
21001, Вінниця, вул. Острозького, 32
тел. 26-71-33

Віддруковано у ВАТ "Вінницька обласна друкарня", зам. 2090, тир. 250